

HET VERMAAKLYK SLOT

Recent onderzoek naar kastelen en buitenplaatsen

KASTELENSTUDIES 7

REDACTIE:

Rob Gruben

Taco Hermans

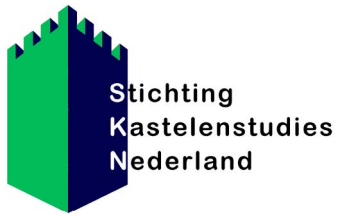
Jan Kamphuis

Hans Koot

Fred Vogelzang

Amsterdam
University
Press

'Het vermaaklyk slot'

Publicatiereeks deel 7

Eerder verschenen in de reeks:

- 1: 'Zij waren van groote en zware steenen' (2017)
- 2: 'Hier wonen wij! Is het niet prachtig!' (2020)
- 3: 'De lagchende vallei' (2020)
- 4: 'Die hofstat daer dat huys op plach te staan' (2022)
- 5: 'Eene Ridderwooninge met opgetogen bruggen' (2023)
- 6: 'Een begraven hofstede met Brugge ende porten' (2024)

Kastelenstudies 7
'Het vermaaklyk slot'

*Onder redactie van
Rob Gruben,
Taco Hermans,
Jan Kamphuis,
Hans Koot en
Fred Vogelzang*

*Eindredactie
Rob Gruben, Taco Hermans en Jan Kamphuis*

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een bijdrage van:
De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)
De Nederlandse Kastelenstichting (NKS)

Afbeelding omslag: Kasteel Nederhorst. Foto Gerrit Korenberg, 2019.

Ontwerp omslag: Marijke Maarleveld
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 4857 443 8
e-ISBN 978 90 4857 444 5 (pdf)
e-ISBN 978 90 4857 445 2 (toegankelijke ePub)
DOI 10.5117/9789048574438
NUR 648

Creative Commons License CC-BY NC ND
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>)

© 2025 Stichting Kastelenstudies Nederland i.s.m. AUP uitgevers, Amsterdam

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Voorwoord	7
'In Limburg..? Daar is alles anders!' Huis Ten Hove te Grathem <i>Daniel Didden</i>	9
Kasteel de Nuwendoorn: een maagdelijke schepping van graaf Floris V Een historisch-landschappelijke en kasteelkundige uitwerking <i>Rob Gruben</i>	33
Een onbekende tekening van het kasteel De Burgh te Heer (L.) <i>Taco Hermans</i>	53
De kasteeltekeningen van Abraham de Haen de Jonge <i>Taco Hermans</i>	69
De situering van het kasteel Ter Weelde nabij Sluis <i>Taco Hermans en Ronald van Immerseelf</i>	95
'Deed die pylers afbreken ende die erde voirts afsteken' De middeleeuwse en vroegmoderne bouwfases van kasteel Borgharen <i>Kim Heuvelmans</i>	107
Het kasteel en zijn makers. Ambacht en arbeid in de middeleeuwen Een kijkje achter de schermen bij de renovatiewerkzaamheden van kastelen de Middelburg en de Nieuwburg in de veertiende en de vijftiende eeuw <i>Nancy de Jong-Lambregts</i>	143
Kasteel Nederhorst, van woontoren tot 'extra magnifique Heeren Huyzingen' <i>Gerrit Korenberg</i>	161
Het Gennepershuis in de middeleeuwen <i>Sjaak Mooren & Ingrid Cleijne</i>	233
Langs het Oude Maasje Een verkennend onderzoek naar mogelijke middeleeuwse landschapsstructuren tussen Hedikhuizen en Doeveren <i>Ruud Raats</i>	255
Nieuwe inzichten over een oud adellijk huis: Huis Rijswijk archeologisch onderzocht <i>Margriet Tump</i>	291

Voorwoord

Begin 2025 heeft de Stichting Kastelenstudies Nederland de overstap gemaakt naar een nieuwe uitgever: Amsterdam University Press (AUP). Die overstap markeert weer een volgende fase in de professionalisering van ons initiatief: het ontsluiten van nieuw en recent onderzoek naar kastelen en buitenplaatsen in Nederland. Naast een gedrukte versie komt er namelijk tegelijkertijd ook een versie in Open Access beschikbaar. Dit doen we enerzijds om onze publicaties meer vindbaar te maken en anderzijds omdat wij ook een platform voor de academische onderzoekers willen zijn. Wij hopen dat een neveneffect hiervan zal zijn dat deze serie bundels – analoog of digitaal – voor studenten een stimulans wordt om zich in de kastelenkunde te verdiepen.

De doelstelling van de Stichting Kastelenstudies Nederland is daarbij onveranderd gebleven: kennis over kastelen en landhuizen vastleggen en ontsluiten.

Net als bij de vorige zes bundels kent ook deze bundel een grote variëteit aan artikelen met de bouwhistorische en archeologische invalshoek als zwaartepunt. Archeologisch zijn de bijdragen over de ruïne van het Genneperhuis, het Floris V-kasteel de Nuwendoorn en de uitwerking van de veldgegevens van het opgegraven huis Rijswijk bij Groessen. Bouwhistorisch worden de Limburgse kastelen Ten Hove en Borgharen behandeld, alsmede het midden in ons land gelegen kasteel van Nederhorst-den-Berg. Ook is er in twee artikelen de nodige aandacht voor de topografische vastlegging van versterkte huizen: de Burgh te Heer en de kasteeltekeningen van Abraham de Haen. Historisch-archivalisch onderzoek brengt nieuwe gegevens over een ander Floris V-kasteel (de Middelburg) aan het licht, terwijl historisch-geografisch onderzoek meer licht doet schijnen over het verdwenen kasteel Ter Weelde. Een inventarisatie van mogelijke kasteelterreinen langs het Oude Maasje completeert deze bundel, die daarmee een zeer divers karakter heeft gekregen.

Resteert ons dank te zeggen aan de auteurs voor de fijne samenwerking met de redactie; aan onze nieuwe uitgever, die van de soms qua afbeeldingen complexe artikelen toch een fraaie coherente bundel heeft weten te maken; aan Penelope Dransart, die zorg heeft gedragen voor de redactie en opzet van de summaries. En *last but not least*, aan onze subsidieverstrekkers, die de waarde van deze serie inzien en steeds zeer welwillend zorgdragen voor de benodigde financiële middelen. Zonder al deze hulpvaardige medewerking zou de verschijning van deze bundel én de voortgang van deze reeks niet mogelijk zijn!

De redactie

'In Limburg..? Daar is alles anders!'

Huis Ten Hove te Grathem

Daniel Didden

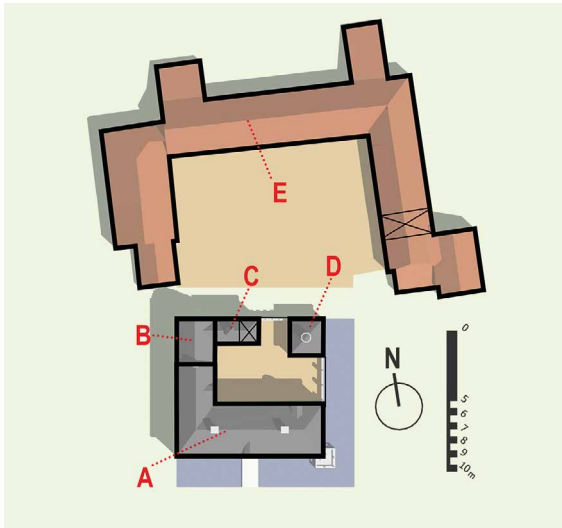

Afb. 1. Huis Ten Hove vanuit het zuidoosten.

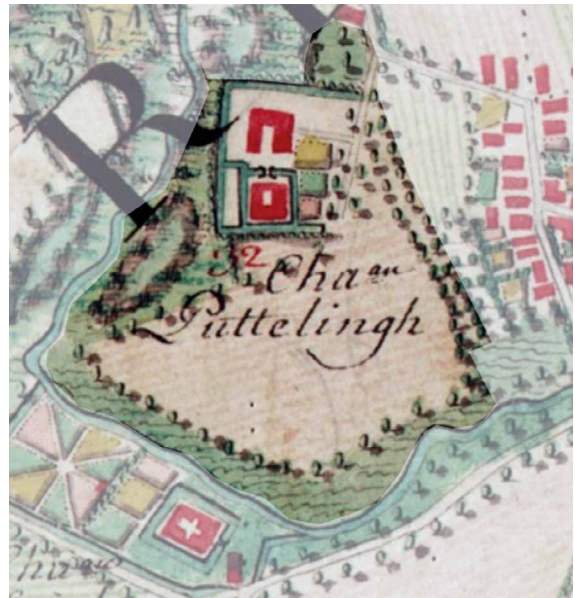
Het hoofdhuis van Huis Ten Hove te Grathem is als afstudeer-onderzoeksobject voor de Post-HBO-opleiding Bouwhistorie en Restauratie van Hogeschool Utrecht tussen september 2022 en juni 2023 bestudeerd. Ná juni 2023 hebben nog dendrochronologisch onderzoek van de kapconstructie en een verfijning van het onderzoek naar aanleiding van presentatie aan en bezoek van de Nederlandse Kastelenstudiegroep (KSG) plaatsgevonden. De voorhoeve is geen onderdeel van dit onderzoek geweest (doch is op stilistische gronden aan de bouwfaserings van het hoofdhuis gekoppeld) maar de nog schaarse aanwezige kapconstructie zal als eerste aanzet voor een verdiepend onderzoek in 2026 dendrochronologisch worden geanalyseerd.

Beschrijving huidige verschijningsvorm

Huis Ten Hove kent op dit moment verschillende eigenaren: het oorspronkelijke huis is samen met een “appartement” in de voorhoeve eigendom van familie Van der Feltz, de voorhoeve is eigendom van meerdere eigenaren. Het hoofdhuis is nog gedeeltelijk omgracht. Het complex als geheel is (ooit) witgeschilderd/gekalkt (geweest) en voorzien van oude holle pannen (rood op de voorhoeve, zwart op het hoofdhuis). De gevels van het hoofdhuis laten (door de verweerde kalklagen heen) eerdere gevelindelingen en bouwsporen zien: waar in het verleden deze geschiedenis “weggestuct” is geweest is deze nú juist goed afleesbaar van het pand.

Afb. 2. Schematische bouwdelen gehele complex van adellijk huis en voorhoeve. Het complex als geheel bestaat uit een (gedeeltelijk) omgracht hoofdhuus met tuin in Engelse landschapsstijl met daarvoor een voorhoeve (E). Bij de voorhoeve ligt een grote boomgaard. Het hoofdhuus bestaat uit enkele bouwdelen: een hoofdvlugel (A), een dienstenvlugel (B), een poortgebouw (C, doorgang poort met kruis) en een tuinhuis (D).

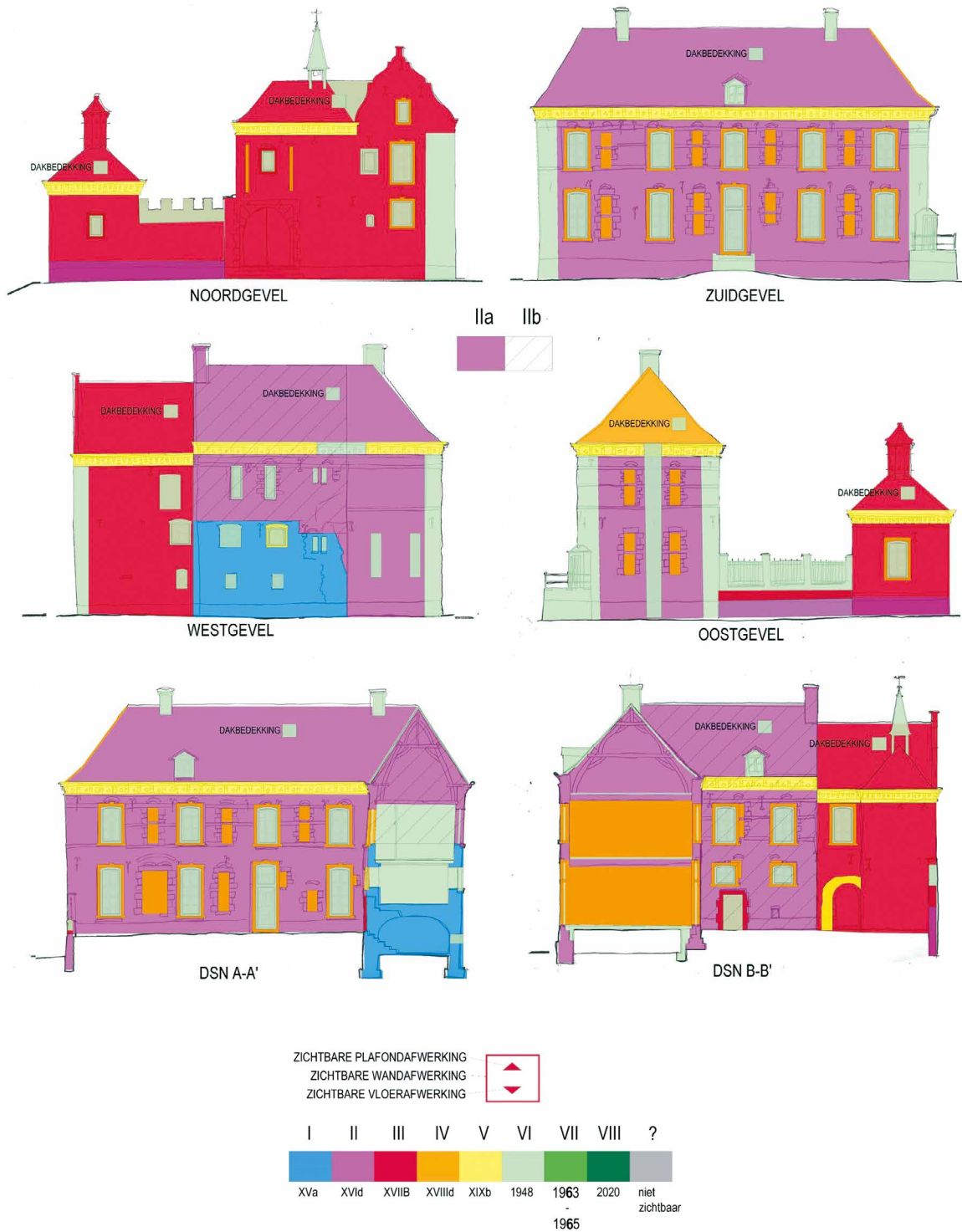
Afb. 3b. Uitsnede uit Ferraris-kaart (Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik, 1771-1778. Bron KBR – Koninklijke Bibliotheek van België, beeldbewerking door auteur. Kaart is noordgericht.

Afb. 3a. Luchtfoto totale complex van adellijk huis en voorhoeve. Bron auteur.

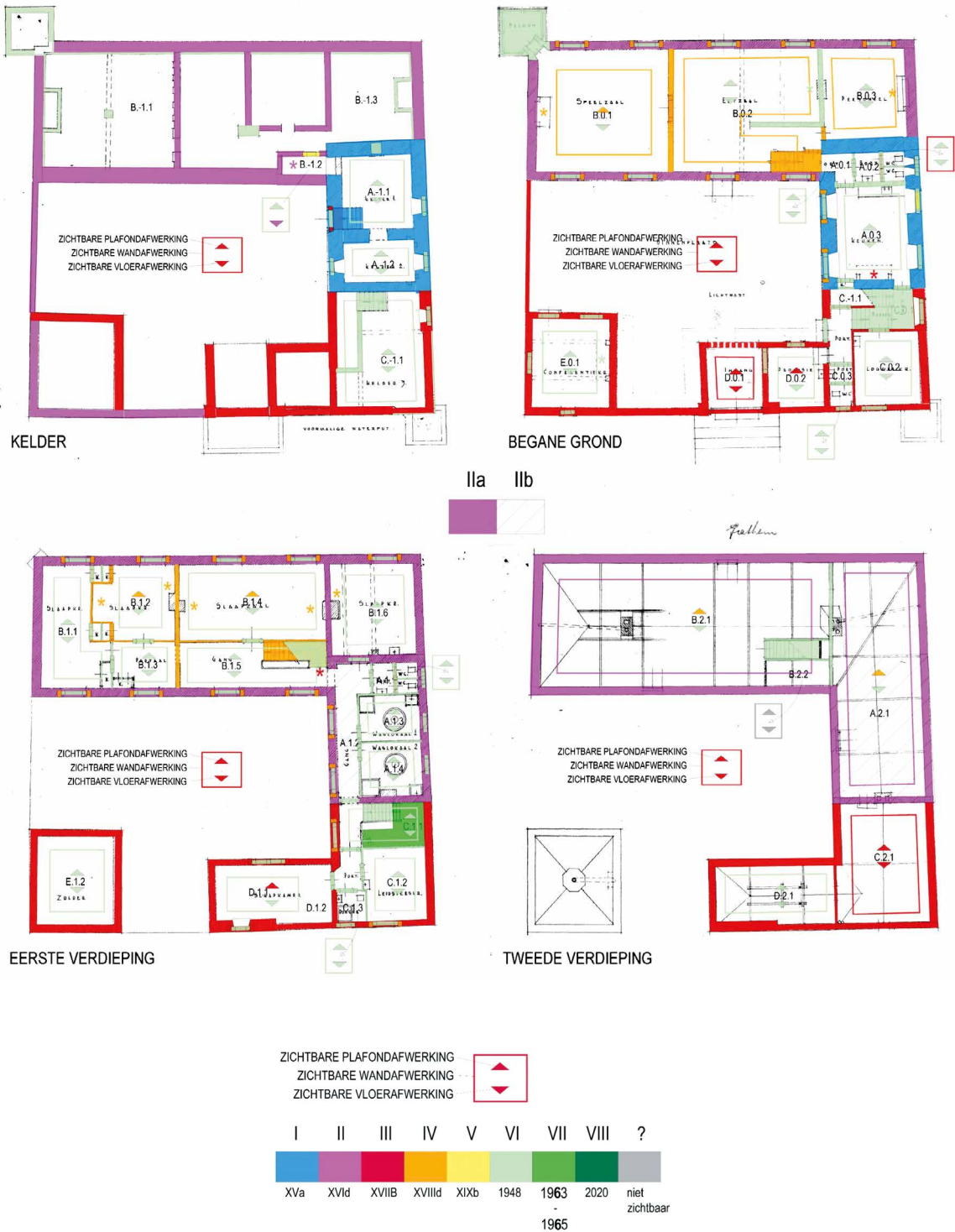
Beknopte algemene bouwfaserings- en gebruiksgeschiedenis

BOUWFASERINGSTEKENINGEN

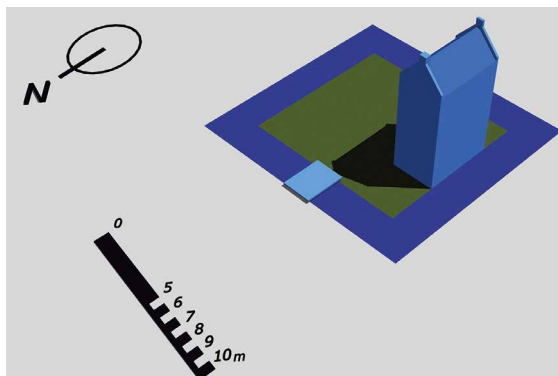
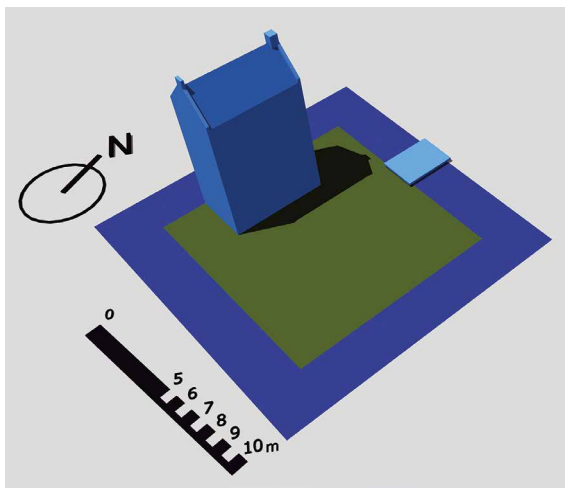
Afb. 4. Bouwfaserings-tekening plattegrond adellijk huis. Door auteur ingekleurde architecttekening uit Collectie Rijksdienst voor Cultureel erfgoed, pandarchief Huis Ten Hove.

BOUWFASERINGSTEKENINGEN

Afb. 5. Bouwfaserings-tekening gevels adellijk huis. Door auteur ingekleurde archief-tekening uit Collectie Rijksdienst voor Cultureel erfgoed, pandarchief Huis Ten Hove.

Bouwfase I

Afb. 6a en 6b. Bouwfase I (XVA): impressie van een woontoren op een omgracht terrein. De toegang tot het terrein is indicatief weergegeven.

De oudste (ontstaans-)geschiedenis van Huis ten Hove is uitsluitend gedocumenteerd in de vorm van aktes van belening uit de vijftiende eeuw. In 1405 wordt gesproken over alleen “een goed”. In een akte van 12 mei 1449 wordt “Te Hove in Grathem” aan Johan Bormans van Baexem beleend door Jacob, heer tot Horn, Altena, Kortessem en Baucigny. Het eigendom van Ten Hove lag daarvoor bij Arnold Struver uit Kessel en is bij diens overlijden in 1438 overgegaan op zijn dochter Beelen Arnt Struver, de vrouw van Johan Bormans¹. Op dat moment bestond het complex waarschijnlijk uitsluitend uit een eenvoudige woontoren op een omgracht terrein. Van deze woontoren resteert nog de mergel (onder-)bouw van ongeveer 10x6meter, 4 meter hoog, op een halfverdiepte kelder met twee tongewelven (afb. 7).

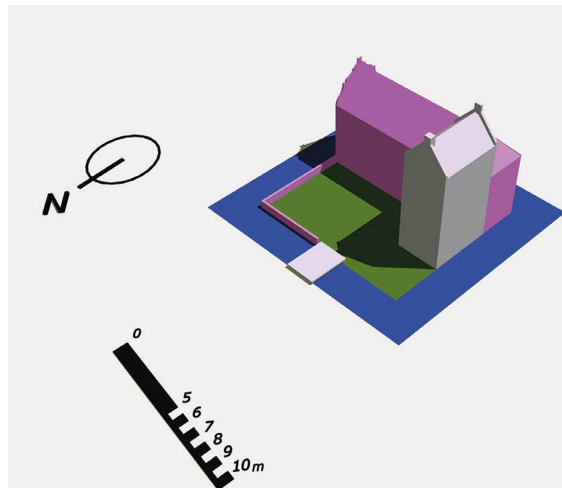
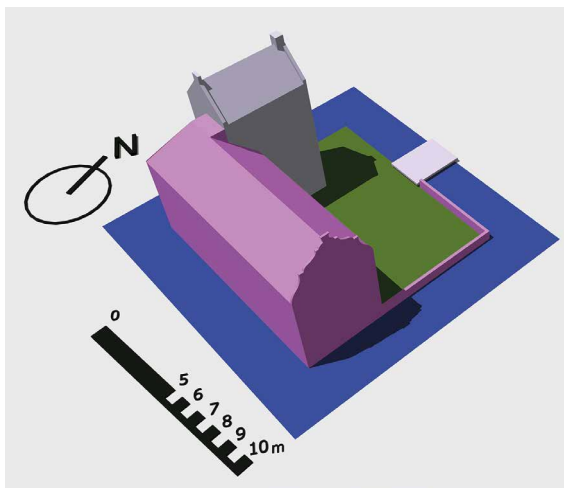

Afb. 7. Exterior zichtbare restanten bouwfase I in westgevel adellijk huis.

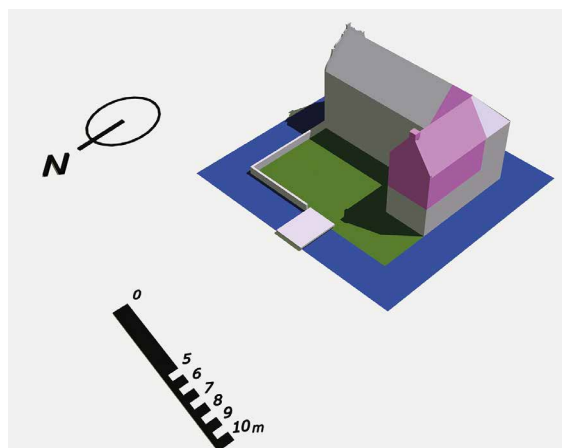
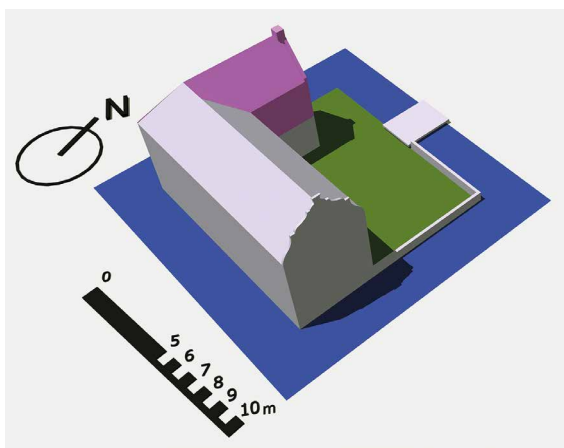
Bouwfase IIa/b

Na het erven van “den hoeff Tgheen Hoeve” door Willem Bormans heeft aanmerkelijke uitbreiding van het complex plaatsgevonden in Maaslandse-Renaissancestijl. Deze regionale bouwstijl kenmerkt zich door afwisselend gebruik van baksteen met natuursteen (vaak mergel en/of Naamse steen) accenten en speklagen. Op de begane grond zijn vensteromlijstingen van Naamse steen aanwezig, op de verdieping zijn deze in mergel uitgevoerd

(in combinatie met enkele doorlopende speklagen (afb. 10)). Hoewel dit in eerste instantie een horizontale bouwnaad suggereert (niet aangetroffen), blijkt dit vaker voor te komen (mogelijk werd Naamse steen op ooghoogte meer gewaardeerd en is het mergelwerk op grotere hoogte grijskleurig gekleurd geweest, waarvan meerdere zestiende en zeventiende-eeuwse voorbeelden bekend zijn)².

Afb. 8a en 8b. Bouwfase IIa (XVI d): impressies van bouw nieuwe vleugel tegen woontoren.

Afb. 9a en 9b. Bouwfase IIb (XVI d): impressies van aanpassingen aan woontoren.

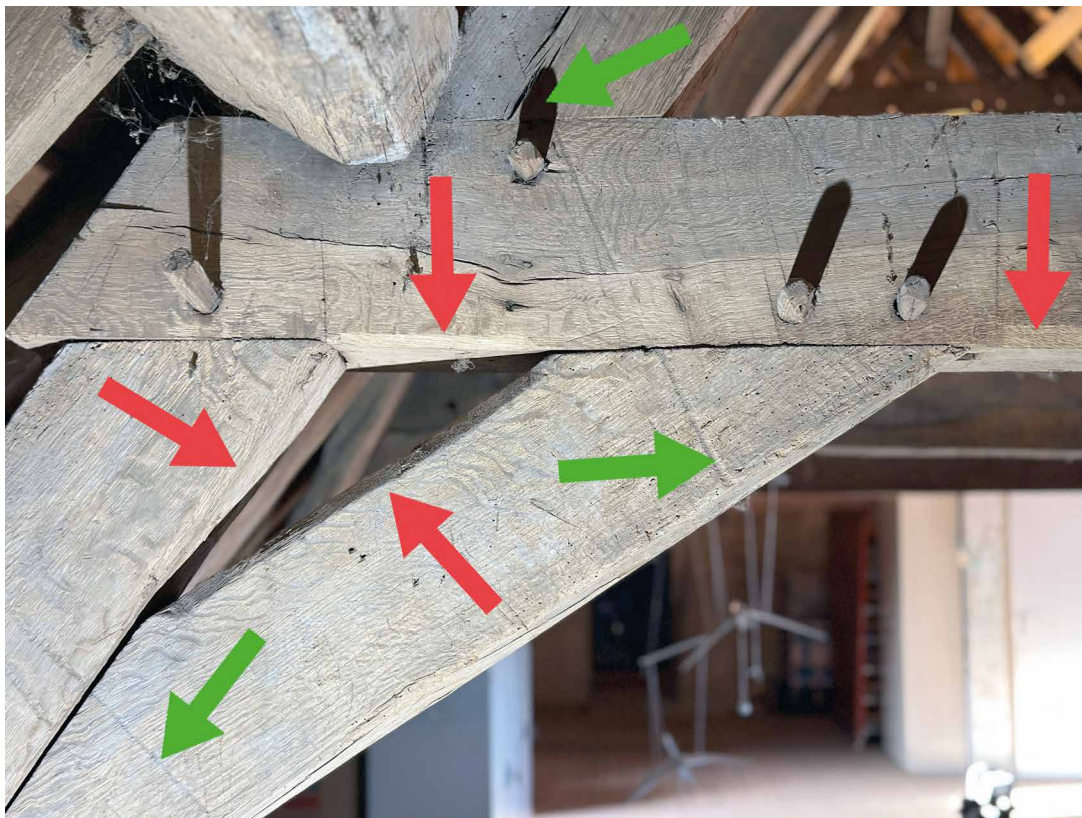
Dendrochronologisch onderzoek van de kap van de hoofdbouw van deze uitbreiding (IIa) laat zien dat deze tussen 1584 en 1589 \pm 4 jaar (monsters 02/1B en 03) is gerealiseerd³. In *"Kappen in Nederland 1000-1940"* van H. Janse is Huis Ten Hove tweemaal expliciet vermeld en ook expliciet gedateerd op "1581", zonder bron van herkomst of aanleiding (in tegenstelling tot vrijwel alle andere expliciete dateringen in het boek, daarnaast zijn er geen eerdere dendrochronologische boringen bekend of zijn boorgaten aangetroffen). Hoewel dit "bouwjaar" dus uit een andere onbekende bron komt is het wel goed voorstelbaar.

Opmerkelijk is dat 1) de kapconstructie bovenop de oorspronkelijke woontoren stilistisch uiterst

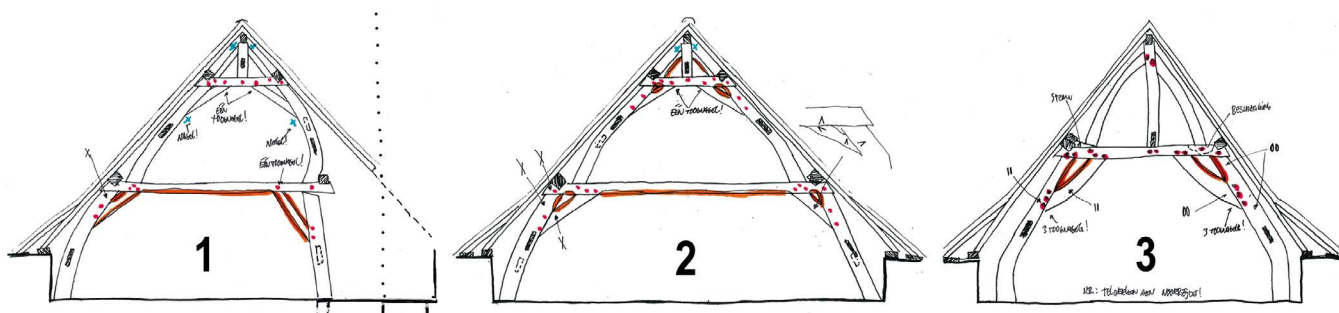
vergelijkbaar is met die van de huidige hoofdbouw (afb. 11 en 12) én dendrochronologisch is gedateerd op 1577 \pm 4 jaar (monster 04) máár 2) bij de aansluiting van de "nieuwe" vleugel op de "oudbouw" bewust 75 centimeter afstand is gehouden van de woontoren (afb. 13). Dit suggereert een deelfasering, géén aanpassing: waar men zou verwachten dat het nieuwe bouwdeel optimaal geïntegreerd zou worden in de woontoren (door bijvoorbeeld de constructie op te leggen of in te laten in de woontoren) is hiervoor niet gekozen terwijl de uitbreiding wel al was voorzien én voorbereid lijkt door dezelfde timmerlieden die de rest van de kap van de uitbreiding hadden gemaakt!

Afb. 10. Zuidgevel, op begane grond dichtgezette kloosterkozijnen in Naamse steen, op de verdieping in mergel (met enkele speklagen).

Afb. 11. Aangeschaafde kapellen aan korbelen, krommers en debalk met rode pijlen, pasmerken met groene pijlen.

Afb. 12. Een drietal spantstellen, allen vergelijkbaar in detaillering en opzet spanten 1 en 2 horen bij bouwphase IIa en spant 3 bij bouwphase IIb. Als decoratieve kenmerken vallen de aangeschaafde kapellen aan korbelen, krommers en debalk op (oranje lijnen). De aangeschaafde kapellen aan de debalk laten de oorspronkelijke lengte van de overspanning van het spant zien.

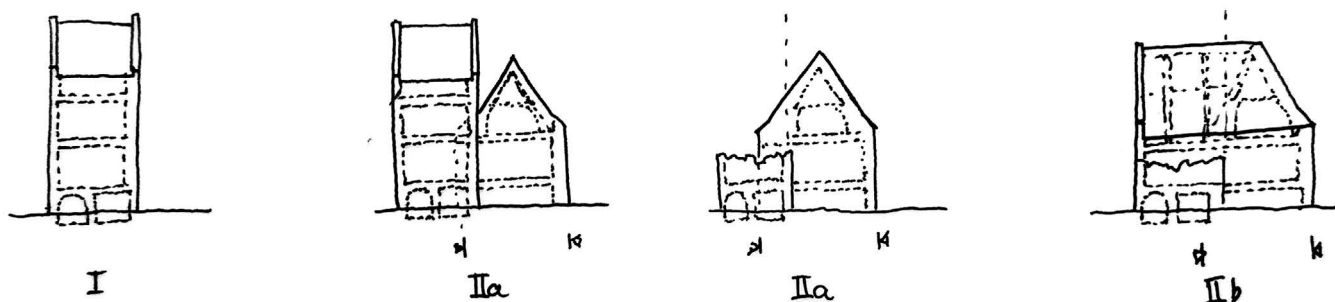

Afb. 13. Weergave van LIDAR-scan-doorsnede over de aansluiting tussen bouwfases I (links) en IIa/b (rechts). De terugwijkende kapconstructie steunt onlogisch af op een vloerbalk.

Hierdoor is eeuwen later deze deelfasering (IIa en IIb) nog steeds te herleiden (afb. 14). De exacte reden hiervan laat zich raden (er is op dit moment geen onderliggend bewijs aangetroffen) maar een complexe aansluiting is het gevolg (afb. 15).

Het oorspronkelijke gebruik van het gebouw is op dit moment niet meer eenvoudig te achterhalen, maar daar het voorzien is van alleen kloosterko-zijnen (uitgezonderd één enkel kruiskozijn op de

begane grond aan de binnenhofzijde) is er wel aanleiding te denken dat hier de meest voorname ruimtes te vinden waren. Uit deze bouwfase dateren een sobere schouw met Maniëristische/Renaissance-kenmerken (1525-1630), intern verplaatst (afb. 16) en een wapenstein (afb. 17) (gedateerd "1609", teruggevonden bij restauratie in 1963, geplaatst in bouwdeel D, tuinhuis) op afbeelding 2 aanwezig.

Afb. 14. Schematische ontwikkeling van bouwphase I via bouwphase IIa naar IIb: de woontoren uitgebreid met een bouwdeel met vrijgehouden draagconstructie op kapniveau via gedeelte afbraak van de woontoren naar een complex onder doorlopende kap.

Afb. 15. De van de oorspronkelijke woontoren vrijgehouden kapconstructie in aanzicht (gezien naar het zuiden). Op de voorgrond is de mergelwand van de oudbouw zichtbaar. Foto Delemarre, G.Th. – fotograaf, 03-1959, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 56.207.

Afb. 16. Schouw met Maniëristische/Renaissance-kenmerken: dubbele rolornamenten afgedekt met voluten waaronder een eierlijst in grijsrode schilferende zandsteen. Intern verplaatst naar bouwphase I.

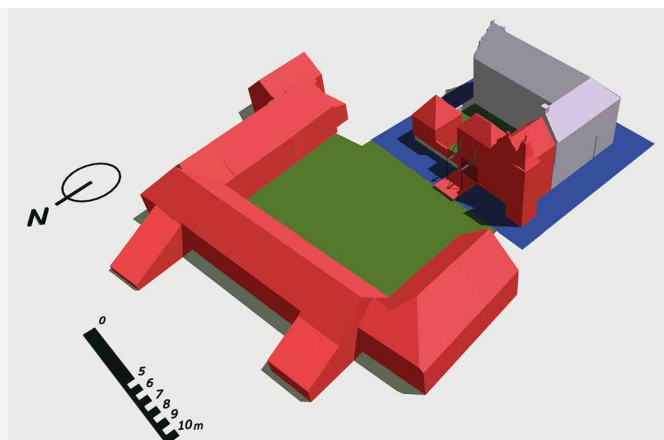
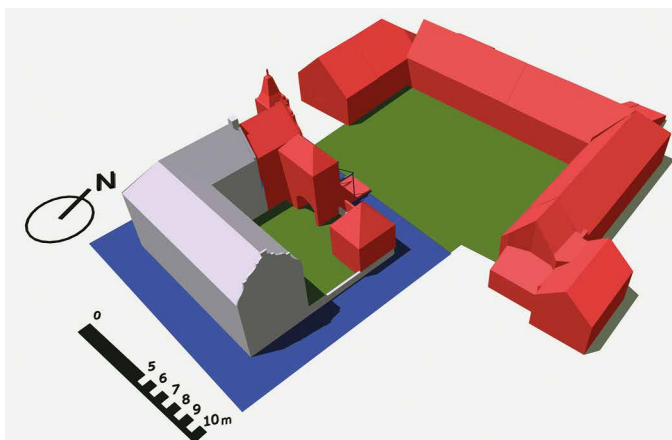

Afb. 17. Wapenstein met wapens van families Bormans en Van Waes met jaartal 1609 geschilderd, teruggevonden in de gracht tijdens de restauratie in 1963-1965 en geplaatst in bouwdeel, afb, 2.

Bouwfase III

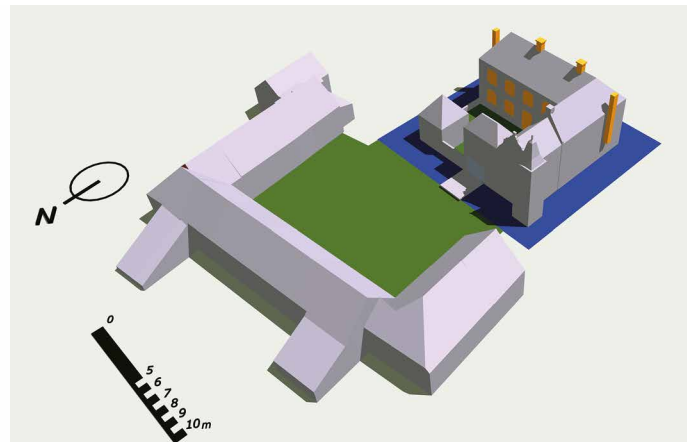
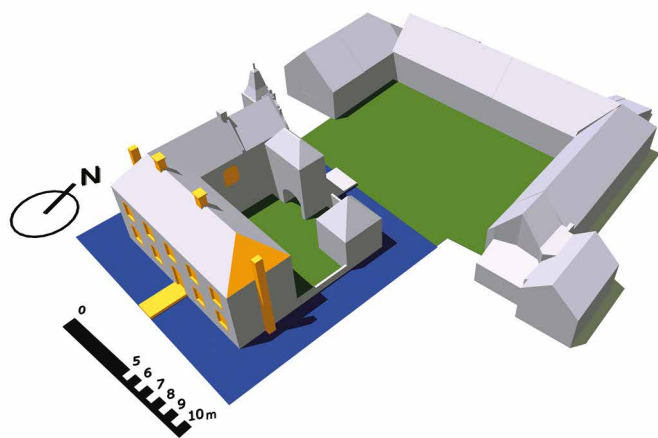
Na het huwelijk van zoon (eveneens) Willem Bormans met de Maaseikse burgemeestersdochter Elisabeth Puytlinck in 1641, volgde een grote uitbreiding van Huis Ten Hove (bij vererving later “Bormanshuys” genoemd): een poortgebouw, een klein hoekgebouwtje (tegenwoordig “jachtkamer”, “tuinhuis” of “duiventil” genoemd) en een dienstenvleugel zijn toegevoegd. De hoofdgebouwen van de voorhoeve zijn op stilistische gronden ook te koppelen aan deze bouwfase. Dendrochronologisch onderzoek naar de kapconstructie in de dienstenvleugel in deze bouwfase geeft 1636 ±4 jaar (monster 05) aan als kapdatum van het hout

voor de krommers. Hoewel van later datum is ook deze uitbreiding nu met vergelijkbare stilistische kenmerken versierd als bouwfase II: vensteromlijstingen van Naamse steen, een gootlijst met consoles (mogelijk ook op de eerdere fases aangebracht bij deze bouwcampagne); speklagen ontbreken echter. De gekozen vormtaal versterkt visueel de impressie van anciënniteit: het poortgebouw doet met een statige Gelderse gevel (met sterk in- en uitzwenkende topgevel) en een ophaalbrug (de dichtgezette sleuven voor de sprietten zijn nog aanwezig) denken aan een statig versterkt kasteel.

Afb. 18a en 18b. Bouwfase III (XVIIIB), de voorhof is weergegeven naar de huidige situatie: naar deelfaseringen is geen onderzoek gedaan. In de uiterste noordwestelijke hoek is als impressie een hoektoren te zien: hoewel door verstoringen intern en extern de aanwezigheid niet met zekerheid is vast te stellen geeft de aangetroffen fundering met waterput wel aanleiding voor bebouwing.

Bouwfase IV

Afb. 19a en 19b. Bouwfase IV (XVIIIld), de interne herindeling zorgt ook voor herindeling van de gevels, een nieuwe entree vanuit de landschappelijke tuin en het oostelijke dakvlak van het huis wordt afgewolfd. Herziening van de stookplaatsen zorgt voor nieuwe rookgasafvoeren op kopgevels.

Afb. 20. Ondiepe schouw in zaal met fraai stucwerk. De combinatie van stucwerk (Lodewijk XVI-stijl) en de mantel (bescheiden Rococo/Lodewijk XV-stijl-invloeden).

In de achttiende eeuw is door de toenmalige eigenaren Hubert de Brialmont en Maria Louisa Antoinetta van Lom (telgen van rijke Roermondse en Venlose magistraatfamilies) een grootse interne én externe “upgrade” van het pand doorgevoerd: een “zaal” met schouw (afb. 20) voorzien van rijk stucwerk (in combinatie met de mantel invloeden van Lodewijk XV-en XVI-stijlen door elkaar), wandbespanningen en -betimmeringen (afb. 21), een port-brisée naar een grote hal, een eveneens rijk uitgevoerde stijlkamer met sleutelgathaard op de begane grond (afb. 22), en een statige trap naar de eerste verdieping (afb. 23) waar slaapvertrekken met gestucte schouwen aan een lange hal zijn gebouwd.

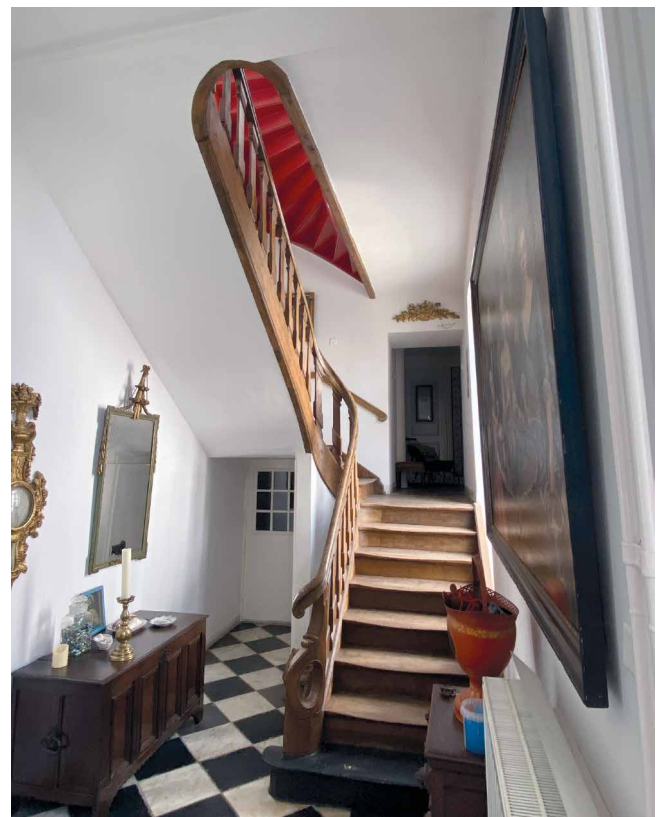
Deze interne structuurverandering heeft ook zijn weerslag op het exterieur van het pand gehad: oude vensters zijn gedicht en nieuwe vensteropeningen zijn ritmisch in de gevel ingepast. De komst van de reeks “zaal-hal-stijlkamer” vroeg om een andere indeling van de stookplaatsen: de nieuwe gestucte schouw als pronkstuk als beëindiging van deze zichtas heeft geleid tot een nieuw rookkanaal dat buiten tegen de gevel is gebouwd en de schouw is “ondiep” uitgevoerd. Tijdens deze bouwfase is ook de oorspronkelijke oostelijke topgevel afgewolfd. Deze bouwfase is goed gedocumenteerd overgeleverd: facturen voor dakpannen, leien, plavuizen én het stuken van de schouw in de zaal (gedateerd 4 mei 1779, afb. 25 en 26) zijn bewaard gebleven⁴.

Afb. 21. Foto van vóór de restauratie in 1963-1965 laat rijke wandbespanningen en een lambrisering zien in de zaal. Foto uit archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 410-194.

Afb. 22. Sleutelgathaard in westelijke stijkkamer.

Afb. 23. Bordestrap met combinatie van stijkenmerken (Lodewijk XV-stijl-asymmetrische afgeronde c-voluten en strakkere en vlakke balusters in Lodewijk XVI-stijl).

Afb. 24. Huis Ten Hove vanuit het zuidoosten met goed zichtbaar de later toegevoegde externe rookgasafvoer van de ondiepe schouw uit de zaal. Foto Steenbergh, C.J. (Cornelis) – fotograaf, archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer ST-1.346.

gerardus oorts heeft gevericht opt' casteel petibom tot grooten
 12 daegen aen d' mueren in de schoen te besetten.
 per oagh 3 Schellingen - - - - - 18 0 0
 francis 6 daegen aen d' sael mueren onschon per oagh
 3 Schellingen - - - - - 7 10 0
 Den Knecht 7 daegen per oagh 25 stuiver 11 5 0
 Ver schoeten haen Kocher 20 pond per pond 2 stu. 2 0 0
 Gerardus oorts Bekenne voldoen te zijn 38 15
 Van belarius houben Den 4 Mey in het
 Jaer 1779

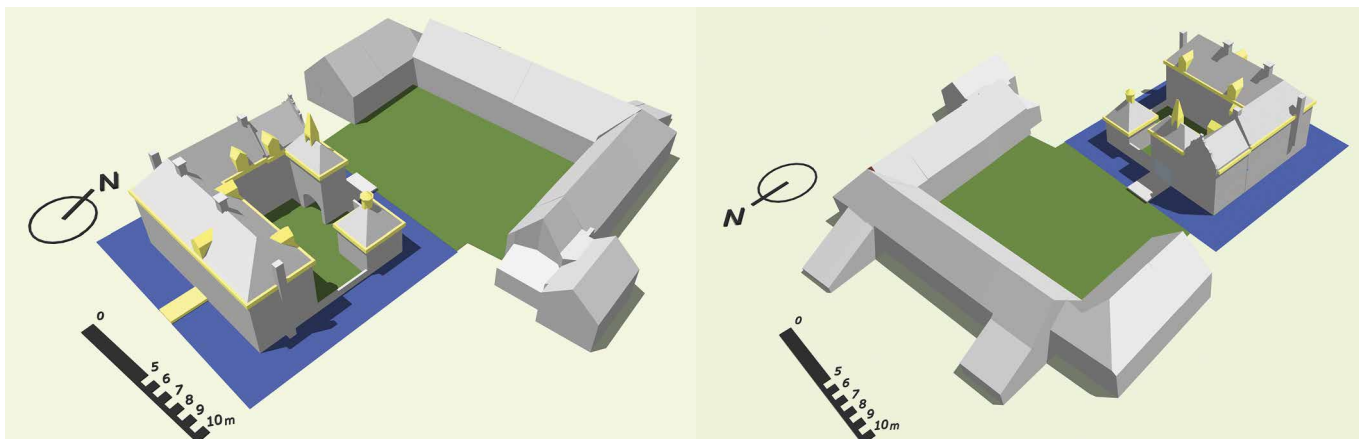
Afb. 26. Bewaarde factuur voor het stuken van de wanden en schouw in de zaal en het stuken van enkele andere schouwen. De factuur is gedateerd op 4 mei 1779. Collectie Historisch Centrum Limburg, locatie Maastricht, archiefnummer 16.1150, inventarisnummers 1001-1004.

*Verkenning der Benyis van Gerven
 Waeren der Generale Van den Hooghe
 Geboren den 17en Maer 1700 Breda
 Besiederende op Syn Casteel tot Grothem
 Op 24de Door Ed. Cornelis van Thorn*

1786			
Juni 22 ^{de}	Door den Heer Coepman Larius Laster	gult = 86-00	
	halen 400 braken ad 28 1/2 de doo		5 = 0 = 0
July 3 ^{de}	alrogh 29 50: ditto braken		36 = 17-2
13 ^{de}	alrogh 20 50: ditto		25 = 12-2
18 ^{de}	alrogh 18 50: ditto		23 = 2-2
26 ^{de}	alrogh 6 50: pannen ad 30: gult per duysent		19 = 10-0
27 ^{de}	alrogh 22 50: pannen		6 = 15-0
August 2 ^{de}	alrogh 26 25: pannen		178 = 15-0
	Van Gelaen 120 Vorspannen ad 2 stuy		
	ad 40: grote plarumpen ad 1 1/2 stuy		15 = 10-0
10	alrogh 400 pannen		12 = 0-0
Febris 4 ^{de}	alrogh voor kroon der hof op de manestraat		
	Door: braken		3 = 15-0
20	Door Franssen Niels alrogh 300 braken		
	en 50: grote plarumpen		6 = 5-0
1787			
Febris 15 ^{de}	alrogh 250: pannen		7 = 10-0
			240 = 12-2
	10 Van Welkers Somme word gebout wegens geleend 1000 ponden hiege schenken ad 125 gult per 100, en 100 ponden 1000 schenken ad 100 gult per 100, in de Jaer 1700 sed en bakenlych in Somme Van - - - - - 66 = 0-0		
	Alsoo Beskent d' Hoogheghele Heer alrogh ten Somme Van 1000 ponden Van ad 125 gult per 100, en 100 ponden 1000 schenken ad 100 gult per 100, in de Jaer 1700 sed en bakenlych in Somme Van - - - - - 174 = 12-2		
	Door den Heer Bealm Larius van den Onderge in de volken de boverstaen en hondent van en bakenlych per 12 1/2 stuy Salen Thorn op 14 ^{de} Maer 1788		

Afb. 25. Bewaarde factuur voor de levering van onder andere een grote partij dakpannen. Uitgaande van het formaat van oude-holle-pannen zou vrijwel het gehele dakvlak van het de zestiende-eeuwse bouw fase hiermee gedekt kunnen worden en de nokvorsten zouden de lengte van de nokken kunnen afdekken. De factuur beslaat de jaren 1786/1787. Collectie Historisch Centrum Limburg, locatie Maastricht, archiefnummer 16.1150, inventarisnummers 1001-1004.

Bouwfase V

Afb. 27a en 27b. Bouwfase V (XIXa-XIXc) waarin hernieuwde aandacht voor het dak (nieuwe dakbedekking, dakafwerking, plaatsing van dakkapellen, torentjes en duiventil), decoratie van rookgasafvoeren en mogelijk de consolelijst als dakvoet.

In 1806 erfden Adolf de Bounam (burgemeester van Grathem en Hunsel, telg van de oorspronkelijk Luikse familie Bounam de Ryckholt, genoemd naar kasteel Rijckholt) en zijn vrouw Mathilde van Voorst tot Voorst Huis Ten Hove. Familie Bounam de Ryckholt blijft het pand bewonen tot 1919, in de tussentijd is het pand waarschijnlijk meermaals opgeknapt. Op overgeleverde foto's uit de negentiende en twintigste eeuw van vóór de restauratie in 1963-1965 (afb. 28 en 29) zijn in het exterieur houten jaloezieën met kasten,

en T-vensters (XIXc) zichtbaar en is er hernieuwde aandacht voor het dak door het gebruik van modieuze kruispannen, torentjes en zinken crêtes op de nok. Het gebouw is voorzien van steunberen op de hoeken die eindigen onder de gootlijst. De steunberen waren waarschijnlijk nodig in verband met verzakkingen. Intern zijn aanpassingen aan schouwen (kleinere gietijzeren stookvuurmonden en veegluiken) doorgevoerd.

In de periode tussen 1920 en 1958 wisselt het pand meermaals van eigenaar (Familie Breuls tot 1926, dan

Afb. 28. Huis Ten Hove vanuit het zuidoosten in 1953 met provisorisch opgelapte oorlogsschade, in afwachting van de grote restauratie in 1963-1965. De negentiende-eeuwse stijlkenmerken als kruispannen en crêtes (en de mogelijk bijpassende consoles) zijn zichtbaar. Foto Steenbergh, C.J. (Cornelis) – fotograaf, archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 44.556.

Afb. 29. Huis Ten Hove vanuit het noorden. Foto van vóór de grote restauratie in 1963-1965. De negentiende-eeuwse stijlkenmerken als kruispannen en crêtes (en de mogelijk bijpassende consoles) zijn zichtbaar, evenals de duiventil en torentje bovenop het poortgebouw. Foto Steenbergh, C.J. (Cornelis) – fotograaf, archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer ST-1.345.

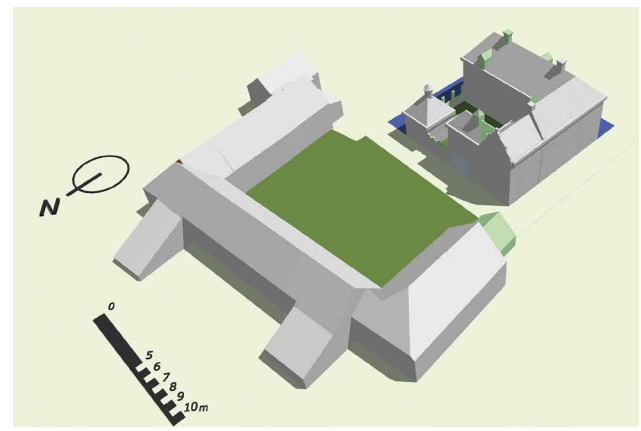
Matthieu Kessels, vanaf 1933 door Zusters van het Heilig Hart). In de winter van 1944-1945 had het pand veel te lijden van granaatinslagen. Er heeft noodherstel

plaatsgevonden na de oorlog en de zusters hebben het pand in 1958 verkocht aan verzekeringsmaatschappij Het Hooge Huys uit Alkmaar.

Bouwfase VI

Tussen 1963-1965 heeft in opdracht van Het Hooge Huys een grootschalige restauratie plaatsgevonden.

Door deze restauratie kon de opgelopen oorlogsschade definitief worden hersteld. Het pand werd

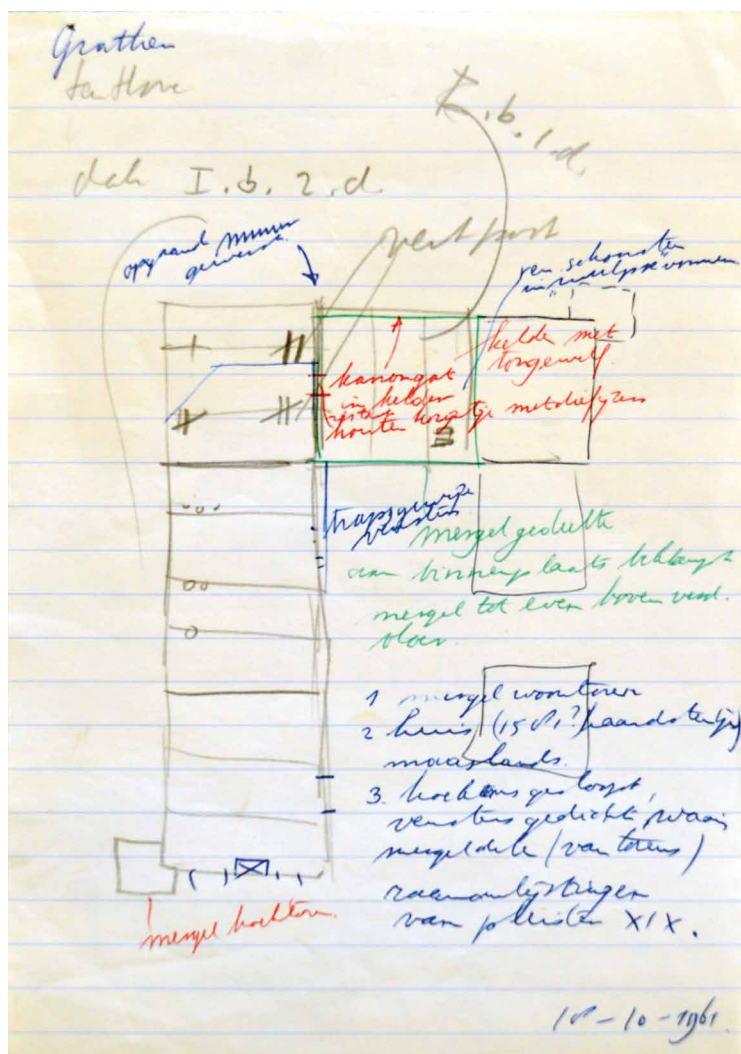

Afb. 30a en 30b. Bouwfase VI (1963-1965) waarin de negentiende-eeuwse decoraties zijn verwijderd, de kap van het poortgebouw is gekoppeld aan het naastgelegen dakvlak, dakkapellen zijn toegevoegd en ter herinnering van de gevonden fundering in de zuidoostelijke hoek is een verhoogd terras geplaatst.

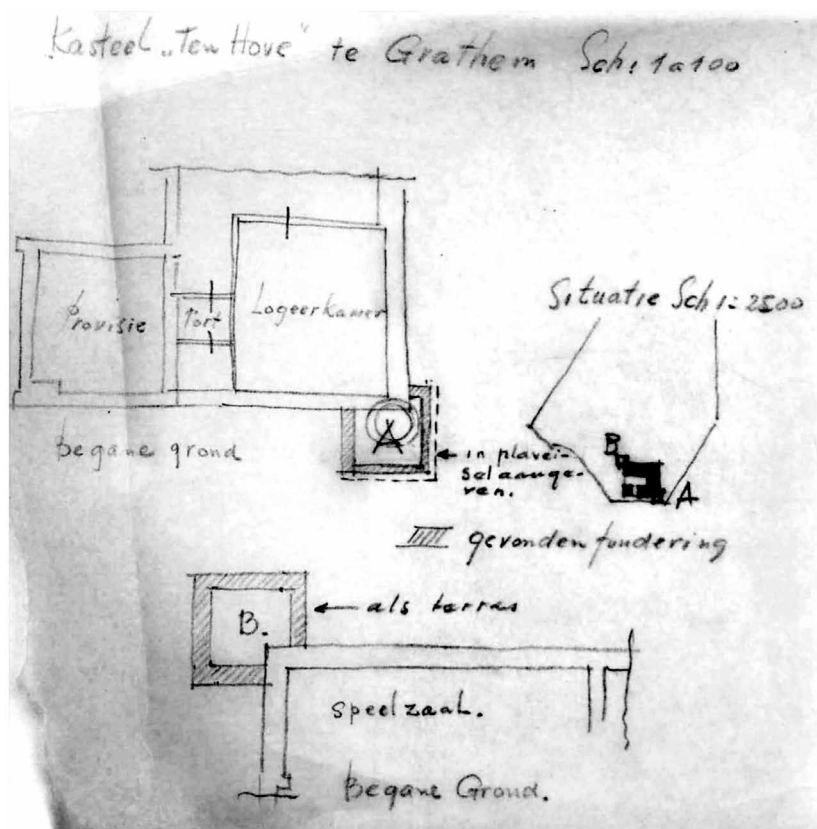
nu ingericht als vakantieverblijf voor kinderen van personeelsleden van het bedrijf. Architect Palmén uit Sittard heeft getekend voor deze restauratie en geheel in lijn met de destijds geldende opvatting in de restauratiewereld (de negentiende eeuw werd als "de lelijke tijd" beschouwd) zijn in het exterieur alle verwijzingen naar deze periode verwijderd. Intern heeft het nieuwe gebruik vooral effect op de kapverdieping gehad (deze is beschoten waardoor hier slaapruides konden ontstaan voor de logerende kinderen) en de hal op de begane grond werd bestemd als eetruimte waardoor de kenmerkende port-brisée naar de stijkkamer is vervangen door een dichte schouw. De restauratie is wel "hard" geweest voor het pand: vrijwel alle wandbespanningen, blindluiken en de lambrisering van de salon zijn op mysterieuze wijze

verdwenen. Daarnaast is extreem weinig onderzoek uitgevoerd en/of vastgelegd waardoor destijds restauratieve keuzes zijn gemaakt die niet meer te herleiden zijn: het enige aanwezige bewijs van bouwhistorisch onderzoek in het archief van RCE is een bescheiden kladpapiertje (afb. 31).

Als voorbeeld van een (gedeeltelijke) reconstructie waarvan duidelijk en volledig bewijs ontbreekt is op grond van een aangetroffen fundering op de zuidwestelijke hoek van het gebouw is een verhoogd terras gerealiseerd (afb. 32 en 33). Onduidelijk uit de documentatie van de opmeting is of deze fundering vanuit de bouwtijd of later ingekast verbonden is geweest met het pand. Daarnaast is niet te herleiden of er op andere hoeken (van bijvoorbeeld bouw-fase II) wel of geen vergelijkbare funderingen zijn

Afb. 31. Veldschets van bouwhistorische opname uit 1961. Bron: pandarchief RCE.

Afb. 32. Veldschets van aangetroffen fundering (-sresten) ten tijde van de restauratie in 1963-1965 door Rijksdienst voor Monumentenzorg. Collectie Rijksdienst voor Cultureel erfgoed, pandarchief Huis Ten Hove.

Afb. 33. Foto van terras op zuidoostelijke hoek Huis Ten Hove als verwijzing naar een (mogelijke oorspronkelijke) hoektoren.

aangetroffen en of deze dan van een of meerdere (al dan niet gerealiseerde) hoektoren(s) is/zijn geweest. De funderingen kunnen ook zijn toegevoegd ten gunste van een van de vele steunberen die het gebouw tot aan de restauratie ondersteunden. Achteraf bezien was de restauratieperiode de uitgelezen gelegenheid geweest om eerdere bouwlagen in kaart te brengen.

Openstaande vragen en conclusie

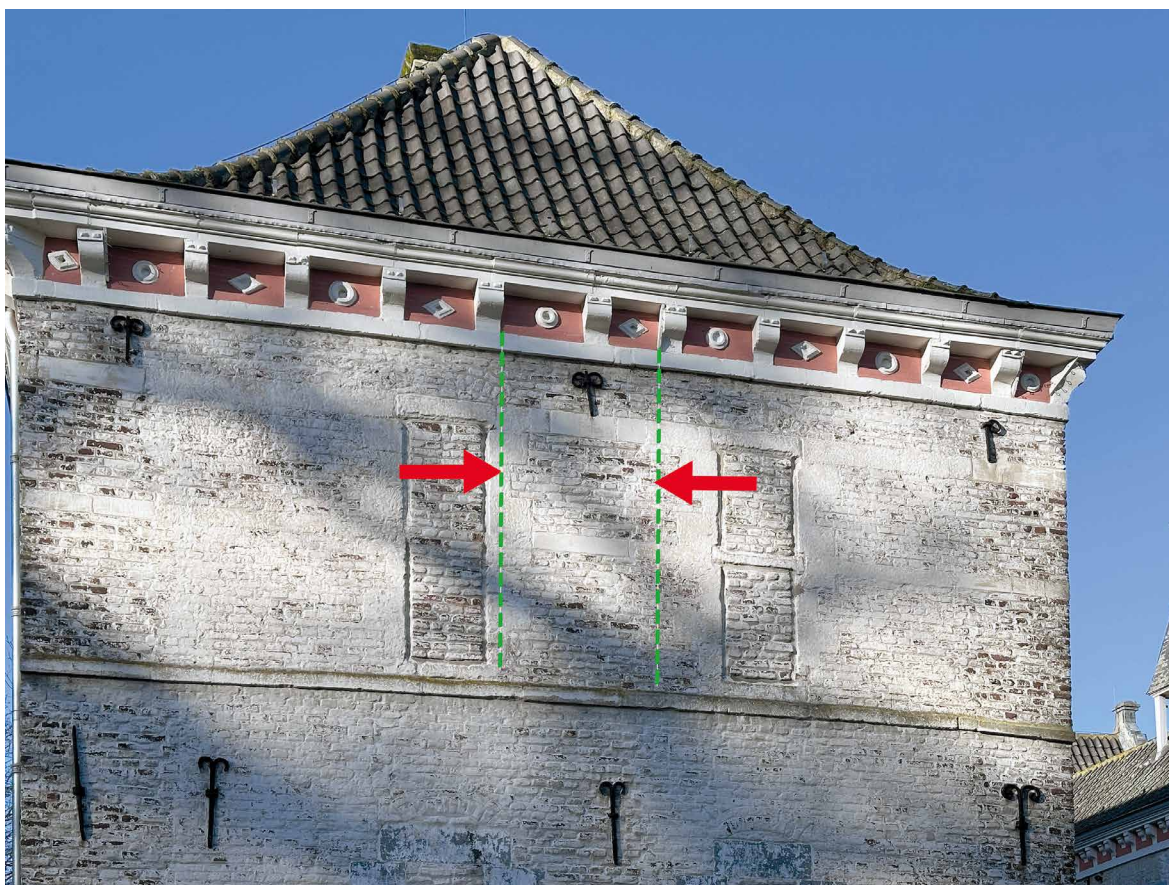
Tijdens het onderzoek bleek Huis Ten Hove een gecompliceerd (maar uiterst dankbaar) onderzoeks-object. De eigenaar maakte het namelijk mogelijk om het pand diverse malen te bezoeken. Het pand zelf bezat een grote rijkheid aan regionale bouwstijlen. Bovendien was er gelegenheid om met experts over de vondsten van gedachten te kunnen wisselen. Dat heeft niet op alle vragen antwoord opgeleverd.

De consolelijst

De aanwezige consolelijst kán uit de zestiende-eeuwse bouwfase stammen, echter zijn referentiepanelen als Chateau Saroléa in Cheratte in België (1643) (afb. 34) en Hotel de la Cloche in Hoei in België (1606) van later datum⁵. Mogelijk is de lijst bij de latere, zeventiende-eeuwse uitbreiding toegevoegd, samen met een gootlijst op de nieuwe uitbreiding (bouwfase III) óf zelfs in de negentiende eeuw met de komst van een Luikse eigenaar? De alzijdige gootlijst kan namelijk ook als onderdeel van de heropleving van de Maaslandse Renaissance-stijl als neo-stijl⁶ zijn geïntroduceerd omdat de consoles uitgelijnd zijn met het externe rookgaskanaal van de zaal uit bouwfase IV (afb. 35). Daarnaast kunnen de consolelijsten ook toegevoegd zijn als onderdeel van de negentiende-eeuwse aanpassingen (verrijkingen) van het dak. Uitgebreid materiaalkundig onderzoek naar de consoles en lijst is vooralsnog niet mogelijk geweest.

Afb. 34. Chateau Saroléa in Cheratte (1643) in Maaslandse-Renaissance-stijl. Hoewel hier vensters alleen in Naamse steen voorkomen zijn overige ornamenten (speklagen, hoekrisalieten en consoles) zowel in Naamse steen als mergel uitgevoerd.

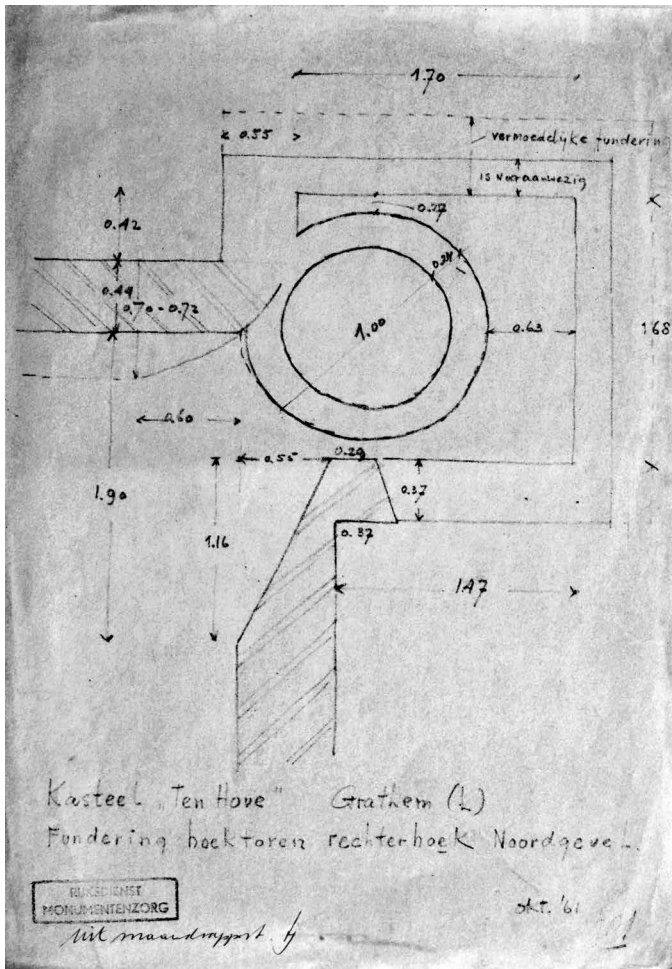
Afb. 35. Onderbreking van een logisch ritme van consoles rondom het voormalige externe rookgaskanaal wat kan duiden op een latere introductie van deze consoles, mogelijk met de hernieuwde negentiende-eeuwse aandacht voor het (gedecoreerde) dak.

De hoektorens

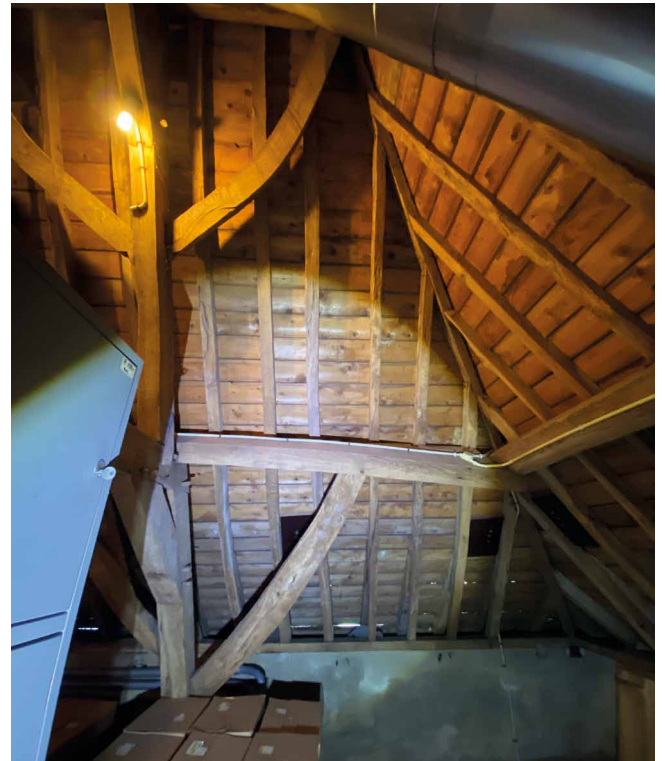
Al reeds vermeld laat de tekening van de aangetroffen fundering in de zuidoostelijke hoek van het huis niet zien of de fundering van oorspronkelijke aanleg is of later is toegevoegd. Het bovenliggende muurwerk of de kapconstructie laten geen sporen zien van een voormalig aanwezige toren. De fundering kán van een van de steunberen zijn, maar deze kan mogelijk ook van een toren zijn die uiteindelijk nooit is gebouwd. De aangetroffen fundering aan de noordwestelijke hoek van het huis is volgens de inmeettekening wél ingeboet in het muurwerk (afb. 36). Maar ook hier zijn (nu) geen sporen van een opgaande toren zichtbaar, maar heeft volgens het bouwbestek van de restauratie in 1963-1965 veel grootschalig herstelwerk plaatsgevonden, zónder documentatie van aangetroffen sporen.

De afvolging

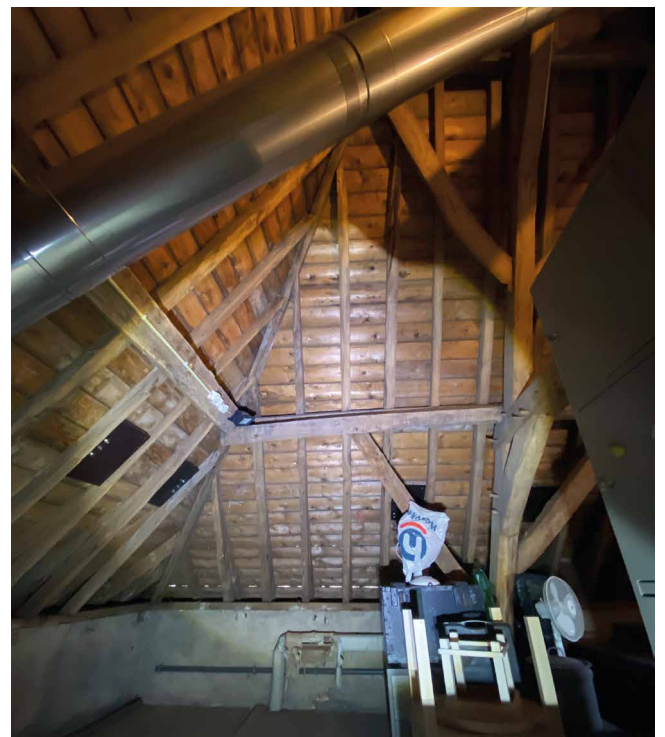
Ter plaatse van de oostelijke gevel van het huis zijn grote vervormingen in de kap zichtbaar: de gordingen zijn extreem doorgebogen (afb. 37 en 38) vóóordat de kap in zijn geheel van nieuwe sporen is voorzien in bouwfase IV. De ruimte tussen de gordingen en sporen is op dat moment ter plaatse uitgevuld (afb. 39 en 40). Het zou logisch zijn als deze vervormingen te wijten zouden zijn aan verzakking van de oostelijke gevel. Deze vervormingen zouden dan echter ook in de aansluiting met de noord- en zuidgevel te zien moeten zijn wat niet het geval is: deze zijn minimaal. Op mysterieuze wijze lijkt dus de topgevel zelf “vervormd” te zijn waardoor aansluitende gordingen ook vervormd zijn, terwijl de onderliggende gevel stabiel is gebleven...hoe is dit te verklaren..?

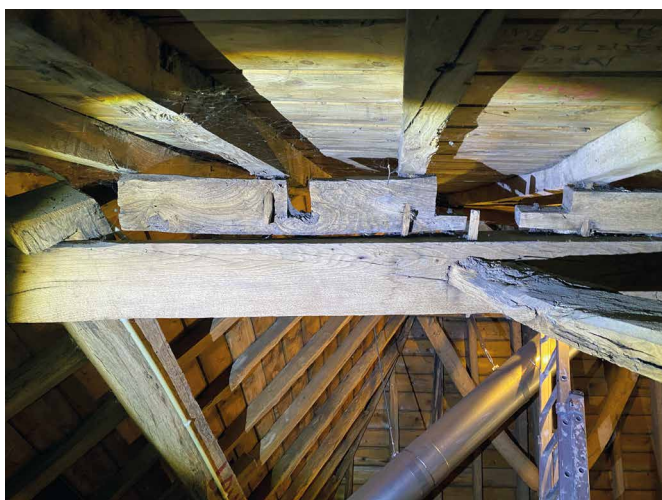
Afb. 36. Veldschets van aangetroffen fundering(-sresten) in noordwestelijke hoek van het adellijk huis ten tijde van de restauratie in 1963-1965 door Rijksdienst voor Monumentenzorg. Deze veldschets suggereert een aan het gebouw vastgehechte fundering van een rechthoekige aanbouw met een ronde put daarin: onduidelijk is echter of dit oorspronkelijk is of later ingekast. Collectie Rijksdienst voor Cultureel erfgoed, pandarchief Huis Ten Hove.

Afb. 37. Aanzicht doorgezakte gording in noordoostelijke hoek van bouwphase II.

Afb. 38. Aanzicht doorgezakte gording in zuidoostelijke hoek van bouwphase II.

Afb. 39. Onderaanzicht van vullat om sporen uit te richten na afvolving in bouwfase IV, noordoostelijke hoek.

Afb. 40. Onderaanzicht van vullat om sporen uit te richten na afvolving in bouwfase IV, zuidoostelijke hoek.

Maar er zijn meer vragen...

Hoe was het pand in de zestiende eeuw in gebruik? Is Jan de Beijer écht niet langsgekomen, of zijn er geen andere oude tekeningen te vinden? Is het ontwerp van de salon (onder andere het stucwerk van de schouw in de zaal) mogelijk van Duckers, hofarchitect van Thorn (of zijn neef misschien, die volgens overlevering met de oorspronkelijke tekeningen onder zijn arm langs landhuizen in Limburg ging)? Waar kwam het gebruikte natuursteen voor de zestiende-eeuwse schoor- en wapenstein vandaan? Zijn de mergel vensteromlijstingen op de etages écht geschilderd geweest?

Voldoende stof tot nader onderzoek, maar moge deze aanzet tot meer waardering voor deze unieke regionale bouwtradities leiden en het samenbrengen én archiveren van de opgedane kennis.

Summary

“In Limburg...? Everything is different!” — the case study of Huis Ten Hove in Grathem

Between September 2022 and June 2023, the main house of Huis Ten Hove in Grathem (Limburg) served as a research project for a post-graduate course in Architectural History and Restoration at Utrecht University of Applied Sciences. After this period, further dendrochronological analysis of the roof

structure was conducted. The adjacent farmstead was not included in the main study but may be stylistically linked.

Today, Huis Ten Hove is split among several owners. The main building is partially moated and features red and black traditional tiles. Whitewashed walls reveal traces of past renovations and older architectural phases that are now visible through worn layers of limewash.

The first phase predates 1449, the earliest documented reference, when the property was a moated residential tower owned by Johan Bormans. The surviving marlstone substructure measures approximately 10 x 6 metres and is built on a semi-subterranean vaulted cellar.

Around 1580, the house was enlarged in Phase IIa/IIb (c.1577–1589) in the Maasland Renaissance style, characterised by the alternating use of brick and stone (marl and Namur stone). Dendrochronological dates between 1584 and 1589 were obtained from the roof, with a closely related structure above the tower dated to around 1577.

Following Willem Bormans Jr's marriage in 1641, major expansions in Phase III included a gatehouse, a small corner building and a service wing. These elements matched the earlier stylistic features, although decorative stone bands were omitted. The gatehouse, with its dynamic stepped gables and former drawbridge, presents the image of a fortified noble residence.

During Phase IV, in the 1700s, the new owners Hubert de Brialmont and Maria van Lom renovated the house, creating a luxurious interior with Rococo and Louis XVI influences. This renovation significantly altered both the interior layout and the façade.

In 1806, the estate passed to Adolf de Bounam and remained in his family until 1919 (Phase V). Nineteenth-century changes included wooden shutters, T-shaped windows, ornate roofing, and exterior buttresses to address subsidence. The house endured damage during World War II and was later sold to a Dutch insurance company in 1958.

A major restoration in Phase VI (1963-1965) by the architect Palmen from Sittard converted the building into a holiday retreat for the company. Nineteenth-century alterations were removed in line with then-contemporary conservation ideology.

The research revealed many insights but left several mysteries to solve, including the console cornices and the presumed corner towers.

Over de auteur

Daniel Didden (1982) heeft na bijna 20 jaar werkzaam te zijn geweest in nieuwbouw-architectuur gekozen om via de Post-HBO-opleiding Bouwhistorie en Restauratie definitief de overstap naar de wereld van erfgoedonderzoek en -bescherming te maken.

Wonende in de Zaanstreek werkt hij reeds 7 jaar als zelfstandig ontwerper van hoofdzakelijk Zaanse Houtbouw (nieuwbouw en restauratie) en doet onderzoek naar de lokale historische kleurcultuur.

Als bouwhistoricus ligt zijn interesse in verdiepende onderzoeken die bijdragen aan het duiden van de lokale "bouwcultuur": wáárom werd op een bepaald moment deze keuze gemaakt? Antwoorden op deze vragen geven inzicht in de ontwikkeling en verspreiding van bouwculturen.

Noten

1. Gebruikte bronnen voor bewonersgeschiedenis: Forschelen 1990; Verzijl 1956; Meyerman 1996, 119; Hupperetz 2005; Crassier 1931.	3. Bové 2024 – Dendro GRAT_ NL19112023.	5. Inventarislijst online Patrimoine Protégé Wallonie.
2. Tolboom 2017, 200-201.	4. Collectie Historisch Centrum Limburg, locatie Maastricht, archiefnummer 16.1150, inventarisnummers 1001-1004.	6. Voorbeelden: Raadhuis Chênée (1903) en Chateau de Montjardin in Remouchamps (1871).

Literatuur

- Crassier 1931 – L.B. Crassier, 'Dictionnaire historique du Limbourg Néerlandais de la période féodale à nos jours', in: *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* (Maastricht 1931).
- Forschelen 1990 – J. Forschelen, *Een boekje open over Grathem en Kelpen-Oler: kroniek van een gemeente 1800-1991* (Grathem 1990).
- Bové 2024 – R.J.M. Bové, *Verslag dendrochronologisch onderzoek Locatie ten Hove* (Grathem 2024).
- Hupperetz 2005 – W.B. Hupperetz, *Kastelen in Limburg – Burchten en landhuizen 1000-1800* (Utrecht 2005).
- Meyerman 1996 – D. Meyerman, 'De familie Bounam de Ryckholt en haar betrekkingen tot Grathem', in: J.E. Venner, *Ter kercke in Grathem* (Grathem 1996).
- Tolboom 2017 – W. Q.-J. Tolboom, *Natuursteen in Limburg* (Delft 2017).
- Verzijl 1956 – J. Verzijl, 'Huize "Ten Hove" te Grathem', *De Limburgse Leeuw* 5, nr. 1 (september/oktober 1956).

Kasteel de Nuwendoorn: een maagdelijke schepping van graaf Floris V

Een historisch-landschappelijke en kasteelkundige uitwerking

Rob Gruben

In dit artikel willen we onderzoeken wat precies de aanleiding was voor de bouw van kasteel de Nuwendoorn, één van de traditioneel tot de serie dwangburchten van Floris V gerekende versterkingen in West-Friesland. Welke functie vervulde het kasteel in zijn (korte) bestaan? Werd het op defensieve, of juist offensieve basis gebouwd? En waarom juist op die plaats? Stapsgewijs zullen we trachten na te gaan wat mogelijke antwoorden op deze vragen kunnen zijn.

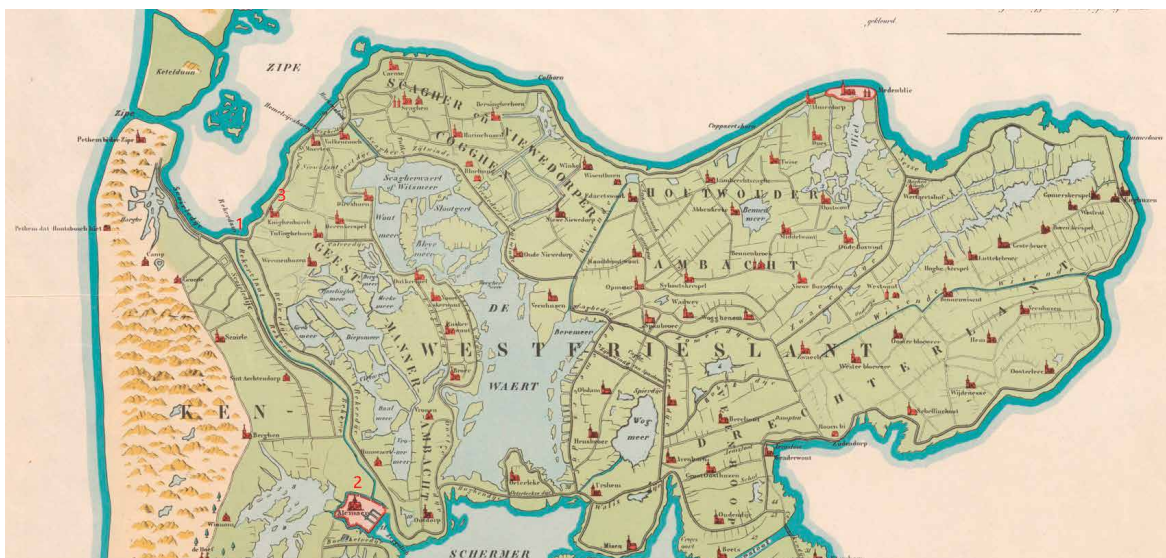
Inleiding

De aaneenschakeling van dijken, dorpsterpen en natuurlijke zandopduikingen in het drassige Westfriesse kustlandschap (de achttiende-eeuwse historicus Wagenaar heeft het over *'het gebroken land'*) leidde rond 1250 tot het ontstaan van wat we nu kennen als de Westfriesse Omringdijk. Met uitzondering van enkele kleine lokale wijzigingen volgt het huidige traject van deze dijk nog grotendeels de lijnen die in het midden van de dertiende eeuw zijn uitgezet.¹ Kasteel de Nuwendoorn werd – zeer waarschijnlijk als een maagdelijke schepping – tegen deze dijk aangebouwd. Melis Stoke heeft het erover dat Floris V (1254-1296, graaf van Holland vanaf 1266) met de bouw van het kasteel *'hadde begonnen ten Nuwendoren'*² en later dat de Westfriezen *'braken thuys ten Niwendueren'*.³ Stoke wijst er dus op dat het kasteel is neergezet én afgebroken in een gebied dat de naam 'Nuwendoren' of 'Niwendueren' droeg. Alders brengt deze naam in verband met de scherpe punt die ontstond toen men in een latere periode (ná 1297) de dijk ter plekke in een puntvorm ("doorn") uitlegde. Men zou daarbij van mening zijn geweest dat de oorspronkelijke dijk te dicht op het kasteel lag, namelijk op slechts 25 meter.⁴

Dijkhuis heeft echter aannemelijk gemaakt dat dit toponiem moet worden verklaard vanuit de betekenis van 'nieuwe doorgang'.⁵ Direct ten zuidwesten van de Nuwendoorn zijn namelijk aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van een (nieuwe) doorgang in de Omringdijk. De amateurarcheoloog Wagenaar ontdekte in 1961 ter plaatse de restanten van een op eiken palen gefundeerde bakstenen schutsluis met een doorgangsbreedte van liefst zeven meter.⁶ De constructie werd door hem gedateerd in de dertiende eeuw. En in 2008 werden bij archeologische veldwerkzaamheden op slechts zeven meter afstand van de zuidelijke kasteelgracht de restanten van een aanlegsteiger aangetroffen, eveneens teruggaand tot in de dertiende eeuw. De onderzoekers brachten die in verband met een mogelijke haven, waarvan de veronderstelde diepte op meer dan drie meter onder de toenmalige waterspiegel kon worden bepaald, ruim voldoende voor de toen in gebruik zijnde koggen.⁷ De sluis gaf dus de schepen van die tijd de mogelijkheid om vanaf de Waddenzee dóór de Omringdijk heen tot vlakbij het kasteel te komen, om daar in een klein haventje aan een steiger hun vracht te kunnen lossen.

Een dam in de Rekere

Een haven in de directe nabijheid van kasteel de Nuwendoorn is allerm minst denkbeeldig. In diverse publicaties wordt gesproken over de verzanding van de Rekere sinds het begin van de dertiende eeuw (afb. 1). Diederik Aten, waterstaatkundig historicus bij het Regionaal Archief Alkmaar, betwijfelt deze aanname echter. Volgens hem stroomde er vanuit de Schermer en enkele andere grote meren in de omgeving voortdurend veel water door de Rekere richting de zeemonding in De Zijpe. Oftewel: de

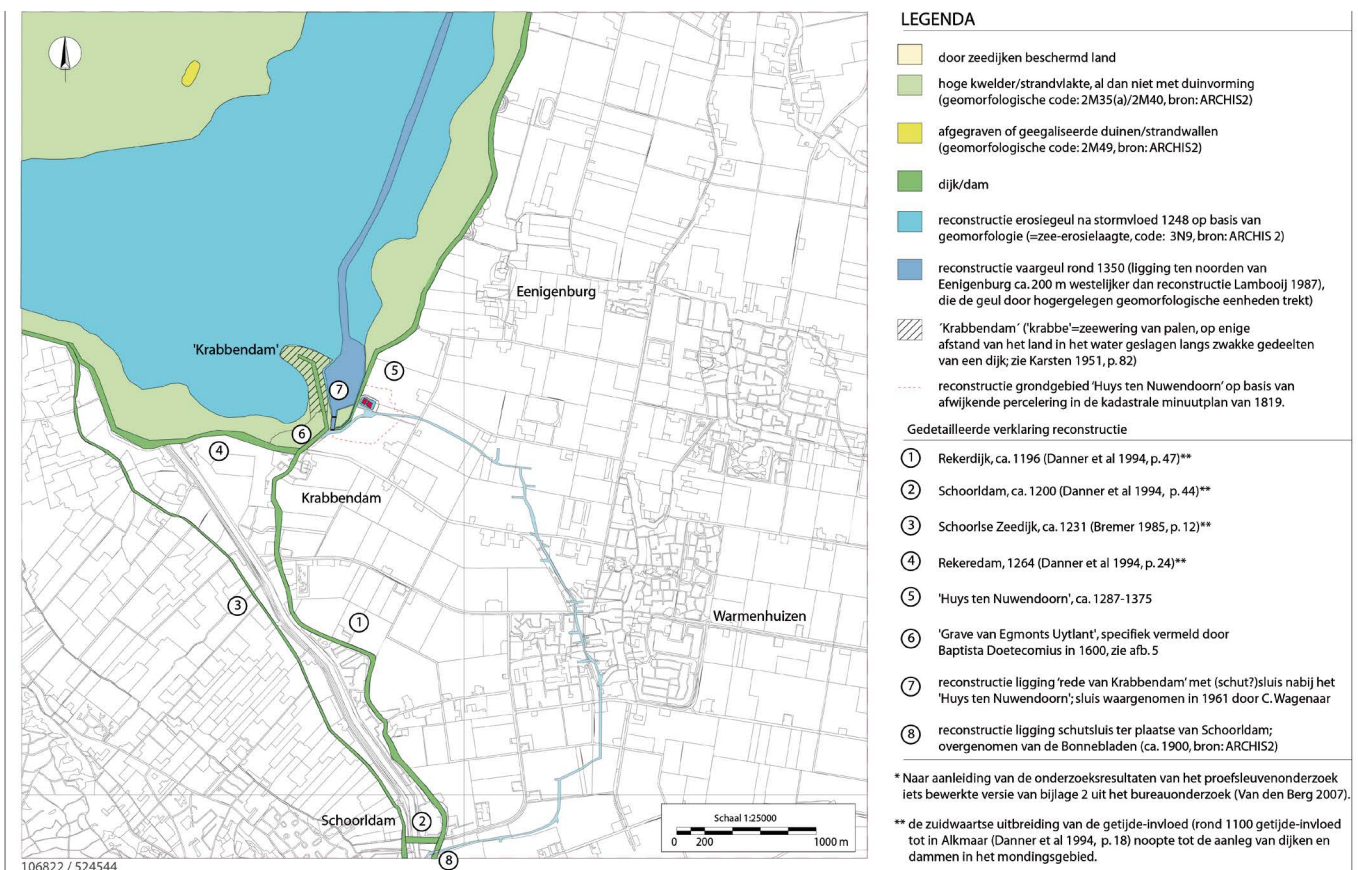

Afb. 1. Ligging van enkele in de tekst genoemde locaties op een geografisch-historische reconstructie van de Kop van Noord-Holland (Kennemerland en West-Friesland) in de tijd van graaf Floris V. Tussen de instroomopening van De Zijpe (1) en de stad Alkmaar (2) loopt de Rekere. Kasteel de Nuwendoor (3) ligt iets ten noordoosten van de instroomopening (uit: De Vries 1864).

Rekere werd steeds doorgespoeld en verzanding lag daarmee niet voor de hand. Een probleem uit (letterlijk) tegengestelde richting was het gevaar van instroom vanuit De Zijpe bij stormvloed. Dat vormde een potentieel gevaar voor de gehele kop van Noord-Holland. Als gevolg van die voortdurend dreigende wateroverlast had men dammen in de rivier laten aanleggen: de Rekeredam ('Rikerdam') bij het instroomgat vanaf De Zijpe en de Schoorldam ongeveer halverwege (afb. 2).⁸ De Schoorldam zou uit omstreeks 1200 dateren, terwijl de Rekeredam pas voor het eerst in 1264 in de bronnen opduikt (al was zij op dat moment waarschijnlijk al enige decennia aanwezig).⁹ Die dam in de zeemonding van de Rekere hoeft overigens niet per se de waterloop geheel te hebben afgesloten. Het kan ook zijn dat er twee losse dammen werden aangelegd onder een hoek ten opzichte van de oeverdijken, en dat er tussen deze dammen – in de vorm van half openstaande 'sluisdeuren' – nog een opening aanwezig was (afb. 3). Daardoor bleven de afwatering van de Rekere in de richting van De Zijpe én de scheepvaart van en op Alkmaar min of meer behouden (al werd de doorvaartbreedte natuurlijk iets beperkt). Door een dergelijke constructie werden bovendien bij een noordwester storm – wanneer de stroomrichting in

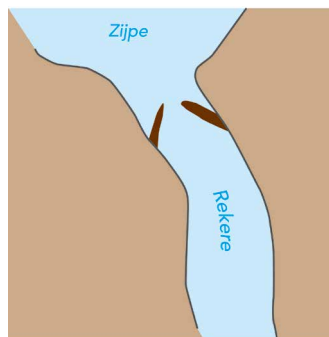
de Rekere omdraaide en het zeewater landinwaarts stroomde – de ergste watervloeden flink gebroken, of werd in ieder geval veel water tegengehouden en voorkomen dat het peil in de Rekere snel hoog opliep.¹⁰

Er is wel verondersteld dat de aanleg van die dammen én de (niet bewezen) toenemende verzanding van de Rekere, tot gevolg hadden dat de scheepvaart van en op Alkmaar steeds lastiger en ten dele zelfs onmogelijk werd. Om dat probleem – als de situatie inderdaad zo was – het hoofd te kunnen bieden moest er een alternatieve route worden gecreëerd en de mogelijkheid daartoe vond men in de aanwezigheid van een brede sloot westelijk van Warmenhuizen. Die sloot is in de bronnen bekend onder verschillende namen: Heemsloot, Brugsloot of Damsloot komen afwisselend voor, mogelijk voor verschillende trajecten. De hypothese (van onder andere Guus van den Berg en Ben Dijkhuis)¹¹ is nu dat deze sloot geschikt werd gemaakt voor de scheepvaart met platboomde koggen, waardoor het verkeer van en op Alkmaar gewoon doorgang kon blijven vinden, al was de gedwongen omleiding wel een stuk langer dan de oorspronkelijke route via de Rekere. Zuidelijk van de Schoorldam kwam de omleiding via een sluis weer op het bevaarbare deel van de Rekere uit (afb. 4). Vanaf De Zijpe werd de toegang tot deze nieuwe

Afb. 2. De strategische ligging van Nuwendoorn (5) op het scharnierpunt van Noord-Kennemerland, West-Friesland en het Waddengebied van De Zijpe. Reconstructie van de situatie in de periode tussen circa 1287 en 1375, geprojecteerd op de moderne topografische kaart (1:25.000), met weergave van onder andere de Rekeredam (4) en de Schoorldam (2) (uit: Van den Berg 2009, bijlage 8).

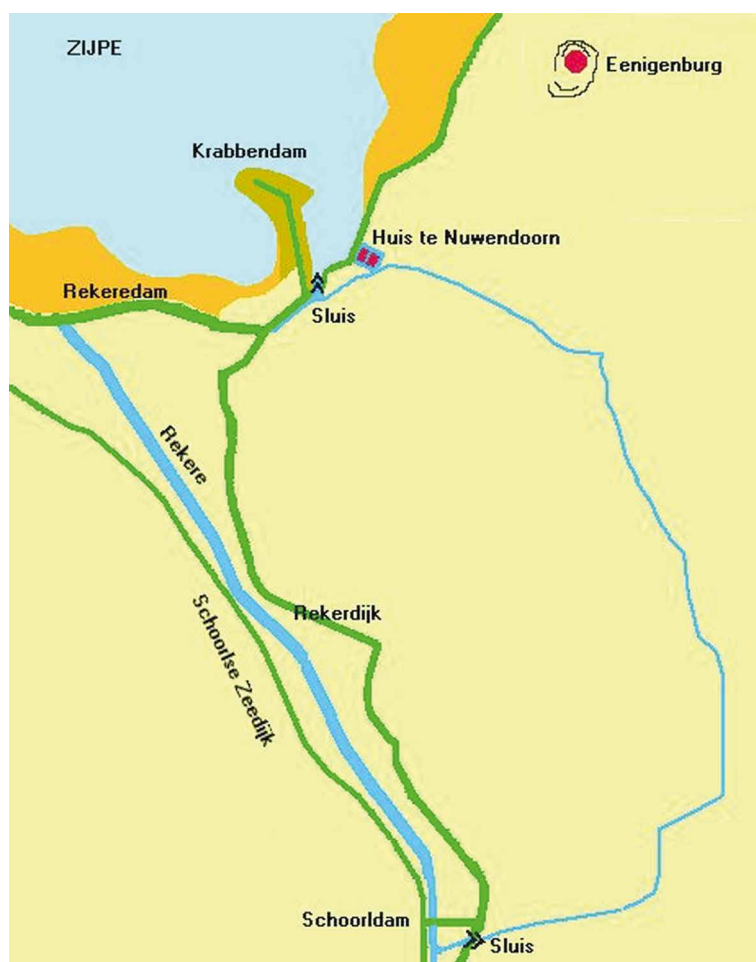
omleiding bewaakt door het kasteel te Nuwendoorn, dat Floris V na de definitieve onderwerping van het opstandige West-Friesland ter plaatse had laten optrekken. Die nieuwe toegang tot de rivieromleiding, die 'Niwendueren', was er volgens Melis Stoke dus eerder (want het toponiem bestond al) dan het door Floris gebouwde kasteel en vermoedelijk ook dan de genoemde haven, al moet vooralsnog in het midden blijven hoeveel tijd er tussen de aanleg van die verschillende elementen zit. Dat de monding van de nieuwe omleiding met 'Niwendueren' wordt aangeduid, kan een grond zijn voor de veronderstelling dat de toegang door dammen in de vorm van half openstaande sluisdeuren werd beschermd. Tegen deze theorie kan worden ingebracht dat een lange, bochtige vaarweg voor de destijds toch redelijk grote schepen omslachtig en vergezocht is. Toch zijn er in de oorkonden argumenten voor te vinden. Uit een oorkonde van 1272 weten we dat Floris V er waarde

Afb. 3. Weergave van de mogelijke situatie van de Rekeredam ter hoogte van de monding in De Zijpe. Dit type dam is als sluis (met echte deuren) ook bekend bij polders, daar worden het 'zelflozers' genoemd: bij hoge waterstand van de rivier sluiten de deuren zich vanzelf en ze gaan weer open als het waterpeil zakt (tekening Emile Krijgsman, BAAC bv, op basis van een schets van Diederik Aten d.d. 14 augustus 2019).

aan hechtte dat er een vaarweg was die vanaf een nog te maken sluis in de Rekeredam via de 'more' rechtstreeks naar Alkmaar leidde.¹² Kennelijk was de Rekeredam op dat moment dus slecht bevaarbaar, mogelijk door verzanding, en was er behoefte ontstaan aan een alternatieve route.¹³

Indien er inderdaad sprake is geweest van een omleiding, dan moet die precies ter hoogte van de

Afb. 4. Kaartje met de loop van de Rekere en de door damaanleg mogelijk noodzakelijk geworden omleiding ten oosten daarvan. Kasteel de Nuwendoorn, met in de directe nabijheid een sluis en haven, beschermde de monding van deze veronderstelde omleiding (tekening Ben Dijkhuis, www.dwangburchten.nl).

Schoorldam weer op de Rekere zijn uitgekomen. Die plek was van belang vanwege de aanwezigheid van een versterking of tolhuis aldaar, dat vanouds de handelsdoorvaart op de Rekere van en naar Alkmaar controleerde.¹⁴ Mogelijk is deze omleiding in een planfase blijven steken. Immers, in de al genoemde oorkonde van 1272 wordt erover gesproken dat Wouter de Vriese – niet de minste, want baljuw van Kennemerland – toestemming krijgt die sluis in de Rekeredam te bouwen. Die was er dus nog niet. Mogelijk heeft Wouter geen uitvoering aan zijn plannen kunnen geven, omdat hij nog in hetzelfde jaar (1272) in de door Floris V ondernomen veldslag tegen de Westfriezen bij kasteel de Nieuwburg zou sneuvelen. Na de definitieve onderwerping van

West-Friesland door het Hollandse gravenhuis en de ondertekening van de onderhorigheidsverklaringen (1289), liet Floris V aan de oostzijde van de Rekere het huis te Nuwendoorn bouwen. Zoals we zagen lag ook daar een sluis, die zoals opgemerkt in 1961 door amateurarcheoloog Wagenaar werd ontdekt. Bovendien werd het kasteel aan de zuidkant voorzien van een haven met aanlegsteiger (afb. 11). Dit laatste zou dus voor de hierboven al veronderstelde oostelijke omleiding kunnen pleiten. Als die omleiding er al geweest is dan werd die in 1320 opgeheven. In dat jaar werd namelijk de sluis bij kasteel de Nuwendoorn verplaatst, zo lezen we in een oorkonde berustend in het archief van de Hollandse grafelijkheid: *'Vord zullen die van Gheestman ambocht ene nieuwe sluze legghen te Hemelrijcshorne, ende daer toe zullen si ene oude sluze ten Nuwendoren op delven ende die weder legghen te Hemelrijcshorne; ende si sullen haer watertochte beide buten ende binnen rumen ghelike die van Houtwoude'*.¹⁵ De reden voor de bouw van kasteel de Nuwendoorn was, zoals we eerder veronderstelden, die sluisdoorgang in de Omringdijk. De interessante vraag duikt dan op wat de reden kan zijn geweest dat die schijnbaar belangrijke sluis en waterdoorgang al na enkele decennia verplaatst moest worden. Had de Nuwendoorn daarmee zijn belangrijkste functie, zijnde de bescherming van een sluisdoorgang in de Omringdijk, verloren? Was dat misschien ook de reden dat zij later – na een overstromingsramp in 1375 – niet meer werd herbouwd?

Het grensgebied tussen Holland en West-Friesland

De aanleg van de haven en de bouw van het kasteel, mogelijk ook die van de sluis door de Omringdijk, danken we aan Floris V en mogen we zeer waarschijnlijk kort na elkaar dateren. Maar wanneer Floris V er precies opdracht voor gaf valt uit de bestaande bronnen niet exact af te leiden. Toch valt daar met goede argumenten wel wat van te zeggen.

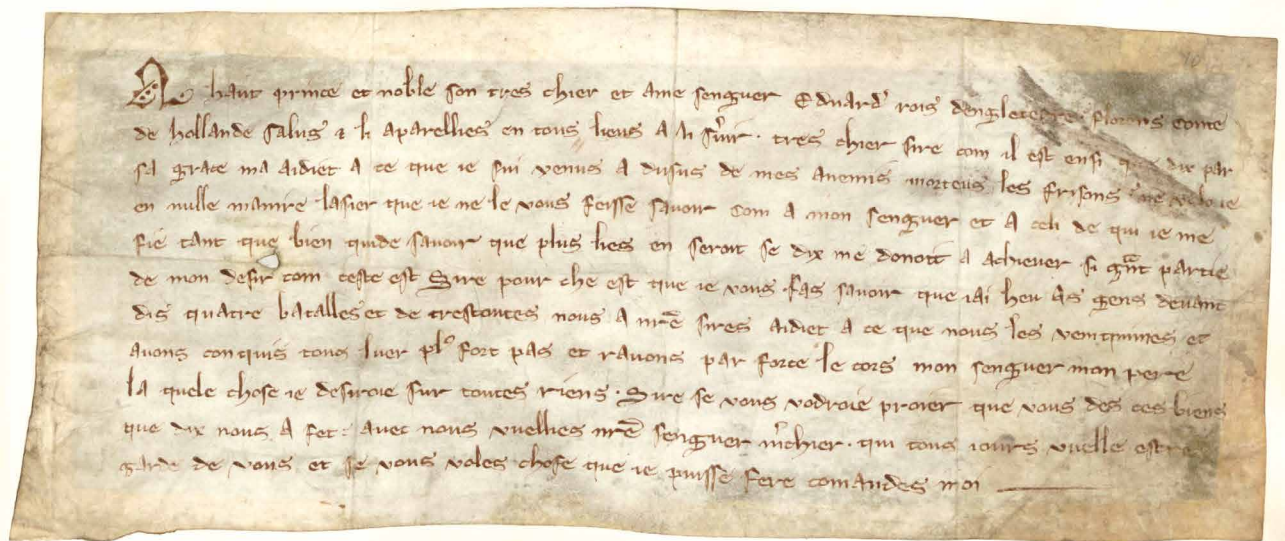
In het voorjaar van 1282 kwam Floris V tot zijn beslissende veldslagen tegen de Westfriezen. Met een vloot herekoggen landde hij nabij Wijdenes en overrompelde in een serie veldtochten zijn tegenstanders. Dat geschiedde steeds vanuit het veroverde (en daarna

sterk verbouwde en gemoderniseerde) kasteel te Wijdenes als uitvalsbasis.¹⁶ Drie van deze veldtochten zijn in de bronnen beschreven: de eerste bij zijn landing in Wijdenes, de tweede bij Schellinkhout en een derde bij Hoogwoud. Uit een briefje dat Floris V in juni 1282 aan de Engelse koning Edward I schreef, weten we dat Floris en zijn troepen op dat moment in totaal vier succesvolle veldtochten achter de rug hadden, waarvan de laatste die te Hoogwoud betrof (afb. 5).¹⁷ Er had op dat moment dus nog een vierde veldtocht plaatsgevonden, waarvan het geografisch strijdtoneel ons tot op heden onbekend is. Na zijn brief aan koning Edward vervolgde Floris V zijn veroveringstochten. Verkaik memoreert een Engels archiefstuk van 22 mei 1283 (betrekking hebbend op een zaak van 2 april datzelfde jaar) waarin staat: *'The said land is in a state of war'*.¹⁸ En op 15 juni 1283 lezen we in een eveneens Engelse bron: *'The count of Sealand and Holland, who claims the lordship of that land, is fighting against the said men as rebels and they are strengthened and maintained by robberies'*.¹⁹ In deze periode moet Floris V ook Medemblik hebben ingenomen, van waaruit hij op 5 mei 1283 een oorkonde uitvaardigde.²⁰

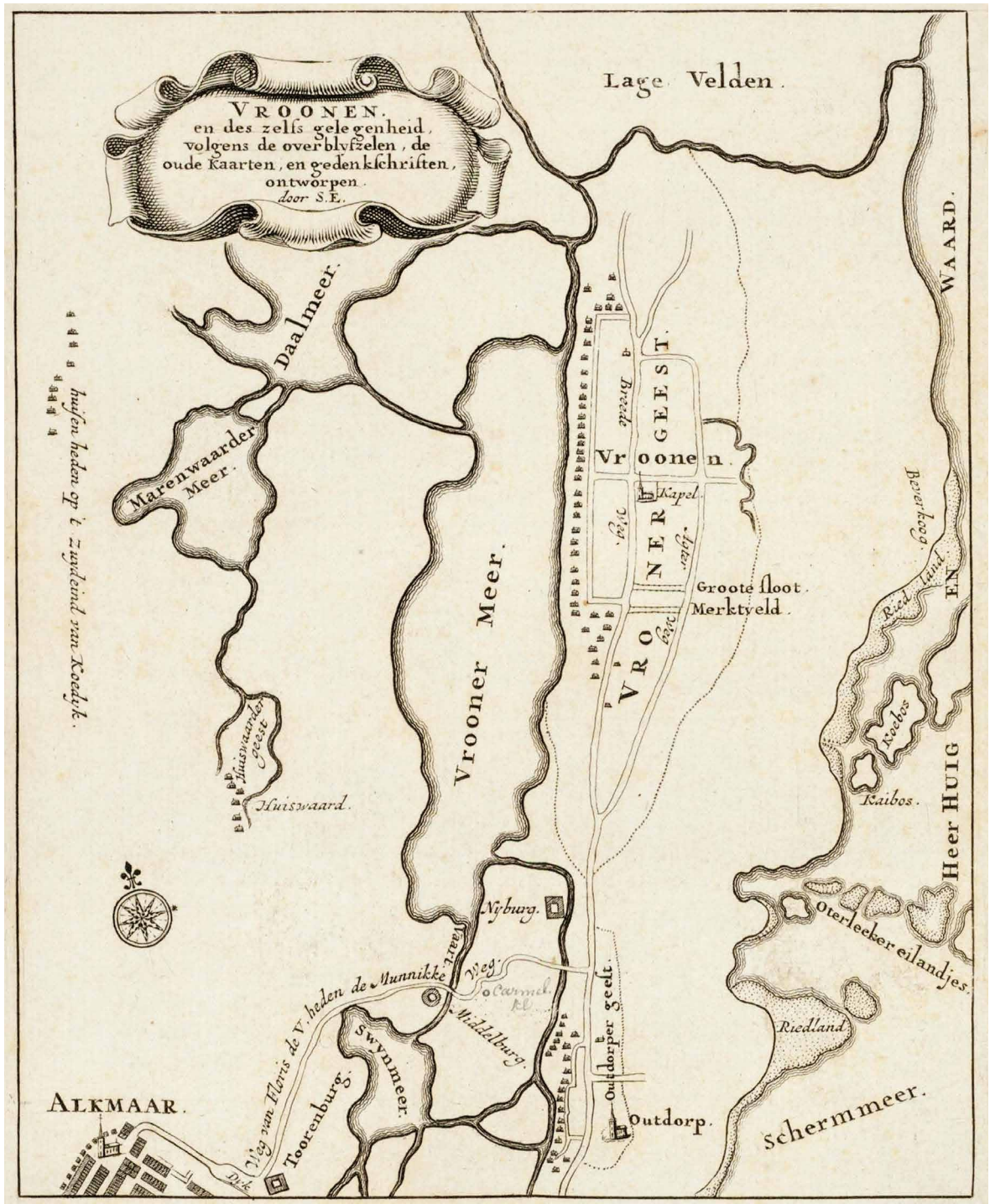
Het lijkt er sterk op dat Floris V zich in 1282 vooral concentreerde op het oostelijk deel van West-Friesland en dat de westelijke gebieden vooralsnog buiten schot bleven. Daar had hij – zoals we hieronder duidelijk zullen maken – sowieso al sterk de controle. Waarop

richtte Floris V nu zijn activiteiten? De (al bestaande?) kastelen van Wijdenes en Medemblik werden vanaf deze periode door hem ingrijpend verbouwd en aangepast.²¹ Die (ver)bouwwerkzaamheden zullen de eerste jaren na 1282 in beslag hebben genomen. Het was in ieder geval zeker niet zo dat alles voor Floris na de slag bij Hoogwoud in juni 1282 gedaan was. We zagen aan de hierboven geciteerde Engelse bronnen uit het voorjaar van 1283 al dat Floris V gedwongen was zijn veldtochten tegen de weerbarstige Westfriezen voort te zetten. Ook in 1284 waren de schermutselingen nog niet ten einde, maar Floris V kon in dat jaar wederom een zege aan zijn palmares toevoegen: Wieringen onderwierp zich in 1284 aan het grafelijke gezag.²²

In 1285 echter werd Floris' aandacht tijdelijk afgeleid naar de grens met het Sticht Utrecht. Daar speelde op dat moment al enige jaren een kwestie tussen Gijsbrecht van Amstel (circa 1230-1303) en Jan van Nassau († 1309), de bisschop-elect van Utrecht. Floris V – die gevraagd was om als arbiter op te treden in dit conflict – buitte de situatie daar maximaal uit om de invloedssfeer van zijn graafschap ten koste van de armlastige Utrechtse bisschop flink oostwaarts te vergroten. Als bevestiging en consolidatie van dat streven werd op de plaats van een oudere tol het Muiderslot opgetrokken.²³ Vermoedelijk hebben de werkzaamheden daaraan en de nasleep van de hele kwestie Floris V een flink deel van de jaren 1285 tot

Afb. 5. Briefje dat Floris V in juni 1282 schreef aan de Engelse koning Edward I over de succesvolle veldtochten die hij tot dan toe in West-Friesland had ondernomen. Floris en Edward correspondeerden met elkaar in het oud-Frans (National Archive London; SC1-18-101).

Afb. 6. Schetsmatige kaart uit 1714 van Simon Eikelenberg, waarop aangegeven de ligging van de Torenburg, de Middelburg, de Nieuwburg en de Vronergeest. Alle gebieden oostelijk van de Vronergeest behoorden traditioneel bij West-Friesland. De genoemde grafelijke kastelen én de stad Alkmaar lagen alle in Kennemerland en daarmee in een grensgebied (bron: Regionaal Archief Alkmaar, catalogusnr. PR 1003235, fotonr. PR 1003235).

en met 1287 beziggehouden, alhoewel we weten dat West-Friesland geen ogenblik uit beeld was. Zo wordt er in de Dordtse stadsrekeningen van het boekjaar 1286/7 melding gemaakt '[...] van der herevard die men voer te Scorle wart'.²⁴ Alders vermoed dat die heervaart tot doel had om de bouwwerkzaamheden aan de Nuwendoorn te beschermen tegen kwaadwillende West-Friezen.²⁵ Gezien de omschrijving in de stadsrekening van Dordrecht zou het einddoel van deze troepenmacht overigens ook het tolhuis of de versterking bij de Schoorldam kunnen zijn geweest. De kwestie met Gijsbrecht van Amstel en de Utrechtse bisschop was op dat moment opgelost en we zien dan ook dat vanaf 1287 Floris' aandacht weer verschoof in de richting van het nog niet door hem bezette of gecontroleerde deel van West-Friesland.

Hoe was de situatie? In de jaren na 1282 was Floris erin geslaagd een groot deel van de oostkant van West-Friesland binnen zijn invloedsfeer te krijgen. Aan de westkant van het opstandige gewest had het Hollandse gravenhuis al langer een redelijk vaste voet aan de grond. De oostelijke oever van de Rekere nabij Alkmaar was in feite al vanaf de vroege dertiende eeuw een gebied waar de Hollandse graven *de facto* hun macht konden ontplooiën. Tussen de oostelijke oever van de Rekere en de Vronergeest was reeds door Willem II (1227-1256) de aanzet tot de bouw van een semipermanent legerkamp gegeven (in de oorkonden 'castris' genaamd).²⁶ Mogelijk lagen daar zelfs al Hollandse versterkingen die teruggingen tot aan de veldslagen van 1133 of 1168 (afb. 6). Schijnbaar vonden de Westfriezen het dus prima dat de Hollanders de oostelijke oever van de Rekere beheersten, zolang ze maar geen aanstalten maakten ook de harde geestgronden voorbij Vronen te betreden.

Zo was dus de situatie in het zuidwestelijke deel van West-Friesland, nabij Alkmaar. In het noordwestelijke deel was het al niet anders. Het gebied waar de Rekere uitmondde in De Zijpe en waar later het huis te Nuwendoorn zou worden gebouwd, was al vanouds in handen van de Hollandse graven. Dat hoefde Floris dus niet te veroveren. Er zijn sterke aanwijzingen dat Floris het terrein waar later de Nuwendoorn zou verrijzen, samen met enkele van zijn bezittingen in Beverwijk, in leen had gegeven aan Gerard van Velsen, zijn latere moordenaar (afb. 7). Dat valt af te leiden uit de gebeurtenissen die volgden

Afb. 7. Negentiende-eeuwse gravure van Gerard van Velsen († 1296 of ná 1303), één van de latere moordenaars van Floris V. Deze Gerard hield zeer waarschijnlijk de gronden waarop nog in zijn tijd kasteel de Nuwendoorn zou worden gebouwd in leen van graaf Floris V (bron: Wikipedia).

direct na de moord op Floris V eind juni 1296. De samenzweerders werden toen verbeurd verklaard van rechten en bezittingen die zij in het graafschap hadden.²⁷ Dat gold met name Gerard van Velsen (circa 1260-1296?/ná 1303?),²⁸ Gerard van Crayenhorst en Willem van Saenden. Fred Schweitzer heeft het sterke vermoeden dat de rechten en bezittingen van deze drie heren op een groslijst zijn terechtgekomen en vervolgens als nieuwe grafelijke lenen werden uitgegeven aan Hollandse getrouwen.²⁹ Omdat deze groslijst is opgenomen in het inkomstenoverzicht van de heerlijkheid Beverwijk ligt een relatie met Gerard van Velsen sterk voor de hand. Die had namelijk vóór de moord de heerlijkheid Beverwijk in leen van Floris V en woonde er op kasteel Adrichem.³⁰ Bovendien was Van Velsen één van de lieden die eigenhandig een einde had gemaakt aan het leven van de graaf. Niet verwonderlijk dus dat de verbeurdverklaring van zijn bezittingen en rechten als uitgangspunt

werd genomen en die van de andere samenzweerders eraan werden toegevoegd.

Het leen te Beverwijk werd aldus aangevuld met een lijst van bezittingen en rechten die de samenzweerders elders hielden. Wat Van Velsen betreft zien we in de lijst naast *'Die tiende in Enigheburgh'* ook de vermelding van *'Die vischerie te Nuwendoeren'* staan.³¹ Die visrechten te Nuwendoorn had Van Velsen verworven via een ruil met Willem van Egmond (circa 1230-1304), die onder meer raadsheer was van Floris V.³² Dat was gebeurd tussen april 1292 en maart 1293. Het huis te Nuwendoorn was op dat moment in aanbouw. Dat weten we omdat Melis Stoke er melding van maakt dat men met de bouw begon nádat de onderhorigheidsverklaring van 1288/9 waren ondertekend en dat die werkzaamheden in 1296 (bij de moord op Floris V) nog in volle gang waren. Dit maakt de situatie omtrent de bouwopdracht er niet makkelijker op. Immers, het kasteel werd gebouwd op gronden die in leen waren gegeven aan Van Velsen en waar ook Van Egmond – in ieder geval ten dele – rechten kon doen gelden. Is één van hen dan de bouwheer van het kasteel geweest? Kwam de opdracht daarbij van Floris V, misschien ook vergezeld van de benodigde (financiële) middelen? De genoemde akte van ruiling tussen Van Velsen en Van Egmond is opgenomen in de reeks van de administratie van de graven van Holland. Daarmee wordt impliciet bewezen dat Willem van Egmond – en ná hem dus Gerard van Velsen – de rechten op de visserij in leen hield van de graven van Holland (anders zouden ze immers niet in de grafelijke administratie zijn opgenomen). Onlogisch is dit niet, omdat de visserij oorspronkelijke tot de koninklijke regalia behoorde. Maar in de akte is alleen sprake van visrechten, nadrukkelijk niet van een huis, gronden of andere rechten.

De situatie omtrent de opdrachtgever blijft voornamelijk duister, alhoewel het onmiskenbaar is dat Floris V er een prominente rol bij heeft gespeeld. Zoals opgemerkt raakte Van Velsen zijn rechten en bezittingen ter plekke kwijt na de moord op Floris V. Toen werd Wolfert van Borsselen (circa 1245-1299) de gelukkige bezitter van delen van Beverwijk, inclusief het visrecht *'te Nuwendoeren'*. Zijn bij deze gelegenheid, behoudens het visrecht, de overige leengoederen van de Nuwendoorn terug vervallen aan de grafelijkheid, die ze vervolgens niet meer in leen heeft uitgegeven? Of was het van oorsprong al een

grafelijk kasteel, hetgeen uit de Rijkskroniek van Melis Stoke toch wel zou kunnen worden opgemaakt? Het zijn allemaal vragen die vooralsnog onbeantwoord moeten blijven.

Met dank aan het lopende onderzoek van Schweitzer konden we hier wat gedetailleerder op de situatie ingegaan, om daarmee aan te tonen dat de oostelijke oever van de Rekere ter hoogte van het huis te Nuwendoorn in bezit was van de graven van Holland, die er gronden en rechten in leen konden uitgeven. Maar de bezittingen van het Hollandse gravenhuis ter plekke waren nog veel uitgebreider. Ook het hele gebied tussen Krabbendam en Schagen, inclusief de daar aanwezige zeedijk (Westfriese Omringdijk) plus het achterland begrensd door Warmenhuizen en Haringkarspel, was in bezit van het Hollandse gravenhuis. De elkaar opvolgende graven gaven delen van deze gebieden in leen uit, of schonken ze vrijelijk aan kerkelijke instellingen. Zo had graaf Dirk II (932-988) al in de tweede helft van de tiende eeuw een deel van het land tussen Sint Maarten en Schagen geschonken aan de Abdij van Egmond.³³ De abdij gaf deze *'Villa Scagha'* (het land tussen Sint Maarten en Schagen) in 1295 terug aan een nazaat van Dirk II, namelijk Floris V. Vanaf dat moment heeft de abdij dit gebied dus in leen gehouden van de grafelijkheid Holland. Dirk II was overigens in bezit van de hele landstreek rondom de abdij van Egmond, die hij als allodium geschonken had gekregen van de Duitse keizer. Ook het land tussen Krabbendam en Sint Maarten behoorde tot het grafelijk domein, maar dat was geen allodium, maar een leen van de Duitse keizer. De tussen deze beide plaatsen aanwezige dijk heette dan ook toepasselijk en van oudsher *'s Gravendijk'*.³⁴

De bouw van een kasteel

Wat door dit alles onomstotelijk vast staat is dat Floris V het in dit gebied voor het zeggen had. Er was zoals opgemerkt voor Floris geen enkele noodzaak om in dit deel van West-Friesland een veldtocht te ondernemen. Maar de reeks veldtochten in het oosten van West-Friesland vanaf mei 1282 noopte Floris V wel om nabij de monding van de Rekere in De Zijpe zijn macht te bestendigen, maar vooral om de scheepvaart van en op Alkmaar strak te kunnen beheersen. Die

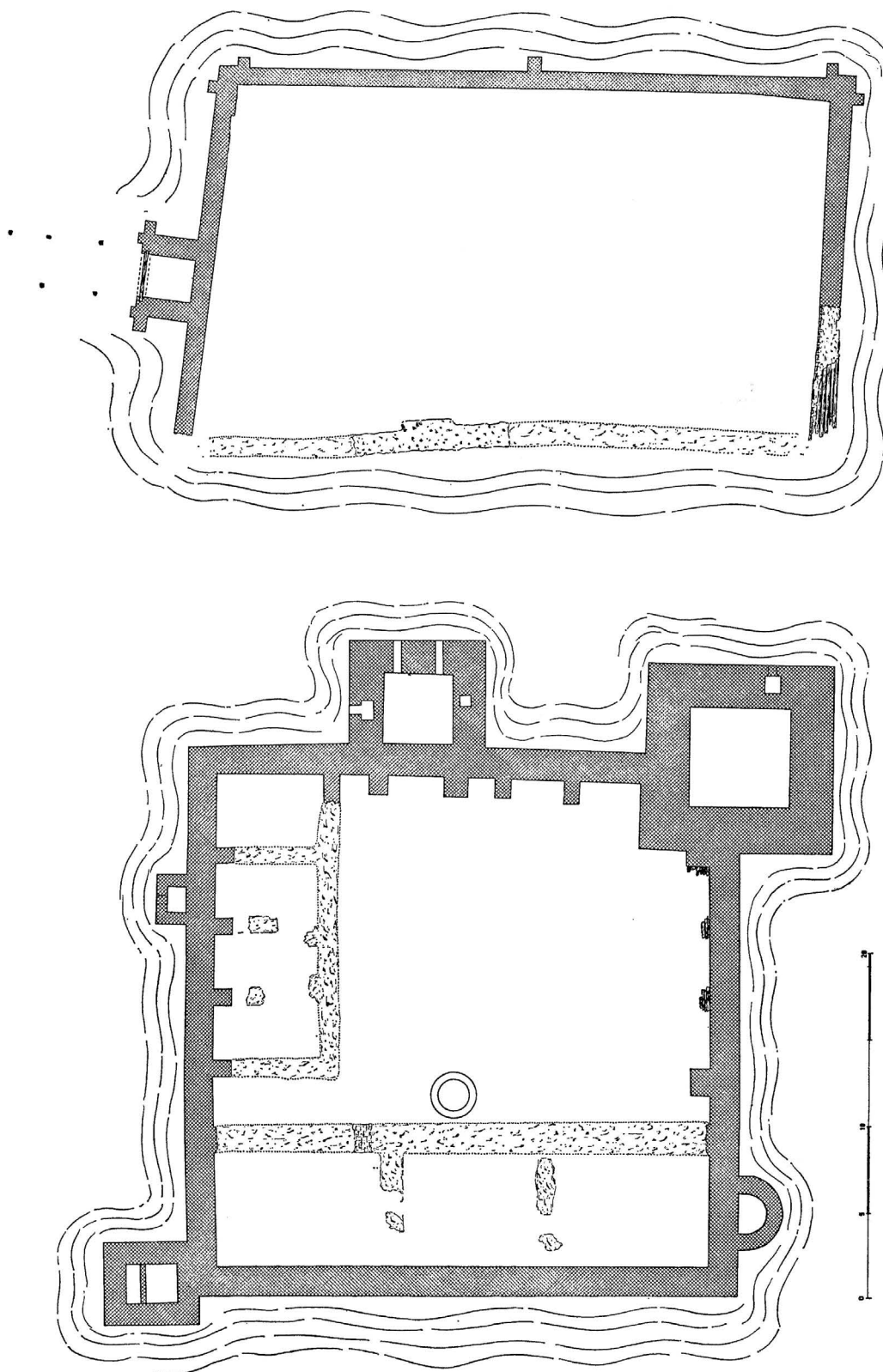
bestendiging en beheersing verliep – zoals bij Floris V gebruikelijk – via de bouw van een nieuwe sterkte: het huis te Nuwendoorn. Het startpunt voor de bouw daarvan is in nevelen gehuld, maar ligt waarschijnlijk pas ná februari 1288. Of de bouw rechtstreeks onder Floris V plaatsvond, of dat die via zijn leenman Gerard van Velsen verliep weten we niet.

Hoe was het vertrekpunt? In de winter van 1287/8 vond als gevolg van een tweetal stormvloeden een grote overstroming in West-Friesland plaats. Onderzoek van Buisman en Gottschalk heeft kunnen aantonen dat die waterrampen moeten hebben plaatsgevonden op 14 of 17 december 1287 (de Sint Luciovloed) en 5 februari 1288 (de Sint Agathavloed).³⁵ West-Friesland was door deze beide stormvloeden volledig overspoeld geraakt: veel mensen en dieren verdronken en de storm liet een enorme ravage achter.³⁶ Floris V greep deze ramp aan om definitief zijn macht in het nog niet veroverde (noord)westelijke deel van het opstandige gewest te vestigen: de door het water van elkaar geïsoleerd geraakte dorpen daar werden één voor één onderworpen doordat Dirk van Brederode (circa 1256-1318), de hoogste veldheer van graaf Floris, met zijn manschappen in platboomde koggen van dorp tot dorp voer en zo de bewoners tot overgave dwong.³⁷ Als gevolg daarvan werd in de periode van januari tot en met maart 1289 door de verschillende ambachten de onderhorigheid aan Holland in een aantal verdragen of onderwerpingsakten vastgelegd. ‘*Si moesten hulden ende sweren / Den grave, ende onderdanich wesen*’, zo laat Stoke er geen misverstand over bestaan.³⁸ De ondertekening van die verdragen geschiedde deels in de Torenburg te Alkmaar, sinds Rooms-koning Willem II (1227-1256, graaf vanaf 1239) symbool van de macht in dit deel van het graafschap. Die verdragen waren trouwens opvallend mild: Floris V hield terdege rekening met de wensen en behoeften van de Westfriezen om zo niet in de situatie te geraken dat hij binnen afzienbare tijd wederom een opstand het hoofd zou moeten bieden. Zo kreeg Medemblik bijvoorbeeld op 25 maart 1289 stadsrechten. Dat hij uiteindelijk opperheer was liet hij blijken uit het feit dat hij in diezelfde plaats een aantal zilveren munten (penningen) met zijn beeltenis liet slaan. We kunnen deze handeling als symbolisch einde van de jarenlange en zeer bloedige strijd tegen de Westfriezen beschouwen.

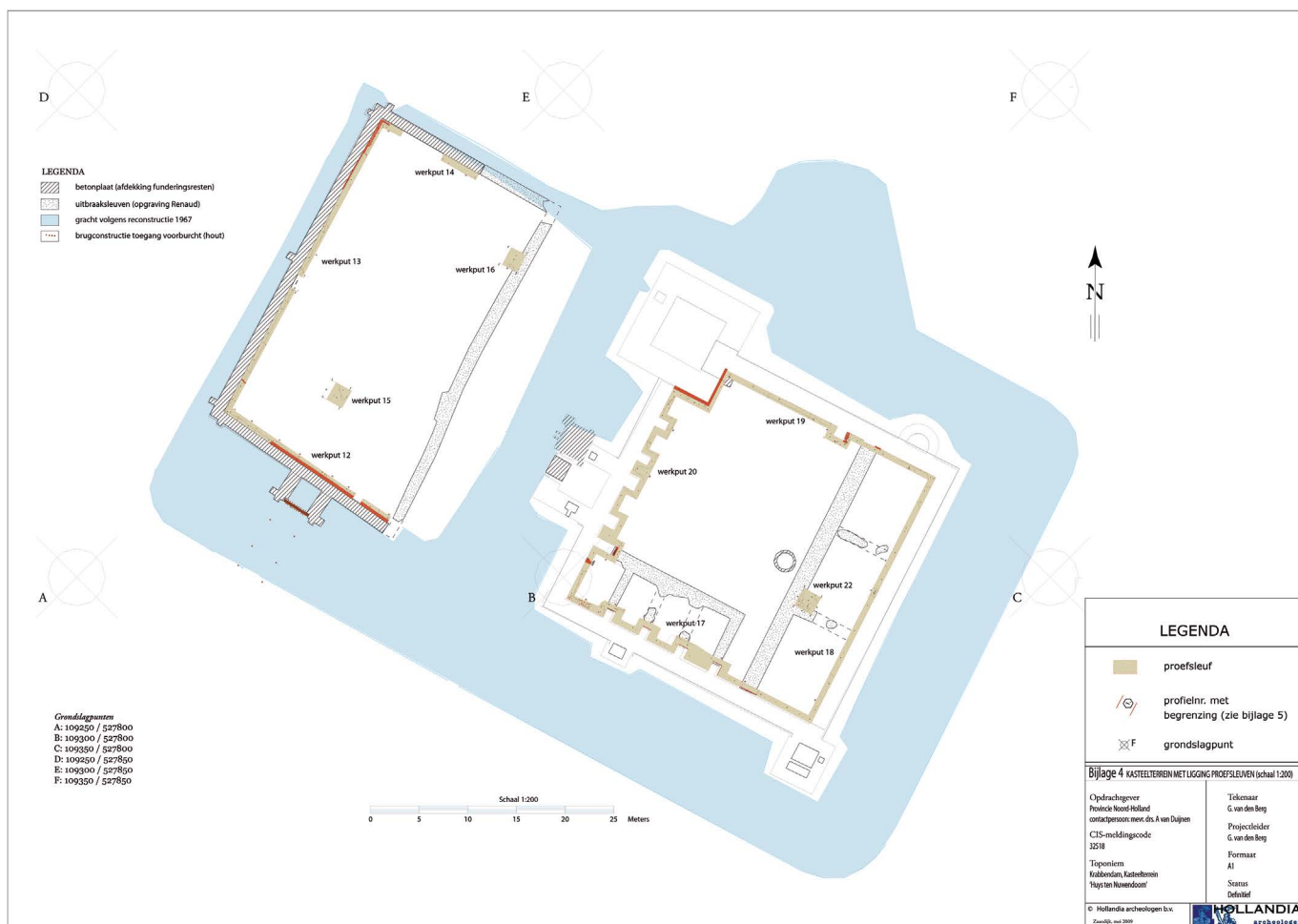
Opvallend is verder dat Floris in één van die verdragen expliciet laat opnemen dat hij zich het recht voorbehoudt om grote en kleine kastelen in het zo pas veroverde gebied te mogen optrekken: ‘*dat wij borge ende veste ende wegen mogen maken in hoir lant, wil wij groot, wil wij cleyne*’.³⁹ Volgens Melis Stoke was hij daar al direct na de februaristorm van 1288 mee begonnen, en wel te Medemblik, al is Stoke niet helemaal zeker over wat hij schrijft: ‘*Ic ne weet, hoe ik versta, / Weder voren ofte na / Thuus te Medebleec was ghemaket; / Ben ic daerin iet ontraket, / Das nes niet sere misdaen. / Ic weet wel, dat si noch daer staen: / Mi ne roec, wilc achter was ofvoren. / Hi hadde begonnen te Nuwendoren / Sider daerna ene veste, / De nu wel naer is de beste, / De in al den lande staet*’.⁴⁰ Oftewel: Stoke laat ruimte voor de aanname dat Medemblik al ouder was en geeft gelijktijdig aan dat met de bouw van de sterkte te Nuwendoorn pas na de storm van 1288 begonnen is. Dat het kasteel van Medemblik ouder was ligt in die zin voor de hand, dat Floris al in mei 1283 een oorkonde uit Medemblik uitvaardigde, al is daarbij niet gezegd dat dat vanuit het kasteel geschiedde. Echter, Medemblik ligt in het noordoostelijk deel van West-Friesland en dat had al meteen na de invasie van mei 1282 de volle aandacht van Floris en zijn manschappen. De aanvang van de onder Floris uitgevoerde werkzaamheden aan het kasteel van Medemblik gaat naar onze inzichten dan ook terug tot in de tweede helft van 1282 of de eerste helft van 1283. Met de bouw van het huis te Nuwendoorn daarentegen zal Floris pas na februari 1288 zijn begonnen. Rechten binnen het gebied met de naam ‘Niwendueren’ had Floris – zoals we zagen – beleend aan Gerard van Velsen.

Archeologische gegevens

Dit alles spoort ook met de archeologische gegevens die we van het kasteel te Nuwendoorn kennen, want toen dat in 1960 door Renaud en in 2008 nogmaals door *Hollandia* werd opgegraven, werden er in of over de funderingsrestanten geen sporen van de stormvloeden van 1287 en 1288 aangetroffen. Naast de opmerking van Stoke is dat een sterke aanwijzing voor de veronderstelling dat men inderdaad pas ná februari 1288 met de bouw van het kasteel te Nuwendoorn

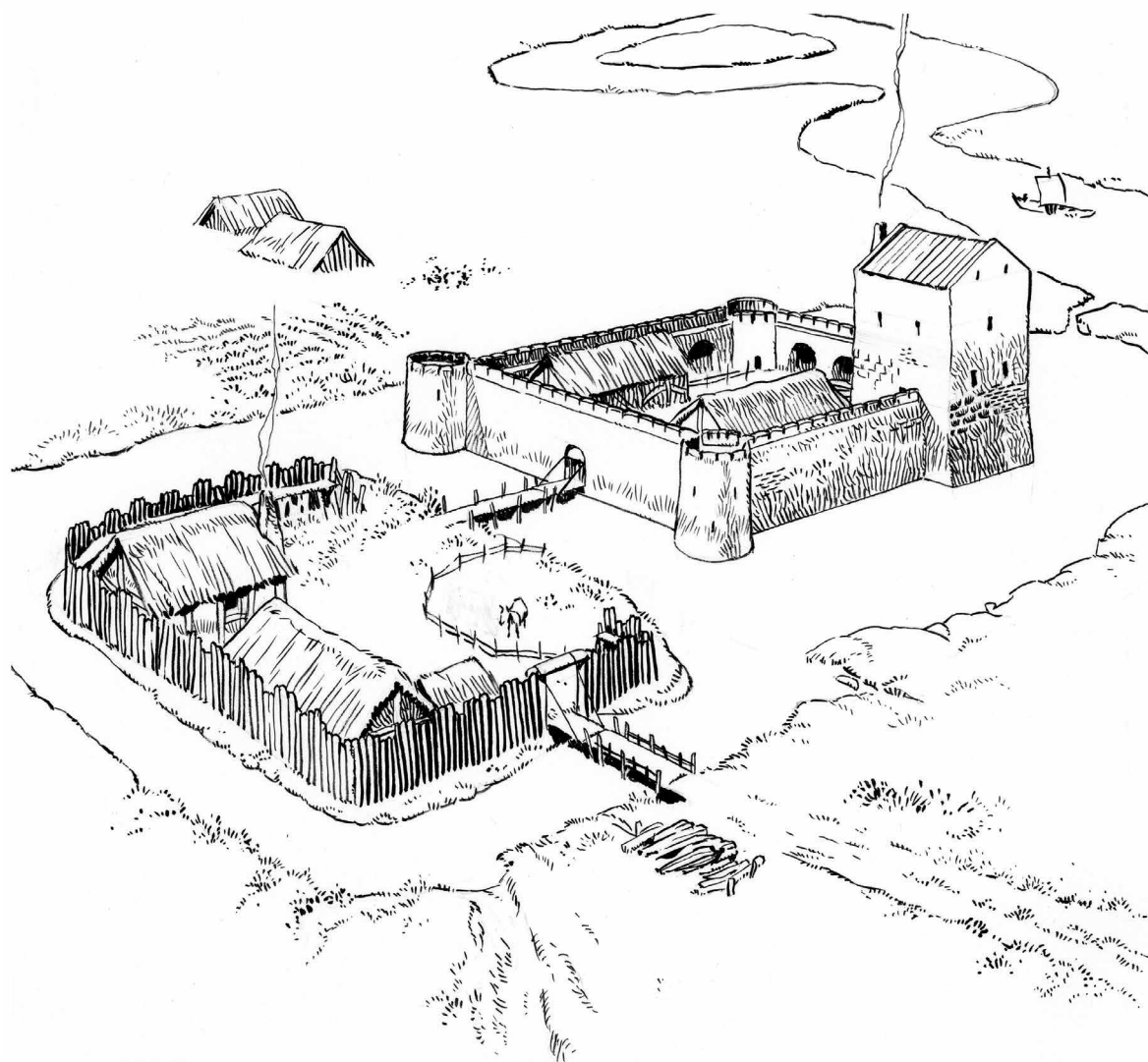
Afb. 8. Plattegrond van de Nuwendoorn naar aanleiding van de opgraving van Jaap Renaud in 1960. Duidelijk is de in relatie tot de hoofdburcht (onder) veel onregelmatigere opzet van de (iets oudere) voorburcht (boven) zichtbaar (uit: Renaud 1970, 54).

Afb. 9. Plattegrond van de Nuwendoorn naar aanleiding van de opgraving van Hollandia in 2008 (gepubliceerd in 2009). Duidelijk is de veel onregelmatigere opzet van de (iets oudere) voorburcht zichtbaar (uit: Van den Berg 2009).

begonnen is. Opvallend aan de opgravingsgegevens is dat er een faseverschil is tussen voor- en hoofdburcht. Wanneer we de plattegrond van de Nuwendoorn in oenschouw nemen, dan is dat ook al op typologische gronden te concluderen: de voorburcht heeft een veel onregelmatigere opzet dan de hoofdburcht (afb. 8).⁴¹ Tijdens de opgravingen van 1960 en 2008 kon worden vastgesteld dat men begonnen moet zijn met de aanleg van de voorburcht. Die ontstond doordat men eerst de gracht rondom uitgroef en de uitkomende grond stortte op het middenterrein. Zo ontstond er een verhoogd rechthoekig kasteleiland. Ten opzichte van het toenmalige maaiveld waren de grachten zo'n anderhalve meter diep en vijftien à zestien meter breed.⁴² Door de ophoging moet het kasteleiland zelf tenminste 60 centimeter boven de omgeving hebben uitgestoken, maar vermoedelijk

een stuk meer.⁴³ Mogelijk had dit te maken met de ervaringen die men kort tevoren met de stormvloed had opgedaan. Op het aldus ontstane omgrachte en verhoogde kasteleiland deed zich nu het probleem voor dat het pas opgeworpen en dus geroerde grond betrof: het was geen goed idee hier al meteen in baksteen op te gaan bouwen, omdat dan het risico op verzakking en afschuiving bijzonder groot was. Om die reden heeft men waarschijnlijk de voorburcht omgeven door een houten palissade, waardoor dus in feite een omgracht kampement ontstond. De oevers of taluds ervan werden verstevigd met een beschoeiing van twijgen om uit- en onderspoeling ervan zoveel als mogelijk tegen te gaan. Delen van deze beschoeiing werden bij de opgravingen teruggevonden (afb. 9). De aldus ontstane voorburcht was tevens een prima opslag- en bouwplaats voor de materialen die men

Afb. 10. Impressie van een fictief kasteel dat net als de Nuwendoornd een nog niet versteende voorburcht bezit (tekening Fred Marschall, illustrator, Amsterdam).

nodig had voor de bouw van de hoofdburcht. Tijdens de bouwwerkzaamheden was volgens Alders een uit Dordrecht afkomstige legermacht aanwezig om dit alles te beschermen.⁴⁴ Zoals hiervoor al opgemerkt zou gezien de omschrijving in de stadsrekening van Dordrecht het einddoel van deze troepenmacht ook het tolhuis of de versterking bij de Schoordam kunnen zijn geweest.

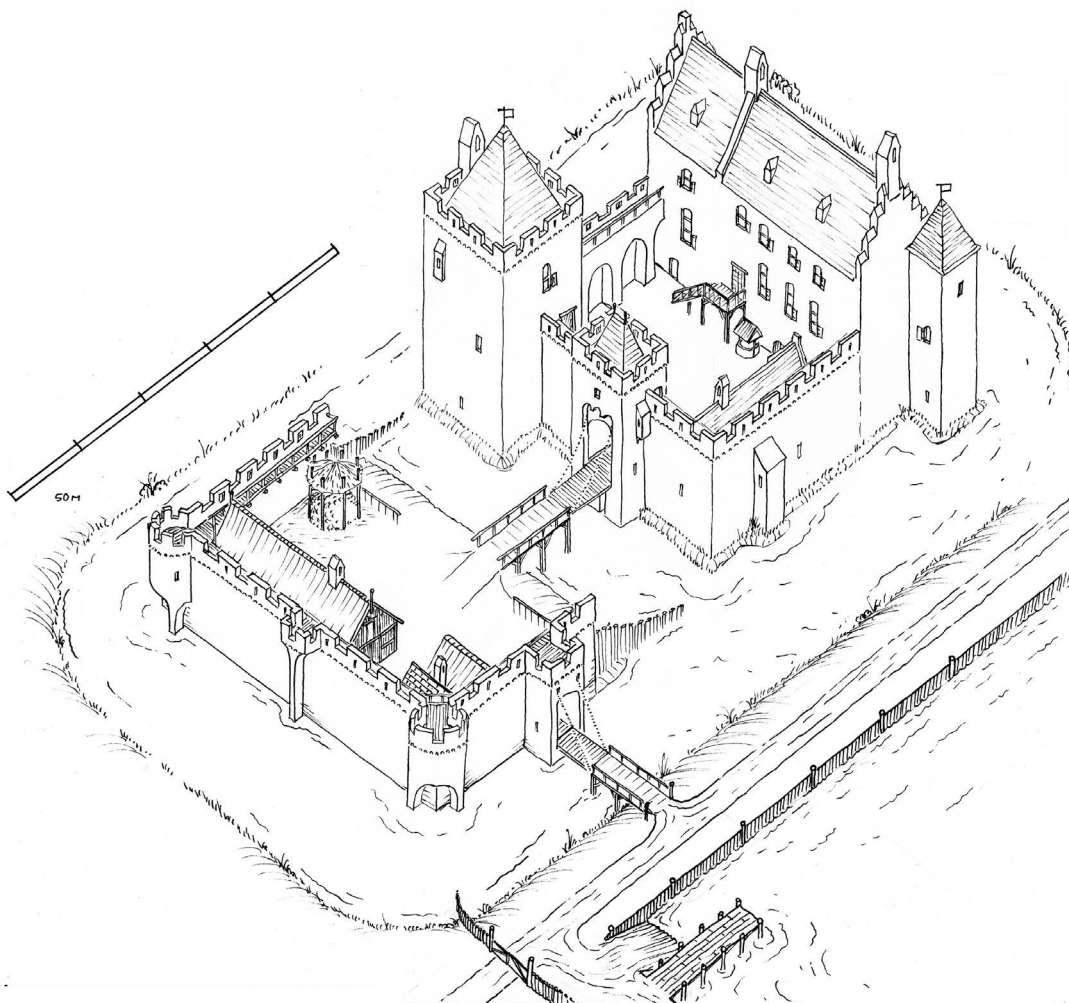
Op deze wijze was het Floris V mogelijk om in relatief korte tijd een sterkte of legerkamp voor zijn manschappen op te trekken. Na het gereedkomen daarvan kon hij dan in betrekkelijke rust zijn aandacht richten op de bouw van de hoofdburcht, die wel

meteen in baksteen werd uitgevoerd. Het betrof een min of meer vierkante sterkte met dikke, gekanteelde en van een weergang voorziene buitenmuren en een forse hoofdtoren. Toen graaf Floris V in juni 1296 werd vermoord was men nog druk doende met de bouw daarvan (afb. 10). De Westfrieze bevolking greep de moord op graaf Floris aan om opnieuw in opstand te komen en het gevolg daarvan was dat begin 1297 de nog in aanbouw zijnde Nuwendoornd werd verwoest. *'Ende si braken thuyt ten Niwendueren / dat al niet en was volmaect'*.⁴⁵ Nadat enkele jaren later de centrale macht weer was hersteld begon men aan de herbouw van de in puin liggende hoofdburcht, waarbij de ter

plekke nog aanwezige bakstenen van de eerdere verwoesting werden hergebruikt. Dat was in 1299. In het archeologische rapport van Van den Berg uit 2009 lezen we dan ook: *'De geringe hoeveelheden gave bakstenen wijzen [...] op hergebruik van het leeuwendeel van het opgaande muurwerk'*.⁴⁶

In de bij de verwoesting bewaard gebleven funderingen zou echter nog primair verwerkte baksteen van de aanlegfase uit 1288/9 te vinden moeten zijn. Een interessante kwestie voor toekomstig onderzoek. Nadat de hoofdburcht bij de herbouw van 1299 gereed was gekomen, werd nu ook de voorburcht in baksteen opgetrokken. Dat er enige tijd tussen de aanleg van voor- en hoofdburcht moet hebben gezeten blijkt

uit de toegepaste baksteenformaten. In het archeologische rapport geeft Van den Berg een tabel weer met daarin een zeer groot aantal formaten. Dit laat een gemiddelde berekening toe en die komt voor de voorburcht uit op 29,28 x 6,61 centimeter (een volledige kop kon niet worden gemeten) en voor de hoofdburcht op 29,69 x 13,91 x 6,74 centimeter. Hoewel de verschillen gering lijken, zou men hier voor wat betreft de hoofdburcht voorzichtig het hergebruik van materiaal uit de aanlegfase van 1288/9 mogen zien.⁴⁷ De bakstenen daarvan waren iets groter dan die van de voorburcht, die tot aan de herbouw van 1299 in hout en/of vakwerk opgetrokken was geweest en waarvoor pas in 1299 voor het eerst baksteen werd

Afb. 11. Reconstructie door Marius de Bruijn van kasteel de Nuwendoorn omstreeks 1350, toen het in zijn hoogtijdagen verkeerde. Helemaal onderaan de haven met aanlegsteiger (bron: Marius Bruijn, illustrator, Haarlem).

gebruikt. De oude (uit 1288/9 daterende) bakstenen waren op dat moment al allemaal hergebruikt in de hoofdburcht, waardoor men bij de voorburcht gedwongen was een nieuwe partij aan te schaffen, en de formaten daarvan waren blijkbaar (iets) kleiner dan die van de in 1288/9 toegepaste baksteen.⁴⁸ Er zit maar 10 jaar tussen aanleg (1288/9) en herbouw (1299), dus gevolgtrekkingen zijn dubieus, dat moeten we in het achterhoofd houden. Ook het uitgevoerde dendrochronologisch onderzoek leverde helaas geen datering op.⁴⁹ Los van dat alles moet hier worden opgemerkt dat speciaal voor de (her)bouw van de Nuwendoorndijk vlak in de buurt een steenoven werd aangelegd.⁵⁰ De bakstenen werden dus lokaal vervaardigd.

De buitenmuren van de voorburcht werden in 1299 deels op de oude (1288/9) oeverbeschoeiing gefundeerd en volgden de mogelijk al enigszins verspoelde lijnen van de grachtoever van het voorburchteiland. Daardoor bezitten de buitenmuren van de voorburcht ten opzichte van die van de hoofdburcht een veel onregelmatiger verloop. Dit roept wel wat vragen op. Immers, in principe zou men bij de aanleg van geheel nieuwe bakstenen funderingen ook tot een regelmatigere aanleg kunnen zijn overgegaan. Deed men dit niet om de onderste strompen van de ingeheid houten stijlen van de oude palissade te benutten als extra versteviging voor de nieuwe fundamenteën? We weten het niet en het archeologisch onderzoek van 2008 doet er geen uitspraak over. Bij de hoofdburcht kon men in ieder geval wel voortbouwen op de nog bewaard gebleven bakstenen funderingen uit 1288/9, en die hadden de regelmatige opzet van een vierkante burcht. Bij de voorburcht vond pas vanaf de herbouw in 1299 versterking plaats en voelde men zich op een of andere (ons onbekende) manier dus gehouden aan de onregelmatige omtrek die het verhoogde kasteleiland op dat moment bezat.

Het (geringe) verschil in bouwtijd en aanleg tussen voor- en hoofdburcht kan men tot op de dag van vandaag dus mogelijk aflezen aan zowel de toegepaste steenformaten als de (on)regelmatigheid van de plattegrond, alhoewel tegen beide zaken – zoals we hierboven deden – wel wat kan worden ingebracht! Gedurende haar bestaan in de veertiende eeuw was de Nuwendoorndijk een moderne vierkante burcht en volledig in baksteen opgetrokken. Een indruk van hoe het kasteel er toen uit moet hebben gezien krijgen

we door een levendige tekening van Marius de Bruijn (afb. 11).

De definitieve ondergang van het kasteel

Op basis van historisch onderzoek is de ondergang van het Huis te Nuwendoorndijk te plaatsen tussen 1366 en 1392.⁵¹ De oorzaak hiervoor moet gezocht worden in een dijk- of sluisdoorbraak.⁵² Dit blijkt uit het feit dat zee-afzettingen de grachtvullingen afdekken.⁵³ Tegenwoordig wordt er algemeen van uitgegaan dat de ondergang plaats had als gevolg van een grote storm. Die is ook bekend in deze periode. In oktober 1375 werd West-Friesland namelijk wederom getroffen door een stormvloed. Het wordt tegenwoordig algemeen aangenomen dat deze gebeurtenis verantwoordelijk is geweest voor de definitieve verwoesting van Floris' kasteel. De locatie moet daarna vrijwel volledig zijn verlaten en relatief korte tijd later als grasland in gebruik zijn genomen.⁵⁴ Tot diep in de twintigste eeuw was daardoor zelfs de exacte locatie van het kasteel onbekend. Na opgravingen in 1960, 1963 en 2008 zijn de fundamenteën weer zichtbaar gemaakt.

Typologische analyse van de plattegrond

De Nuwendoorndijk is waarschijnlijk een van de laatste kastelen die onder rechtstreeks bevel van Floris V is opgetrokken. Het zou kunnen, dat gedurende zijn bewind enkele van zijn leenmannen toestemming hebben verkregen om binnen de grafelijkheid een sterkte op te trekken. Mogelijk werd die dan (mede) gefinancierd door het grafelijke huis. Ook voor de Nuwendoorndijk is dit niet helemaal uit te sluiten. Het zou dan gaan om leenman Gerard van Velsen (of wellicht Willem van Egmond). Hoe dan ook zal Floris V nauw betrokken zijn geweest bij de totstandkoming van de plattegrond. Bekend is dat Floris' leermeester Jacob van Maerlant (circa 1230-1300) grote belangstelling had voor architectuur.⁵⁵ En die belangstelling heeft hij ook overgedragen op de jonge Floris. Dat weten we niet alleen door de uitstekende studie over Van Maerlant door Van Oosterom, maar ook uit een Akasha-reading die ten behoeve van het onderhavige artikel werd uitgevoerd.⁵⁶ Daaruit bleek dat

Floris V '[...] *bouw en architectuur* [...] *boeiend vond en echt probeerde zijn eigen stempel te drukken op de ontwerpen*'.⁵⁷ Indien we dit als uitgangspunt nemen, dan kan de plattegrond van de Nuwendoorn ons dus informatie verschaffen over de intentie die Floris ermee had. Bedacht moet daarbij wel worden dat het een herbouw van ná de moord op Floris V betreft die we hier beschouwen. Echter, de funderingen en plattegrondopzet gaan in onze optiek – en ook volgens de uitgevoerde archeologische onderzoeken – wel volledig terug tot in de tijd van Floris V, die we hier daarom ook tamelijk beslist als bouwheer willen bestempelen.⁵⁸

Wat opvalt aan de configuratie is dat deze heel anders is dan de enige jaren daarvoor gebouwde kastelen Medemblik (circa 1282/3⁵⁹), Muiderslot (circa 1285⁶⁰) en Amsterdam (circa 1288⁶¹), en dat terwijl het verschil in aanlegtijd met de Nuwendoorn (circa 1289) slechts zeer gering is. Medemblik, Muiden en Amsterdam waren kastelen die onder direct bevel van Floris V werden opgetrokken. Het betrof in alle gevallen min of meer vierkante structuren met ronde hoektorens, of wellicht beter: ronde hoekplatforms zonder torenspits.⁶² In hun eerste fase was het binnenplein zeer groot en tamelijk leeg. Pas later werd het volgebouwd met woon- of utilitaire vleugels. Gruben, Kamphuis en Viersen hebben deze categorie versterkingen dan ook aangeduid als 'ommuurd kampement'.⁶³ In eerste instantie dienden de complexen voor het huisvesten van grote contingents manschappen. We zouden ze kunnen beschouwen als 'uitvalskastelen' en in die zin is de term 'dwangburcht' dan ook zeker op zijn plaats. In vergelijking met de Nuwendoorn (maar ook met de Nieuwburg) hebben deze uitvalsterktes veel minder dikke weermuren. De kracht van dit type vesting werd dan ook niet bepaald door de muurdikte, maar door het (veld)leger dat binnen de schildmuren lag. Die geringe muurdikte is dus nog een extra argument voor onze veronderstelling dat aanvankelijk vooral troepenlegering ten behoeve van gebiedscontrole het hoofddoel van deze 'ommuurde kampementen' vormde. Immers, zou verdediging dat zijn, dan waren de weermuren wel zwaarder uitgevoerd. Hoewel de Nuwendoorn ook iets controleerde, namelijk de vaarweg van en op Alkmaar, was hier – althans op basis van de plattegrond – troepenlegering schijnbaar minder relevant. Nuwendoorn heeft – net als de

ongeveer gelijktijdig gebouwde hoofdburcht van de Nieuwburg – veel dikkere weermuren.⁶⁴ Bovendien bezitten beide complexen een duidelijke hoofdtoren. Van de Nieuwburg is bekend dat de baljuw van Kennemerland er zijn hoofdzetel had. Wonen, verblijven en representatie zullen dus zeker een rol hebben gespeeld toen men de ontwerpen voor de Nieuwburg schetste. De donjon van de Nuwendoorn doet ook vermoeden dat het de bedoeling was dat een hoge grafelijkheidsambtenaar hier ooit zitting zou houden. We weten dat niet precies, omdat het kasteel nog in aanbouw was toen het in 1296 werd verwoest. Over wie er na de herbouw in 1299 precies verbleven zijn we uit de bronnen niet geïnformeerd.⁶⁵ Hoe dan ook geven de twee langwerpige vleugels tegen de schildmuren duidelijk aan dat er behoefte was aan verblijfsruimte. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat één van die vleugels (9 bij 19 meter) pas uit een tweede bouwfase van 1344/5 dateert.⁶⁶

Wat Nuwendoorn en Nieuwburg ook doet afwijken van de drie hierboven genoemde onder Floris V gebouwde 'ommuurde kampementen', is dat ze een uitspringend en versterkt poortgebouw hadden. Van het Muiderslot (circa 1285) is aangetoond dat daar de poorttoren pas later is toegevoegd (ná 1373).⁶⁷ Voor Medemblik (circa 1282/3) geldt dat zeer waarschijnlijk ook. Weliswaar is de oostelijke weermuur, waarin dit poortgebouw zich te Medemblik bevond, al lange tijd compleet verdwenen, maar we weten uit bouwhistorische waarnemingen dat de middentorens van de overige schildmuren alle uit een latere bouwfase dateren. Het verdwenen poortgebouw in de oostmuur was ook als middentoren uitgevoerd, maar kan zoals opgemerkt – net als bij het Muiderslot – heel goed uit een tweede bouwfase stammen.⁶⁸ En ook Amsterdam (circa 1288) ontbeerde een verzwaarde of uitspringende poorttoren.

Die nadruk op verdediging bij de Nuwendoorn komt ook tot uiting in de oriëntatie die de toegang tot de voorburch ten opzicht van de hoofdburcht heeft: die is namelijk 90°. Het idee daarachter is dat een eventuele aanvaller, als hij de toegang tot de voorburch trachtte te forceren, ook vanuit de hoofdburcht onder vuur kon worden genomen. Meestal vindt men dan de zware donjon van de hoofdburcht op de hoek die uitkijkt op de voorburchtoegang, maar dat is nu net niet het geval bij de Nuwendoorn, hetgeen

strategisch enige bevreemding wekt. Ook ziet de toren niet uit op de haven of sluis aan de zuidkant van het complex. Zij lijkt eerder op de Waddenzee te zijn georiënteerd, hetgeen natuurlijk ook een bewuste en legitieme strategische keuze kan zijn geweest. Zo was de noordelijke toren van het Muiderslot naar de monding van de Vecht in de Zuiderzee gekeerd: met gesinterde baksteen is daar een patroon in de gevel aangebracht. Hier schijnt dus de oriëntatie ten behoeve van de scheepsvaart te zijn meegenomen in het ontwerp, en wellicht is dit ook bij de grote toren van de Nuwendoorn het geval geweest.

Hoe dan ook is de Nuwendoorn puur typologisch gezien veel meer een kasteel gericht op verdediging dan op uitval. Ook de verblijfsfunctie met een hoofdtoren en twee grote zaalvleugels (waarvan één uit een latere bouwfase) springt prominent in het oog. Daarnaast was er de strategische ligging ten opzichte van waterwegen, inclusief een haven en sluis. Controle van de vaart op en van Alkmaar lijkt voor Floris V één van de belangrijkste redenen voor de bouw te zijn geweest; de beheersing van het achterland lijkt nauwelijks een rol te hebben gespeeld. Kortom: zowel landschappelijke als kasteelkundige uitgangspunten hebben een nadrukkelijke rol gespeeld bij de totstandkoming van kasteel de Nuwendoorn. Het was een maagdelijke schepping van Floris V, die het kasteel nooit in volle glorie heeft kunnen aanschouwen, omdat hij nog tijdens de bouw ervan bruuft werd vermoord door onder andere de leenman op wiens gronden het huis werd opgetrokken...

Tot slot

Laten wij tot slot nog even kort terugkomen op de vragen die wij in het begin van dit artikel opwierpen. De functie van het kasteel was naar alle waarschijnlijkheid de controle en beheersing van de scheepvaart van en op Alkmaar. Daartoe was een waterdoorgang en sluis in de Omringdijk gemaakt en bezat het kasteel aan de zuidkant een haven met aanlegsteiger. Beheersing van het achterland lijkt van ondergeschikt belang te zijn geweest. In tegenstelling tot de kastelen meer oostelijk in West-Friesland was het gebied waarin de Nuwendoorn werd opgetrokken al van oudsher in bezit van de graven van Holland en werden zij daarin ook niet

rechtstreeks betwist. Een “dwangburcht” op deze plaats was daardoor niet noodzakelijk. De bouw weerspiegelt dan ook meer een defensieve dan een offensieve functie. Dat laatste vinden we ook terug in het feit dat het kasteel dikke muren en een zware hoofdtoren had. Het was nadrukkelijk geen ‘ommuurd kampement’ zoals de min of meer gelijktijdig opgetrokken sterktes van Muiden, Medemblik en Amsterdam. Het ging bij de Nuwendoorn niet zozeer om het huisvesten van grote legercontingenten ten behoeve van uitval. Er lag meer nadruk op een veilig (representatief) verblijf, hetgeen onder andere tot uiting komt in de grote hoofdtoren en de beide riante zaalvleugels, waarvan er overigens één pas in het tweede kwart van de veertiende eeuw werd bijgebouwd.

Het gaat kortom om een militair-economisch gebouw, waarbij zowel het beheersen van een bepaalde locatie (waterdoorgang en sluis in de Omringdijk) als die van een complete rivierloop (de Rekere op Alkmaar) een rol speelden. Dit alles kan gezien de bouwtijd vanaf 1289 wel worden geplaatst in het kader van de bredere verovering van West-Friesland. Daaruit blijkt ook duidelijk de betrokkenheid van graaf Floris V, want als hij al niet zelf de opdrachtgever voor de aanleg van dit complex is geweest, dan werd het opgetrokken op zijn bevel door leenman Gerard van Velsen (eventueel kan ook Willem van Egmond nog een rol hebben gespeeld). Hoewel we daar geen bewijzen voor hebben, zou dit met grote waarschijnlijkheid ook inhouden dat de grafelijkheid Holland financieel heeft bijgedragen aan de aanleg van dit complex. Daarop wijst ook de wijze waarop Melis Stoke in zijn Rijmkroniek over deze sterkte spreekt: *‘Sider daerna ene veste, / De nu wel naer is de beste, / De in al den lande staet’*.⁶⁹ De kroniek van Stoke moest de grootsheid van het Hollandse gravenhuis benadrukken. Dat Nuwendoorn daarin zo expliciet genoemd wordt als het beste kasteel dat *‘in al den lande staet’*, kan er ons inziens geen twijfel over laten bestaan dat Floris V bij de bouw een flinke vinger in de pap gehad heeft.

Summary

Nuwendoorn Castle (Noord-Holland)

The function of this castle was in all probability the control and management of shipping to and

from Alkmaar. For this purpose, a water passage and a lock were made in the Omringdijk and the castle had a harbour with a jetty on the south side. Control of the hinterland seems to have been of secondary importance. In contrast to the castles further east in West-Friesland, the area in which Nuwendoorn Castle was built had traditionally been in the possession of the counts of Holland and they were not directly contested in this. A stronghold (*dwangburcht*) at this location was therefore not necessary. The construction therefore reflects more of a defensive than an offensive function, illustrated by its thick walls and the heavy main tower. It was not a 'walled camp' like the more or less simultaneously built fortresses of Muiden, Medemblik and Amsterdam. Nuwendoorn Castle was not so much about housing large military contingents. There was more emphasis on a safe residence. Given the construction period from 1289, all this can be placed in the context of the broader conquest of West-Friesland, clearly showing the involvement of Count Floris V. If he himself was not the client for the construction of this complex, it was built on his orders by one of his vassals. Most probably the count of Holland made a financial contribution to the construction of this complex. As Melis Stoke states in his *Rijmkroniek*, it was the best castle 'in all the land'.

Over de auteur

Ir. Rob Gruben (1964), sloot in 1989 aan de TU-Delft zijn studie af met een bouwhistorisch onderzoek van kasteel Dalenbroek te Herkenbosch (Limburg). Gedurende zijn studie vanaf 1983 werkzaam bij de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van de gemeente 's-Hertogenbosch. Medeoprichter en bestuurslid (1991-2000) van de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN). Medeoprichter en bestuurslid (1992-1996) van de Stichting Kastelenlexicon Nederland (SKLN). Sinds 1995 als zelfstandig bouwhistoricus en van 1999 tot 2024 als directeur-eigenaar werkzaam bij BAAC bv. Vanaf 2008 redacteur van het tijdschrift *Het Brabants Kasteel*, vanaf 2014 redacteur van het tijdschrift *Kastelen & Buitenplaatsen*. Lid van de Nederlandse Kastelenstudiegroep en het Internationale gezelschap van castellologen Château Gaillard. In 2016 medeoprichter, bestuurslid en redacteur van de Stichting Kastelenstudies Nederland (SKN). Vanaf 1988 diverse publicaties op het gebied van bouwhistorie en kastelen. Bereidt momenteel samen met Nancy de Jong-Lambregts een dissertatie voor over de kastelen van de Hollandse graven Willem II en Floris V.

Noten

1. Spruit 2005, 14 en 16. De abt van Egmond heeft het over een bij de storm van 1248 weggeslagen stuk omringdijk.
2. Brill 1983, IV, 237, vers 580.
3. Brill 1983, V, 31, vers 622.
4. Alders 2025a, 354.
5. Ben Dijkhuis op de website www.dwangburchten.nl Vergelelijkbaar is huidige verklaring voor de naam 'Dorestad', de bekende handelsnederzetting uit de Karolingische tijd. Volgens Berkel en Samplonius 1989 zou deze naam afgeleid zijn van 'dur-ast-atja' (van het Keltisch 'dworest-' dat 'deur, poort of vesting' betekent).
6. Van den Berg 2009, 10. De breedte van zeven meter lijkt exceptioneel voor een sluis, wanneer we in aanmerking nemen dat de dertiende-eeuwse oorlogskoggen circa elf meter lang en vier meter breed waren.
7. Van den Berg 2009, 33 en 35.
8. Van den Bergh 1873, II, 99, nr. 226 (oorkonde van 17 februari 1272).
9. Danner, Lambooy en Streefkerk 1994, 24. Datering van Westenberg op basis van indirecte aanwijzingen.
10. Vriendelijke mededeling d.d. 14 augustus 2019 van dr. Diederik Aten, waterstaatkundig historicus bij het Regionaal Archief Alkmaar.
11. Van den Berg 2009 en Dijkhuis op www.dwangburchten.nl
12. Van den Bergh 1873, II, 99, nr. 226 (oorkonde van 17 februari 1272).
13. Vreemd bij deze hypothese is wel dat het veel eenvoudiger zou zijn geweest om de Rekere uit te diepen, in plaats van om heel veel moeite te doen om een nieuwe, veel langere, bochtige waterloop als omleiding te kiezen.
14. Alders 2025a, 352, 431-432 en 154 noot 589; Alders 2025b, p. 4-5; Diederik 2011, p. 23.

15. Huijgens Instituut (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, KNAW), Registers van de Hollandse Grafelijkheid 1299-1345, oorkonde van 23 maart 1320, fol. 11v.
16. Voor (kasteel) Wijdenes en de veroveringstocht die vanaf daar plaatsvond, zie Gruben 2024.
17. Van den Bergh 1873, II, 208-209, nr. 472.
18. Verkaik 1996, 163.
19. Idem. Verkaik raadpleegde de Calendar of Inquisitions Miscellaneous (Chancery) I, 378 nrs. 1299 en 1300. Zie ook Smit 1928, I-2, p. 1243-1244, nr. 2025.
20. Kruisheer 1971, II, 1283, nr. 652.
21. Gruben 2024.
22. Van den Bergh 1873, II, 222, nr. 504.
23. Voor de bouwgeschiedenis van het Muiderslot zie Kamphuis en Viersen 2020. Wij gaan er op deze plaats dus vanuit dat het kasteel van Medemblik (circa 1282/3) ouders is dan het Muiderslot (circa 1285).
24. Dozy 1891, 14, 44 en 49. Van Dalen 1912, 225 vermoedt overigens dat hier niet Schoorl, maar Schoonderloo wordt bedoeld.
25. Alders 2025a, 354 en 421.
26. Gruben en De Jong-Lambregts 2020, p. 230-232.
27. Van Mieris 1754, II, 76, oorkonde van 21 juni 1308. Met dank aan Jean Roefstra die mij op het bestaan van deze bron attent maakte.
28. Van Amstel 1999, 142.
29. Vriendelijke mededeling Fred Schweitzer, Driehuis.
30. Voor Adrichem en de Beverwijkse bezittingen van Gerard van Velzen, zie Roefstra 2002.
31. Vriendelijke mededeling Fred Schweitzer, Driehuis
32. Dijkhof 2005, V, 278, nr. 2784. Willem heer van Egmond ruilt met Gerard van Velsen de visserijrechten van Nuwendoornd en Rochxflieten (gedateerd 1292 [apr. 4] -1293 [mrt. 27]).
33. Van der Zee 2011, 13.
34. In de tijd van Karel V (1500-1558) heette deze dijk 's Keizers dijk.
35. Zie Gottschalk 1971, I, 285-292 en Buisman 1995, deel 1. Feestdag Sint Lucia is 13 december, Melis Stoke noemt 16 december en Johannes de Beke 14 december. Willelmus Procurator noemt alleen 1287 en geen exacte datum.
36. Op mogelijke sporen in het landschap van deze stormvloed in de vorm van verdwenen en nog bestaande wielen en een inbraakgat wijst Beenakker 1988, 30-31.
37. Bruch 1982, 147 en Zuidema en Douma 1974, 241.
38. Brill 1983, IV, 235, vers 528-529.
39. Kruisheer 1997, IV, 669-670, nr. 2370.
40. Brill 1983, IV, 237, vers 573-584.
41. Ook bij de Alkmaarse Nieuwburg is dit het geval.
42. Van den Berg 2009, 21 en 26.
43. Van den Berg 2009, 53.
44. Alders 2025a, 354 en 421.
45. Brill 1983, V, 31, vers 622-623.
46. Van den Berg 2009, 22.
47. De verschillen in baksteenformaten zijn zodanig gering dat je je mag afvragen of hier daadwerkelijk sprake is van een chronologisch verschil tussen voor- en hoofdburcht. Vervormingen kunnen al bij één baksteen maatverschillen opleveren tussen voor- en achterkant van die steen! In het geval van de Nuwendoornd is het gemiddelde verschil beperkt: 29,28 tegen 29,69 centimeter, dus slechts 0,4 centimeter. Een andere bakgang in de steenoven kan dergelijke minieme verschillen al veroorzaken. Hoe overtuigend de baksteenformaten hier voor een faseverschil zijn laten we derhalve aan de lezer.
48. Hiertegen spreekt dat bij de voorburcht geen koppenmaat kon worden gemeten. Waarom ontbreken koppen in het muurwerk? Betekent dit dat ook hier hergebruikt (gebroken) materiaal is toegepast? De rapportage van *Hollandia* geeft daarover geen opheldering.
49. Vriendelijke mededeling Jean Roefstra, Bloemendaal.
50. Alders 2025a, 354.
51. Van Wigcheren 1976, 18.
52. Van Wigheren 1976, 19.
53. Van den Berg 2009, bijlage 8.
54. Dit suggereert wel dat het kasteel zodanig verwoest was dat er al snel zelfs geen ruïne meer van over was! Dat kan alleen als men in een relatief korte periode alle bruikbare baksteen weggehaald heeft. Iets dergelijks kan helaas niet met bronnenmateriaal (grafelijke rekeningen) worden gestaafd.
55. Van Oostrom 1996, 31.
56. Bij een Akasha-reading wordt door een persoon met heldere vermogens informatie verkregen uit een onstoffelijke bron, de Akasha geheten, waarin alle gebeurtenissen uit het verleden zijn afgedrukt.
57. Akasha-reading NN (naam bij auteur bekend) d.d. 7 augustus 2019.
58. Hiermee hebben we een exacte parallel met het Muiderslot, waarvan al het bovengrondse werk pas dateert van omstreeks 1364, maar waarvan de funderingen geheel teruggaan tot in de tijd van Floris V. Zie Kamphuis en Viersen 2020.
59. Van dit jaartal gaan Gruben en De Jong-Lambregts uit bij hun nog lopende duo-promotieonderzoek naar de kastelen van Willem II en zijn zoon Floris V.
60. Kamphuis en Viersen 2020, 170.
61. Van Oosten en Gruben 2022, 141-142 en 151.
62. De term torens is hier misschien minder op z'n plaats: de ronde uitbouwen op de hoeken van het complex waren immers

- in oorsprong even hoog als de weermuur (bij het Muiderslot acht meter en bij Medemblik zes meter boven de gracht).
63. Gruben, Kamphuis en Viersen 2004.
64. Die dikke muren maken het overigens wel verwonderlijk dat schijnbaar één flinke storm (namelijk die van 10 oktober 1375) het kasteel zodanig in puin kon leggen dat men aan herstel niet meer wilde denken.
65. In 1321 is Jan I van Polanen (circa 1285-1342) de eerst bekende kastelein op de (herbouwde) Nuwendoorn. Hij onderhoudt er een vast garnizoen van vijftien mannen.
66. Alders 2025a, 354.
67. Kamphuis en Viersen 2020, 170.
68. Gruben, Kamphuis en Viersen 2004, 152. In het lopende promotieonderzoek van Gruben en De Jong-Lambregts gaat eerstgenoemde ervanuit dat de oostelijke middentoren kort na 1283 tot stand zal zijn gekomen, dat de zuidelijke en westelijke middentorens in de periode 1300-1320 zijn gebouwd en dat de noordelijke poorttoren pas in 1336 werd opgetrokken.
69. Brill 1983, IV, 237, vers 573-584.

Literatuur

- Alders 2025a** – Gerard Alders, *Het oer-IJ heropend. Aspecten van een archeologisch-culturele genealogie – van Kennemerland in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd*. Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 16 (Castricum 2025).
- Alders 2025b** – Gerard Alders, 'De kastelen van rooms-koning Willem II op de grens van West-Friesland', *Poldergeest* 39 (mei 2025), p. 3-7.
- Amstel, van 1999** – Th.A.A.M. van Amstel, *De Heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296* (Hilversum 1999).
- Beenakker 1988** – J.J.J.M. Beenakker, *Van Rentersluze tot strijkmolen. De waterstaatsgeschiedenis en landschapsontwikkeling van de Schager- en Niedroperkoggen tot 1653* (Alphen aan den Rijn 1988).
- Berg, van den 2009** – G.T.C. van den Berg, G.T.C. 'Huys ten Nuwendoorn': inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, *Hollandia*-reeks 275 (Zaandijk 2009).
- Bergh, van den 1873** – L.Ph.C. van den Bergh (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland, Eerste afdeeling tot het einde van het Hollandsche Huis*, 2 delen, II (Amsterdam/'s-Gravenhage 1866-1873).
- Berkel en Samplonius 1989** – Gerard Berkel en Kees Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen verklaard* (Amsterdam 1989).
- Brill 1983** – W.G. Brill (red.), *Rijmkroniek van Melis Stoke*, 2 delen, Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht, Nieuwe Serie nrs. 40 en 42 (Utrecht 1885, ongewijzigde herdruk Utrecht 1983).
- Bruch 1982** – H. Bruch, *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën 180 ('s-Gravenhage 1982).
- Buisman 1995** – J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, deel 1 tot 1300 (Franeker 1995).
- Dalen, van 1912** – J.L. van Dalen, 'Oorkonden en regesten betreffende de stad Dordrecht en hare omgeving tijdens het grafelijke huis van Holland. 1006-1299', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 33 (1912), p. 115-278.
- Danner, Lambooij en Streefkerk 1994** – H.S. Danner, H.Th.M. Lambooij, C. Streefkerk, ...*Die water keert. 800 jaar regionale dijkszorg in Hollands Noorderkwartier* (Alkmaar/Edam 1994).
- Diederik 2011** – F. Diederik, 'Bergen en Harenkarspel Schoorlham/kasteel of tolhuis', *De archeologische kroniek van Noord-Holland 2010* (Haarlem 2011), p. 23.
- Dijkhof 2005** – E.C. Dijkhof (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (Assen/Maastricht 2005).
- Dozy 1891** – Ch.M. Dozy, *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht (1284-1424)*, werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (Den Haag 1891), p. 15, 44 en 49.
- Gottschalk 1971** – M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland I*, de periode voor 1400 (Assen/Amsterdam 1971).
- Gruben 2024** – Rob Gruben, 'Het raadselachtige Wijdenes: een kasteel van Floris V of een oudere Westfriese sterkte?', in: Rob Gruben, Taco Hermans en Jan Kamphuis (red.), *Een begraven hofstede mit bruggen ende porten. Recent onderzoek naar kastelen en buitenplaatsen*, publicatierreeks SKN nr. 6 (Wijk bij Duurstede 2024), p. 57-68.
- Gruben, Kamphuis en Viersen 2004** – Rob Gruben, Jan Kamphuis en André Viersen, 'Viereckige Burgen in den nördlichen Niederlanden. Eine kritische Betrachtung', in: *Burgen und Schlössern in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland, Forschungen zu Burgen und Schlössern*, Band 8 (München/Berlijn 2004), p. 147-161.
- Gruben en De Jong-Lambregts 2020** – Rob Gruben en Nancy de Jong-Lambregts, 'Dwangburchten voor West-Friesland of een oostelijke kustgordel voor het graafschap Holland? De strategische overwegingen van Willem II (1227-1256) en Floris V (1254-1296)', in: *De archeologische kroniek van Noord-Holland 2019* (Haarlem 2020), p. 220-247.

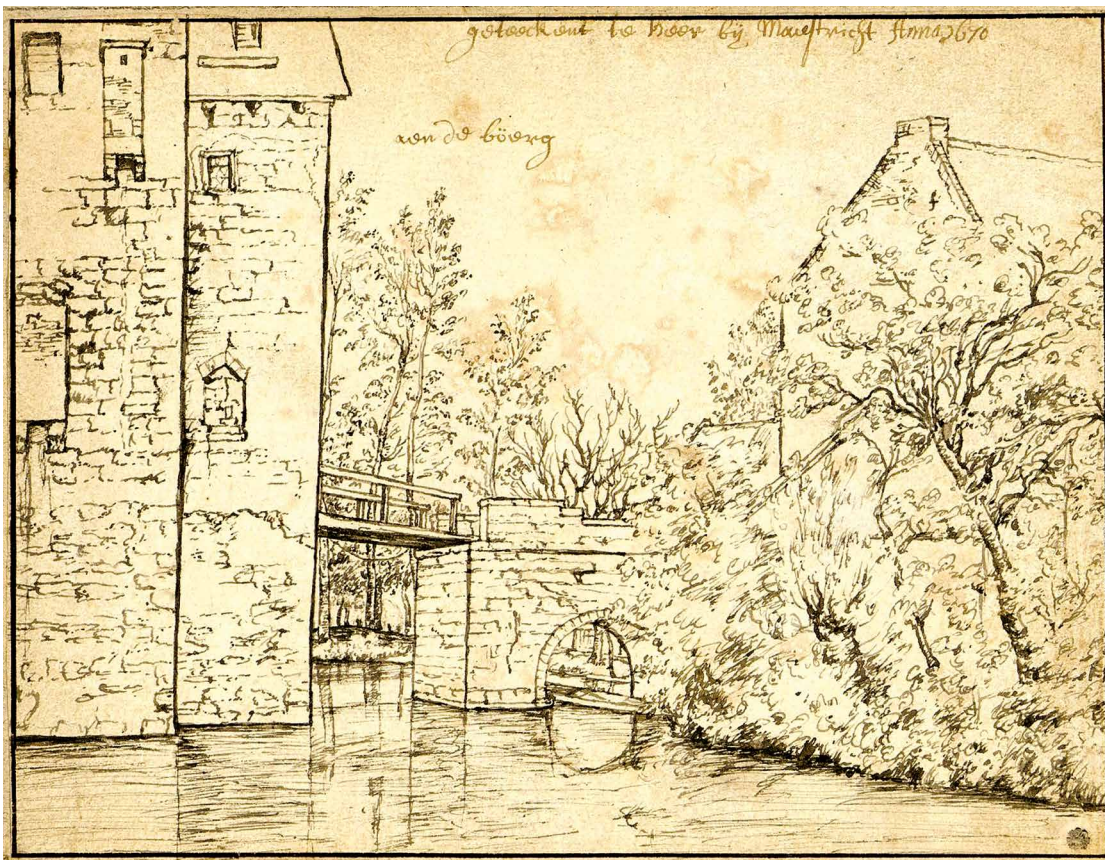
- Kamphuis en Viersen 2020** – Jan Kamphuis en André Viersen, 'Een vergeten bijdrage tot de bouwgeschiedenis van het Muiderslot', in: Taco Hermans en Rob Gruben (red.), *"Hier wonen wij! Is het niet prachtig?"*, publicatiereeks SKN nr. 2 (Zwolle 2020), p. 155-172.
- Kruisheer 1971** – J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, 2 delen, Hollandse studiën 2 ('s-Gravenhage/Haarlem 1971).
- Kruisheer 1997** – J.G. Kruisheer (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, II: 1222-1256 (Assen/Maastricht 1986); deel IV (Assen/Maastricht 1997), deel V (2005).
- Mieris, van 1754** – Frans van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, beginnende met de eerste en oudste brieven van die landstrecken, en eindigende met den dood van onze graavinne, Vrouwe Jacoba van Beijere*, deel 2 (Leiden 1754).
- Oosten, van en Gruben 2022** – Roos van Oosten en Rob Gruben, 'Floris V en zijn ommuurd kampement aan de monding van de Amstel. Hoe een novum uit Edam de cold-case van het Amsterdamse kasteel heropent', in: Rob Gruben en Taco Hermans (red.), *'Die hofstat daer dat huys op plach te staan'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen*, publicatiereeks SKN nr. 4 (Zwolle 2022), p. 133-154.
- Oostrom, van 1996** – Frits van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam 1996⁷).
- Renaud 1970** – J.G.N. Renaud, 'De Nuwendoorn', *Alkmaars jaarboekje 1970*, p. 51-60.
- Roefstra 2002** – J. Roefstra, 'Op zoek naar Adrichem. Een onderzoek naar de oudste bewoningsgeschiedenis van kasteel Adrichem te Beverwijk', *Ledenbulletin 26* (2002), p. 71-75.
- Smit 1928** – Smit, H.J., *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland*, eerste deel: 1150-1485, Rijks Geschiedkundige Publicatiën ('s-Gravenhage 1928).
- Spruit 2005** – Ruud Spruit, 'West-Friesland omringd door een dijk', in: Ruud Spruit, Robert Ballot, Jan Stobbe en Geeske Bakker, *De Westfriese Omringdijk. Geschiedenis van een monument* (Abcoude 2005), p. 10-51.
- Verkaik 1996** – W. Verkaik, *De moord op graaf Floris V* (Hilversum 1996).
- Vries, de 1864** – G. de Vries, 'De kaart van Hollands Noorderkwartier in 1288', in: *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Afd. Letterkunde, 2de deel-III (Amsterdam 1864).
- Wigcheren, van 1976** – D.P. van Wigcheren, *Het Huis te Nuwendoorn*, deel 27 uit de serie Nederlandse Kastelen (z.p. 1976).
- Zee, van der 2011** – Philip van der Zee, 'Religie in Schagen. Een innige samenwerking, deel 2', *De Kakelepost 26*, nr. 2 (april 2011), p. 12-13.
- Zuidema en Douma 1974** – W. Zuidema en J. Douma, *Kronieken van de abdij Bloemhofte Wittewierum* (Groningen 1974).

Een onbekende tekening van het kasteel De Burgh te Heer (L.)

Taco Hermans

Al zoekend op het internet naar tekeningen van kastelen en buitenplaatsen stuit je soms op een tekening in een collectie van een museum, waarvan de conservator niet weet welk object het voorstelt. Zo ook met een tekening in de collectie van de Hermitage in Sint Petersburg. Deze tekening is getiteld 'Corner of the Building, the Bridge and a House in the Garden' van een 'Unknown artist of the Dutch school second half of the 17th century' (afb. 1).¹ Op de tekening staat geschreven 'geteekent te heer bij Maestricht Anno 1670' en 'aen de böerg'. Dat

kan dan maar één kasteel zijn: De Burgh te Heer dat vlak bij Maastricht ligt.² Waar topografische tekenaars in de zeventiende en de achttiende eeuw meestal het hoofdhuis van een kasteel of buitenplaats in zijn geheel afbeelden, is dat merkwaardigerwijs hier niet het geval. Afgebeeld zijn een hoek van de hoofdburcht en een deel van de topgevel van een bijgebouw met daartussen de brug, alsof dat het belangrijkste element was. De setting met een doorkijkje onder de brug door was dat blijkbaar wel voor de onbekende kunstenaar.

Afb. 1. De brug van kasteel De Burgh te Heer vanuit het noorden, met links een hoek van de hoofdburcht, rechts een deel van de zijgevel van een bijgebouw met daarachter nog een deel van het dak van een tweede bijgebouw. Anonieme tekening in pen en inkt uit 1670. Coll. Hermitage Museum, inv.nr. OP-16183.

Hoewel maar een stukje van de hoofdburcht zichtbaar is, vertelt de tekening wel iets meer over de indeling en vormgeving van het kasteel en daar wordt in dit artikel op ingegaan.

Kasteel De Burgh

Het is niet bekend wanneer De Burgh is gebouwd. Volgens Hupperetz c.s. is het niet duidelijk of met het 'castrum' dat in 1070 te Heer wordt genoemd, het kasteel De Burgh wordt bedoeld.³ Mocht dat het geval zijn, dan was De Burgh in de middeleeuwen weliswaar eigendom van het kapittel van Sint Servaas te Maastricht, maar is het mogelijk gesticht door een lid van de familie De Here of Van Heer. Op grond van het gebruik van kolenzandsteen en mergel als bouwmateriaal, wordt het huidige kasteel door Dukers echter gedateerd vanaf het midden van de dertiende eeuw.⁴ Dat komt overeen met bewoning rond 1300, maar sluit niet aan bij de vermelding in 1070. Dat 'castrum' moet dan betrekking hebben op een ander gebouw.

Vanaf circa 1300 woonde er op het kasteel een 'rijproost' of 'gedelegerde kanunnik', die er de heerlijke rechten uitoefende van de Heerder Bank.⁵ Het kasteel zou in 1408 verwoest zijn, maar moet spoedig daarna weer zijn opgebouwd, omdat in 1439 de hertog van Brabant en in 1454 de bisschop van Luik toestemming verleenden aan het kapittel van Sint Servaas, gevangenen over hun grondgebied naar de burcht in Heer te vervoeren. Omstreeks het midden van de vijftiende eeuw was het kasteel namelijk ook ingericht tot gevangenis van het kapittel voor 'leden des kapittels, welke, door eene of andere grove misstap, hunne verwijdering noodzakelijk maakten'.⁶ Omdat de rijproost de wereldlijke rechtspraak leidde, zal het hier vermoedelijk om een echte gevangenis gaan en niet zozeer (of alleen maar) om een soort ballingsoord voor 'foute' kanunniken.

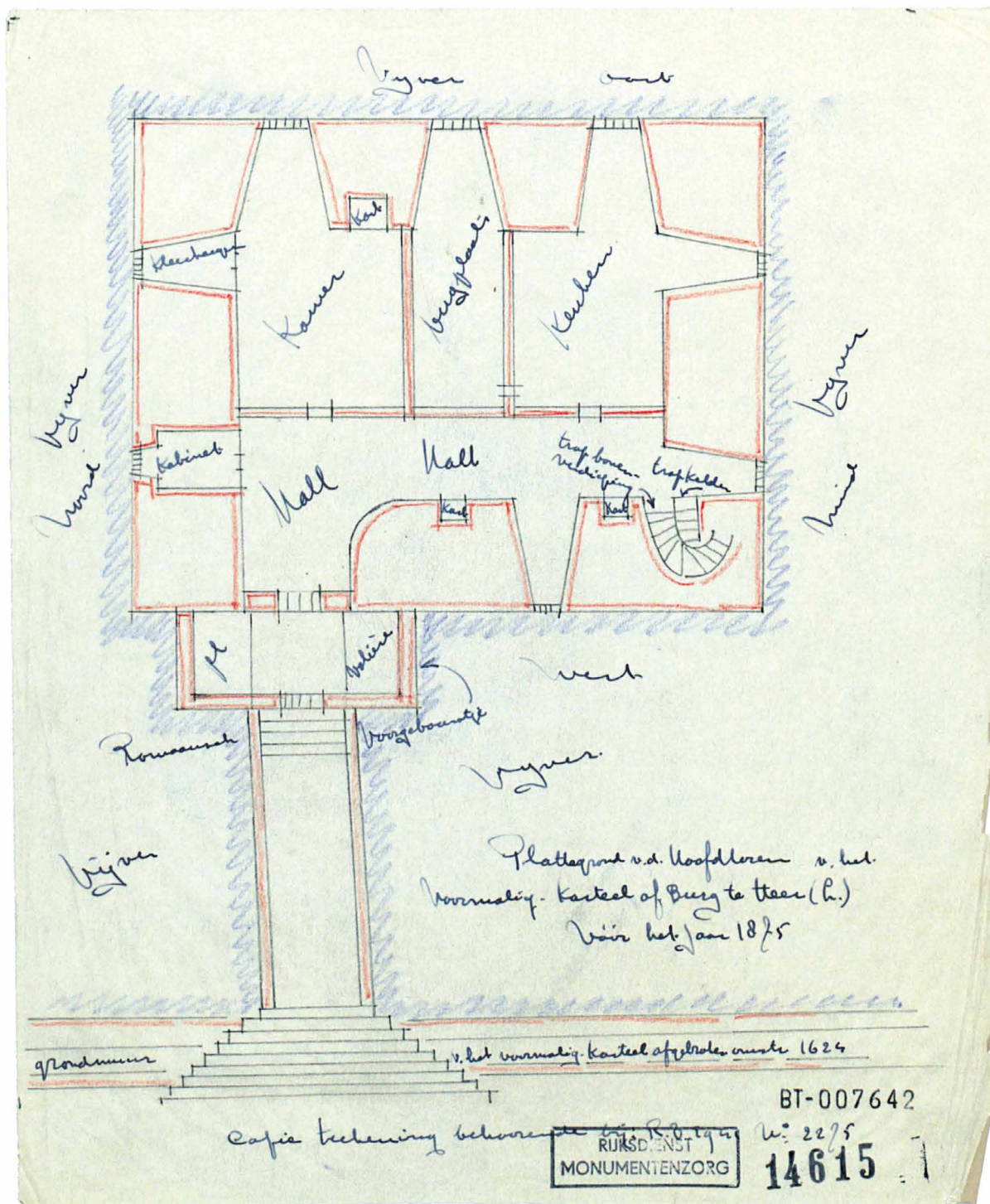
In 1489 werd in de Raad van Maastricht het voorstel gedaan om 'het huis te Heer' af te breken, om te voorkomen dat 'de vijand' er zich in zou verschansen.⁷ In dat jaar werd Maastricht namelijk belegerd door de Luikenaren.⁸ Uit het stuk blijkt niet duidelijk of het dan om De Burgh gaat, maar het is zeker voorstelbaar omdat het vaker gebeurde dat in opdracht van een stad omliggende bebouwing werd gesloopt om te voorkomen dat de aanvaller zich er in verschansde. Volgens Van de

Venne kan het echter gaan om De Burgh of om De Damp, die beide eigendom waren van het Sint Servaaskapittel. De Damp (Schaern, Huis te Scharen, 't Geudje, Het Goedje) ligt in Scharn, nu een wijk van Maastricht, en was volgens Van de Venne pas vanaf 1593 in eigendom bij het kapittel.⁹ Scharn was echter destijds een apart dorp en het moet hier dus gaan om De Burgh.

Vanaf tenminste het begin van de zestiende eeuw verhuurde het kapittel het kasteel telkens aan een van hun kanunniken. Een eerste vermelding van een huurcontract dateert uit 1509, toen kanunnik Joh. Rethens het kasteel huurde voor een periode van negen jaar tegen een prijs van 24 Rijnse guldens.¹⁰

In 1578 kreeg de huurder kwijtschelding van huur totdat het gebouw, dat tijdens de toen nog gaande zijnde Tachtigjarige Oorlog was afgebrand, weer hersteld zou zijn.¹¹ Omdat De Burgh vervolgens tot diep in de zeventiende eeuw gratis werd verhuurd, is het mogelijk dat het herstel vrij lang op zich zal hebben laten wachten. Mogelijk wachtte men tot de oorlog definitief was afgelopen. In 1644 is er sprake van reparaties aan de stenen brug en de fundering van een schuur. Voor het herstel van de brug mochten 100 blokken worden gewonnen in de mergelgroeve van Heer.¹² Tegen het einde van de zeventiende eeuw bleken er weer dringende reparaties nodig te zijn, waarna er in 1712 wederom herstellingen werden uitgevoerd. In 1756 wordt het gebouw ruïneus en bouwvallig genoemd¹³ en volgens Van der Aa is 'dit slot, dat zich uitwendig niet bevallig voordoet' 'in het jaar 1776, aanmerkelijk hersteld en vernieuwd en tot eene bekwame woning ingerigt voor den Rijproost'.¹⁴ Volgens de kanunnik Trouset, die het kasteel rond 1779 huurde, was de hoofdburcht 'een gevangenis, die veel geleek op een stal of schuur en had hij door het maken van verschillende onder- en bovenkamers, nieuwe vensters, deuren en vloeren het gebouw bewoonbaar gemaakt, waarvoor hij 1300 gulden uitgaf'.¹⁵ Het is mogelijk dat de toren toen het uiterlijk kreeg dat bekend is van de negentiende-eeuwse afbeeldingen.

Na confiscatie in de Franse tijd wisselde De Burgh, waarvan de bijgebouwen gesloopt en de grachten toen al gedeeltelijk gedempt waren, herhaaldelijk van eigenaar. In de periode 1953 tot 1963 was er in het kasteel een 'Internaat voor Sociale Jeugdzorg' voor katholieke meisjes gevestigd. Op dit moment wordt het kasteel privé bewoond en is het een 'wijnkasteel', mede door de aanleg van een wijngaard.

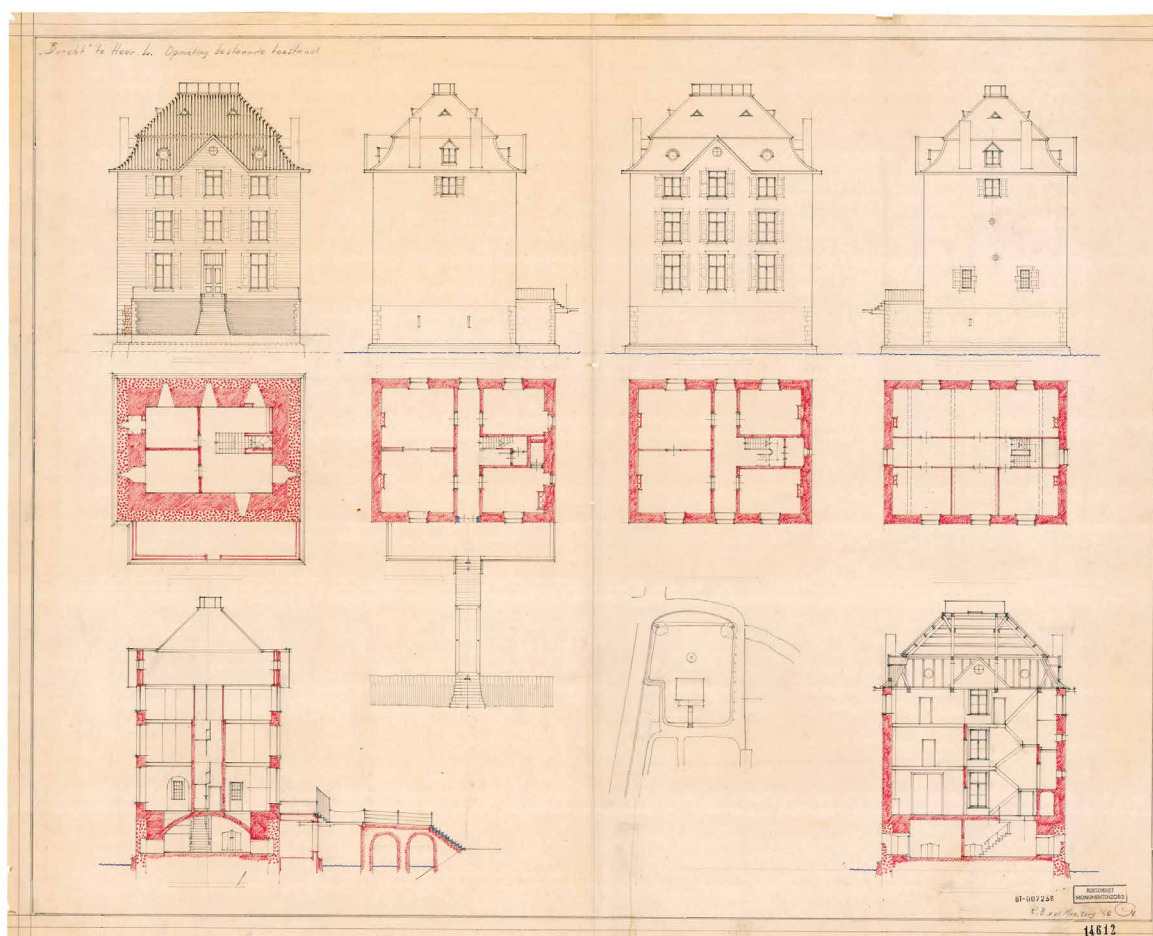
Afb. 2. Tekening van de begane grond door C.J.M. van de Veken uit 1942. De situatie geeft de situatie weer vóór het afhakken van de muren in 1875. Niet duidelijk is waar Van de Veken, hij was architect, zich op baseert. Het lijkt erop dat hij een oudere tekening onder ogen heeft gehad, die nog niet is getraceerd. Het noorden is links. In de venster nis op de noordoosthoek staat 'Kleerhanger' en in de venster nis op de noordwesthoek 'Kabinet'. De middelste ruimte aan de oostzijde is in gebruik als 'bergplaats'. In de uitbouw waar de brug op uitkomt, het 'Romaansch voorgebouw' staat rechts 'Volière'. Opvallend is dat de vermoedelijke kaarsnissen in de oost- en westmuur omschreven staan als 'kast' en dat de 'Keuken' op de zuidoosthoek geen stookplaats lijkt te hebben. De overige ruimten overigens ook niet. Coll. RCE, inv.nr. BT-007642.

De hoofdburcht van het kasteel

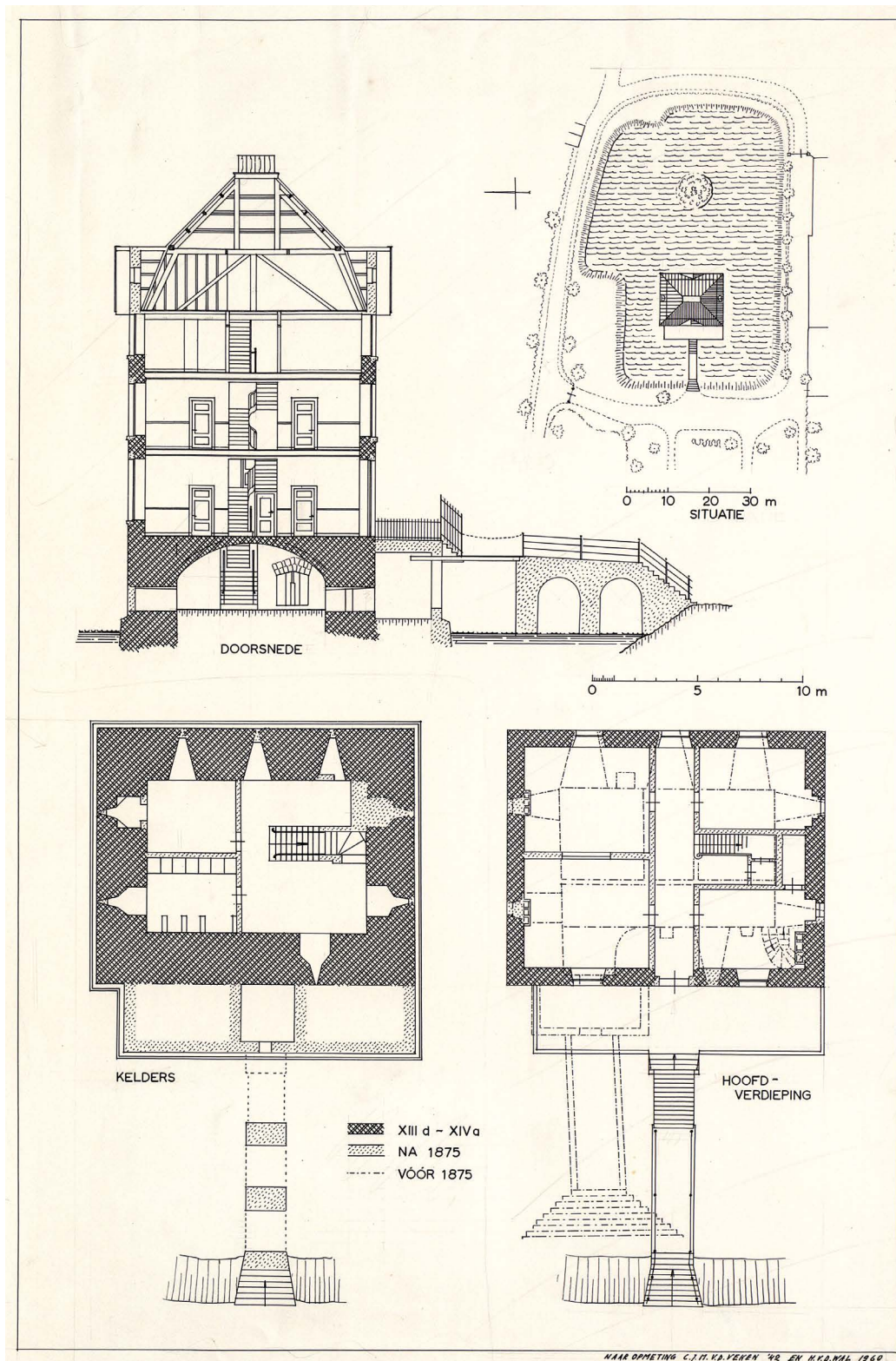
Van De Burgh bestaat een tekening van de bestaande toestand van de begane grond van de hoofdburcht vóór 1875, het jaar waarin de muren werden afgehakt om meer ruimte te creëren (afb. 2, 3 en 4). Mede op grond daarvan is de volgende beschrijving te maken. De hoofdburcht is gebouwd als rechthoekige solitaire toren (woontoren) van 15 x 11,75 meter met muren in de kelder van 2,5 meter dik. De keldermuren zijn opgetrokken in mergel met aan de buitenzijde een laag kolenzandsteen. Niet duidelijk is of dit een latere beklamping is waarop dan de hoger gelegen muurdelen zijn gemetseld (die zouden dan van later datum zijn) of oorspronkelijk werk. Gezien de voormalige muurdikte op de begane grond lijkt het oorspronkelijk.

De kelder bevat aan de noord- en zuidzijde twee schiet- of lichtspelen en aan de oostzijde drie. Aan de westzijde slechts één. De noordwestzijde bevatte de uitgebouwde onderbouw van een uitgebouwde, hoog opgaande entreepartij. Uit de beschikbare documentatie is niet op te maken of deze toegang oorspronkelijk is of later is toegevoegd. Het is, gelet op het ontbreken van een lichtspleet op deze plaats in de kelder, niet ondenkbaar dat hij oorspronkelijk is. Door het ontbreken van een bouwhistorisch onderzoek kan echter niet worden nagegaan of er zich ter plekke niet toch een dichtgemetselde lichtspleet bevindt die dan bij het opmeten over het hoofd gezien is.

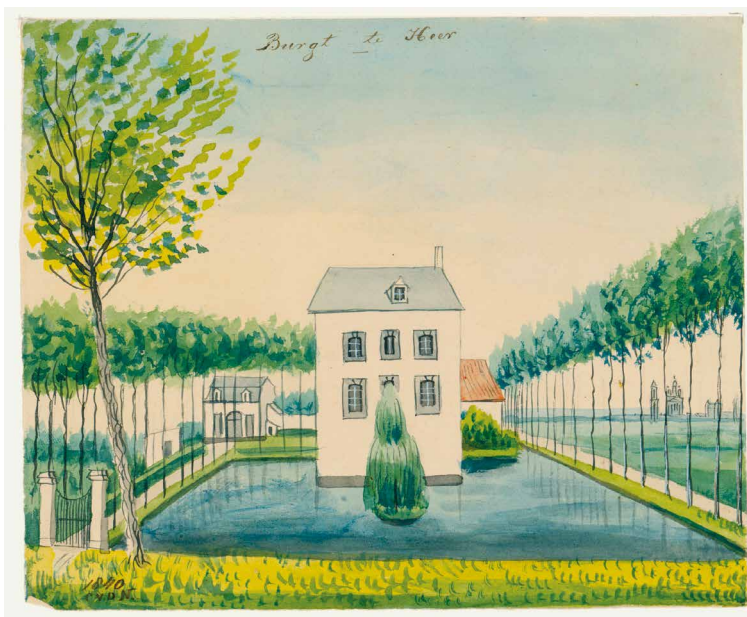
De bovenbouw van het huis is opgetrokken in mergel.¹⁶ Hier zijn de muren – in ieder geval op de begane grond (over de oorspronkelijke muurdikte

Afb. 3. Opmeting van De Burgh door C.J.M. van de Veken uit 1942. In de kelder heeft Van de Veken de twee verschillende bouwmaterialen aangegeven: kolenzandsteen en mergel. Coll. RCE, inv.nr. BT-007238.

Afb. 4. Opmeting van De Burgh door H.J. van der Wal uit 1960, voor de gestreepte indeling van de begane grond deels naar de tekening van Van de Veken uit 1942 (afb. 2). Van der Wal heeft geen materiaalverschil aangegeven in de kelder, maar juist de bouwfasering aangegeven. Coll. RCE, inv.nr. BT-019534.

Afb. 5. De Burgh vanuit het oosten. Het bijgebouw aan de zuidwestzijde van de voorburcht (links achter de toren) lijkt op een dichtgezet poortgebouw, maar was dat nooit. De links getekende toegangsweg was de oorspronkelijke toegang. Tekening Ph. van Gulpen 1840, Coll. RHCL, inv.nr. CVDN 160. De letters 'c.v.d.n' verwijzen naar een eigenaar van de tekening.

Afb. 6. De Burgh vanuit het noordwesten. Het houten deel tussen de stenen burg en de hoofdburcht is niet meer aanwezig en er is een tweede stenen boog aangebracht. De twee gekoppelde rookkanalen zijn in feite twee uitkragende privaten. Onduidelijk is of het rookkanaal op de nok zich nu aan de noord- of zuidzijde bevindt. Op de tekening van Jan Brabant bevindt het zich aan de zuidzijde en aan de noordzijde tekent hij geen rookkanaal (afb. 7). Tekening Ph. van Gulpen 1840, Coll. RHCL, inv.nr. CVDN 161. De letters 'c.v.d.n' verwijzen naar een eigenaar van de tekening.

op de verdieping hebben we geen gegevens) – aan de binnenzijde in 1875 voor een groot deel weggekapt, maar waren daar oorspronkelijk ook 2,5 meter dik. In oorsprong bevatte de zuidwesthoek van de begane grond een in de muur uitgespaarde spiltrap naar de volgende verdieping. De trap vanuit de kelder is slechts deels aangegeven, maar komt merkwaardigerwijs op de opmeting van Van der Wal maar ook op die van Van de Veken in de kelder niet voor (afb. 3 en 4). Vooral dat laatste is opmerkelijk.

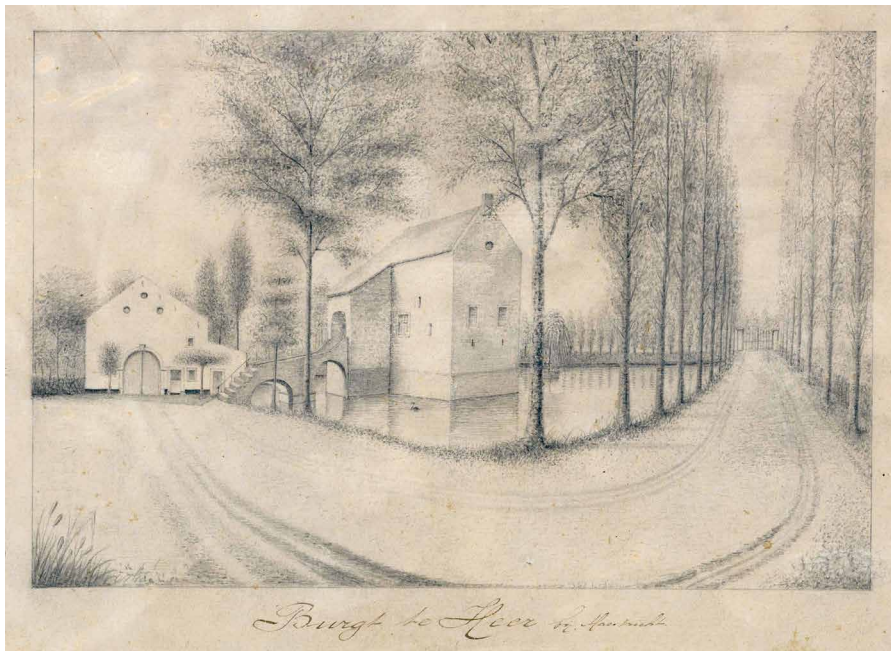
De west- en oostgevel bevatten in oorsprong kaarsnissen, die in de opmeting worden weergegeven als 'kast'. Waar zich oorspronkelijk een stookplaats heeft bevonden is niet bekend, vermoedelijk in de noordgevel (zie hierna). De tekening op afbeelding 2 geeft namelijk geen stookplaats op de begane grond. Opmerkelijk is dat Van de Veken de entreepartij een 'Romaansch voorgebouwde' noemt, waarin zich blijkbaar een 'volière' bevond.

In 1875 hebben de vensternissen op de begane grond in de noordgevel een merkwaardige functie want de westelijke nis bevatte een 'kabinet', de oostelijke een 'kleerhanger'. De middelste ruimte aan de oostzijde is in gebruik als 'bergplaats'.

Wijzigingen tussen 1670 en 1840

Het huis bevatte aan de westzijde, zoals gezegd, een uitgebouwde entreepartij, in 1670 nog over de volle hoogte aanwezig (afb. 1) en eindigend in een topgevel met zadeldak. Tussen 1670 en 1840 is deze uitbouw verlaagd en afgedekt met een lessenaarsdak als verlenging van het dak op het hoofdgebouw (afb. 5, 6 en 7).

Het is mogelijk dat deze wijziging verband houdt met de herstelwerkzaamheden in de periode 1776-1779. Daarbij kan dan ook het houten deel van de brug zijn vervangen door een stenen gedeelte. Wellicht is ook, afgaande op de tekeningen van Van Gulpen en Brabant, de bovenzijde van het huis gewijzigd en is een wat flauwer hellend dak aangebracht (je zou een steiler dak verwachten), maar dit is bij afwezigheid van bronnen en afbeeldingen speculatief.

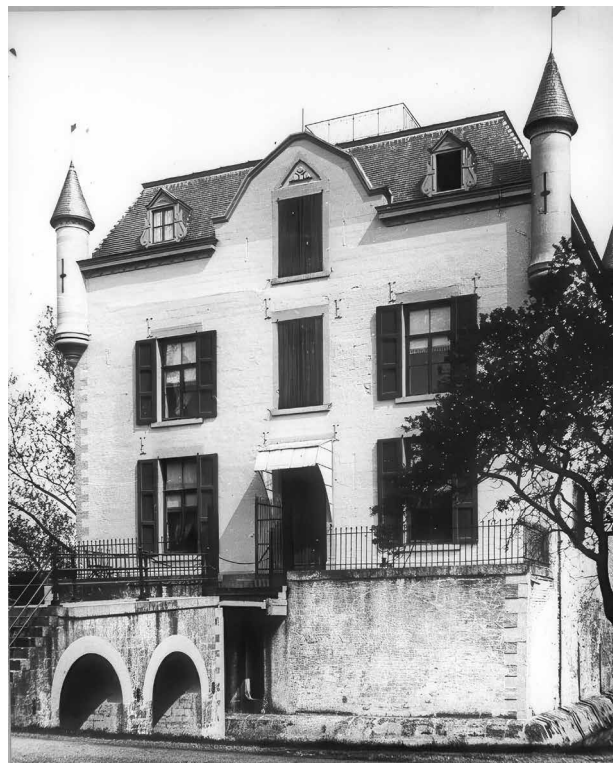

Afb. 7. De Burgh vanuit het zuidwesten. Het houten tussenstuk van de brug is verwijderd en er is een tweede stenen boog aangebracht. Duidelijk is hier de oorspronkelijke toegangsweg die vanuit het oosten langs de zuid- en westzijde van het kasteel loopt te zien. De zuidelijke topgevel heeft een rookkanaal wat de indruk wekt dat er destijds aan deze zijde een stookplaats was. Het is opvallend dat de eerste verdieping geen vensters (meer) lijkt te hebben. Gezien de details waarmee het bijgebouw is weergegeven, zou je verwachten dat de tekenaar een accurate weergave van het toenmalige kasteel heeft gegeven. Tekening Jan Brabant circa 1870. Coll. RHCL, inv.nr. RAL P-0044-001.

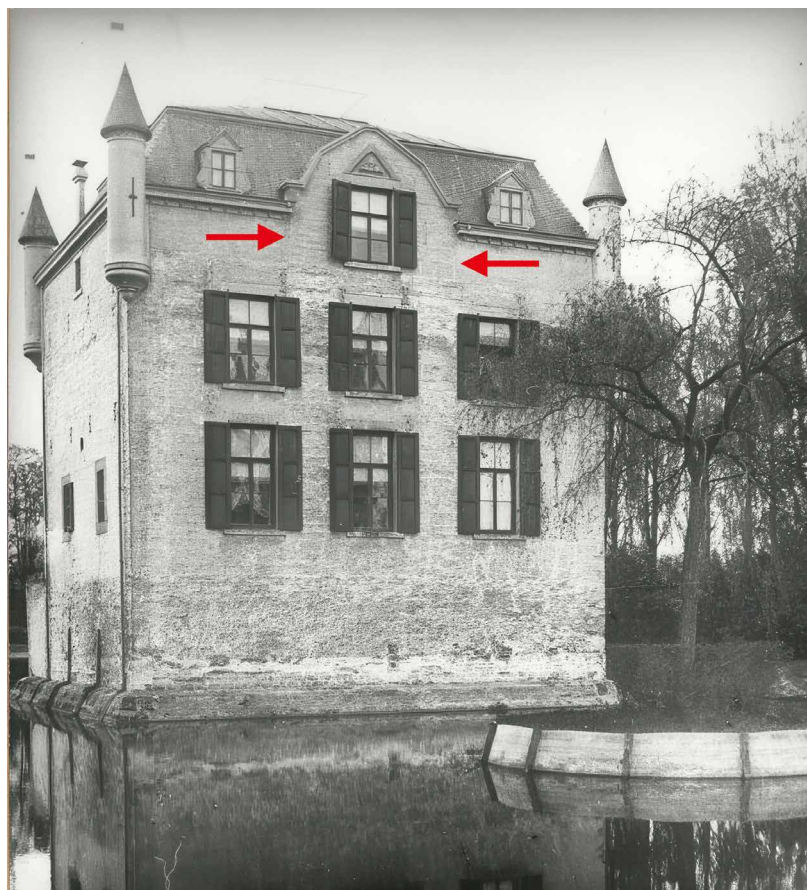
Wijzigingen in 1875 en 1931

In 1875 is de hoofdburcht van het kasteel ingrijpend gewijzigd in opdracht van de toenmalige eigenaar A.H. Becker. Zoals gezegd zijn de muren van de begane grond, en vermoedelijk ook op eerste verdieping, aan de binnenzijde voor een groot deel weggehakt. Er zijn nieuwe, grotere vensters aangebracht, arkeltorens op de vier hoeken van het gebouw geplaatst en het zadeldak is gewijzigd in een omlopend mansardedak, onder gedekt met daktegels en boven voorzien van een zinken roevendak (afb. 8 en 9). Gelet op de vorm van het dak in vergelijking met die op de tekeningen van Van Gulpen en Brabant gaat het om een volledig nieuw dak. De entree is verplaatst van linksvoor naar het midden van de westgevel, waarbij het uitspringende entreegebouw is afgebroken en de brug is verplaatst. De nieuwe brug heeft twee stenen bogen en weer een houten deel aan de zijde van het huis, alsof daarmee een valbrug wordt gesuggereerd. De nok van het dak kreeg een uitkijkplatform.

In 1931 vindt weer een ingrijpende verbouwing plaats (afb. 10 en 11). Ten behoeve van de huisvesting voor het 'Internaat voor Sociale Jeugdzorg' voor katholieke meisjes is er een tweede verdieping aangebracht. Daarbij is het dak opnieuw vervangen. Ook weer in een mansardedak, maar nu gedekt met dakpannen. De hoeken van het onderste deel hebben een gebogen

Afb. 8. De Burgh vanuit het zuidwesten begin twintigste eeuw na de verbouwing in 1875. Het gebouw is iets verhoogd, voorzien van arkeltorens op de vier hoeken en een omlopend mansardedak. De ingang is verlegd naar het midden van de toren, waardoor de uitgebouwde entree is verdwenen en de brug moest worden verplaatst en werd voorzien van een houten tussenstuk dat de suggestie wekt van een valbrug. Coll. RHCL, inv.nr. 9433.

Afb. 9. De Burgh vanuit het zuidoosten begin twintigste eeuw na de verbouwing in 1875. Het gebouw is iets verhoogd, voorzien van arkeltorens op de vier hoeken en een omlopend mansardedak. Hoewel de verticale strepen links en rechts van de dakkapel (rode pijlen) de indruk wekken van verticale bouwnaden, ontbreken deze aan de voorzijde en zijn er geen aanwijzingen dat de dakkapellen behoren tot een oudere fase, van vóór de ophoging/wijziging in 1875. Coll. RHCL, inv.nr. 9432.

Afb. 10. De Burgh vanuit het zuidwesten in 1953, na de verbouwing in 1931. De arkeltorens zijn verwijderd, de kap is vervangen, er zijn vensters aangebracht voor een tweede verdieping en de fronton-achtige gevel van de dakkapel is gewijzigd. Coll. RCE, inv.nr. 044587.

Afb. 11. De Burgh vanuit het zuidoosten in 2010. De kap is vervangen, de arkeltorens zijn verwijderd en er zijn vensters aangebracht voor een tweede verdieping. Foto Albert Speelman. Coll. RCE, inv.nr. 14550-59958.

verloop doordat het dak hier een aangekapte voet heeft. De arkeltorens op de hoeken van het huis zijn weer verwijderd. De frontonachtige topgevels aan voor- en achterzijde zijn gewijzigd in een topgevel boven het middelste venster.

De omgeving van het kasteel

Het kasteel was deels omgeven door een dubbele omgrachting. Ten westen van de hoofdburcht lag de voorburcht met aan de west- en noordzijde daarvan enkele bijgebouwen, te zien op enkele afbeeldingen en de kadastrale minuut van 1828 (afb. 12). In 1880 is het lange bijgebouw aan de zuidwestzijde van de voorburcht afgebroken en is een groot deel van de grachten gedempt, op de gracht rond de hoofdburcht en de noordelijke gracht na (afb. 13). Van het grachtenverloop aan de westzijde van het kasteel is in het terrein nu niets meer terug te vinden. Vóór 1897 is ook het noordelijke bijgebouw op de voorburcht

afgebroken en is de westelijke helft van de gracht rond de hoofdburcht gedempt (afb. 14). Sinds het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw is de gracht aan de westzijde van de hoofdburcht weer aanwezig.

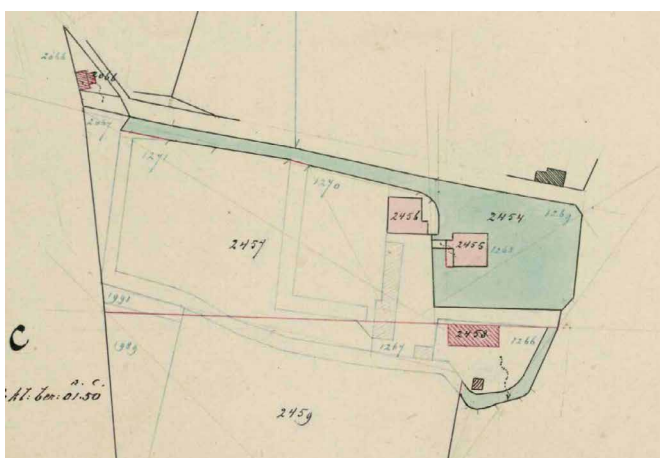
Gegevens ontleend aan de tekening uit 1670

Welke aanvullingen op de beschrijving van de hoofdburcht kunnen we nu halen uit de tekening uit 1670 (afb. 15)? Allereerst dat de oostelijke muur van de voorburcht, dus aan de zijde van de hoofdburcht, er toen niet meer was. Wat overeenkomt met de mededeling op de tekening van de begane grond van vóór 1875, waarop staat dat deze muur omstreeks 1624 is afgebroken (afb. 2).¹⁷

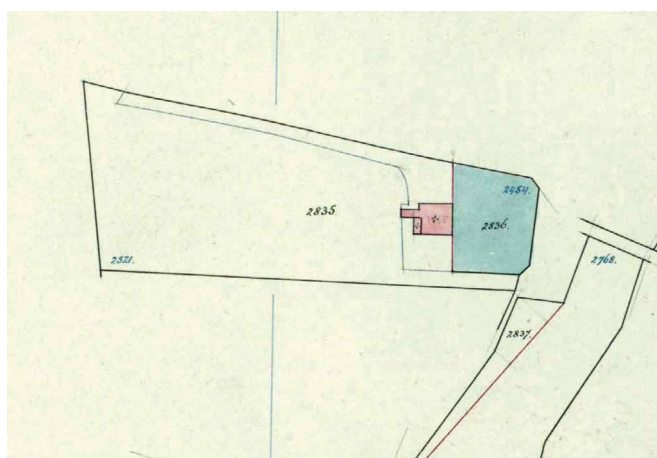
Verder bevat de noordmuur van de toren zowel op de begane grond als de verdieping een uitgebouwd privaat (afb. 15 bij de groene en rode pijl). Op de plattegrond uit 1942 (afb. 3) is niets meer te zien van een

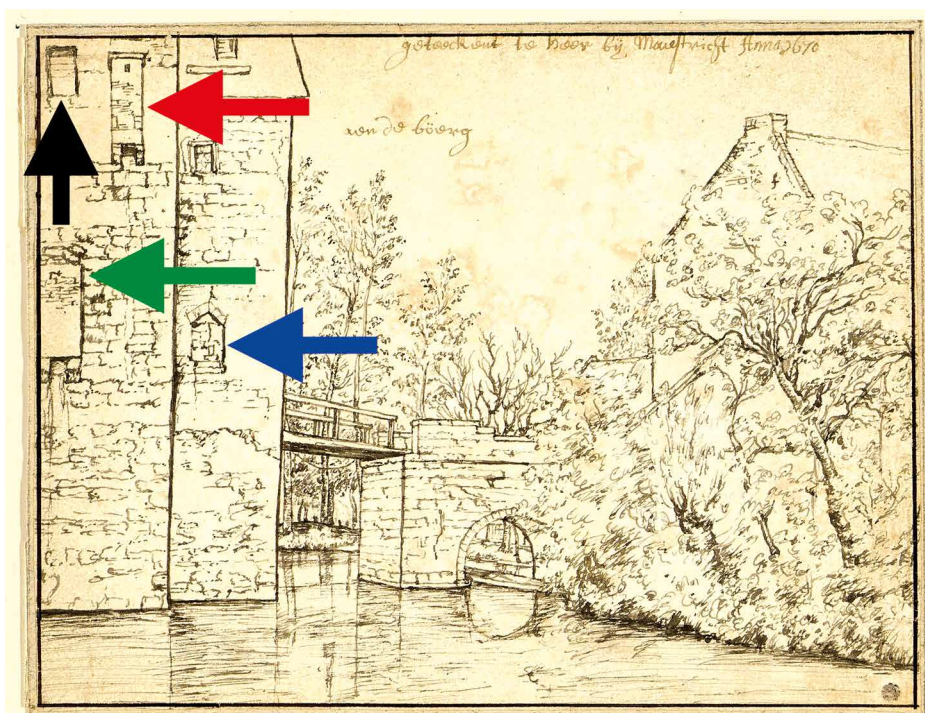
Afb. 12. De Burgh op de kadastrale minuut van 1828 (Heer, blad A 3). Het noorden is boven. Ten westen van de hoofdburcht (nr. 1268) ligt de omgrachte voorburcht. Om het grootste deel van het kasteelterrein ligt een tweede gracht. De toegang tot het kasteel vanuit het dorp ligt aan de oostzijde (rechts) en men betrad het kasteelterrein dus via het stuk grond langs het 'Lang=water' (nr. 1263 op de kaart). De weg langs de noordzijde van het kasteel eindigde in weilanden van het 'Wyker veld'. Coll. RCE, inv.nr. MIN11036A03.

Afb. 13. Deel van de kadastrale hulpkaart uit 1881 (verkend 1880) met daarop aangegeven het afgebroken bijgebouw aan de zuidwestzijde van de voorburcht en de gedempte grachten. Bron: Kadaster, Hulpkaart HEE03_A_159.

Afb. 14. Deel van de kadastrale hulpkaart uit 1898 (verkend 1897). Het noordelijke bijgebouw op de voorburcht is afgebroken en de grachten zijn verder gedempt. Bron: Kadaster, Hulpkaart HEE03_A_253.

Afb. 15. Nogmaals de tekening uit 1670 met daarop aangegeven bij de rode en groene pijl de twee uitkragende privaten, bij de blauwe pijl een op een kaarsnis lijkende lichtopening(?) en bij de zwarte pijl een klein dichtgezet venster.

toegang tot het privaat in de noordwesthoek. Op de plek waar die toegang verwacht mag worden is zoals gezegd de muur aan de binnenzijde deels weggehakt en zal het overige deel zijn dichtgemetseld, zodanig afgewerkt dat er destijds blijkbaar geen sporen meer zichtbaar waren of Van de Veken vond het niet nodig deze aan te geven. Maar Van de Veken geeft het privaat ook niet weer op zijn reconstructie van vóór 1875, blijkbaar was er toen ook al niets meer van te zien.

Het is opmerkelijk dat Van Gulpen twee rookkanalen tekent op de plaats van de privaten. Gelet op de leksporen onder de uitbouwen zijn het toch echt privaten en het lijkt onwaarschijnlijk dat ze later zijn omgebouwd tot schouwen met een extern rookkanaal. Te meer omdat Van Gulpen net als Brabant een intern rookkanaal tekent aan de noordzijde. Dat laatste doet vermoeden dat de stookplaats zich mogelijk al vanaf het begin aan de noordzijde bevond, maar niet is aangegeven op de tekening van voor 1875. Heeft Van Gulpen de uitbouwen niet begrepen en er in de tekening 'zijn draai' aangegeven, of waren ze inderdaad gewijzigd? Vermoedelijk is het dat eerste, mede gelet ook op de wat losse tekenstijl van Van Gulpen.

Op een foto uit 1953 zijn aan de noordzijde twee rookkanalen te zien, maar dat zijn niet de rookkanalen die Van Gulpen tekent (afb. 16). Ze kragen

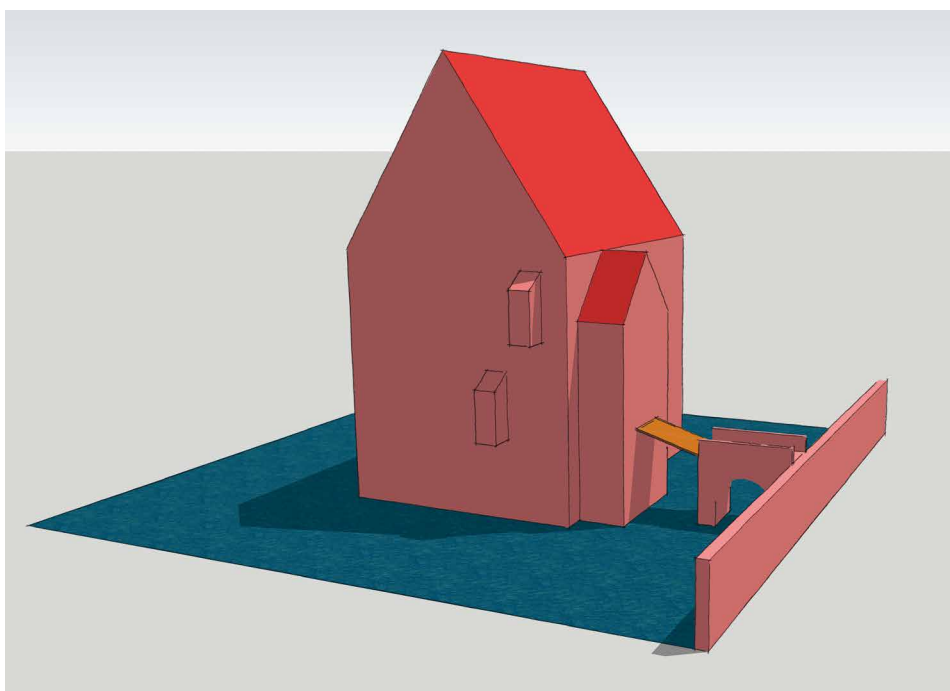
namelijk niet uit. Een foto uit dezelfde tijd vanuit het zuidwesten laat ook in de zuidgevel twee rookkanalen zien. Deze vier rookkanalen behoren tot stookplaatsen uit de tijd dat het kasteel in gebruik was als meisjesinternaat en zijn pas in 1931 aangebracht. Ze zijn op de opmeting van Van de Veken uit 1942 ook aangegeven als zijnde niet oorspronkelijk, want ze wijken in arcering af van dat van de buitenmuren (afb. 3).

Wat nog opvalt is de kaarsnisachtige opening in de noordgevel van de entreeuitbouw op de tekening uit 1670 (afb. 15, bij de blauwe pijl). Dit zal een venster zijn, maar het is onduidelijk waarom het zo is vormgegeven, want het venster erboven heeft geen keperboogvormige ontlastingsboog en ook het venster op de verdieping in de noordgevel niet (afb. 15, bij de zwarte pijl).

Samengevat zien we in 1670 en op de tekening van voor 1875 als hoofdburcht van De Burgh een woontoren op rechthoekige plattegrond met muurdiktes van 2,5 meter, in ieder geval op kelderniveau en op de begane grond (afb. 17). De toren telt tenminste twee bouwlagen boven een kelder. Over een eventuele derde bouwlaag of over het dak weten we niets. Deze toren heeft in de noordgevel op zowel de begane grond als de verdieping een uitgebouwd privaat.

Afb. 16. Foto van de hoofdburcht van De Burgh vanuit het noordoosten in 1953. Op de foto zijn twee rookkanalen in de noordgevel te zien, maar deze kragen niet uit zoals op de tekening van Van Gulpen. Coll. RCE, inv.nr. 044586.

Afb. 17. Schematische visualisatie van de hoofdburcht van De Burgh vóór 1624. De vorm van het dak op de woontoren is een aanname. Dit dak is op de tekening uit 1670 niet te zien en het dak was al gewijzigd in 1840 toen Van Gulpen het hele gebouw afbeeldde. Tekening auteur 2024.

Vergelijking met andere woontorens

Is de toren van De Burgh te vergelijken met andere woontorens en zo ja hoe?¹⁸ Torens met een lengtemaat van 15 meter komen niet veel voor, maar passen nog wel in de dertiende eeuw. Vergelijkbaar zijn bijvoorbeeld Crooswijk, Doorwerth en Ophemert. Ophemert heeft ook een uitgebouwde entreepartij, maar hier is deze in een tweede fase aangebracht. Dat is ook, zoals gezegd, nog steeds een mogelijkheid bij De Burgh. Een spiltrap in een hoek komt onder meer voor bij het Huis te Vleuten en Aastein en wordt vermoed bij Oud-Heemstede, Weerdestein en Duistervoorde. Een privaat op zowel de begane grond als de verdieping komt ook vrij regelmatig voor.¹⁹

Dat een kapittel of religieuze instelling een woontoren bezat komt ook vaker voor. Zo lieten de kapittels van de Dom en Oudmunster uit Utrecht een 1546 een kopie bouwen van de woontoren Huis te Vleuten en kwamen de cisterziënzers van het klooster Klaarkamp door ruiling in het bezit van de Schierstins te Veenwouden, eveneens een woontoren. Verder zijn de woontorens Mijdrecht, Vreeland en Zijl (1) aan de Langbroekerwetering door respectievelijk een proost, een bisschop en een kanunnik gebouwd.

Conclusie

Het zoeken op internet naar afbeeldingen van kastelen in de collecties van onder meer musea en archieven kost veel tijd, maar levert af en toe een pareltje op. In het geval van De Burgh levert de afbeelding ook nog eens een aanvulling op de bouwgeschiedenis van dit kasteel. De gevonden afbeelding is ook een bron voor toekomstig bouwhistorisch onderzoek, omdat hij aangeeft waar extra 'achter het behang' gekeken moet worden.

Summary

An Unknown Drawing of De Burgh Castle in Heer (Limburg)

While searching online for drawings of castles and estates, one occasionally comes across works whose subject is unidentified. Such was the case

with a drawing in the collection of the Hermitage in Saint Petersburg. Entitled '*Corner of the Building, the Bridge and a House in the Garden*', and attributed to an unknown Dutch artist from the second half of the seventeenth century, the drawing features the inscription 'drawn in Heer near Maastricht in 1670' and 'at De Burgh'. These clues strongly indicate that it depicts De Burgh Castle in Heer, near Maastricht.

Unusually, the drawing does not present the entire main building, as was typical of castle illustrations in the seventeenth and eighteenth centuries, but instead shows only a corner of the main keep, a portion of an adjacent building's gable, and the connecting bridge. This composition suggests that the artist was particularly interested in the spatial effect and perspective under the bridge.

The origins of De Burgh Castle are unclear. A *castrum* in Heer is mentioned as early as 1070, though it is uncertain whether this refers to De Burgh. Based on building materials, the current structure is dated to the mid-thirteenth century. From around 1300, the castle was the residence of a *rijproost* (a delegated canon) of the minster of Saint Servatius in Maastricht, who exercised seigniorial rights in the area.

The castle was reportedly destroyed in 1408 but soon rebuilt and was later used as a prison by the minster of Saint Servatius. In 1489, during the siege of Maastricht by Liège, there was even a proposal to demolish the castle to prevent it from being occupied by the enemy. From the early sixteenth century, the minster started leasing the castle to its canons. It suffered fire damage during the Eighty Years' War and underwent some repairs. By 1779 it had become a modest residence.

After the French Revolution and its aftermath in the region, De Burgh was confiscated and changed owners multiple times. Before major alterations in 1875, the main keep was a rectangular, standalone tower (15 x 11.75 metres) with basement walls 2.5 metres thick, built of marl and coal sandstone. The structure included narrow lights or arrow slits and a possibly original, elevated entrance on the northwest.

The above-ground floors were also built in marl, with the same thick walls and features like a spiral staircase in the southwest corner and built-in wall cupboards. Notably, the 1670 drawing reveals a projecting latrine on both the ground and upper floors

of the north wall, features that had disappeared by the nineteenth century. Major internal modifications were made in 1875, including the insertion of large windows, the addition of turret-like structures on each corner, and replacement of the roof with a mansard type. In 1931, further changes were made, including the addition of a second floor, new roof tiles, and the removal of the corner turrets. Historically, the castle was surrounded by a double moat. The outer buildings, visible on nineteenth-century maps, were gradually demolished.

The rediscovered 1670 drawing offers valuable details that enhance our understanding of the castle's historical structure such as the now-lost latrines and the layout of the bridge and surrounding buildings. It suggests locations where further architectural investigation could reveal more about the original medieval layout.

The discovery of the drawing in the Hermitage not only adds a new visual source to the history of De Burgh but also contributes crucial information for future architectural research. It demonstrates the surprising results that digital searches of museum collections can yield for castle studies.

Over de auteur

Dr.ir. Taco Hermans (1955) studeerde in 1984 af als restauratiearchitect aan de Technische Universiteit Delft. In 1985 was hij medeoprichter van het bureau Hermans en Kamphuis, bouwhistorici. Vanaf 1990 was hij werkzaam als adviseur monumenten bij het Gelders Genootschap in Arnhem en van 2001 tot september 2019 als senior onderzoeker en specialist kastelen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort. In 2013 promoveerde Taco op een onderzoek naar middeleeuwse woontorens aan de Universiteit Leiden.

Publiceert veel over kastelen, is redactielid van het Kastelenlexicon en van het *Infobulletin* van de Stichting Vrienden Kastelen en Buitenplaatsen van Holland en Zeeland en is als bestuurslid en lid van zowel de Wetenschappelijke Adviesraad als het Expertteam verbonden aan de Nederlandse Kastelenstichting. (Bestuurs) lid van de Nederlandse Kastelenstudiegroep en het internationale gezelschap Château Gaillard. Vanaf 2016 medeoprichter, bestuurslid (tot 2019) en eindredacteur van de Stichting Kastelenstudies Nederland.

Sinds 2019 is hij werkzaam als zelfstandig specialist kastelen en buitenplaatsen.

Noten

1. Hermitage Museum, inv. nr. OP-16183. <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/02.+drawings/309550>.
2. Burghtstraat 25, 6227RR Maastricht, monumentnummer 28057.
3. Hupperetz, Olde Meierink en Rommes 2005, 351.
4. Vriendelijke mededeling dr. Birgit Dukers.
5. Hupperetz, Olde Meierink en Rommes 2005, 351. Rijproost is de benaming van een gedelegeerden kanunnik van het kapittel van St. Servaas te Maastricht, die op de hertoe behorende dorpen de wereldlijke rechtsspraak leidde. Waarschijnlijk heeft hij zijn naam in tegenstelling met een proost, die niet elders heen rijdt om de ene of andere functie te vervullen. Het woord Bank verwijst naar de Schepenbanken, die tijdens de middeleeuwen en Nieuwe tijd bestonden en plaatselijk de rechtspraak uitvoerden naast andere bestuurlijke taken. Het kapittel van Sint Servaas regelde vanuit De Burgh het landbezit en de pachten en cijzen in het gebied van Heer.
6. Van der Aa 1840, 834.
7. Van de Venne 1957, 149.
8. Om die reden ging bijvoorbeeld ook de zevenjaarlijkse 'heiligsmaat' van Maastricht' niet door en zagen de Begijnen van den Nieuwenhof zich verplicht zich terug te trekken uit Sint Pieter binnen de stadsmuren, waar zij een klooster bouwden.
9. Van de Venne 1957, 165.
10. Van de Venne 1957, 149.
11. Van de Venne 1957, 150.
12. Van de Venne 1957, 150.
13. Van de Venne 1957, 152.
14. Van der Aa 1844, 277.
15. Van de Venne 1957, 153.
16. Mogelijk zelfs ooit geheel uit kolenzandsteen gezien het 'ruige' uiterlijk op de tekening uit 1670?
17. Het is onduidelijk waar Van de Veken dit jaartal vandaan heeft.
18. Zie hiervoor Hermans 2016, *passim*.
19. Zie de tabel in Hermans 2016, band 1, 110-111.

Literatuur

Van der Aa 1840 – A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, Tweede deel, B* (Gorinchem 1840).

Van der Aa 1844 – A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, Vijfde deel, H* (Gorinchem 1844).

Hermans 2016 – Taco Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland: Een bouwhistorische benadering van een kasteelvorm*, 2 banden (Hilversum 2016).

Hupperetz, Olde Meierink en Rommes 2005 – Wim Hupperetz, Ben Olde Meierink en Ronald Rommes (red.), *Kastelen in Limburg: Burchten en landhuizen (1000-1800)* (Utrecht 2005).

Van de Venne 1957 – J.M. van de Venne, *Geschiedenis van Heer* (Heer 1957).

De kasteeltekeningen van Abraham de Haen de Jonge

Taco Hermans

Nederland kent een aantal betrouwbare tekenaars van kastelen en buitenplaatsen. Zonder anderen te kort te willen doen, zijn dit in de zeventiende eeuw Roelant Roghman en in de achttiende eeuw 'de grote drie': Jan de Beijer, Cornelis Pronk en Abraham de Haen de Jonge.¹ Aan de eerste drie zijn publicaties gewijd, al dan niet vergezeld van een overzicht van hun werk.² Aan De Haen is – voor zover bekend – nooit een aparte publicatie gewijd, wel zijdelings als onderdeel van projecten en publicaties over topografische tekeningen.³ De meeste informatie over De Haen is te vinden op de website <https://www.historischetopografie.nl/dehaen/index.htm> van Bert Kolkman en in een, moeilijk te vinden, catalogus bij een tentoonstelling van tekeningen van hem in de Collectie Bodel Nijenhuis (Universiteit Leiden), van de hand van Leonard Kasteleyn.⁴ De laatstgenoemde heeft zich ook verdienstelijk gebogen over de zogenaamde 'schetsboekjes' uit de periode 1731-1732 van Pronk en De Haen, die zich bevinden in de collectie van het Rijksmuseum.⁵ Hij heeft getracht te achterhalen welk van deze boekjes is getekend door De Haen en welke door Pronk. Vier bleken van de hand van De Haen, een is van Cornelis Pronk en een noch van De Haen noch van Pronk, maar van Abraham Meyling.

Kolkman en Kasteleyn zijn daarmee, vermoed ik, de grootste kenners van het werk van De Haen, waarbij het bij de eerste meer gaat over de persoon De Haen en zijn (complete) werk en bij de tweede meer over zijn tekeningen zelf en hoe die zich onderscheiden van tijdgenoten.

In dit artikel staan de kasteeltekeningen van De Haen centraal, zonder de indruk te willen

wekken dat dit een monografie is over zijn werk. Eerder is het een aanzet tot zo'n monografie. Vragen die aan de orde komen zijn: welke kastelen heeft De Haen getekend, waar lagen die, tekende De Haen naar het leven en zijn zijn tekeningen betrouwbaar? Vooral die laatste twee zijn belangrijk voor (bouwhistorische) onderzoekers van kastelen en buitenplaatsen.

Abraham de Haen de Jonge

Abraham de Haen de Jonge (1707-1748) was een Nederlandse dichter en tekenaar (afb. 1).⁶ Hij was een zoon van Abraham de Haen en Anna Preyger en groeide op aan de Leidsegracht in Amsterdam. Zelf bleef hij ongehuwd. Hoewel hij voorbestemd was tot een rechtenstudie, trok de tekenkunst hem meer aan. Hij begon al op zijn vijftiende met tekenen. Zijn eerste tekeningen zijn van het kasteel Zuylichem (afb. 2).

Afb. 1. Abraham de Haen, geschilderd door Jan Maurits Quinkhard ca 1740. Coll. Rijksmuseum (RMA), inv.nr. SK-A-4620.

Afb. 2. Een van de eerste kasteeltekeningen van Abraham de Haen uit 1722, gemaakt toen hij 15 jaar oud was. Op de voorgrond de voorburcht en op de achtergrond de hoofdburcht van het kasteel Zuylichem. Hoewel misschien nog wat schetsmatig qua tekenstijl is de tekening wel correct, zowel in schaal als weergave. Collectie Gelders Archief, inv.nr. 1551-441.

Volgens Kasteleyn is het niet duidelijk of De Haen in de leer ging bij Abraham Rademaker (1677-1735), omdat hij behalve overeenkomsten in hun werk ook duidelijke verschillen ziet.⁷

Zeker is dat De Haen in 1728 in de leer ging bij Cornelis Pronk (1691-1759), die ook zijn boezemvriend zou worden. Toen Pronk in 1734 plotseling stopte met tekenen en zich toegedde op ontwerpen voor Chinees porselein (zogenaamd 'Pronk-porselein') in opdracht van onder andere de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), was dat dan ook een grote klap voor De Haen, die daarna eveneens steeds

minder ging tekenen, met nog een opleving in de late dertiger jaren van de achttiende eeuw.

De Haen en Pronk waren beiden bevriend met de veel oudere Amsterdamse lakenkoopman, topograaf en geschiedkundige Andries Schoemaker (1660-1735). Vanaf 1729 maakten Pronk, Schoemaker en De Haen samen 'tekenwandelingen', waarbij Schoemaker de topografische aantekeningen leverde en de tekeningen van onder meer De Haen en Pronk kopieerde voor zijn eigen 'provinciale atlas'. Zijn verzameling bevatte zo'n 9000 afbeeldingen, waarvan er 2600 ingekleurd waren.⁸

De Haen kreeg zelf ook een niet onverdienstelijke leerling: in 1737 trad Hendrik Spilman bij hem in de leer.⁹ De Haen overleed na een kort ziekbed op 41 jarige leeftijd en liet een omvangrijk oeuvre na.

De Haen als kastelentekenaar

Hoewel De Haen naast kastelen ook buitenplaatsen, kerken en dorpsgezichten tekende, gaat dit artikel alleen in op zijn tekeningen van kastelen en in mindere mate buitenplaatsen.¹⁰ Van zijn hand heb ik tekeningen van 287 kastelen, 33 buitenplaatsen en 2 niet bestaande kastelen kunnen traceren, waarbij gezegd moet worden dat hij soms meerdere tekeningen van één object maakte (zie bijlage 1 en 2).¹¹ Van twee van de kastelen, het kasteel Noorderwoerd te Schoonrewoerd en Nieuwerkerk (Zeeland of Zuid-Holland), kon de exacte locatie nog niet worden getraceerd.

Een belangrijke hulp bij het samenstellen van de lijst waren de aantekeningen van De Haen zelf. Die zijn te vinden in zijn exemplaar van de *Schatkamer der Nederlandsche Oudheden* uit 1711 door Ludolph Smids, waarin 60 afbeeldingen van kastelen staan, meest naar tekeningen van Roghman. Het betreft een doorschoten exemplaar met 222 vellen met aantekeningen.¹² De Haen vermeldt hier onder meer wanneer en door wie een kasteel is getekend. Daarnaast zijn er van zijn hand nog drie handschriften met het opschrift 'Naem-Lijst der Adellijke Huizen, Sloten en Kastelen welke gevonden worden in...', verder per deel aangevuld met 'Het Sticht te Utrecht', 'de heerlijkheid van Overijssel' en 'het Landschap Drente'.¹³ Uit deze en andere bronnen heeft Bert Kolkman een lijst samengesteld van tekeningen van De Haen, Pronk en Meyling, waarbij Kolkman aangeeft dat het geen volledige lijst betreft.¹⁴ De lijst van kasteeltekeningen van De Haen is door mij verder aangevuld op basis van digitale inventarissen van museumcollecties en gegevens uit privécollecties en veilingcatalogi.¹⁵

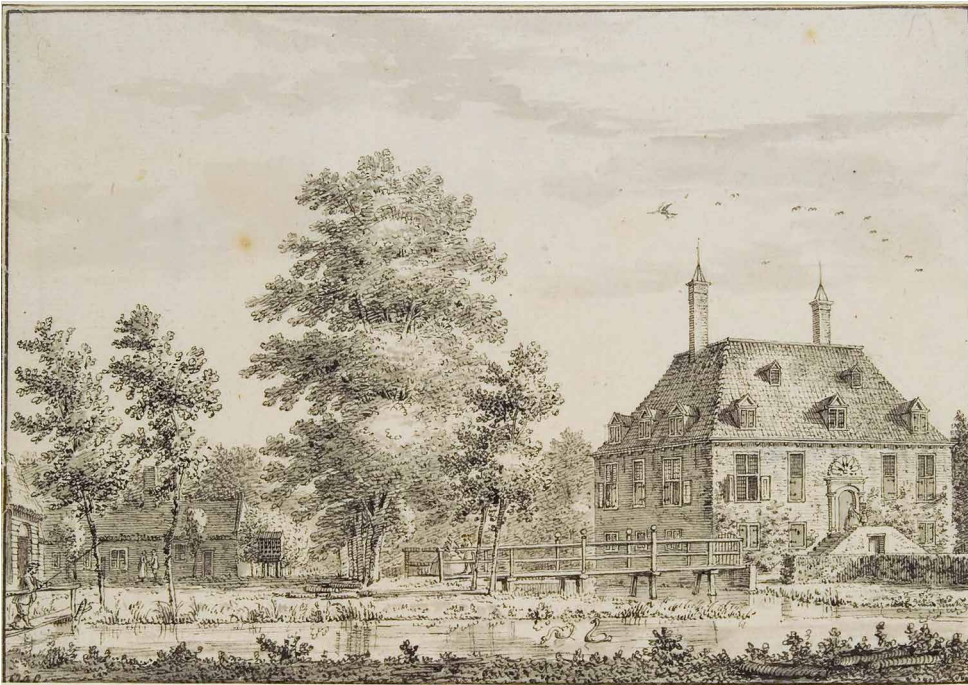
Soms kon de lijst via een indirecte aanwijzing worden aangevuld. Zo heeft Hendrik Spilman voor de serie boeken onder titel *Het verheerlykt Nederland, of Kabinet van Hedendaagsche gezigten* een gravure gemaakt van een tekening van het kasteel Swanenburg bij Gendringen waar hij onder heeft gezet 'A. de Haen ad viv. Del.'. Dit kasteel komt op

geen enkele lijst van De Haen voor, maar ik neem aan dat Spilman als leerling van De Haen toch wel wist of een tekening van De Haen was of van een ander, bijvoorbeeld Pronk. Ik heb deze en andere gravures van Spilman naar De Haen daarom opgenomen in de lijst (bijlage 1).

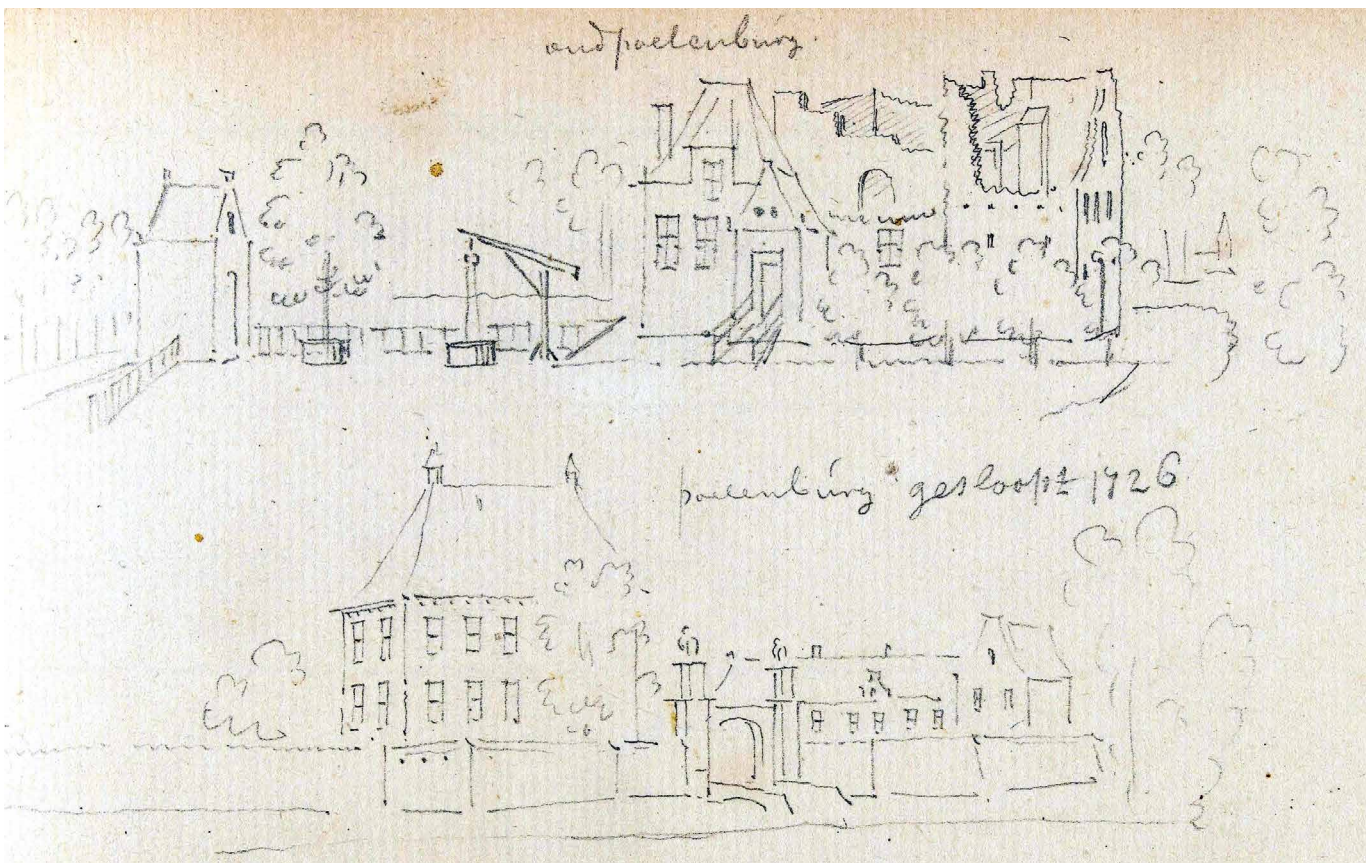
De vraag of De Haen kastelen door heel Nederland tekende, kan positief worden beantwoord. Echter wel met de kanttekening dat dat wel heel erg verschilt per provincie (zie bijlage 1 en 2). Sommige provincies komen er wel heel erg bekaaid af: in Friesland tekende hij twee kastelen en een buitenplaats, en in Groningen en Limburg elk maar twee kastelen. In het geval van Limburg dan ook nog alleen in het noorden van die provincie. Als we kijken naar de staatkundige indeling van Nederland rond 1730 is dat voor de provincie Limburg wellicht te verklaren. Het gebied van de huidige provincie was ten tijde van de Republiek sterk versnipperd. Deels behoorde delen tot de Generaliteitslanden, deels tot de Zuidelijke Nederlanden. Wellicht had dat invloed op de reden om daar niet naar toe te reizen. Voor Friesland en Groningen gold dat echter niet. Beide maakten deel uit van de Republiek. Het voert te ver hier verder op in te gaan, omdat bij verdere analyse ook de plaatsen meegenomen moeten worden waar kerken en dorpen/steden getekend zijn.

De hiervoor genoemde aantekeningen van De Haen in de *Schatkamer* helpen als bijvangst ook bij ophelderen van een misverstand. Hij heeft namelijk enkele tekeningen gemaakt van het huis Poelenburg, zowel in welstand als in ruïneuze toestand. In de literatuur worden die tekeningen verbonden aan één object, namelijk het huis Poelenburg in Heemskerk, behalve in het boek van Bertram.¹⁶ De Haen schrijft echter 'Poelenburg. daar is nog een huis van deezen naam in Kennemerland / tussen Schoorl en Alkmaar bij Aagtdorp' en 'ik heb het gezien en ook uitgeteekend op den 23 Augustus 1727'.¹⁷ In Aagtdorp heeft inderdaad, zo blijkt, ook een huis Poelenburg gestaan.¹⁸ De verwarring is ook niet zo verwonderlijk. Beide huizen zien er ongeveer hetzelfde uit en hebben een voorzijde georiënteerd op het zuidwesten (afb. 3 en 4).

De Haen zegt over het huis in Heemskerk: 'Poelenburg, in Kennemerland bij Heemskerk. behalven eene

Afb. 3. Tekening van het huis Poelenburg in Aagtdorp vanuit het westen door Abraham de Haen in 1740. Coll. Gelders Archief, inv.nr. 1551 – 937.

Afb. 4. Tekening van het ruïneuze kasteel Poelenburg (boven) en het uit 1621 daterende huis Poelenburg te Heemskerk door Abraham de Haen in 1726. De tekening van de ruïne is gemaakt naar een gravure uit het begin van de achttiende eeuw die volgens het onderschrift de situatie in 1570 weergeeft. Coll. RMA, inv.nr. BI-1897-387-C-73.

afbeelding / van dit huis in zijnen ouden, maer geruineerde stand, naer een echte / afbeelding van voor omtrent honderd jaeren gedaen, heb ik van den heere / A.S. [= Andries Schoemaker] eene afschetsing van dit huis, zodanig als het was, en ik het gezien / hebbe, voor dat het ten eenemaal geslegt wierdt' en vervolgt 'dit huis is Ao: 1726. geslegt en ten eene / maal verdweenen, zijnde alles geraseert'.¹⁹ De Haen heeft in zijn schetsboek een kopie gemaakt van een zeventiende-eeuwse ets van de ruïne die de situatie in 1570 weergeeft met daaronder het latere huis dat in 1726 is afgebroken²⁰. Door de aantekeningen van De Haen kan nu ook de beschrijving in het Kastelenlexicon worden verbeterd en aangevuld.²¹

Tekende De Haen naar het leven?

Het antwoord is ja, grotendeels. Zijn vijf zomerse reizen in de periode 1729-1733 met Pronk en Schoemaker door Overijssel, Drenthe en Friesland zijn daar een voorbeeld van (afb. 5).²² Zij reden dan samen vaak in de koets van hun mecenas Schoemaker, die in 1730 al 70 jaar oud was.

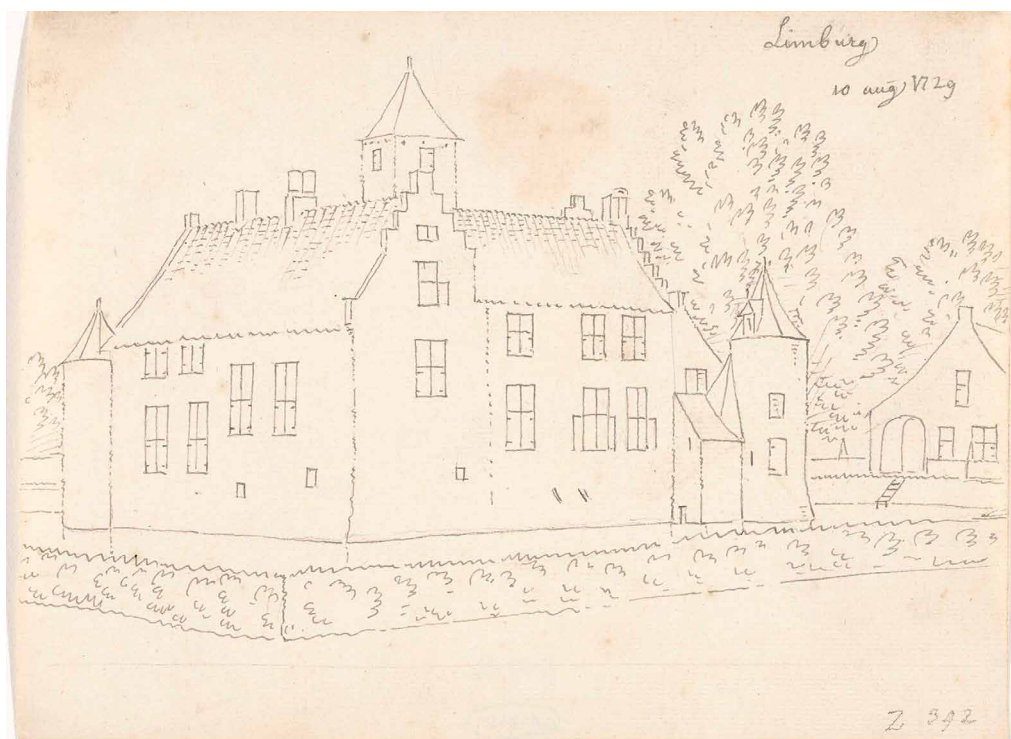

Afb. 5. Voorbeeld van een naar het leven getekend kasteel door Abraham de Haen uit 1734: het Poptaslot (ook Aesgema en Heringa genoemd) te Marsum, ondertekend met 'A. de Haen ad viv del' (ad vivum delineavit = tekende het naar het leven). Coll. Städel Museum Frankfurt, inv. nr. 3564.

De Haen kopieerde in zijn beginperiode tekeningen van Pronk om van hem te leren, in die tijd een algemeen toegepaste didactische aanpak. Dit zijn dan wel tekeningen die door Pronk naar het leven getekend zijn. Wanneer hij tekeningen van Pronk kopieerde dan zette hij de initialen 'CP' op de tekening

en signeerde zelf niet (afb. 6 en 7).²³ Dat leidt wel eens tot verwarring bij toeschrijvingen in catalogi van bijvoorbeeld musea, zeker vanaf het moment dat De Haen vrijwel evengoed tekende als zijn leermeester. Voor onderzoekers is dit geen obstakel, want beide zijn betrouwbare tekenaars.

Afb. 6. Voorbeeld van een tekening die De Haen kopieerde van Cornelis Pronk: het slotje Limburg in Oosterhout (NB). De tekening bevat links onder weliswaar de tekst 'c:p ad.viv.', wat betekent dat Pronk dit kasteel naar het leven tekende, maar is volgens Kasteleyn (Kasteleyn 1998, 17) aantoonbaar van De Haen. Coll. Universiteitsbibliotheek Leiden, inv.nr. COLLBN Port 306-II N 31. Vergelijk afb. 5.

Afb. 7. Mogelijk de originele tekening van het slotje Limburg van de hand van Cornelis Pronk uit 1729. Coll. Rijksmuseum, inv.nr. RP-T-1888-A-1712.

Naast de tekeningen van Pronk kopieerde De Haen ook oudere tekeningen van andere kunstenaars. Zo'n 22 tekeningen zijn gemaakt naar een ouder voorbeeld, bijvoorbeeld twee tekeningen van het kasteel Adrichem, waarbij hij als voorbeeld de tekening van Roelant Roghman uit 1646/47 nam (afb. 8 en 9). In 1725, toen De Haen het kasteel tekende, was het al ingrijpend verbouwd waarbij de poort en ommuring

rechts op de tekening al waren verwijderd. Op een van de twee tekeningen schrijft De Haen dat het gaat om de situatie in 1670, blijkbaar wist hij niet uit welke tijd de tekening van Roghman dateerde.²⁴ De oudste tekening die hij als voorbeeld nam, was een tekening van het slot te Abcoude van C.J. de Visser uit 1630 met het onderschrift "t huis te Abcoude in welstand van agteren. Na C.J. de Visser 1630".²⁵

Afb. 8. Kopie door Abraham de Haen uit 1725 van de tekening van Roelant Roghman uit 1646/47 van het kasteel Adrichem vanuit het noorden. Vergelijk afb. 7. Coll. Gemeente-Archief Zaandam, inv.nr. NL-ZdGAZ_11_0436.

Afb. 9. Tekening van het kasteel Adrichem vanuit het noorden door Roelant Roghman, 1646/47. Coll. Teylers Museum Haarlem, inv.nr. o*002.

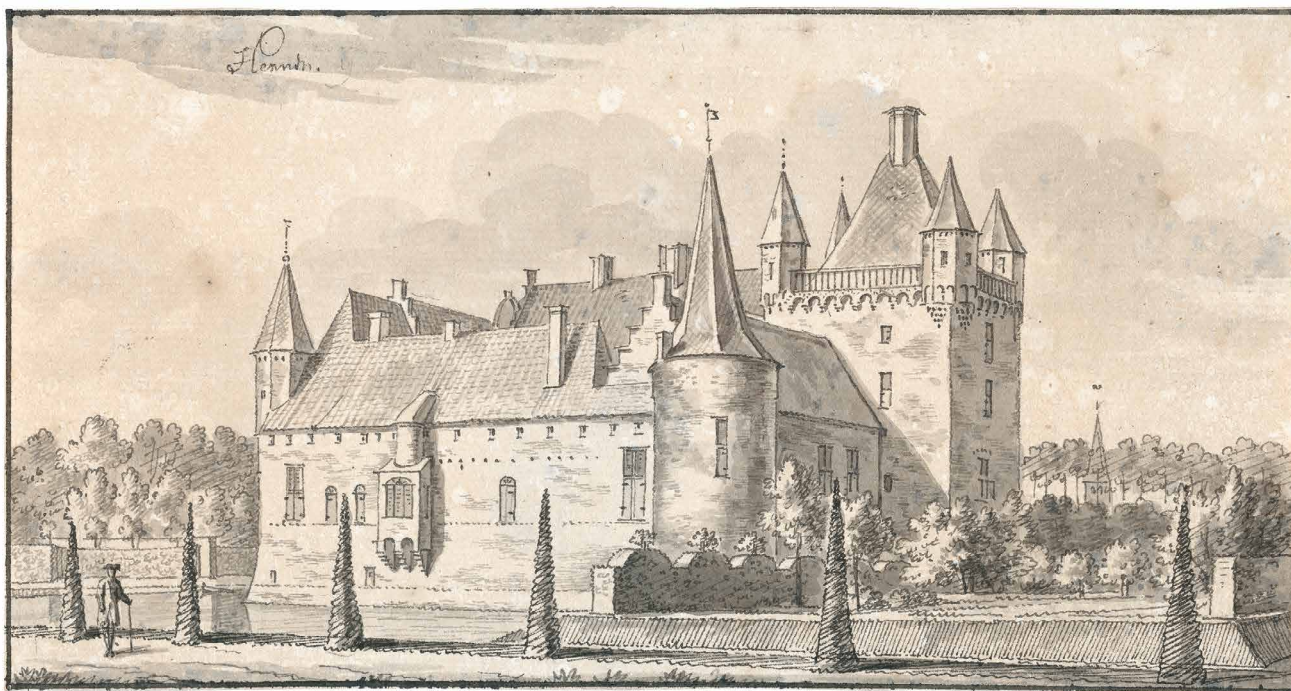
Zijn de tekeningen van De Haen betrouwbaar?

Van Gool schrijft dat De Haen 'als om in de manier van zynen Meester te tekenen; die hem door zyne openhartige en leerzaeme lessen in dat gedeelte der kunste zo bequaem had gemaekt dat hy, door zyn kloek en vaerdig vernuft, zynen Meester niet alleen achterhaelt heeft, maer van zommige Liefhebbers geoordeelt word in 't Kunstperk voorby te hebben gedraeft: gelyk my Pronk zelf verhaelt heeft', maar dan gaat het over De Haen als kunstenaar, over zijn artistieke kwaliteit.²⁶ Dat zegt echter nog niets over de betrouwbaarheid van zijn tekeningen. Om te weten of De Haen de kastelen (en buitenplaatsen) waarheidsgetrouw heeft weergegeven moeten we zijn tekeningen vergelijken met nog bestaande objecten, voor zover die niet ingrijpend zijn verbouwd sinds de achttiende eeuw. Dat is niet eenvoudig, zoveel voorbeelden zijn er niet, maar toch voldoende om enig inzicht te krijgen.

De Haen verzamelde gegevens over de kastelen die hij tekende. Zo was hij intekenaar op Rademakers

Kabinet van Nederlandsche Outheden en Gezichten uit 1725, waarin 300 afbeeldingen van kastelen, kerken en kloosters staan, en bezat hij zoals gezegd een exemplaar van de *Schatkamer*. Hij was teleurgesteld over de kwaliteit van het *Kabinet* vanwege de onbetrouwbaarheid van de daarin opgenomen tekeningen.²⁷ Hoewel De Haen soms al dan niet betrouwbare oudere tekeningen kopieerde, lijkt deze teleurstelling er wel op te duiden dat hij zelf probeerde zo getrouw mogelijk de werkelijkheid weer te geven. Sowieso al door naar het leven te tekenen.

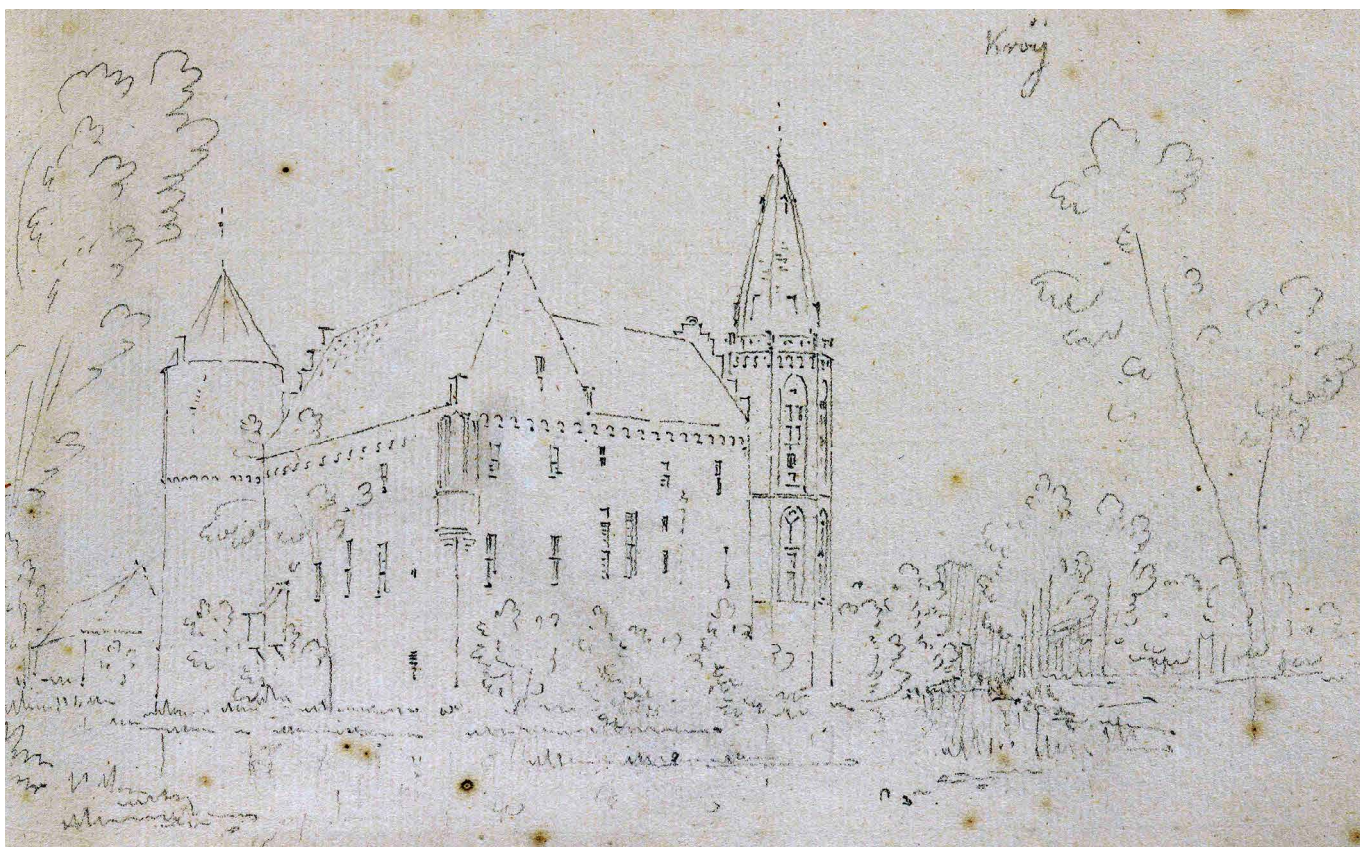
In afbeelding 10, 11 en 12 worden drie voorbeelden gegeven van kastelen die De Haen heeft getekend en die in de eerste helft van de twintigste eeuw nog grotendeels hun achttiende-eeuwse karakter bewaard hadden: Hernen, Croy en Biljoen. In de vergelijking schuilt een gevaar, omdat het kan zijn dat deze kastelen ooit terug gerestaureerd zijn naar de situatie in de achttiende eeuw op basis van bijvoorbeeld tekeningen van De Haen. Bij de hier gepresenteerde kastelen blijkt dat in het begin van de twintigste eeuw in ieder geval nog niet het geval te zijn.

Afb. 10a. Kasteel Hernen vanuit het zuidwesten. Tekening van Abraham de Haen uit circa 1730. Vgl. afb. 10b. De Haen heeft goed gekeken en onder de vensters op de begane grond een lijn aangegeven, waar zich een horizontale bouwnaad bevindt. Een detail heeft hij gemist: de staande tand op de linker hoek, waar zich de aanzet bevindt van een nooit voltooide hoektoren. Coll. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv.nr. 4060_1500.

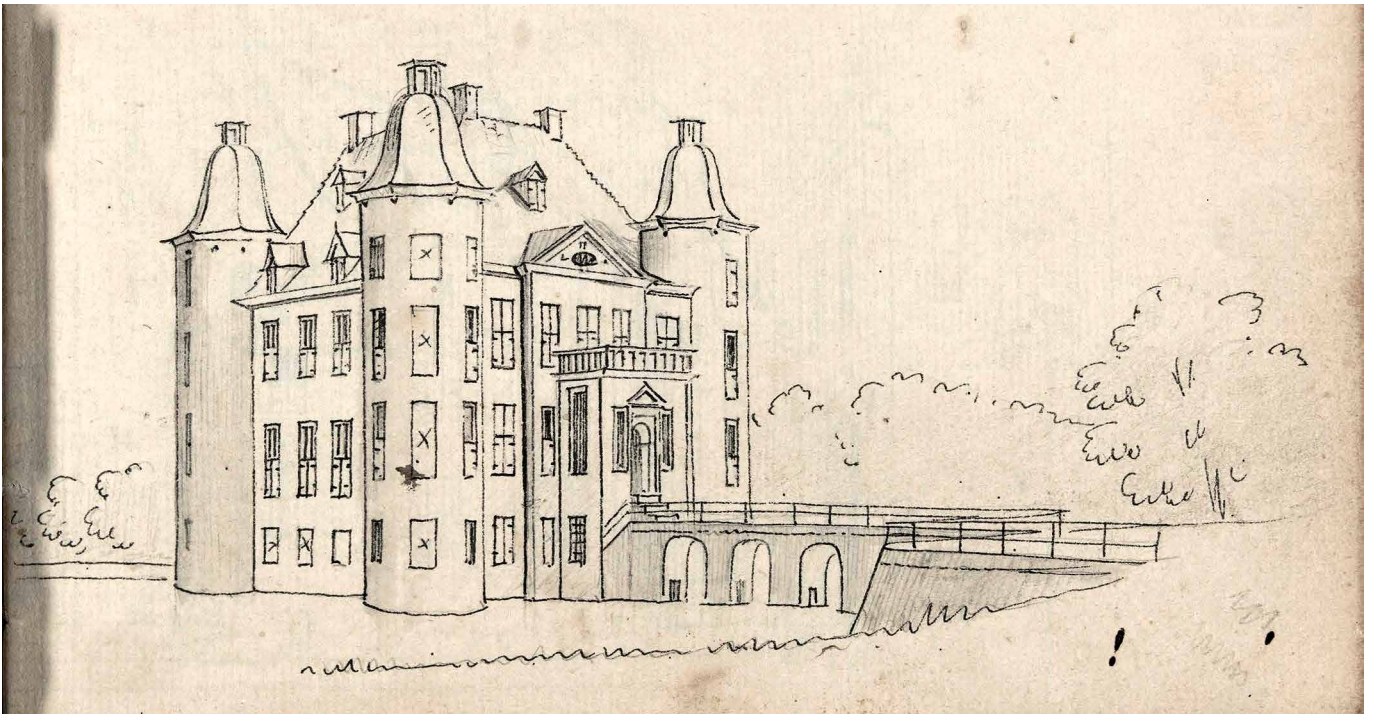
Afb. 10b. Het Kasteel Hernen vanuit het zuidwesten. Anonieme foto uit mei 1941. Coll. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), inv.nr. 20.371.

Afb. 11a. Kasteel Croy vanuit het westen. Tekening Abraham de Haen circa 1930. Hij heeft in de muur links van de rechter toren de bouwsporen getekend die er rond 1920 ook nog zichtbaar waren. Vgl. afb. 11b. Coll. RMA, inv.nr. RP-T-1918-271.

Afb. 11b. Kasteel Croy vanuit het zuidwesten. Foto C.J. Steenbergh circa 1920. Coll. RCE, inv.nr. ST-2.134.

Afb. 12a. Kasteel Biljoen te Velp vanuit het noordwesten. Tekening Abraham de Haen circa 1930. Ondanks de initialen CP wordt deze tekening toegeschreven aan De Haen (Kasteleyn 1996, 118). Vgl. afb. 12b. In de linker zijgevel ontbreken de kleine vensters. Dat is geen fout van De Haen. Deze vensters zijn later in het muurwerk uitgehakt. Ook wat de voorgevel betreft is de weergave juist, deze gevel is in 1854 gewijzigd waarbij het grote wapen boven de ingang is aangebracht en het driehoekige fronton is verwijderd. Coll. RMA, inv.nr. BI-1897-387-C-63.

Afb. 12b. Kasteel Biljoen vanuit het noordwesten. Foto C.J. Steenberghe circa 1920. Coll. RCE, inv.nr. ST-2.197.

Bij kasteel Hernen kloppen vrijwel alle details. De Haen heeft zelfs onder de vensters op de begane grond een lijn aangegeven, waar zich een horizontale bouwnaad bevindt. Een detail heeft hij gemist: de staande tand op de linker hoek, waar zich de aanzet bevindt van een nooit voltooide hoektoren.

Ook voor Croy geldt dat De Haen het kasteel goed weergeeft en heeft hij in de muur links van de rechter toren de bouwsporen opgemerkt die er rond 1920 ook nog zichtbaar waren.

Bij vergelijking van de tekening van Biljoen met de foto uit circa 1920 valt op dat in de linker zijgevel de kleine vensters ontbreken. Dat is geen fout van De Haen. Deze vensters zijn later in het muurwerk uitgehakt, maar vermoedelijk wel kort na 1730 want ze komen al voor op de tekening van Jan de Beijer uit 1744.²⁸ Ook wat de voorgevel betreft is de weergave juist, deze gevel is in 1854 gewijzigd waarbij het grote wapen boven de ingang is aangebracht en het driehoekige fronton is verwijderd.²⁹

Uit deze voorbeelden, maar ook uit bouwhistorisch onderzoek van meerdere kastelen, blijkt dat De Haen niet alleen goed op schaal tekende en de verhoudingen goed weergeeft, maar ook in zijn details zeer dicht bij de werkelijkheid kwam.³⁰ Zijn tekeningen van het kasteel Batenburg waren bijvoorbeeld essentieel voor de bouwhistorische analyse.³¹

Hoewel uit dit en ander – bijvoorbeeld bouwhistorisch – onderzoek blijkt dat De Haen een betrouwbare tekenaar was, kwam het ook voor dat hij zelf af en toe een ‘uitglijder’ maakte en in dat geval niet betrouwbaar blijkt. Hiervoor is al gememoreerd dat

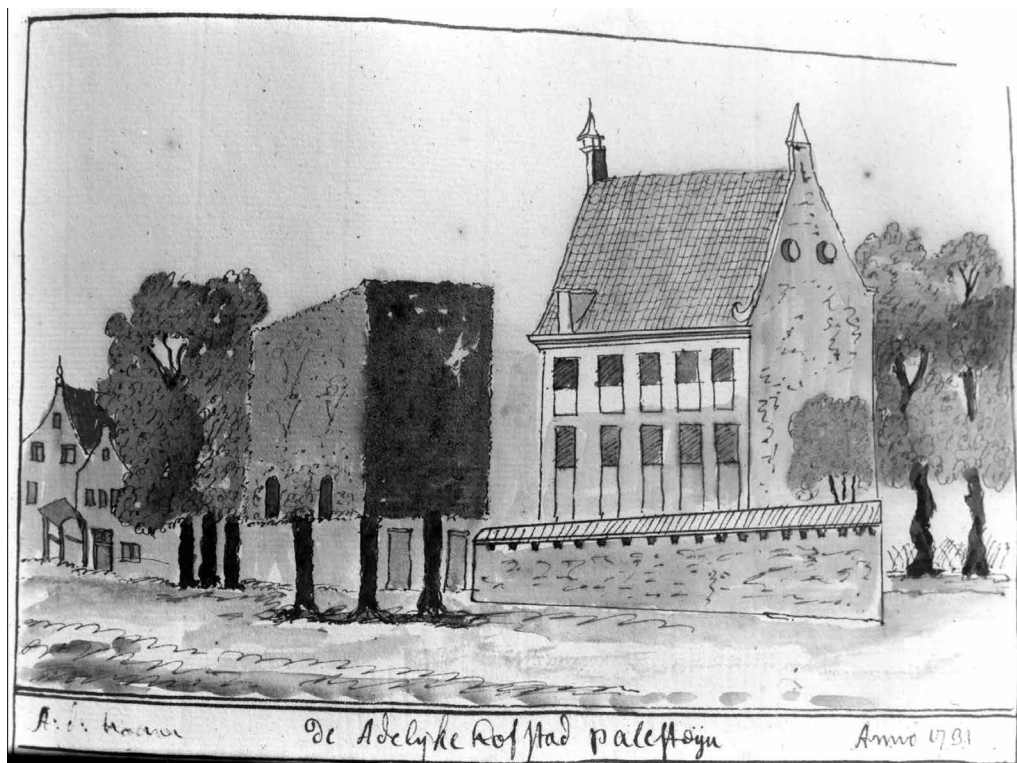
dat bijvoorbeeld kwam omdat hij oudere tekeningen kopieerde die soms niet betrouwbaar bleken.

Op zijn reis door Overijssel tekende hij de ruïne van het vermeende kasteel Azoelen, dat op de kopie door Andries Schoemaker ‘t oud Adelijk huys’ wordt genoemd. Het kasteel zou hebben gestaan bij de havezate Mennigjeshave in het dorp Den Ham. Mensema heeft overtuigend aangetoond dat dit kasteel nooit heeft bestaan.³² Omdat Schoemaker ook een tekening van Jacobus Stellingwerff van de ruïne heeft gekopieerd is het denkbaar dat De Haen zich daardoor heeft laten ‘inspireren’. Van Stellingwerff is bekend dat hij er geen problemen mee had om zelf verzonden kastelen te tekenen. De betrouwbaarheid van zijn topografisch oeuvre is omgekeerd evenredig met de grootte daarvan.³³

De Haen kopieerde wel meer tekeningen van Stellingwerff, bijvoorbeeld zijn tekening van het kasteel Palenstein in Zoetermeer die volgens Stellingwerff de situatie in 1569 zou weergeven (afb. 13).³⁴ Het betreft hier een fantasietekening, omdat het kasteel totaal verschilt van het gebouw waarvan de funderingen zijn gevonden tijdens archeologisch onderzoek.³⁵ Zowel De Haen als Cornelis Pronk hebben een tekening gemaakt van het latere huis Palenstein dat op het kasteelterrein is gebouwd (afb. 14). De Haen maakt wel melding van de tekening van Pronk in zijn exemplaar van de *Schatkamer*, maar niet dat hij het huis zelf ook heeft getekend, mogelijk heeft hij de tekening van Pronk gekopieerd. De tekening die hij van Stellingwerff kopieerde noemt hij opvallend genoeg niet.

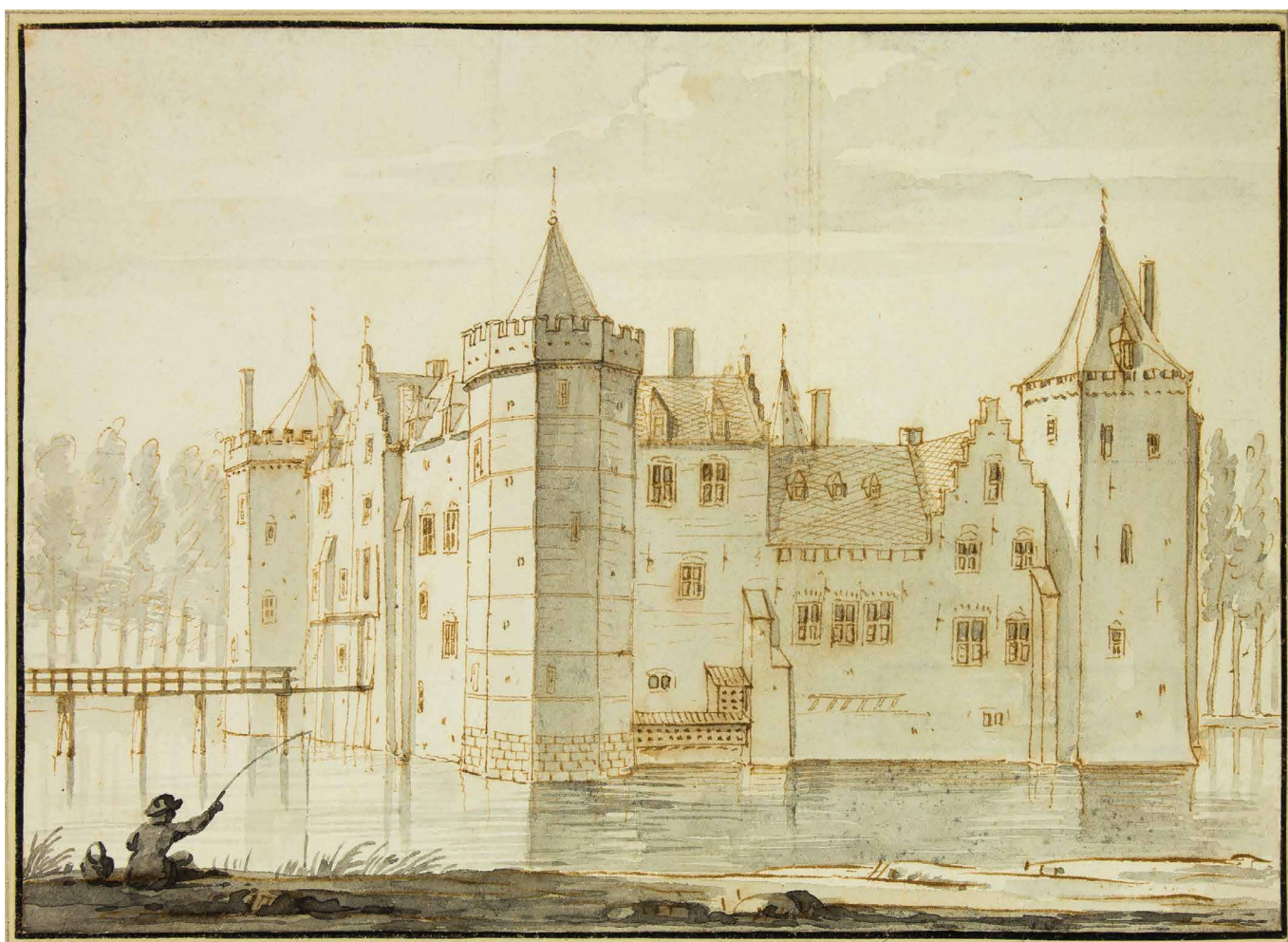
Afb. 13. Fantasietekening van kasteel Palenstein te Zoetermeer. De opbouw van het complex komt totaal niet overeen met de tijdens archeologisch onderzoek gevonden fundamenten van het kasteel. Kopie van Abraham de Haen uit 1728 van een tekening van Jacobus Stellingwerff uit circa 1720. Coll. RCE, inv.nr. TH-381.

Afb. 14. Tekening van het huis Palenstein door Andries Schoemaker naar een tekening van Abraham de Haen uit 1731. Het origineel van De Haen is nog niet gevonden, zo het nog bestaat. Coll. Erfgoed Leiden en Omstreken, inv. nr. PV_PV71573.114.

Een intrigerende fantasie betreft zijn gedetailleerde tekening van het kasteel Schoonenburg in Nieuw-Lekkerland, ooit de vermeende zetel van de heren Van de Lek (afb. 15). Hoewel er ter plaatse in het weiland een heuvel ligt met de naam 'Schoonenburgse Heuvel' of 'Schoonenberg', die circa 4 meter hoog is, zijn er grote twijfels of eventueel hier aanwezige bebouwing ooit meer is geweest dan een boerderij.³⁶ Als het kasteel al ooit heeft bestaan zou

het al kort na 1450 zijn gesloopt.³⁷ De Haen kan het dus nooit in welstand hebben gezien en het lijkt ondenkbaar dat hij een oudere tekening heeft gekopieerd. Ook niet die van Rademaker die de situatie in 1440(!) weergeeft, want die wijkt volkomen af van die van De Haen. Jacob Stellingwerff heeft een tekening gemaakt van de ruïne van het kasteel op de heuvel, maar ook hier mag sterk getwijfeld worden aan de betrouwbaarheid.

Afb. 15. Fantasetekening van De Haen van kasteel Schoonenburg in Nieuw-Lekkerland, mogelijk uit 1727. Dit kasteel heeft of nooit bestaan of was midden vijftiende eeuw al verdwenen en De Haen kan het dus nooit in welstand hebben gezien. Coll. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, inv.nr. TH-386.

Besluit

Abraham de Haen behoort mijns inziens tot de top 4 van de topografische (kastelen)tekenaars in Nederland uit de zeventiende en achttiende eeuw. Zijn tekeningen van kastelen en buitenplaatsen zijn, behoudens enkele kopieën van oudere tekeningen, betrouwbaar. Zij zijn daardoor een onmisbare bron van informatie voor (bouwhistorische) onderzoekers

van kastelen en buitenplaatsen en kunnen helpen bij het ontrafelen van de (bouw)geschiedenis ervan. Of die betrouwbaarheid ook geldt voor zijn stadsgezichten en tekeningen van kerken, boerderijen e.d. weet ik niet, maar ik heb geen reden om daar aan te twifelen.

Al met al verdient Abraham de Haen veel meer aandacht. De hoop is dat dit artikel daartoe een aanzet geeft.

Bijlage 1: Lijst van tekeningen van kastelen (en 33 buitenplaatsen), getekend door Abraham de Haen³⁸

Naam	Plaats	Provincie
Aa, Ter / Huis te Berlicum	Berlicum	Noord-Brabant
Abcoude	Abcoude	Utrecht
Abspoel / Abtspoel	Oegstgeest	Zuid-Holland
Adrichem	Beverwijk	Noord-Holland
Aesgema, Heringa of Popta	Marssum	Friesland
Altena	Delft	Zuid-Holland
Ameide / Herlaar	Tienhoven	Utrecht
Ammersoyen	Ammerzoden	Gelderland
Ankeveen, Huis te	Ankeveen	Noord-Holland
Ansen	Ruinen	Drenthe
Appenburg	Ochten	Gelderland
Appeltern	Appeltern	Gelderland
Arendshorst	Ommen	Overijssel
Arler	Putten	Gelderland
Arnestein	Middelburg	Zeeland
Assendelft	Middelrode	Noord-Brabant
Assumburg	Heemskerk	Noord-Holland
Avestein	Heeswijk-Dinther	Noord-Brabant
Azoelen	-	Overijssel
Baarland	Baarland	Zeeland
Backenhagen	Ambt Delden	Overijssel
Batenburg	Batenburg	Gelderland
Batinge	Dwingeloo	Drenthe
Bellestein	Wassenaar	Zuid-Holland
Bellinkhof / Vogelzang	Almelo	Overijssel
Bemmel	Bemmel	Gelderland
Berendrecht (Oud)	Leiderdorp	Zuid-Holland
Berendrecht / Cijs / Zijts	Leiden	Zuid-Holland
Bergh	's-Heerenberg	Gelderland
Beverfeurde / Bevervoorde	Rijssen	Overijssel
Beverweerd	Werkhoven	Utrecht
Biljoen	Velp	Gelderland
Binckhorst, De	Den Haag	Zuid-Holland
Binnenhof	Den Haag	Zuid-Holland

Naam	Plaats	Provincie
Blotinghe	Rijswijk	Zuid-Holland
Boekenburg / Boekhorst	Voorschoten	Zuid-Holland
Boekhorst, (Hooge)	Noordwijkerhout	Zuid-Holland
Bolenstein	Maarsse	Utrecht
Bonkenhave	Sint Jansklooster	Overijssel
Borculo, Hof te	Borculo	Gelderland
Borsele	Oosterhout	Noord-Brabant
Boxmeer	Boxmeer	Noord-Brabant
Brakestein	Oosterhout	Noord-Brabant
Brederode	Santpoort-Zuid	Noord-Holland
Breklenkamp	Lattrop	Overijssel
Bronkhorst	Bronkhorst	Gelderland
Bruëlis	Kapelle	Zeeland
Brugdijk	Bemmel	Gelderland
Bukhorst	Zalk	Overijssel
Bulkestein	Deil	Gelderland
Burch, Den	Rijswijk	Zuid-Holland
Burcht te Alphen / (Oud) Kalslagen / Hof van Alphen	Alphen a/d Rijn	Zuid-Holland
Burcht te Oostvoorne / Jacobaburcht	Oostvoorne	Zuid-Holland
Burchvliet / Vriezen / Vriesen	Rijswijk	Zuid-Holland
Buren	Buren	Gelderland
Byland / Scathe	Pannerden	Gelderland
Camferbeek / De Voorst	Berkum	Overijssel
Coebel	Zoeterwoude (nu: Leiden)	Zuid-Holland
Coulster, Ter	Heiloo	Noord-Holland
Cranenbroek	Heiloo	Noord-Holland
Cronenburg	Castricum	Noord-Holland
Croy	Aarle-Rixtel	Noord-Brabant
Culemborg	Culemborg	Gelderland
Dever / Huis te Lisse	Lisse	Zuid-Holland
Diepenheim	Diepenheim	Overijssel
Doddendaal of Hof te Ewijk	Ewijk	Gelderland
Does, Ter	Leiderdorp	Zuid-Holland
Doorn, Den	Genne	Overijssel
Doornenburg	Doornenburg	Gelderland
Doorwerth	Doorwerth	Gelderland
Dorth , Huis	Lochem	Gelderland
Drakenburg	Baarn	Utrecht
Druten	Druten	Gelderland
Duivenvoorde	Voorschoten	Zuid-Holland
Dunningen	De Wijk	Drenthe
Duurstede	Wijk bij Duurstede	Utrecht
Echten	Echten	Drenthe
Eerde	Ommen	Overijssel
Egede	Egede	Overijssel
Egmond aan den Hoef	Egmond aan Den Hoef	Noord-Holland
Ellewoutsdijk / Hoge Meet	Ellewoutsdijk	Zeeland
Emer, Den	Breda	Noord-Brabant
Endegeest	Oegstgeest	Zuid-Holland
Engenburg	Brummen	Gelderland
Engelrode / Engelrade	Zoelmond	Gelderland
Fransenburg	Nijbroek	Gelderland

Naam	Plaats	Provincie
Frisselstein	Veghel	Noord-Brabant
Frissestein	Herwijnen	Gelderland
Geerestein	Woudenberg	Utrecht
Geerestein / Huis te Drumpt	Tiel	Gelderland
Geffen / Nuland / Vladeracken	Nuland	Noord-Brabant
Gelderse Toren / Huis te Spankeren	Spankeren	Gelderland
Geldrop	Geldrop	Noord-Brabant
Gellicum	Gellicum	Gelderland
Gemert	Gemert	Noord-Brabant
Gerner	Dalfsen	Overijssel
Groenewoude	Woudenberg	Utrecht
Groot Poelgeest	Koudekerk aan den Rijn	Zuid-Holland
Gruysbeek / Gruisbeek	Rijswijk	Zuid-Holland
Haar, De	Haarzuilens	Utrecht
Haerst	Zwolle (Haerst)	Overijssel
Ham, Den	Vleuten	Utrecht
Hanepol, De	Ede	Gelderland
Hardenbroek	Cothen	Utrecht
Harselo / Harselo / Harslo	Bennekom	Gelderland
Havixhorst, De	De Schiphorst	Drenthe
Hazendaal	Schoorl	Noord-Holland
Hedel	Hedel	Gelderland
Hekeren / Heeckeren	Steenderen	Gelderland
Heemstede	Heemstede	Noord-Holland
Heesbeen	Heesbeen	Noord-Brabant
Heeswijk	Heeswijk Dinther	Noord-Brabant
Heiligenberg	Leusden	Utrecht
Heimerstein	Rhenen	Utrecht
Hekeren	Goor	Overijssel
Helmond	Helmond	Noord-Brabant
Hernen	Hernen	Gelderland
Heukelum / Merkenburg	Heukelum	Gelderland
Heusden	Heusden	Noord-Brabant
Hillegom, Hof van / Nieuwrode	Hillegom	Zuid-Holland
Hoevelaken, Huis	Hoevelaken	Gelderland
Hoorn, Huis te	Rijswijk	Zuid-Holland
Horst, Ter	Rhenen	Utrecht
Horst, Ter	Voorschoten	Zuid-Holland
Huis Doorn	Doorn	Utrecht
Huis te Heemskerk / Marquette	Heemskerk	Noord-Holland
Huis te Riviere / Mathenesse	Schiedam	Zuid-Holland
Huis te Ruurlo	Ruurlo	Gelderland
Huis te Vliet te Oudewater	Oudewater	Utrecht
Huis te Warmond	Warmond	Zuid-Holland
Huis te Werf / Huis te Werve / 's-Heer Hendriksburg	's-Heer Hendrikskinderen	Zeeland
Huis te Werve (Rijswijk)	Rijswijk	Zuid-Holland
Huis ten Bosch	Weesp	Noord-Holland
Huis ter Kleef	Haarlem	Noord-Holland
Huys te Leeuwen	Boven-Leeuwen	Gelderland
Iepenstein	Heiloo	Noord-Holland
Ijsselmonde	Rotterdam	Zuid-Holland
Ijsselstein	Ijsselstein	Utrecht
Iipenstein	Iipendam	Noord-Holland

Naam	Plaats	Provincie
Isselt	Amersfoort	Utrecht
Kemna / Hof te Appel	Nijkerk	Gelderland
Kemnade, De	Braamt	Gelderland
Kenenburg	Schipluiden	Zuid-Holland
Kerkhoffe / Kerkhoven	Pijnacker	Zuid-Holland
Kernhem	Ede	Gelderland
Killestein	Lexmond	Utrecht
Kinkelenburg, De	Bemmel	Gelderland
Kleine Ruwenberg / Boecop	Sint Michielsgestel	Noord-Brabant
Klingelenberg / Neerijnen II	Neerijnen	Gelderland
Kranenburg	Zwolle	Overijssel
Kronenburg	Loenen a/d Vecht	Utrecht
Kruiningen	Kruiningen	Zeeland
Laer, Het / Laarmanshoek	Ommen	Overijssel
Lagewoerd	Naaldwijk	Zuid-Holland
Landfort	Mechelen	Gelderland
Langerak	Langerak	Zuid-Holland
Lede, Huis ter /ter Lee	Kesteren	Gelderland
Leemkuil	Bemmel	Gelderland
Leeuwenburg	Driebergen-Rijsenburg	Utrecht
Leeuwenburg	Wilp	Gelderland
Leeuwenstein / Leeuwensteyn / De Leeuwtes	Heenvliet / Abbenbroek	Zuid-Holland
Leyenburg / Merenburg	Vuren	Gelderland
Liesveld	Liesveld	Zuid-Holland
Limburg	Oosterhout	Noord-Brabant
Linschoten	Linschoten	Utrecht
Lips, Ter / Wijngaarden	Voorschoten	Zuid-Holland
Lockhorst	Leusden	Utrecht
Loenersloot	Loenersloot	Utrecht
Loil, 't Hof te	Loil	Gelderland
Loo, Grote / Oude Loo	Voorburg	Zuid-Holland
Lunenburg	Langbroek	Utrecht
Luttike Weede / Lutteke Weede	Amersfoort	Utrecht
Made	Made	Noord-Brabant
Mariënbosch	Aerdenhout	Noord-Holland
Markiezenhof	Bergen op Zoom	Noord-Brabant
Maurick	Vught	Noord-Brabant
Medemblik / Radboud	Medemblik	Noord-Holland
Mennegeshave	Den Ham	Overijssel
Mey, Ter /De Kleine Haar	Haarzuilens	Utrecht
Meyma	Rasquert	Groningen
Middachten	De Steeg	Gelderland
Middelaar	Middelaar	Limburg
Mierlo	Mierlo	Noord-Brabant
Mijnden	Mijnden	Noord-Holland
Moersbergen	Doorn	Utrecht
Molenstein	Driebergen-Rijsenburg	Utrecht
Montfoort	Montfoort	Utrecht
Muiderslot	Muiden	Noord-Holland
Nederhorst	Nederhorst den Berg	Noord-Holland
Nesse, Te	Linschoten	Utrecht
Nieuw Herlaer / Nieuw Herlaar	Halder	Noord-Brabant

Naam	Plaats	Provincie
Nieuw Kasteel van Groot Deurne	Deurne	Noord-Brabant
Nieuwburg, De	Alkmaar	Noord-Holland
Nieuwerkerk	Nieuwerkerk	Zeeland
Nijenhuis	Diepenheim	Overijssel
Nijeveld	De Meern	Utrecht
Noordeloos/Het Slot	Noordeloos	Zuid-Holland
Noorderwoerd	Schoonrewoerd	Utrecht
Noot, Ter	Den Haag	Zuid-Holland
Nuijssenburg	Aerdenhout	Noord-Holland
Oijen	Oijen	Noord-Brabant
Olde Huys / Slot te Vollenhove	Vollenhove	Overijssel
Oldengaarde	Westeinde	Drenthe
Oldenhave / Oldenhof / Huis te Ruinen	Ruinen	Drenthe
Ooij	Ooij	Gelderland
Ooijen	Broekhuizenvorst	Limburg
Oosterwijk / Ter Wijk	Beverwijk	Noord-Holland
Oranjewoud	Oranjewoud	Friesland
Ordel, Den	Zwolle	Overijssel
Oud Herlaer / Oud-Herlaar	Sint Michielsgestel	Noord-Brabant
Oud Teylingen / Lockhorst	Warmond	Zuid-Holland
Oudaen	Breukelen	Utrecht
Oud-Alkemade	Warmond	Zuid-Holland
Oude Loo, Het	Apeldoorn	Gelderland
Oud-Poelgeest	Oegstgeest	Zuid-Holland
Oud Wulven	Houten	Utrecht
Overcinge	Havelte	Drenthe
Palenstein	Zoetermeer	Zuid-Holland
Parck, De	Elst	Gelderland
Pekkedam	Diepenheim	Overijssel
Persijn	Wassenaar	Zuid-Holland
Persingen	Persingen	Gelderland
Pijnenburg	Baarn	Utrecht
Plack, de / De Plak / Randwijk	Bemmel	Gelderland
Plekenpol / Plekkenpoel	Winterswijk	Gelderland
Poelenburg	Heemskerk	Noord-Holland
Poelenburg	Aagtdorp (Schoorl)	Noord-Holland
Poelgeest, Groot / Huis te Horn	Koudekerk aan den Rijn	Zuid-Holland
Poelgeest, Klein	Koudekerk a/d Rijn	Zuid-Holland
Pol, De / Pollenbeering / Pollenbrink	Bemmel	Gelderland
Prattenburg	Rhenen	Utrecht
Presikhaaf	Arnhem	Gelderland
Purmerstein	Purmerend	Noord-Holland
Raaphorst	Wassenaar	Zuid-Holland
Ramp, huis te / Rampenbosch	Bergen (NH)	Noord-Holland
Randenbroek	Amersfoort	Utrecht
Rechteren	Dalfsen	Overijssel
Ressen	Ressen	Gelderland
Rhaan	Rhaan	Overijssel
Rhijnauwen	Bunnik	Utrecht
Rhijnestein	Cothen	Utrecht
Rietwijk / Reewijk	Heemskerk	Noord-Holland
Rijnenburg	Hazerswoude	Zuid-Holland
Rijnhuizen	Nieuwegein	Utrecht

Naam	Plaats	Provincie
Rijnsburg	Oostkapelle	Zeeland
Rijpickerwaard	IJsselstein	Utrecht
Rijsenburg	Driebergen-Rijsenburg	Utrecht
Rodenrijs I	Overschie	Zuid-Holland
Rodestein	Langbroek	Utrecht
Rolland / Ramp	Haarlem	Noord-Holland
Rosenburg	Voorschoten	Zuid-Holland
Rosendaal	Rozendaal	Gelderland
Roukoop / Middelgeest	Voorschoten	Zuid-Holland
Rutenberg	Ankum	Overijssel
Ruwenberg, De Grote / Groot Ruwenberg	Sint Michielsgestel	Noord-Brabant
Ruwiel	Breukelen	Utrecht
's Heer Aartsberg / 's Heeraartsbergen	Bergambacht	Zuid-Holland
Saasveld	Saasveld	Overijssel
Schagen	Schagen	Noord-Holland
Schalkwijk II	Schalkwijk	Utrecht
Schengen	's-Heer Arendskerke	Zeeland
Scherpenzeel	Goor	Overijssel
Schonauwen / Blancouwen	Houten	Utrecht
Schoonenburg	-	-
Schuilenburg	Almelo	Overijssel
Sjaerdema	Dronrijp	Friesland
Slot Well / Huis van Malsen	Well	Gelderland
Sluis	Sluis	Zeeland
Snaafburg	Maarssen	Utrecht
Snelgersma (oost)	Appingedam	Groningen
Spijkerbosch	Olst-Wijhe	Overijssel
Spijtenburg / Huys van Clootwijk / Jan Oomslotje	Oosterhout	Noord-Brabant
Spreeuwenburg / Stenen Kamer (?)	Rosmalen	Noord-Brabant
Stapelen	Boxtel	Noord-Brabant
Staverden	Staverden	Gelderland
Sterkenburg	Driebergen	Utrecht
Stoopenburg	Hazerswoude	Zuid-Holland
Stoutenburg	Stoutenburg	Utrecht
Swanenburg	Gendringen (Mechelen)	Gelderland
Swieten / Zwieten	Zoeterwoude	Zuid-Holland
Tarthorst	Wageningen	Gelderland
Teylingen	Sassenheim	Zuid-Holland
Tilburg	Tilburg	Noord-Brabant
Torenvliet	Valkenburg	Zuid-Holland
Toutenburg	Maartensdijk	Utrecht
Toutenburg	Vollenhove	Overijssel
Tweenijenhuisen	Vollenhove	Overijssel
Ulft	Ulft	Gelderland
Uter Lier /Oosterlee	De Lier	Zuid-Holland
Vechterweerd	Dalfsen	Overijssel
Velde, Het	Warnsveld	Gelderland
Vijverhof	Delft	Zuid-Holland
Vledderinge / Richteren	Meppel	Drenthe
Vogelenzang, huis te	Vogelenzang	Noord-Holland
Voorst (havezate)	Zwolle	Overijssel
Vorden	Vorden	Gelderland

Naam	Plaats	Provincie
Vosbergen	Heerde	Gelderland
Vrijburg, Huis te	Voorburg	Zuid-Holland
Vuylcoop	Schalkwijk	Utrecht
Waardenburg	Waardenburg	Gelderland
Waliën, Het	Winterswijk	Gelderland
Warmelo	Diepenheim	Overijssel
Warmond	Warmond	Zuid-Holland
Weer, Ter	Wassenaar	Zuid-Holland
Wegdam	Kerspel-Goor	Overijssel
Weldam	Kerspel-Goor	Overijssel
Wengevelde	Olst-Wijhe	Overijssel
Westerbeek	Frederiksoord	Drenthe
Westerveld	Zwolle	Overijssel
Wijchen	Wijchen	Gelderland
Wijdenes	Wijdenes	Noord-Holland
Wijenburg, De / Huis te Echteld	Echteld	Gelderland
Wolfswaard / Lage Huis	Beesd	Gelderland
Wouw	Wouw	Noord-Brabant
Wulven	Houten	Utrecht
Zand, 't / Hof te Katwijk	Katwijk	Zuid-Holland
Zevenbergen	Zevenbergen	Noord-Brabant
Zuidwijk / Suyk / Zuyck / Obdam	Wassenaar	Zuid-Holland
Zuilichem	Zuilichem	Gelderland
Zwanenburg	Vorchten	Gelderland
Zwanenburg	Dinther (Heeswijk-Dinther)	Noord-Brabant

Bijlage 2: Kaart van de spreiding van door Abraham de Haen getekende kastelen en buitenplaatsen

Summary

The castle drawings of Abraham de Haen the Younger

This article explores the work of Abraham de Haen the Younger (1707–1748), an eighteenth-century Dutch draughtsman/designer and poet, best known for his castle drawings. While contemporaries such as Cornelis Pronk and Jan de Beijer have received more scholarly attention, the article argues that De Haen belongs to the top tier of Dutch topographical artists.

De Haen started drawing at a young age and was taught, among others, by Pronk. Between 1729 and 1733, he participated in several sketching journeys with Pronk and Andries Schoemaker, documenting castles particularly in Overijssel, Drenthe and Friesland. In total, the article attributes 287 castles, 33 country estates and 2 fictional castles to De Haen.

Though he occasionally copied older drawings by artists like Roelant Roghman and Jacobus Stellingwerff – some of which were unreliable – research shows that De Haen's original work is largely accurate and trustworthy. His drawings are highly valuable for historical building research due to their realistic detail and precision.

Only in a few cases did he draw from imagination or untrustworthy sources, such as the alleged castle Azoelen. The author argues that De Haen deserves much more recognition and hopes this article will lead to a broader monograph focusing on his work.

Over de auteur

Dr. ir. Taco Hermans (1955) studeerde in 1984 af als restauratiearchitect aan de Technische Universiteit Delft. In 1985 was hij medeoprichter van het bureau Hermans en Kamphuis, bouwhistorici. Vanaf 1990 was hij werkzaam als adviseur monumenten bij het Gelders Genootschap in Arnhem en van 2001 tot september 2019 als senior onderzoeker en specialist kastelen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort. In 2013 promoveerde Taco op een onderzoek naar middeleeuwse woontorens aan de Universiteit Leiden.

Publiceert veel over kastelen, is redactielid van het Kastelenlexicon en van het *Infobulletin* van de Stichting Vrienden Kastelen en Buitenplaatsen van Holland en Zeeland en is als bestuurslid en lid van zowel de Wetenschappelijke Adviesraad als het Expertteam verbonden aan de Nederlandse Kastelenstichting. (Bestuurs)lid van de Nederlandse Kastelenstudiegroep en het internationale gezelschap Château Gaillard. Vanaf 2016 medeoprichter, bestuurslid (tot 2019) en eindredacteur van de Stichting Kastelenstudies Nederland.

Sinds 2019 is hij werkzaam als zelfstandig specialist kastelen en buitenplaatsen.

Noten

1. Aan dit rijtje zijn meerdere goede tekenaars uit de achttiende eeuw toe te voegen, zoals Hendrik Spilman, Aert Schouman en de broers Pieter Jan en Paulus van Liender, maar regelmatig hebben zij tekeningen van De Haen, Pronk of De Beijer gekopieerd.
2. Zie hiervoor onder meer: Van der Wyck 1989, Kooijmans 1997 en Romers 1969 met de zes daarbij behorende plaatwerken uit de periode 1987-1991.
3. Bijvoorbeeld het project van Bert Kolkman, <https://www.historischetopografie.nl/dehaen/index.htm>, of het boek over de reis door Overijssel, Drenthe en Friesland van De Haen, Pronk en Andries Schoemaker van Gevers en Mensema, zie Gevers en Mensema 1985.
4. Zie Kasteleyn 1998.
5. Zie Kasteleyn 1996.
6. In de kerk- en begraafregisters wordt de familienaam als 'De Haen' gespeld, maar De Haen schreef in navolging van zijn vader zijn naam als 'Abraham de Haen', en voegde daar, ter onderscheiding van zijn vader, vaak 'de Jonge' aan toe. Bijvoorbeeld in de ondertekening van een gedicht in het boek van Claas Bruin over de 'lustplaats Soelen'.
7. Kasteleyn 1998, 11. Zie ook Beelaerts van Blokland en Dumas voor toeschrijvingen van tekeningen aan De Haen die tot dan toe aan Rademaker waren toegeschreven. Beelaerts van

- Blokland en Dumas 2005, 370 C:51*, 373 C:63*, 376 C:77*.
8. Maters 2023, 4.
 9. Ook over (het werk van) Hendrik Spilman is, voor zover ik weet, niet veel gepubliceerd
 10. In het overzicht in de bijlage en de daarbij behorende kaart worden de buitenplaatsen meegenomen.
 11. In de collectie van het Zeeuws Archief bevindt zich een aantal tekeningen die in 1729 gedateerd worden en aan De Haen worden toegeschreven, maar die sterk afwijken van de tekenstijl van De Haen en eerder lijken op tekeningen van Jacob Verheye van Citters, die de kasteeltekeningen van Isaac Hildernisse heeft gekopieerd. Het handschrift op beide series tekeningen is namelijk identiek. Deze aan De Haen toegeschreven tekeningen zijn voornamelijk niet meegenomen in de lijst.
 12. Coll. Bibliotheek Rijksmuseum, nummer 1886/4047, standplaats 308 D.
 13. Stadsarchief en Atheneumbibliotheek, Klooster 12, Deventer; Hs. II,35 (100 F 21 KL). Zie hiervoor ook <https://www.historischetopografie.nl/dehaen/naamlijst.pdf>.
 14. https://www.historischetopografie.nl/dehaen/tek_Schk&Nml.pdf.
 15. Met dank aan de verzamelaar C SvO voor het geven van inzage in zijn collectie.
 16. Bertram 2005, 246-249.
 17. Collectie Bibliotheek Rijksmuseum, nummer 1886/4047, standplaats 308 D.
 18. Het huis lag ten noordoosten van het pand Duinweg 129 te Schoorl.
 19. Collectie Bibliotheek Rijksmuseum, nummer 1886/4047, standplaats 308 D. Het kasteel Poelenburg is mogelijk in de Spaanse tijd beschadigd geraakt. Het wordt in 1621 afgebroken en vervangen door een nieuw huis. Het wordt op 5 december 1724 verkocht aan een achttal Heemskerkers voor f 8.600,- en twee jaar later afgebroken.
 20. Dit oudere voorbeeld is dus niet de oudste afbeelding die De Haen kopieert, want deze ets beeldt weliswaar een ruïne af rond 1570, maar is pas gemaakt in het eerste kwart van de achttiende eeuw.
 21. Zie voor Poelenburg te Heemskerk: <https://cchin.nl/kastelenlexicon/lexobject.xml?id=lx1788>. Poelenburg te Aagtdorp ontbreekt in het Lexicon.
 22. Zie Gevers en Mensema 1985.
 23. Kasteleyn 1998, 17.
 24. Collectie RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, inv.nr. 0000167298.
 25. Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), inv.nr. 48.348. Zie voor meer info: <https://www.historischetopografie.nl/dehaen/haenschatk.pdf>. En voor de aantekeningen zelf <https://www.historischetopografie.nl/dehaen/smids-haen.pdf>.
 26. Van Gool 1751, 198.
 27. Kasteleyn 1998, 10.
 28. Van Ginkel-Meester 2010, 63. Het betreft hier weliswaar de zuidgevel, maar wat bouwsporen betreft is deze vergelijkbaar met de noordgevel.
 29. Van Ginkel-Meester 2010, 49.
 30. Andere voorbeelden zijn onder meer nog het Huis te Bommel en de Binckhorst.
 31. Vriendelijke mededeling ir. J. Kamphuis. Zie ook: Bauer en Kamphuis 2022.
 32. Mensema 1988.
 33. Klapwijk 1982, 34.
 34. De kopie van De Haen bevindt zich als anonieme tekening in de collectie van de RCE, inv.nr. TH-381. De verblijfplaats van de tekening van Stellingwerff is niet bekend, hij is alleen bekend uit de literatuur over Palenstein.
 35. Grootveld en Vermeulen 2004, 44.
 36. De heuvel is vrijwel zeker een, ooit buitendijks gelegen, donk, waarbij het omringende veen sterk is ingeklonken.
 37. Stöver 2000, 470.
 38. Los van de twee genoemde fantasietekeningen kon de locatie van Nieuwerkerk (Zeeland of Zuid-Holland) en Noorderwoerd in Schoonrewoerd niet worden getraceerd. In de lijst is Nieuwerkerk onder Zeeland geplaatst.

Literatuur

- Bauer en Kamphuis 2022** – Tom Bauer en Jan Kamphuis, 'Batenburg, het onderzoek van de kasteelruïne 1989-1994', in: Taco Hermans en Ronb Gruben (red.), *Die hofstad daer dat huys op plach te staan'. Recent onderzoek naar kastelen en buitenplaatsen* (Zwolle 2022), p. 9-76.
- Beelaerts van Blokland en Dumas 2005** – Willem Beelaerts van Blokland en Charles Dumas, *De kasteeltekeningen van Abraham Rademaker* (Zwolle 2005).
- Bertram 2005** – Christian Bertram, *Noord-Hollands Arcadia. Ruim 400 Noord-Hollandse buitenplaatsen in tekeningen, prenten en kaarten uit de Provinciale Atlas Noord-Holland* (Alphen aan den Rijn 2005).
- Gevers en Mensema 1985** – A.J. Gevers en A.J. Mensema, *Over de hobbelde bobbelde heyde. Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haen op reis door Overijssel, Drente en Friesland in 1732* (Alphen aan den Rijn 1985).
- Van Ginkel-Meester 2010** – S.G. van Ginkel-Meester en A. Viersen, *Kasteel Biljoen, Biljoen 1, Velp. Bouwhistorische verkenning met waardestelling* (Utrecht 2010).
- Van Gool 1751** – Johan van Gool *De nieuwe schouburg der Nederlantsche kunstschilders en schilderessen* ('s-Gravenhage 1751).
- Grootveld en Vermeulen 2004** – Ronald Grootveld en Ton Vermeulen, *Een kasteel in de Dorpsstraat. Het Huis te Palenstein in Zegwaart* (Zoetermeer 2004).
- Kasteleyn 1998** – Leonard Kasteleyn, *Nederland in het licht. Topografische tekeningen van Abraham de Haen (1707-1748) uit de Collectie Bodel Nijenhuis*, Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek 30 (Leiden 1998).
- Kasteleyn 1996** – Leonard Kasteleyn, 'Een Pronkende Haen', *Bulletin van het Rijksmuseum* 44 (1996) nr. 2, 91-119.
- Klapwijk 1982** – P.J. Klapwijk, "Naar 't leven geteekent..." topografische tekenaars in Noord-Brabant in de achttiende eeuw', in: M.M.A. van Boven et al. (red.), *Kastelen in Brabant. Van burch tot landhuis* ('s-Hertogenbosch 1982), p. 28-40.
- Kooijmans 1997** – L. Kooijmans, E.A. de Jong en H.M. Brokken (red.), *Pronk met Pen en Penseel* (Amsterdam 1997).
- Maters 2023** – Adriaan Maters, 'Getekend verleden', *Tweestromenland* 3 [nr. 195] (2023), p. 4-8.
- Mensema 1988** – A.J. Mensema, 'Azoelen. Een 18e-eeuwse mystificatie', *Overijsselse Historische Bijdragen*, 103 (1988), p. 84-89.
- Romers 1969** – H. Romers, *J. de Beijer oeuvrecatalogus* ('s-Gravenhage 1969).
- Stöver 2000** – Jos Stöver, Vincent Collette, Robert van Lit et al. (red.), *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen 2000).
- Van der Wyck 1989** – H.W.M. van der Wyck, *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman* (Alphen aan den Rijn 1989).

De situering van het kasteel Ter Weelde nabij Sluis

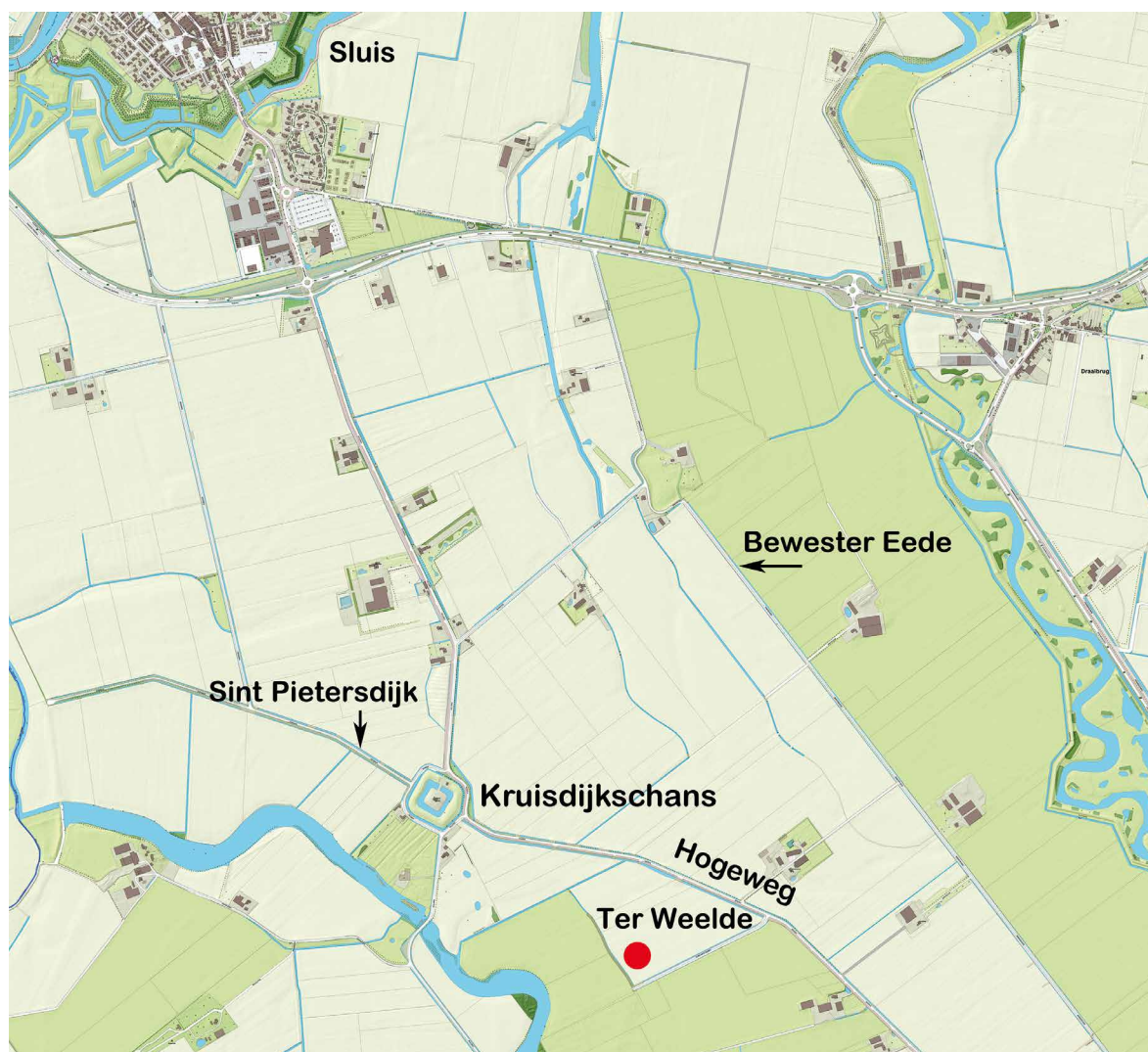
Taco Hermans en Ronald van Immerseel[†]

In de afgelopen decennia hebben gedigitaliseerde bronnen en nieuwe of openbare media enorm bijgedragen aan het onderzoek naar kastelen en buitenplaatsen. Denk hierbij aan het Actueel Hoogtebestand Nederland, waarmee geringe hoogteverschillen in het maaiveld zichtbaar worden en daarmee ook verdwenen kastelen en buitenplaatsen. Dat geldt ook voor luchtfoto's, vooral wanneer zij zijn gemaakt in droge periodes waardoor verdwenen grachten als donkere lijnen in het veld zichtbaar worden. Ook zijn veel kaarten gedigitaliseerd waardoor het zoeken naar verdwenen kastelen en buitenplaatsen wordt vergemakkelijkt.

In 2015 heeft Ronald van Immerseel hiervan een voorbeeld laten zien door te wijzen op onbekende of verdwenen kastelen in westelijk Zeeuws-Vlaanderen.² Meer oostelijk vond hij toen via luchtfoto's een omgracht complex bij Zuiddorpe ten oosten van Sas van Gent (afb. 9).³ Op de Heraldische Kaart van het Brugse Vrije uit 1561-1571 van Pieter Pourbus trof hij diverse kastelen of omgrachte huizen aan, waaronder

het kasteel Ter Weelde ten noordwesten van Aardenburg. Waar dat kasteel echter precies heeft gelegen, was niet bekend.

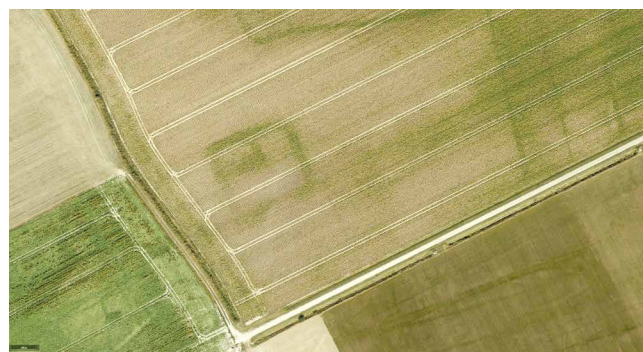
In een poging het omgrachte complex ten zuiden van Zuiddorpe op andere dan de door Van Immerseel gebruikte luchtfoto's te vinden, trof Taco Hermans al scrollend op een luchtfoto contouren van een omgracht complex ten zuidoosten van Sluis aan, dat als twee druppels water lijkt op dat ten zuiden van Zuiddorpe (afb. 1, 2 en 3). Een zoektocht naar dit omgrachte complex bij Sluis op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) leverde niets op. Wel lag er op deze kaart iets ten noordoosten van het omgracht complex een AMK-terrein dat is omschreven als: 'Terrein met mogelijk resten van een kasteel/moated site uit de Late Middeleeuwen. Het zou de resten van Huis ter Weelde betreffen. In de Historische Atlas wordt op deze plaats 'grafkelder' vermeld. Op een luchtfoto van Semeij is een rechthoekige structuur zichtbaar, in het terrein een lichte verhoging. De locatie wordt ook genoemd in relatie tot een schans uit 1604' (afb. 2).⁴

Afb. 1. De ligging van het besproken kasteel en enige van de in de tekst genoemde wegen en plaatsen. Bron: J.W. van Aalst, www.opentopo.nl 2021, details van blad 53FNd en 53FZb, bewerking auteurs.

Afb. 2. Grondsporen die door droogte zichtbaar zijn geworden in het landschap. Midden onder het kasteel Ter Weelde met kleine omgrachte hoofdburcht (1) en L-vormige voorburcht (2). Bij 3 het AMK-terrein met de grafkelder. Het noorden boven. Bron: Cyclomedia StreetSmart, datum opname 2019.

Afb. 3. Detail van afbeelding 2 met de grondsporen van het kasteel Ter Weelde met kleine omgrachte hoofdburcht en L-vormige voorburcht. Het noorden boven. Bron: Cyclomedia StreetSmart, datum opname 2019.

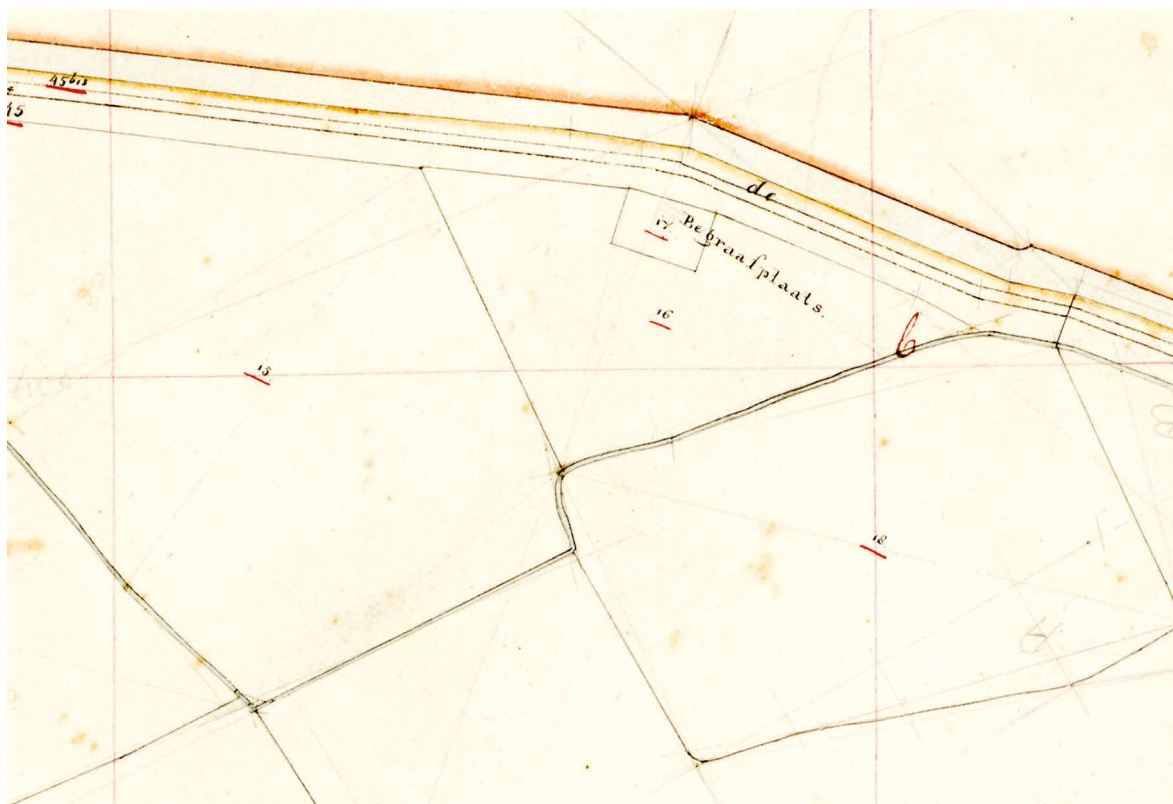
In Archis komt het terrein echter inmiddels wel voor. Onder zaakidentificatienummer 5684170100 staat: 'Op luchtfoto's is een duidelijk vierkant spoor van bewoning zichtbaar. Het is waarschijnlijk een omgracht terrein en kan daarmee een moated site zijn geweest'. De vondstdatum is 12-10-2024 en de meldingsdatum 29-01-2025. Dit lijkt een gevolg van de eerdere publicatie van dit artikel in 2022 (zie noot 1).

Met die 'Historische Atlas' in de beschrijving hierboven is mogelijk de Topografische en Militaire Kaart uit 1857 bedoeld. Op de nettekening van deze

kaart staat in het betreffende perceel 'Grafkelder' (afb. 4).⁵ Op het Kadastraal Minuutplan uit 1824 staat in het driehoekige terrein een rechthoekig perceeltje ingetekend met de tekst 'begraafplaats' (afb. 5). De bijbehorende kadastrale legger noemt als bezitters de weduwe Johanna Vincentia Callenfels-van Dortmont en 'mede-eigenaren in het gemeen'.⁶ De grafkelder behoorde bij de in 1762 op de noordwestelijk gelegen Kruisdijkschans aangelegde gelijknamige buitenplaats. De kelder is bij de ruilverkaveling na W.O. II roemloos verdwenen.⁷

Afb. 4. Detail uit de nettekening van de Topografische en Militaire Kaart uit 1857, blad 53, Sluis. Op de plek van het AMK-terrein staat 'Grafkelder'. Het noorden is boven. Coll. Nationaal Archief, inv.nr. NL-HaNA_4.TOPO_7.53.1.

Afb. 5. Detail van het kadastraal minuutplan van de gemeente Heille uit 1824, blad C 01 met het op de AMK aangegeven terrein. Terrein nr. 17 is aangeduid als 'Begraafplaats'. Het noorden is boven. Coll. RCE, inv.nr. MIN09040C01.

Hoewel er op de foto waterlopen rond het terrein waarneembaar zijn, duiden die toch niet op een voormalig kasteelterrein. Dat lijkt wel het geval voor het terrein ten zuidwesten daarvan, dat zoals gezegd niet op de AMK voorkomt. Het gaat hier om een klein vierkant omgracht terrein met daaromheen een L-vormig eveneens omgracht terrein dat de indruk wekt van een kasteel met hoofd- en voorburcht (afb. 3). Het kleine terrein binnen de gracht meet circa 25 x 15 meter, het totale complex binnen de gracht circa 50 x 45 meter.⁸

De geschiedenis van Ter Weelde

Het lijkt er dus op dat niet het noordelijke terrein, maar het zuidelijke terrein de plek is waar het kasteel Ter Weelde heeft gestaan. Wat weten we over de geschiedenis van Ter Weelde, zoals: wanneer is het gebouwd, wie waren de eigenaren, hoe zag het kasteel eruit, hoe heeft het gefunctioneerd en wat is de reden

van de ondergang? Wie echter alleen een paar grassprietten heeft kan hiermee onmogelijk de grootte van een weide bepalen. Hetzelfde geldt eigenlijk ook voor kasteel Ter Weelde, waarover de bronnen vrijwel zwijgen. Met alleen een summiere hoeveelheid archivalische snippers is het onmogelijk de geschiedenis van het kasteel Ter Weelde te beschrijven. Aan de hand van de schaarse beschikbare bronnen valt echter wel iets te zeggen.

Gottschalk noemt in haar *Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen* een akte uit 1408 waarin staat dat het leengoed Te Werve in het ambacht van Aardenburg is gesplitst.⁹ Te Werve was een leen van de burcht van Brugge. Het 'hof ter Weelden' of het 'casteel ter Weelden' was nabij Te Werve gelegen. Volgens Gottschalk betrof 'Ter Weelden' vermoedelijk het afgesplitste deel van Te Werve.¹⁰ In het in 1435 begonnen register van de Aardenburgse lenen van de burcht van Brugge komt een naamloos leen voor. De omschrijving luidt 'Meester Goossin de Wilde (Nu joncvrouwe Margriete zijn suster) [...] houdt een

leengoed groot zynde achte ende twyntich ghemeten lands, al wettelike ghespeleten vanden leengoede gheheten Ten Weerve, groot zynde vive ende dertich ghemeten ende een half lands'.¹¹

De oorsprong van de familie De Wilde lag in Sint-Andries bij Brugge. Als oudste vermelding noemt Sabbe een oorkonde van 11 april 1243, waarin sprake is van een stuk land van 1½ gemet genaamd 'Rietschilde', gelegen naast de 'mote' de Wilde.¹²

Uit de omschrijving van het naamloze leen uit 1435 blijkt dat Margriete de Wilde als opvolgster van haar broer Goossin dit leengoed bezat. Volgens Sabbe had Goossin dit leen van zijn broer Hannekin de Wilde verworven.¹³ Hannekin en Goossin de Wilde waren kleinzonen van Goswin de Wilde (?-1394), de eerste soeverein baljuw van Vlaanderen en president van de Raad van Vlaanderen. De vader van Goossin was Godfried. Godfried was een bastaardzoon van Goswin en werd door Filips de Stoute in 1394 gelegitimeerd.¹⁴ Ook Godfried had een imposante carrière

als raadsheer van de hertog van Bourgondië, algemeen ontvanger van Vlaanderen en Artesië en waterbaljuw van Sluis.¹⁵ Goossin overtrof zijn vader. Na een universitaire studie werd hij in 1428 benoemd tot raadsheer van de hertog, in 1440 tot rekwestmeester van het hertogelijk hof en voorzitter van de Raad van Vlaanderen en in 1445 tot voorzitter van het Hof van Holland.¹⁶ Na deze hoge vlucht was de val des te dieper. In een ruzie met procureur-generaal Bengaert Scey beschuldigden beiden elkaar van manslag en de 'onnoemelicke sonde' (sodomie). Hertog Filips de Goede liet de zaak onderzoeken en Goossin werd in 1449 schuldig bevonden en op kasteel Loevestein onthoofd.

Als Ter Weelde inderdaad in 1408 afgesplitst is als leen van Te Werve, dan zou de naam Ter Weelde wel eens afgeleid kunnen zijn van de eerste eigenaren, het geslacht De Wilde. Intrigerend hierbij is dat op meerdere zeventiende-eeuwse kaarten Ter Weelde wordt aangeduid als 'Ter Wilde' (afb. 6).¹⁷

Afb. 6. De weergave van kasteel Ter Weelde op kaarten:

1. Jan de Hervy 1501, coll. Brugs Museum, inv.nr. GRO1382.1.
2. Pieter Pourbus 1571, coll. Musea Brugge, inv.nr. GRO0220.1.
3. Anoniem circa 1650, coll. Rijksarchief Brugge, 113, inv.nr. 40.
4. J.D. Deken 1743 naar toestand 1650?, coll. Rijksarchief Brugge, 113, inv.nr. 533.

5. Jacques Lobbrecht 1657, coll. Rijksarchief Brugge, 113, inv. nr. 541.
6. A. Villegas 1690, coll. Rijksarchief Brugge, 113, inv.nr. 29.

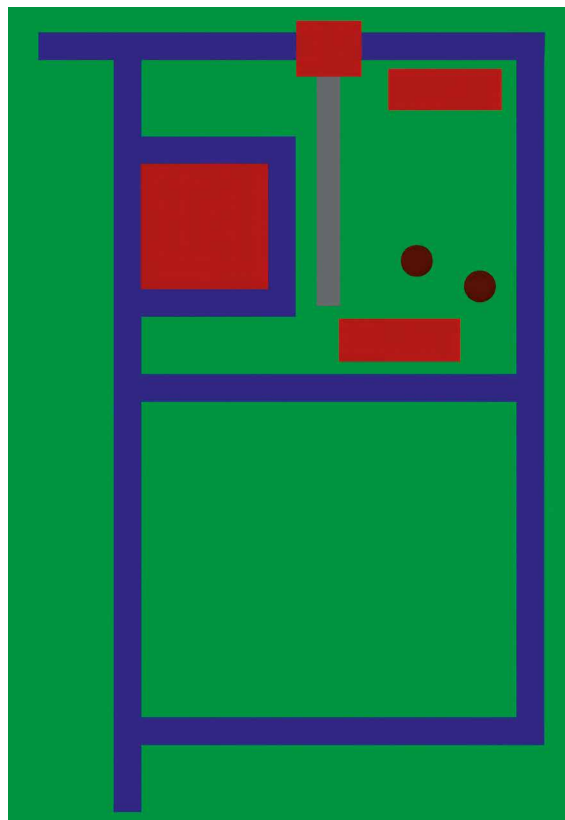
Een eerstvolgende vermelding van Ter Weelde vinden we in 1514. Het leengoed blijkt dan in handen te zijn van de adellijke familie De Baenst: 'J. de Baenst loue son fief dit Tgoet te Weilde, aux prix de 3 s. 2 d. gr. la mesure de terre et 6 lb. gros pour le verger; de plus, le fermier doit livrer tous les ans: 60 paer duven; 12 hoet tarwe, te Kersdach, te 5 s. gr. thoet; 24 hoet haver te 2 s. gr. thoet; 5 pysen buerte'.¹⁸ Dat er toen daadwerkelijk sprake was van een heerlijk huis waar de eigenaar af en toe verbleef, blijkt uit de aanvulling op de leenvermelding: 'bovendien als mynen heere of zine joncvrauwe comen ter Weilde ligghen, de versche buerte te 1 ½ d. gr. Tpont; de room te 4 d. gr. de stoop; de kernemele of vervloten mele te 1 esterling de stoop; de nieuwmolken melk te 1 gr. de stoop; de eyers te 10 d. gr. thondert'.

Beschrijving van het kasteel

Van het kasteel Ter Weelde zijn geen topografische afbeeldingen bekend. De enige afbeeldingen die er zijn, komen we tegen op kaarten uit de zestiende en zeventiende eeuw (afb. 6). Omdat deze kaarten in de meeste gevallen niet zijn gemaakt om kastelen weer te geven, zijn deze meestal aangegeven met symbolen. Vaak gaat het dan om een gebouw tussen twee torens en, als de cartograaf enig verschil in 'rang' wil maken, ook als gebouw met maar één toren. Op de kaarten van J. Lobrecht uit 1657 en van A. Villegas uit 1690 is het kasteel afgebeeld als gebouw tussen twee torens (afb. 6, deelkaart 5 en 6). Omdat er geen perspectief is aangegeven zou het nog om een vierkant kasteel met vier torens kunnen gaan, maar dat is dan wel erg speculatief. De kopie van J.D. Deken uit 1743 van een kaart uit vermoedelijk kort na 1650 geeft een afwijkend beeld (afb. 6, deelkaart 4). Hier lijkt het op een langwerpig gebouw met één hoge (trap)toren op een derde van de voorgevel. Een anonieme kaart uit circa 1650 lijkt het kasteel weer te geven als vierkant met hoektorens (afb. 6, deelkaart 3). Toch blijven al deze afbeeldingen schetsmatig en is niet duidelijk hoe betrouwbaar ze zijn.

Veel duidelijker is de weergave op de kaart van Pieter Pourbus uit 1570 (afb. 6 deelkaart 2). Hier zien we omgrachte terreinen met daarop bebouwing. Vrij gedetailleerd is een hoofdburcht te zien met daaromheen een, in dit geval U-vormige voorburcht. Dit komt al heel sterk overeen met de grondsporen

op de luchtfoto met als enig verschil dat daarop een L-vormige voorburcht te zien is. De voorburcht wordt bij Pourbus aan de noordwestzijde ontsloten door een poortgebouw en bevat verder enige gebouwen en hooibergen (afb. 7). De hoofdburcht wordt weergegeven als een vierkant kasteel met ronde hoektorens. Afgaande op de maten van bekende vierkante kastelen als het Muiderslot en kasteel Ammersoyen, met beide een omvang van ruim 30 meter, lijkt dit wat te groot voor het daadwerkelijke terrein van 25 x 15 meter. Toch is het niet ondenkbaar dat hier een compact vierkant of rechthoekig kasteel heeft gestaan met ronde hoektorens. Zo meet het kasteel Valckenstein bij Rotterdam 23 x 22 meter met aan één zijde twee ronde torens. Wanneer er dan ook nog aan de andere zijden twee ronde torens zouden staan, komen we op een maat van 25 x 22 meter. Een iets kleinere variant, als de luchtfoto qua maat inderdaad het oorspronkelijke kasteleiland weergeeft, zou dan denkbaar zijn.

Afb. 7. Schematische voorstelling van het kasteelterrein op de kaart van Pieter Pourbus. Links in rood de hoofdburcht, boven het poortgebouw en rechts twee bijgebouwen waarvan de onderste mogelijk de boerderij is (is op de kaart iets groter). In bruin de twee hooibergen. Illustratie Taco Hermans 2025.

Zou Pourbus niet ook een schematische weergave van het kasteel geven, bijvoorbeeld in de vorm van een symbool? Daar lijkt het niet op. In de wijde omgeving van Ter Weelde worden huizen in aanzicht weergegeven, maar uitgerekend bij Ter Weelde is een plattegrond afgebeeld. Dat is overigens ook het geval bij het kasteel van Sluis en de plattegrond daarvan is, hoewel ovaalvormig weergegeven, toch betrouwbaar als een ringmuur met acht torens (in werkelijkheid acht torens en twee poorten). Kortom, met enige voorzichtigheid zou Ter Weelde een kasteel geweest kunnen zijn met een compacte hoofdburcht met vier hoektorens.

Over de voorburcht kunnen we ook, met enige voorzichtigheid, iets zeggen. Er staan volgens de kaart van Pourbus bijgebouwen op, hetgeen gebruikelijk is. Het gaat dan om zogenaamde bouwhuizen, waarin onder meer opbrengsten van het land werden opgeslagen. Soms is er ook een boerenbedrijf op gevestigd, maar soms ligt dat er ook net buiten (onder andere bij kasteel Oudegein en Zuylen). In dit geval lijken er twee hooibergen zichtbaar, wat zou kunnen duiden op dat boerenbedrijf. Of de voorburcht ook een duifhuis kende is niet duidelijk. Voor het leveren van de in 1514 genoemde 60 paar duiven per jaar is een behoorlijk grote duiventil nodig. Deze staat soms apart op het terrein (onder andere Huis Doorn en kasteel Rijnestein bij Jutphaas), is gevestigd in een toren van de hoofdburcht (onder andere kasteel Beverweerd) of bevindt zich in een poortgebouw (onder andere kasteel Groenestein te Langbroek). Het is dus denkbaar dat de duiventil hier gevestigd was in het poortgebouw aan de noordzijde van de voorburcht, zichtbaar op de kaart van Pourbus.

Ter Weelde tijdens de Nederlandse Opstand

Na de aanvang van de Nederlandse Opstand in 1568 werd West-Zeeuws-Vlaanderen al snel een van de (voornaamste) strijdtonelen. Om de snelle opmars van de Spaanse veldheer Alexander Farnese te stuiten werden door de opstandelingen dijken bij Sluis door-gestoken en werd de zeesluis bij Breskens vernield. Grote delen van West-Zeeuws-Vlaanderen kwamen hierdoor onder water te staan. Hierbij ontstond het Lapscheurse Gat als een zijarm van het Zwin. Een

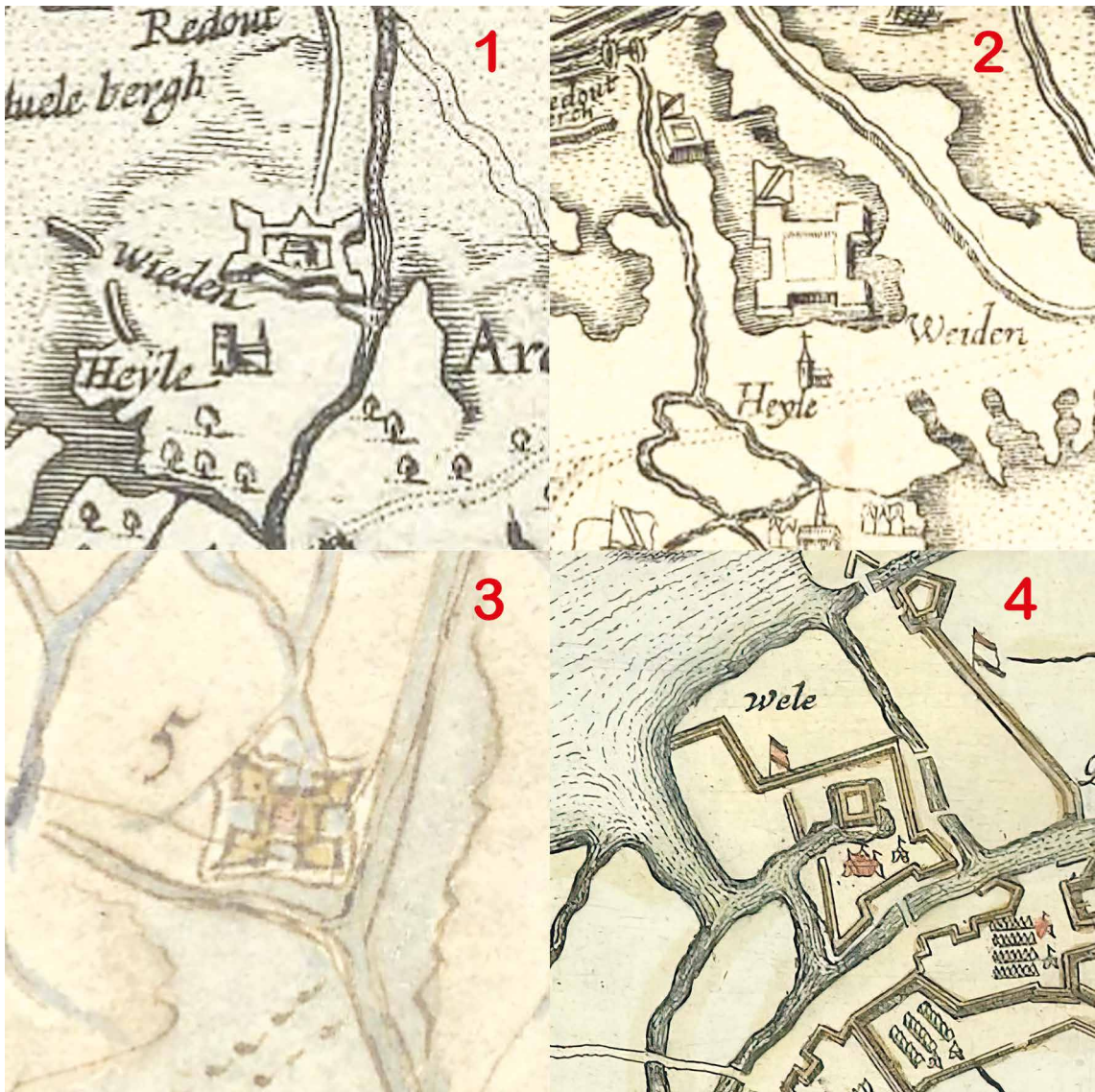
arm van het Lapscheurse Gat strekte zich ver uit in zuidelijke richting als de Stierskreek en Praatvliet tot aan kasteel Ter Weelde.

Oostende was als sinds het begin van de opstand in handen van de opstandelingen. Eind jaren '80 van de zestiende eeuw was het de enige Vlaamse stad die nog in Staatse handen was. Vanuit Oostende werd het omringende platteland met rooftochten en plunderingen bedreigd. Om deze strooptochten een halt toe te roepen, verzocht het bestuur van het Vrije van Brugge aan de Waalse kapitein Lespine, die het eiland van Cadzand onder zijn bevel had, om 'te maecken eeneghe forten'.¹⁹ Een van deze vestingwerken werd bij of rond kasteel Ter Weelde aangelegd. In juli 1597 wordt 't kasteel ter Weylde' voor het eerst genoemd als een van de hiertoe aangelegde schansen. In juli 1601 begon aartshertog Albrecht van Oostenrijk met het beleg van Oostende, dat uiteindelijk ruim drie jaar zou duren. Met het doel Oostende te ontzetten, landde prins Maurits met een grote invasiemacht in 1604 in het Land van Cadzand. Na een snelle verovering van een groot deel van West-Zeeuws-Vlaanderen sloeg Maurits het beleg op voor Sluis. Hierbij werd eind april 1604 de schans bij Ter Weelde veroverd door de troepen van prins Maurits. Staats bevelhebber Charles van der Noot legde vervolgens een versterkt kamp bij het kasteel Ter Weelde aan. Na 31 mei 1604 werd de versterking uitgebouwd tot een schans.²⁰ Deze nieuwe schans vormde een onderdeel van een ketting van verdedigingswerken die aangelegd werd in de 'drijvende' ommelanden rondom Sluis om de stad af te grendelen van de buitenwereld. Na vier maanden gaf de Spaanse bezetting van Sluis zich over.

Op de kaart van J. en H. Hondius uit 1604 van het beleg van Sluis staat kasteel Ter Weelde weergegeven als 'Wieden' (afb. 8, deelkaart 1). Het is dan schetsmatig weergegeven als het kasteel omgeven door een aarden(?) wal met bastions. Op een anonieme kaart uit 1621 is het dan weer een vierkant met vier bastions en ook hier aarden wallen(?). Villegas, die we ook hiervoor al zagen met een tekeningetje van het kasteel, beeldt in 1630 eveneens een vierkante schans af met vier bastions (afb. 8, deelkaart 3). Op de kaart van Willem Jansz. Blaeu lijkt Ter Weelde (Wele) nauwkeuriger ingetekend en is het een schans zonder bastions, maar eerder een met een aarden wal omgeven kampement (afb. 8, deelkaart 4). Het

kasteel is dan het hoofdkwartier van het kampement van eerste bevelhebber Charles van der Noot, heer van Hoogwoude en Aertswoude. De vraag is hier gelijk aan die over de weergave van de kastelen: hoe betrouwbaar zijn de weergaven van de schans? Het doel van de kaarten was om posities in beeld te

brengen en niet zozeer de vorm van een versterking, tenzij het misschien ging om die rond steden. Daar komt bij dat Villegas in 1690 iets heel anders tekent dan in 1630, alsof de omwalling toen al weer geslecht was. Wat natuurlijk zou kunnen, zover reikt onze kennis niet.

Afb. 8. Overzicht van de weergave van de schans bij het kasteel Ter Weelde:

1. Kaart van de belegering van Sluis. J. en H. Hondius, 1604. Ten westen van Aardenburg is kasteel ter Weelden zichtbaar. Het kasteel is omgeven door wal met bastions en aangeduid als 'Wieden'. Coll. Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL), inv.nr. COLLBN Port 37 N 49.
2. Kaart van de belegering van Sluis met de schans bij Ter Weelde (hier Weiden genoemd) weergegeven als vierkant met bastions op de hoeken. Anoniem 1621. Coll. UBL, inv.nr. COLLBN Port 37 N 80.

3. Kaart van de belegering van Sluis door A. de Villegas 1630. Ook hier is de schans weergegeven met vier bastions. In het colofon is nu wel de goede naam gegeven: nr. 5 is 'fort ter Weelde'. Coll. UBL, inv.nr. COLLBN Port 37 N 48.
4. Kaart van de belegering van Sluis door Willem Jansz. Blaeu, 1649. De schans 'Wele' is nu weergegeven als vierkant zonder bastions. Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel III, nr. 116.

In de nacht van 1 op 2 augustus 1604 werd een aanval op de schans van Ter Weelde, vanuit Brugge geleid door Spinola, afgeslagen.²¹ Na de overgave van Sluis werd Van der Noot in 1604 bevelhebber van Sluis en luitenant-gouverneur van Vlaanderen.

Ter Weelde na de Nederlandse Opstand

Vanaf 1611 werd de Sint Pietersdijk aangelegd, maar de herdijking van de drijvende gronden tot de polders Bewester Eede benoorden Sint Pietersdijk en Bewester Eede bezuiden Sint Pietersdijk zou pas vanaf 1650 beginnen (afb. 1). Van den Broecke schreef het teloorgaan van de Zeeuws-Vlaamse kastelen toe aan inundaties die vanaf 1583 een groot deel van West-Zeeuws-Vlaanderen in een binnenzee veranderden: 'De overstromingen vernielden tenslotte alle riddershofsteden die er eens stonden. Hun vernielde resten verdwenen langzaam maar zeker onder een dikke laag slibstoffen die de getijden er achter lieten en nadat de herrijzenis weer een feit was geworden, was er van de hoven niets meer te bespeuren. Alleen in de oude overlopers staan hun namen nog vermeld.²² Van hun vormen, indelingen en constructies bleef niets voor het nageslacht bewaard. Of we er in de naaste toekomst nog wat van aan de weet zullen komen, hangt hoofdzakelijk af van toevallige ontdekkingen. De kans dat oudheidkundig bodemonderzoek er in

de loop der jaren nog eens wat van aan het licht zal brengen is klein, maar lijkt desondanks niet uitgesloten'.²³ Ter Weelde komt nog tot eind zeventiende eeuw op kaarten voor, maar was vermoedelijk al lang voor die tijd vervallen en/of gesloopt en mogelijk dus onder een laag slib verdwenen. Wellicht werd bouw materiaal hergebruikt bij de aanleg van de Kruisdijschans in 1639 of anders wel bij het herstel of de bouw van boerderijen nadat de inpoldering succesvol voltooid was.

Besluit

Door het beschikbaar komen en samenvoegen van meerdere digitale bestanden is de locatie van het kasteel Ter Weelde teruggevonden. Aanvullend onderzoek heeft ook meer gegevens over dit kasteel opgeleverd dan tot nu toe bekend was. Het verdient aanbeveling dit soort onderzoek te stimuleren, waardoor er meer kennis over de verdwenen kastelen in Zeeland wordt verkregen, maar waarmee ook voormalige kasteelterreinen beter beschermd kunnen worden of indien nodig archeologisch onderzocht wanneer er ingrepen op het terrein gepland staan.

Of de sporen ten zuiden van Zuiddorpe (afb. 9) ook betrekking hebben op een kasteelterrein moet nog worden onderzocht. Het terrein komt (nog) niet voor in het Kastelenlexicon.

Afb. 9. De door Ronald van Immerseel aangetroffen grondsporen ten zuiden van Zuiddorpe. Bron: Cyclomedia StreetSmart 2019.

Summary

The location of Ter Weelde Castle near Sluis (Zealand)

The article investigates the precise location and history of the disappeared castle of Ter Weelde in western Zeeuws-Vlaanderen, using modern techniques such as aerial photography, digital maps, and archaeological data.

This research revealed the existence of a formerly unidentified square, moated terrain to the southeast of Sluis. An L-shaped outer bailey also became visible. Identified as the location of Ter Weelde Castle, the site matches closely with a 1570 map by Pieter Pourbus.

Historical sources on the castle are scarce. A deed from 1408 suggests the Ter Weelde estate had split off from the larger estate of Te Werve. In the fifteenth century, the estate was owned by the influential Bruges-based De Wilde family. Later, in 1514, it was in the hands of the noble De Baenst family, and records from that time mention agricultural revenues and the owner's residence.

Although no illustrations of the castle survive, sixteenth- and seventeenth-century maps offer schematic depictions. Pourbus' map shows a compact square main castle with round corner towers and a U-shaped outer bailey, features that match the aerial imagery. The site's dimensions suggest a modest size, similar to castles like Valckenstein near Rotterdam. The presence of haystacks on the map possibly indicates a farming function on the outer bailey. A delivery of pigeons in 1514 hints at the presence of a dovecote, likely situated in the gatehouse.

During the Eighty Years' War, the castle gained strategic significance. Around 1597, it became part of a network of fortifications designed to block Spanish forces. In 1604, troops under the stadtholder Maurice captured the fort at Ter Weelde and expanded it. In August 1604, an attack from Bruges was repelled, and the region came under Dutch control.

After the war, many castles in Zeeuws-Vlaanderen vanished and Ter Weelde likely fell into ruin during or shortly after this period and disappeared under a layer of silt. Although the castle continued to appear on maps until the late seventeenth century, no physical remains are known today.

Over de auteurs

Dr.ir. Taco Hermans (1955) studeerde in 1984 af als restauratiearchitect aan de Technische Universiteit Delft. In 1985 was hij medeoprichter van het bureau Hermans en Kamphuis, bouwhistorici. Vanaf 1990 was hij werkzaam als adviseur monumenten bij het Gelders Genootschap in Arnhem en van 2001 tot september 2019 als senior onderzoeker en specialist kastelen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort. In 2013 promoveerde Taco op een onderzoek naar middeleeuwse woontorens aan de Universiteit Leiden.

Publiceert veel over kastelen, is redactielid van het Kastelenlexicon en van het *Infobulletin* van de Stichting Vrienden Kastelen en Buitenplaatsen van Holland en Zeeland en is als bestuurslid en lid van zowel de Wetenschappelijke Adviesraad als het Expertteam verbonden aan de Nederlandse Kastelenstichting. (Bestuurs)lid van de Nederlandse Kastelenstudiegroep en het internationale gezelschap Château Gaillard. Vanaf 2016 medeoprichter, bestuurslid (tot 2019) en eindredacteur van de Stichting Kastelenstudies Nederland.

Sinds 2019 is hij werkzaam als zelfstandig specialist kastelen en buitenplaatsen.

Drs. R.H.M. (Ronald) van Immerseel (1971-2024) was als historicus en groenerfgoedsspecialist werkzaam bij Stichting In Arcadië te Amersfoort. Na zijn studie Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht heeft Ronald zich gespecialiseerd op het gebied van historische buitenplaatsen. Ruim twaalf jaar was Ronald als historicus verbonden aan het planbureau van Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen. In deze jaren heeft hij veelvuldig gepubliceerd over kastelen en buitenplaatsen met hun groene omgeving, onder meer als redacteur van *Historische Woonsteden* en de jaarboeken van de Nederlandse Kastelenstichting. In 2008 coördineerde hij de Zeeuwse activiteiten in het kader van het Jaar van het Religieus Erfgoed. Tot 2015 was hij bestuurslid van de Kastelenstichting Holland en Zeeland.

Voor Stichting In Arcadië verrichtte Ronald historisch onderzoek naar de wordingsgeschiedenis van groen erfgoed. Hij was onder andere redacteur van de tijdschriften *Arcadië* en het *Tuinjournaal* (van

de Nederlandse Tuinenstichting), adviseur van het bestuur van de stichting Vrienden Particuliere Historische Buitenplaatsen en lid van de Beheer en Advies Commissie van Geldersch Landschap en Kasteelen. In 2012 schreef hij samen met Leo Hendriks de landelijke

Richtlijnen Tuinhistorisch Onderzoek in opdracht van het College van Rijksadviseurs, de Rijksdienst Cultureel Erfgoed, het Nationaal Restauratiefonds, Nationaal Groenfonds en de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.

Noten

1. Dit is een verbeterde en licht aangevulde versie van het artikel dat in 2022 in het *Tijd|Schrift* is verschenen, zie Hermans en Van Immerseel 2022.
2. Van Immerseel 2015.
3. Het omgrachte terrein ligt ongeveer in het midden van de weilanden begrensd door de Zijpstraat, Provinciale weg en Koninkjesdijk, centrum-coördinaten 52.187, 360.645. Het destijds ook door hem gevonden omgrachte complex bij Westdorpe blijkt bij nader inzien een verdwenen schans.
4. Bron: https://rce.webgispublischer.nl/?map=RCE_Huisatlas, monumentnummer 2432, toponiem Hoge Weg. Met 'Semeij' is Jacques Semeij bedoeld, een piloot-instructeur die meer dan 60.000 luchtfoto's heeft gemaakt van merkwaardige patronen in akker- en weilanden.
5. Blad 53_2rd.
6. RCE, inv.nr. OAT09040C001.
7. Van Immerseel 2013, 43-44.
8. Ter vergelijking, het kleine terrein binnen de gracht bij het complex in Zuiddorpe meet circa 30 x 25 meter en het totale complex binnen de grachten 65 x 60 meter.
9. Gottschalk 1958, 41 en 226.
10. Idem, 228
11. Gilliodts-van Severen 1890, 476.
12. Sabbe 1997, 27.
13. Idem, aldaar 45.
14. Idem, aldaar 44.
15. Idem, aldaar 44-45.
16. Idem, aldaar 45. De titel van rekwestmeester werd sinds de middeleeuwen verleend aan bepaalde hoge ambtsdragers in de gerechtelijke en bestuurlijke sector.
17. Kaart met de toestand van de heerlijkheid Middelburg (uittreksel van een oude kaart, gemaakt door J.D. Delen 1743). Rijksarchief te Brugge, inventaris 113 [kaarten en plannen], inv. nr. 533. Gezien de weergave van de grens 1609-1610 vermoedelijk een kopie van een origineel van kort na 1610 en de Kaart van de heerlijkheid Middelburg, 1650. Rijksarchief te Brugge, inventaris 113 [kaarten en plannen], inv. nr. 533.
18. Gilliodts-van Severen 1883, 563.
19. Coornaert 1974, 235.
20. Idem, 242-243.
21. Idem, 243.
22. Overlopers zijn registers met gegevens over grond en gebouwen die buiten de dorps- of stadskern liggen.
23. Van den Broecke 1978, 306-307.

Literatuur

- Van de Broecke 1978 – J.P. van den Broecke, *Middeleeuwse kastelen van Zeeland* (Delft 1978).
- Coornaert 1974 – M. Coornaert, *Knokke & het Zwin* (Tielt 1974).
- Gilliodts-van Severen 1883 – L. Gilliodts-van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutumes de Bourg de Bruges. Deel II* (Brussel 1883).
- Gilliodts-van Severen 1890 – L. Gilliodts-van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées. Deel I. Ardenbourg. Biervliet. Blankenberghe* (Brussel 1890).
- Gottschalk 1958 – M.K.E. Gottschalk, *Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, deel II (Assen 1958).
- Hermans en Van Immerseel 2022 – Taco Hermans en Ronald van Immerseel, 'De situering van het kasteel Ter Weelde nabij Sluis', *Tijd|Schrift* 66 (2022), p. 9-16.
- Van Immerseel 2013 – Ronald H.M. van Immerseel, 'De Kruisdijkschans: fort, buitenplaats en boerderij', in: Nanda van den Berg en Karien van Veggel (red.), *Kruisdijkschans. In oude glorie hersteld* (Groede 2013), p. 28-57.
- Van Immerseel 2015 – Ronald H.M. van Immerseel, 'De Zeeuws-Vlaamse kastelen in het Kastelenlexicon Zeeland', in: *Tijd|Schrift* 40 (2015), p. 21-29.
- Sabbe 1997 – J. Sabbe, 'Ridder Goswin de Wilde (?-1394) uit Sint-Andries-Brugge en Varsenare, de eerste soeverein baljuw van Vlaanderen', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 1 (1997), p. 25-47.

‘Deed die pylers afbreken ende die erde voirts afsteken’

De middeleeuwse en vroegmoderne bouwfases van kasteel Borgharen

Kim Heuvelmans

De bouwgeschiedenis van het Limburgse kasteel Borgharen is in grote lijnen bekend (zie de fase-ringstekening in bijlage 1).¹ Over de details van de middeleeuwse en vroegmoderne periode van het kasteel, met name hoe het zich ontwikkelde van een toren naar een D-vormig hoofdgebouw met twee hoektorens in de zestiende eeuw is echter nog veel onduidelijk (afb. 1). In november 2023 bezocht de Kastelenstudiegroep het kasteel,

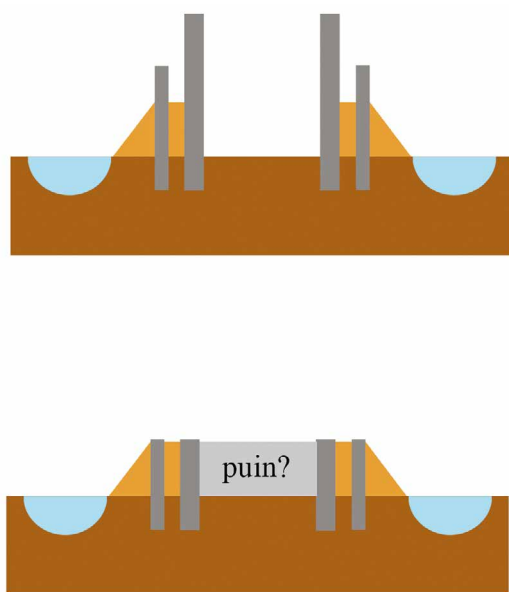
waarbij de sporen van deze eerste fases onder de loep werden genomen. Het bezoek zorgde voor diverse interessante bevindingen, hypotheses en vooral veel nieuwe onderzoeksvragen. Een van de belangrijkste was: waarom staat de ‘ringmuur’ zo dicht op de woontoren? Wat zegt dit over de functie van de muur en over de relatieve chronologie van het complex? In dit artikel zal blijken dat deze vragen niet eenvoudig te beantwoorden zijn.

Afb. 1. Luchtfoto van kasteel Borgharen uit 2021. Foto: Jan van Dalen fotografie.

Woontoren met ringmuur – twaalfde tot begin veertiende eeuw

Kasteel Borgharen kent een geschiedenis die teruggaat tot in de dertiende eeuw. De oudste bekende eigenaren/bewoners zijn de heren van het geslacht Van Haren. In 1217 komen zij voor het eerst voor in de archieven en ze hebben de rijksheerlijkheid Borgharen in ieder geval tot 1275 in bezit. Ze droegen de naam van het dorp ('Haren') en waren in dienst bij de hertog van Brabant. Adam van Haren was in 1231 in naam van de hertog voogd van Maastricht en zijn nakomelingen bleven dit tot het einde van de veertiende eeuw.² De kern van het kasteel, de verdedigbare woontoren aan de Maas, stamt mogelijk echter al uit de twaalfde of (vroeg) dertiende eeuw. Vermoedelijk bestond het kasteel in deze fase uit een stenen woontoren met daar omheen een houten palissade, al dan niet op een omgracht eiland.³ In de dertiende eeuw werd de mogelijke houten palissade vervangen voor een ringmuur in kolenzandsteen. De toren bij Borgharen ('Haren') werd op 5 augustus 1318 door de Bisschop van Luik en de Maastrichtenaren aangevallen omdat de toren was veroverd door Reinout van Valkenburg (circa 1283-1333). Reinout

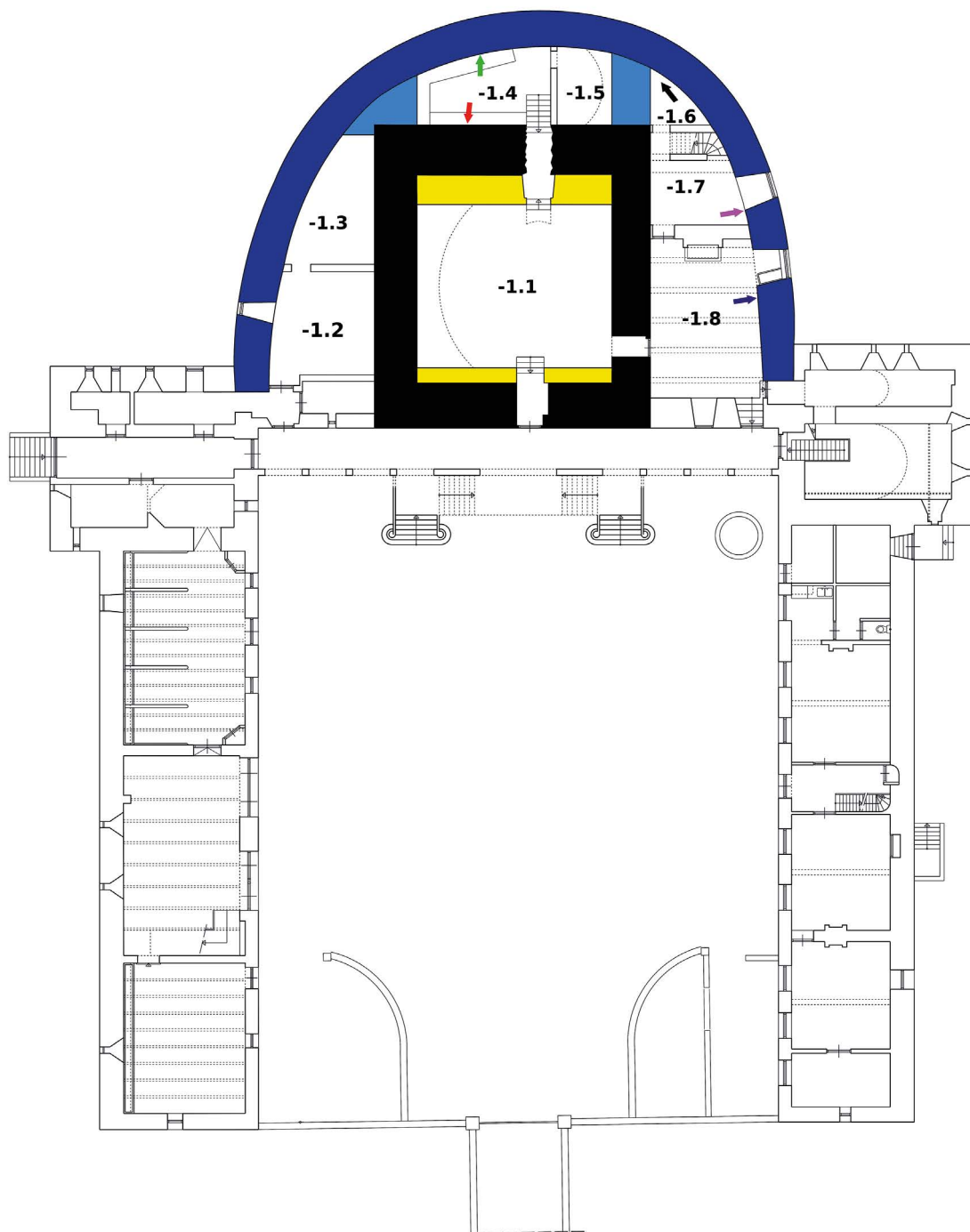
Afb. 2. Schematische weergave van de vermoedelijke situatie van kasteel Borgharen in de veertiende eeuw: voor (boven) en na (onder) de verwoesting in 1318.

gebruikte de toren als uitvalsbasis om schippers en kooplieden onderweg van en naar Maastricht aan te vallen en te beroven. Maastrichtenaren lieten zich dit niet welgevalen en schakelden de bisschop van Luik in.⁴ De niet geheel betrouwbare veertiende-eeuwse kroniek 'Brabantsche Yeesten' beschrijft de aanval en beweert dat de toren in 1318 tot op de grond toe werd verwoest en de bezetters werden uitgemoord:

*'Over die Mase trac hi mit allen,
Ende is vore Haren ghefallen:
Dit was een vast toren, zonder waen [hoop of vermoeden]
Die bi Tricht was ghestaen.
Die de porters sere dwanc...
Die bisschop den toren wan
Met ghewapenden hant dan,
Ende al dat hire [hij er] in vant
Papen, riddersen en de seriant
Dat moeste al ten sweerde gaen
[..]
Die toren wart tier selver stont
Te broke al tote in de grond.'*⁵

Over het exacte eigendom van de heerlijkheid direct na de verwoesting (afb. 2) zijn de bronnen niet eenduidig. In ieder geval werd de heerlijkheid Borgharen in 1330 eigendom van Adam van Haren, op voorwaarde dat het voortaan een Brabants leen werd. In 1402 werd het via erfenis eigendom van Arnold van Hamel van Elderen.⁶

Het basement van deze rechthoekige uit kolenzandsteen opgetrokken woontoren is nog aanwezig in het huidige souterrain van het kasteel en bezit een muurdikte van 2,10 tot 2,25 meter en een buitenwerks maat 12 bij 14 meter (afb. 3). Ook het basement van de ringmuur is nog aanwezig en is eveneens opgetrokken in kolenzandsteen met daarnaast diverse andere steensoorten erin. Het metselwerk bestaat hoofdzakelijk uit afwisselende lagen van grote en smalle stenen, met grote zones rommelig werk ertussen. De muur verjongt aan de veldzijde, helt achterover en staat aan de kasteelzijde in het lood. De ringmuur kan gezien het gemêleerde materiaal na de verwoesting van 1318 hersteld of herbouwd zijn met stenen van de woontoren of de ringmuur zelf (zie afb. 5 tot en met 8).

SOUTERRAIN (HOOFDBOUW)
KELDER + BEGANE GROND (VLEUGELS)

Afb. 3. Overzichtstekening van het souterrain met in het donkerblauw de woontoren, in het blauw de ringmuur, in het lichtblauw de vulmuren (alle drie van vóór 1318) en in het geel de mergel muren in de woontoren (mogelijk 1560). Bij de pijlen de verschillende besproken snijlagen. Zie voor de rode en groene pijl afb. 9; de zwarte pijl afb. 11; de roze pijl afb. 12; de paarse pijl afb. 13. De snijlagen aan de buitenzijde (afb. 5 t/m 8) staan hier niet aangegeven. Onderleggers vervaardigd door HVNA Architecten (23-7-2020).

Snijlagen

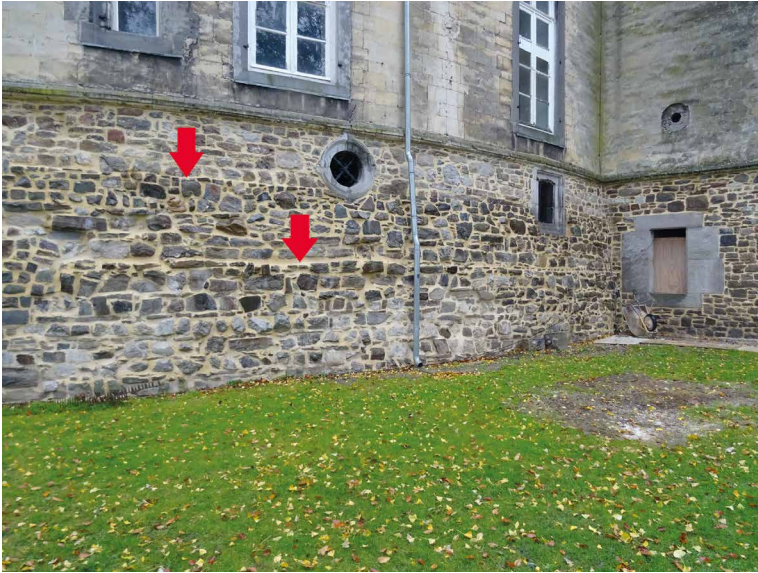
De onderzijde van de buitenzijde van de ringmuur is in mei 2023 ontdaan van diverse aanhelingen in baksteen metselwerk en opnieuw gevoegd. De muur was door deze aanhelingen en platvol voegwerk uitgevoerd als zichtwerk (afb. 4). Door de restauratie is het achterliggende muurwerk – en daarmee enkele bouwsporen – in het zicht gekomen. De muur blijkt aan de zuidzijde twee snijlagen te hebben en één in de noordzijde (afb. 5 t/m 7). Een snijlaag is een verjonging in het muurwerk. Met een snijlaag wordt een breed aangelegd fundament van een muur versmald tot de gewenste breedte. Dit is een aanduiding dat een muur oorspronkelijk niet is bedoeld als zichtwerk maar als funderingswerk. Ook de ruwheid van het gevelvlak

duidt erop dat dit niet bedoeld is als zichtwerk (afb. 8). De aanwezigheid van de snijlagen duidt er dus op dat er een grondpakket (talud) tegen het huidige basement van de ringmuur lag. Een defensieve ringmuur zou geen snijlagen hebben gehad op maaiveld, omdat de versnijdingen immers gebruikt kunnen worden om de muur te beklimmen.

Ook aan de binnenzijde van de ringmuur en aan de buitenzijde van de woontoren in het westen zijn op een aantal plaatsen snijlagen geconstateerd. Aan de buitenzijde van het basement van de woontoren (in ruimte -1.4) is een snijlaag te zien (afb. 3 en 9). De zichtbare legmortel, het ontbreken van een voegmortel en het grove oppervlak van de muur in -1.4 bevestigt eveneens dat het hier gaat om funderingswerk dat oorspronkelijk onder het maaiveld lag.

Afb. 4. De zuid- en westzijde van de ringmuur in 2021 voor het verwijderen van de aanhelingen en het opnieuw voegen in 2023. Het basement bestaat uit kolenzandsteen van vóór 1318, de mergel opbouw van ca 1560. Foto: Jan van Dalen fotografie.

Afb. 5. De snijlagen in de zuidzijde van de ringmuur. Foto: Jan Kamphuis 2023.

Afb. 6. De snijlaag in de westzijde van de ringmuur. Foto: Jan Kamphuis 2023.

Afb. 7. Detail van de snijlaag in de ronding van de noordzijde van de ringmuur. Foto auteur 2020.

Afb. 8. Het grove gevelvlak van de ringmuur en twee snijlagen in de ronding van de zuidzijde van de ringmuur. Foto: Jan Kamphuis 2023.

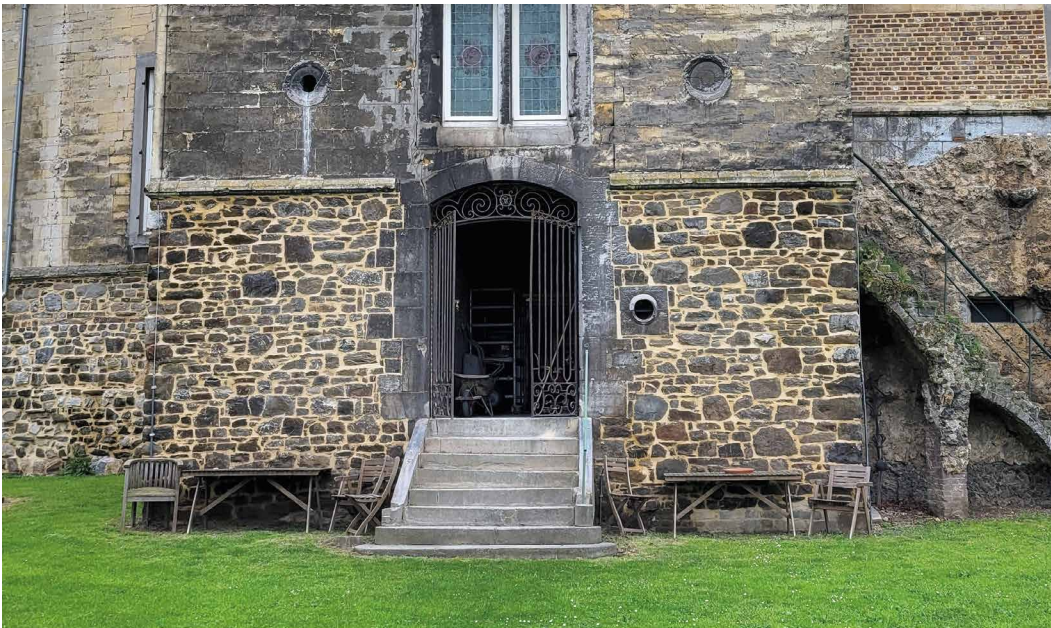

Afb. 9. Ruimte -1.4 (gezien naar het zuiden) met links de buitenzijde van de woontoren met snijlaag (rode pijl) en rechts de ringmuur met eveneens een snijlaag (groene pijl). Zie voor de ruimtenummers afb. 3. Foto auteur 2024.

Bij de woontoren is hier ook goed het middeleeuwse metselverband in mooi doorlopende lagen van grote blokken te zien, in contrast tot het latere muurwerk van de hoektorens (afb. 10). In dezelfde ruimte (-1.4) is de binnenzijde van de ringmuur eveneens onafgewerkt en ook hier is een snijlaag te zien. Daarnaast zijn in de noordzijde van de ringmuur aan de binnenzijde snijlagen te zien: een relatief lage en brede in ruimte -1.6 en een hoge en steeds smallere boven in ruimtes -1.7 en -1.8 (afb. 11 tot en met 13).

In de andere gevels van de woontoren zijn geen versnijdingen waargenomen. Deze muren zijn gepleisterd aan de noordzijde en aan de zuidzijde gerepareerd met kalkzandsteen. De versnijdingen kunnen dus ook in de tussentijd zijn weggewerkt. De binnenzijde van

de ringmuur heeft aan de zuidzijde geen duidelijke verjonging (ruimte -1.2 en -1.3). Hier is wel aan het grove muurwerk te zien dat het tegen een grondpakket aangezet is en dat de bovenzijde gedeeltelijk aangeheeld is met metselwerk waarachter mogelijk nog een snijlaag te vinden is. Het ontbreken van snijlagen kan hier echter nog een andere oorzaak hebben. Het vloerniveau van -1.2 en -1.3 ligt op het oog gelijk met het huidige maaiveld van de binnenplaats, in tegenstelling tot de andere vloeren in het souterrain van het hoofdgebouw. De andere ruimtes in het souterrain rondom de woontoren zijn in een latere fase verdiept (zie de beschrijving van de zestiende eeuw verderop in dit artikel). De vloer in -1.2 en -1.3 is niet verdiept. De snijlagen kunnen dus ook nog onder het huidige vloerniveau liggen.

Afb. 10. Het basement van de zuidelijke toren is in tegenstelling tot de ringmuur wel uitgevoerd als zichtwerk in kolenzandsteen. Foto auteur 2024.

Afb. 11. Detail van de snijlagen in de noordelijke ronding in ruimte -1.6 (zwarte pijl op afb. 3). Foto auteur 2020.

Afb. 13. De hoge snijlaag in ruimte -1.8 in de noordzijde van de ringmuur (paarse pijl op afb. 3). De kamer is recent opnieuw afgewerkt waardoor deze laag niet meer zichtbaar is. Foto auteur 2020.

Afb. 12. De hoge snijlaag in ruimte -1.7 in de noordzijde van de ringmuur (roze pijl op afb. 3). De kamer is recent opnieuw afgewerkt waardoor deze laag niet meer zichtbaar is. Foto auteur 2020.

Al deze sporen samen leiden tot de conclusie dat zowel aan de buitenzijde van het kolenzandsteen gedeelte van de ringmuur, als tussen deze muur en de woontoren een grondpakket lag dat in een latere fase deels is verwijderd.

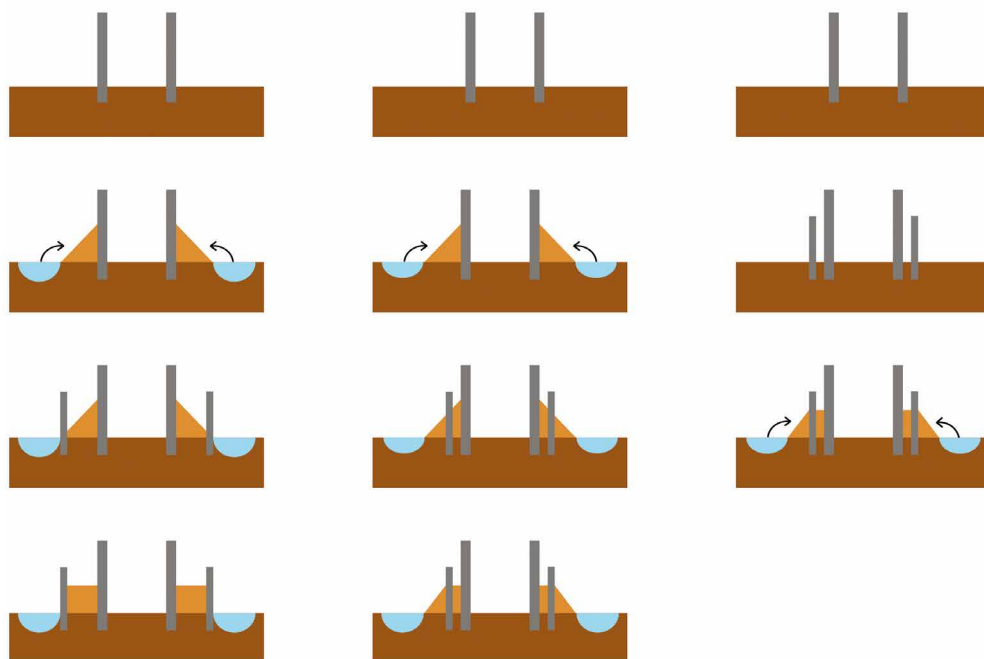
Het ontstaan van de ringmuur

Was de grond aan de buitenzijde van het kolenzandsteen gedeelte een aanaarding? In het geval van Borgharen is er volgens Bas Aarts geen sprake van een motte op een (deels) kunstmatige verhoging waarin is gegraven, maar van een ingemotte toren.⁷ Het principe van het inmotten van een toren is als volgt: de toren wordt gebouwd en rondom aangeard met grond die vrijkomt uit de omliggende gracht die tegelijkertijd wordt gegraven. Als er om een motte of een ingemotte toren vervolgens een ringmuur wordt gebouwd, wordt deze halverwege of aan de voet van de heuvel geplaatst. De grond tussen de toren en de ringmuur wordt vervolgens genivelleerd (afb. 14). Voorbeelden hiervan zijn Borssele (na 1200), Heusden

(na 1202), Huis Bergh (begin veertiende eeuw) en Batenburg (ca 1350).⁸

Hoe het proces bij Borgharen liep is niet helemaal duidelijk. Hoe, wanneer en waarom werd de ringmuur gebouwd om de toren? Is het een latere bouwphase of een tweede uitvoeringsfase van één bouwplan?

Als de ringmuur in een latere bouwphase werd toegevoegd aan de toren (zoals gebruikelijk), vormt de geringe afstand tussen beide een probleem. De muur is niet zoals gangbaar aan de rand van het talud gebouwd. De ringmuur is veel dichterbij gebouwd en zou dan vermoedelijk moeten zijn ingegraven in het talud. Het is niet duidelijk hoe diep de ringmuur gefundeerd is en of deze op hetzelfde niveau ligt als de fundering van de toren. Uitgaande van de vermoedelijke aanlegdiepte van de toren op circa 6,2 meter,⁹ is het achteraf ingraven van de fundering van de ringmuur zo dicht bij de muur van de toren een riskante operatie. Het fundament van de toren zou dan waarschijnlijk zelf ook vrij komen te liggen met als mogelijk gevolg zetting of zelfs afglijding van de muur van de toren.¹⁰ Is de ringmuur minder

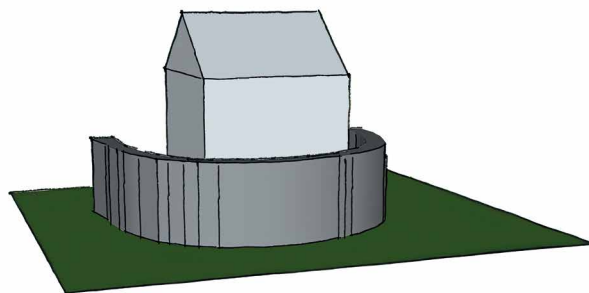
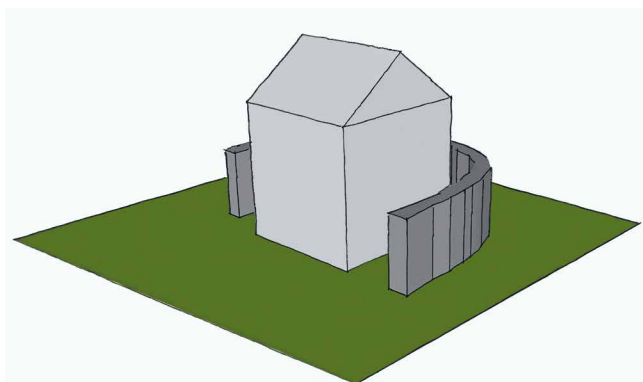
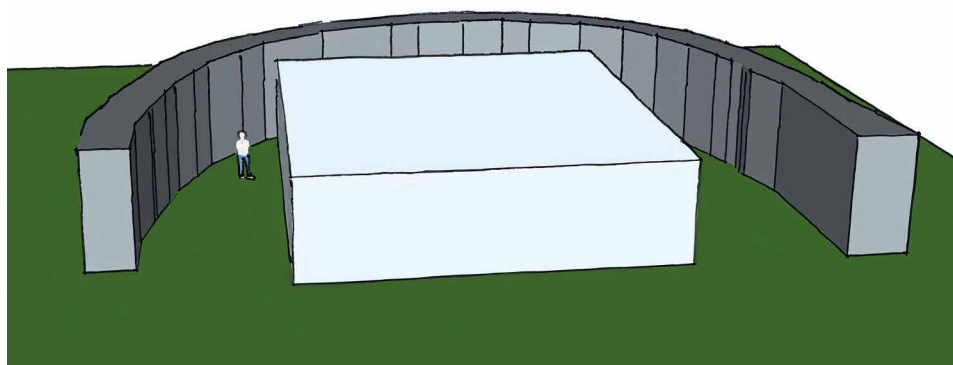
Afb. 14. Schematische weergaven van de fases van het inmotten van een toren en vervolgens het toevoegen van een ringmuur. Geheel links de standaard methode. Na de bouw van een toren wordt aarde opgeworpen; vervolgens wordt een ringmuur aan de voet van de motte aangebracht en de tussenliggende ruimte gevuld. In het midden de situatie als bij Borgharen volgens deze methode was gewerkt: de ringmuur wordt niet aan de voet van de motte maar halverwege de helling geplaatst. Rechts de mogelijke methode waarbij de ringmuur en toren vrijwel gelijktijdig zijn gebouwd: de motte en de grondvulling tussen de toren en de ringmuur is gelijktijdig aangebracht.

diep gefundeerd om dit te voorkomen? Was er misschien sprake van een hele steile of weggespoelde aanaarding waartegen de ringmuur werd gebouwd? Een schematische weergave van de stappen is te zien op afbeelding 14. Redenen voor het later toevoegen van de ringmuur aan een solitaire toren kunnen zijn dat de aanaarding van de toren niet afdoende was, bijvoorbeeld door uitschuring van de Maas,¹¹ door ijsgang, of dat dat de muur is aangebracht met een grondkerende functie. Een defensieve functie is echter ook mogelijk: we zien hier immers alleen het gedeelte van de muur dat onder de grond zat. Een alternatief voor deze constructief problematische werkwijze, is dat toren en ringmuur tot hetzelfde bouwplan behoren. De woontoren en (ovale?) ringmuur zijn dan tegelijkertijd of kort na elkaar gebouwd op de vaste grindlaag van circa 6,2 meter diep. Vervolgens zijn ze

tegelijk aangeaard en is de ruimte tussen ringmuur en toren volgestort. Zie wederom afbeelding 14 voor een schematische weergave van deze stappen.¹² Als ze tegelijkertijd gebouwd zijn, waarom staat de toren dan niet centraler in de ringmuur en staan ze zo dicht bij elkaar? Vooral nog is niet duidelijk hoe het proces zich heeft voltrokken. Archeologisch onderzoek is nodig om dit in de toekomst op te helderen.

De plaatsing van de ringmuur

Het nog aanwezige muurwerk van de ringmuur staat opvallend dicht op de woontoren (afb. 15). We weten niet welke vorm de rest van de ringmuur had en of het wel een volledige ringmuur was. Het kan zijn dat de ringmuur ovaal was en aan de andere zijde van de woontoren aanzienlijk verder van de woontoren

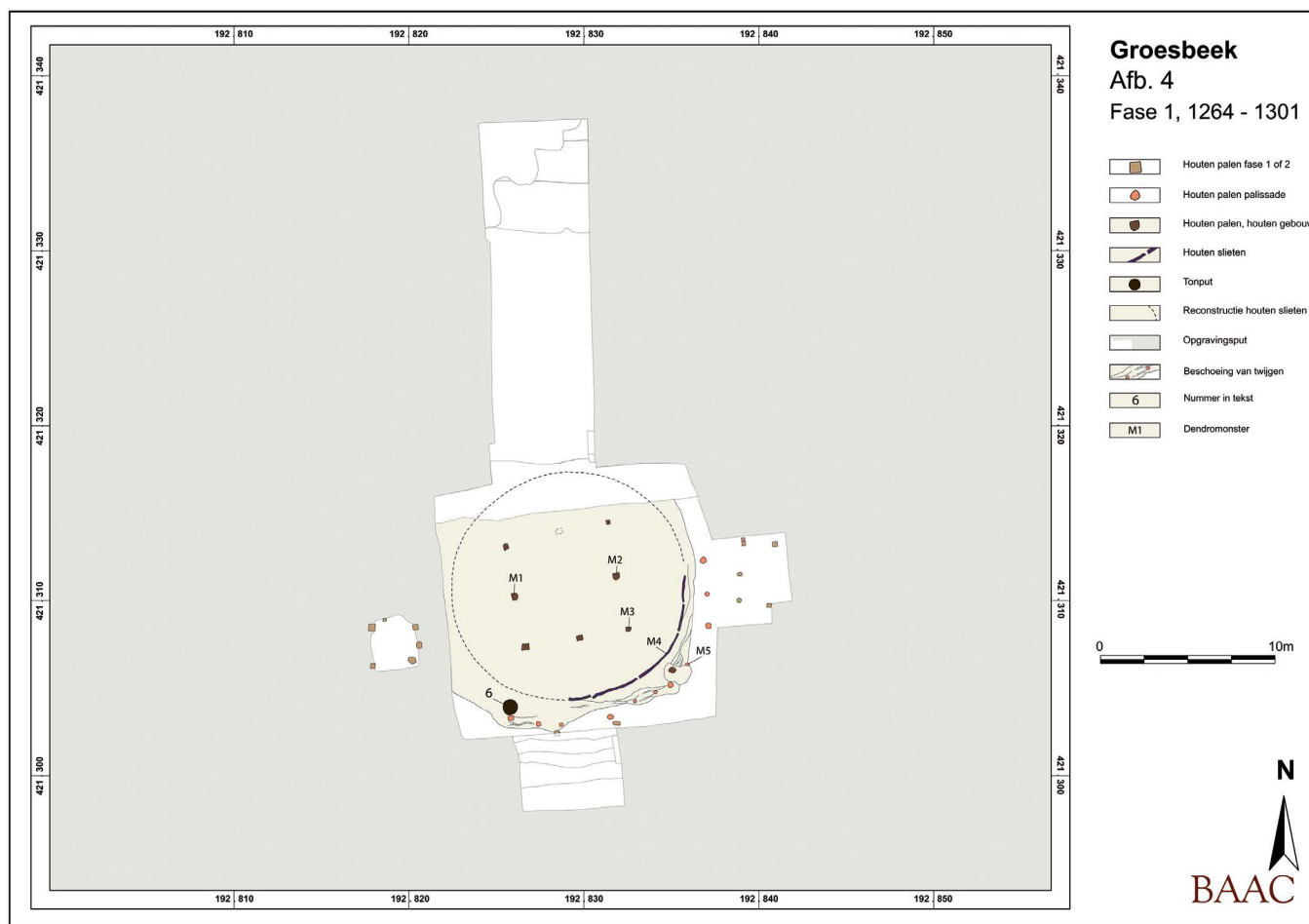

Afb. 15. Boven een schets van de ringmuur en de woontoren met een figuur ter indicatie van de schaal. Hier is goed te zien hoe smal de ruimte tussen de ringmuur en de woontoren is aan de zuidwestzijde. Onder twee schetsen van de situatie in de dertiende eeuw gebaseerd op de aanwezige kolenzandsteen basementen. De werkelijke hoogte van de toren en de hoogte van de ringmuur zijn onbekend. Hoe de rest van de ringmuur (het oostelijke gedeelte) liep is onbekend.

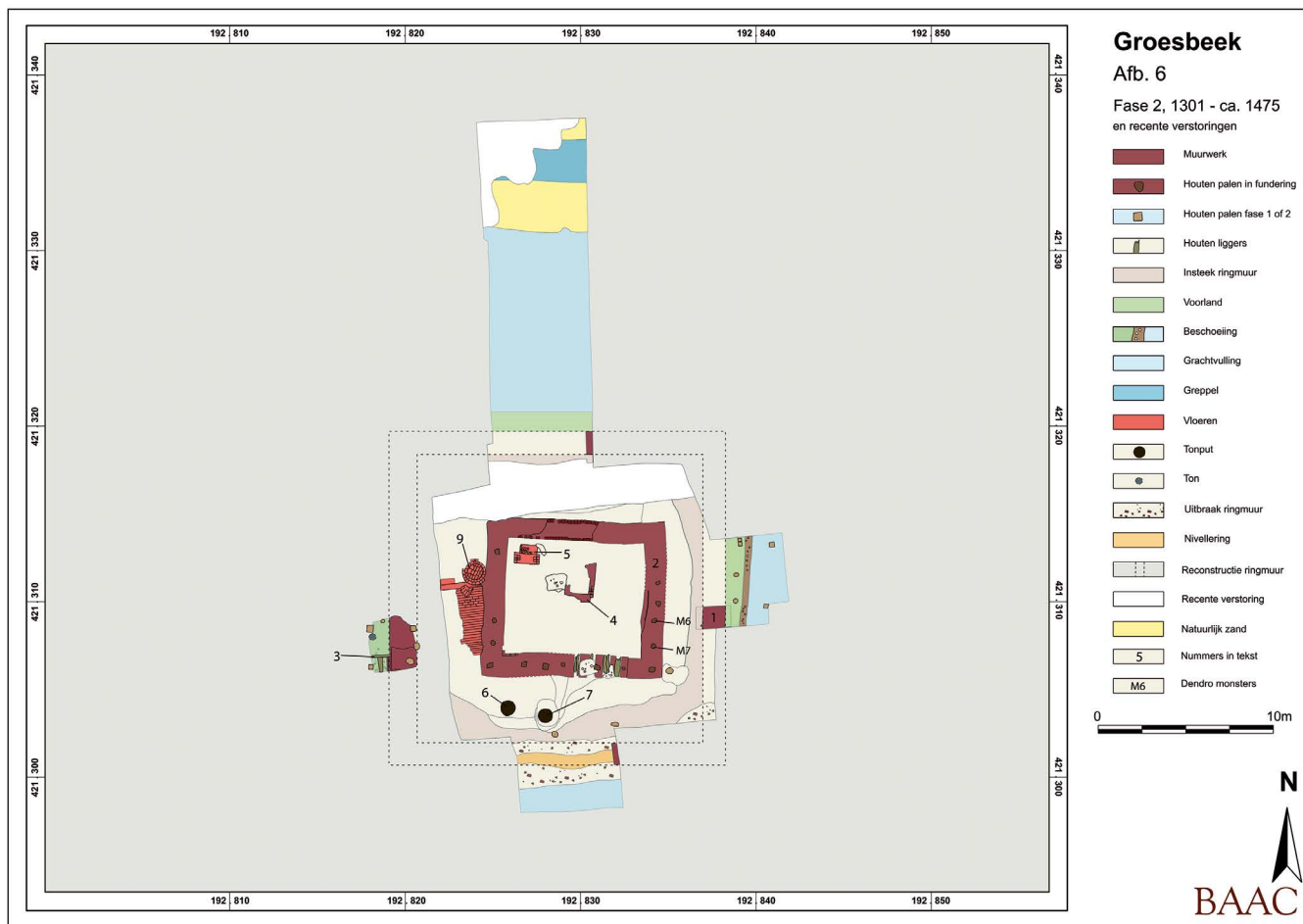
afstand. Dan was er aan die zijde meer functionele ruimte binnen de ommuring. De muur staat op het smalste punt, ter hoogte van de zuidelijke hoek van de woontoren, op circa 80 centimeter van de toren.¹³ In de westelijke ronding van de ringmuur ligt de afstand tussen de 0,8 en de 3,7 meter. Bij de noordelijke hoek van de toren is de afstand iets ruimer dan aan de zuidzijde en is het smalste gedeelte circa 2,25 meter. Naar het oosten toe worden de ruimtes steeds iets breder met ruimte -1.8 als breedste ruimte met 5,2 meter. Er vanuit gaande dat dit oorspronkelijk volgestort was en het grondniveau circa 2 meter hoger lag, zullen de afstanden op maaiveldniveau door de verjongingen in de praktijk iets groter zijn geweest.

Dat een ringmuur zeer dicht bij een toren staat komt in West-Europa vaker voor, bijvoorbeeld in de

Loire regio. In Nederland zijn uit dezelfde periode als kasteel Borgharen een aantal voorbeelden te noemen: In Groesbeek stond tussen de dertiende en de vijftiende eeuw een vierkante houten woontoren omringd door een houten palissade (afb. 16a). De eerste fase dateert uit circa 1265 en bestaat uit een toren van 6,2 bij 6,2 meter. Rondom de toren lag een palissade met een diameter van 15 meter, daarbinnen is een tiental jaar later een verharde weegang aangebracht. De afstand tussen de vierkante toren en ronde palissade was bij benadering tussen de 1,9 en 3,7 meter. De toren werd in 1301 vervangen voor een grotere toren van 10,4 bij 9 meter (afb. 16b). De houten palissade lijkt te zijn gehandhaafd, waarbij de afstand tussen de muren nog smaller werd. In het midden van de veertiende eeuw werd de toren versteend en

Afb. 16a. Opgravingsplattegrond van de oudste bouwfase van Groesbeek rond 1265: een vierkante houten woontoren omringd door een ronde houten palissade. Tekening BAAC bv.

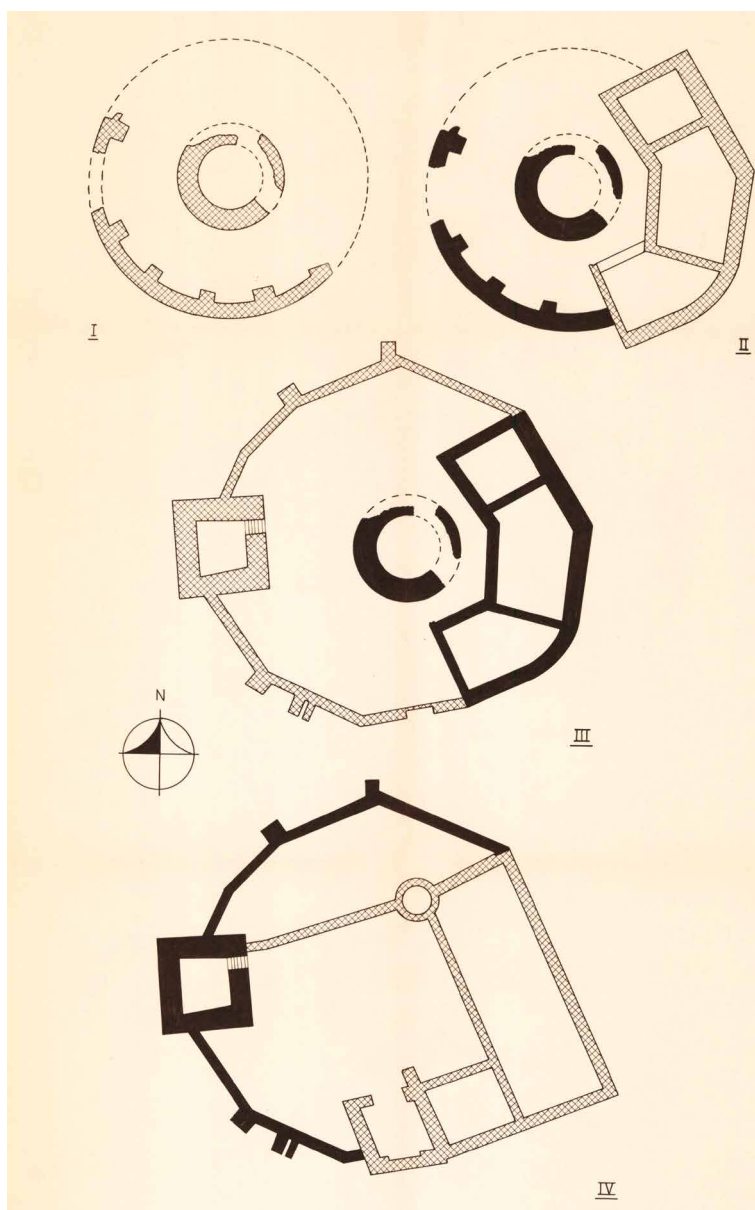

Afb. 16b. Opgravingsplattegrond van de tweede (1301) en derde (ca 1343) bouwfase van Groesbeek. De vierkante bakstenen woontoren en een eveneens vierkante weermuur behoren tot de derde bouwfases. Tekening BAAC bv.

rond de toren een vierkante weermuur aangelegd. De weermuur stond aan de oostzijde dicht bij de toren dan aan de overige zijdes, hier is de afstand circa 2,2 en 2,4 meter.¹⁴

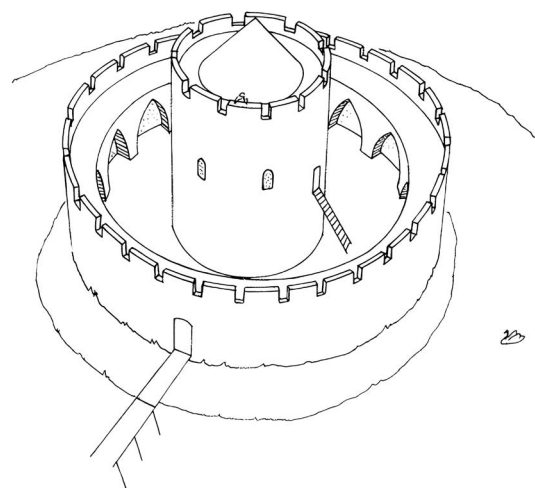
Bij huis Geysteren te Geijsteren was de afstand tussen de ronde toren uit de dertiende eeuw en de ronde buitenmuur met weergang ruim 5 meter. In de tweede fase is een deel van de buitenmuur verbouwd en is de smalle ruimte tussen de toren en bebouwing rond de 2 meter breed (afb. 17a en 17b).¹⁵

Huis Ter Leede te Sassenheim uit de twaalfde of dertiende eeuw bleek uit archeologisch onderzoek van RAAP in 1994 te bestaan uit een centrale ronde toren met daar omheen een ronde muur en daarbuiten een gracht (afb. 18).¹⁶ De afstand tussen de toren en weermuur is aan de westzijde tussen de circa 6,5 en 7,8 meter en aan de oostzijde tussen de circa 9 en 11,8 meter. De afstand tussen de toren en het dichtstbijzijnde bouwwerk tegen de zuidzijde van de muur (mogelijk een poortgebouw) is tussen de ca 2,3 en 5,5 meter.

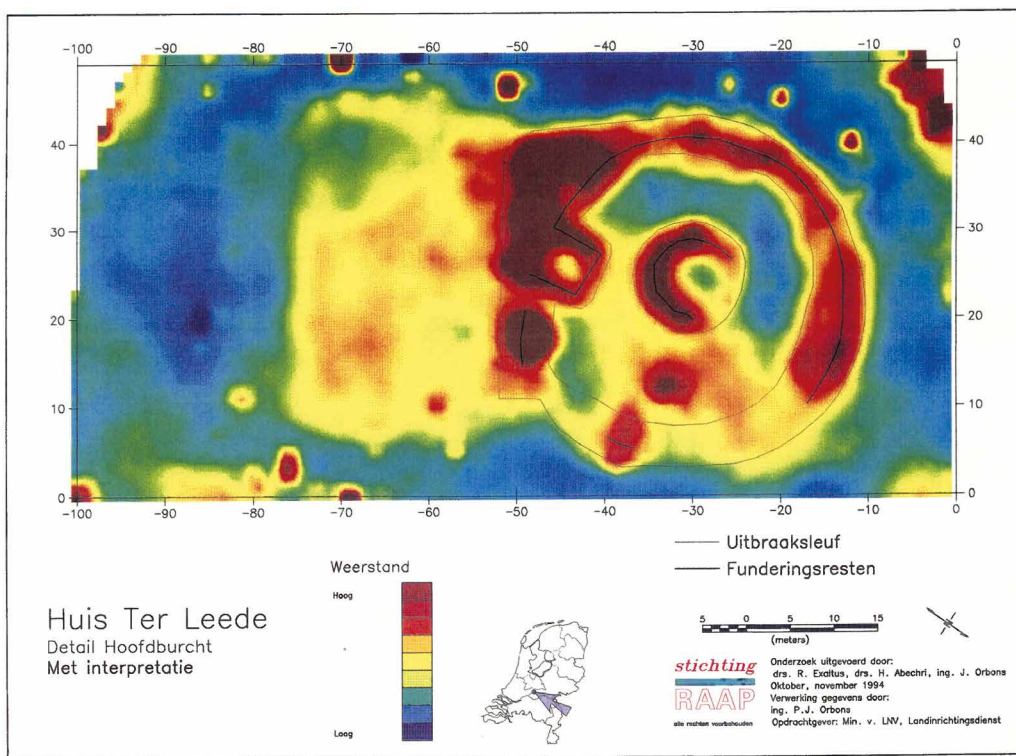
Afb. 17a. De eerste bouwfases van Huis Geysteren. Zie ook Renaud 1988. Voormalige Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek 2007_01504.

Huis Bergh te 's-Heerenberg had in de tweede helft van de dertiende eeuw een ronde toren (uit het einde van de twaalfde of het begin van de dertiende eeuw) met daaromheen een ringmuur. Gebaseerd op de tekening van H.W. v.d. Voet (afb. 19), waar een fragment van deze muur is openomen, lag de muur op 3,7 tot 5 meter afstand van de toren. Deze muur werd vervangen door een ruimere muur op de helling van de motte die momenteel wordt ingemeten

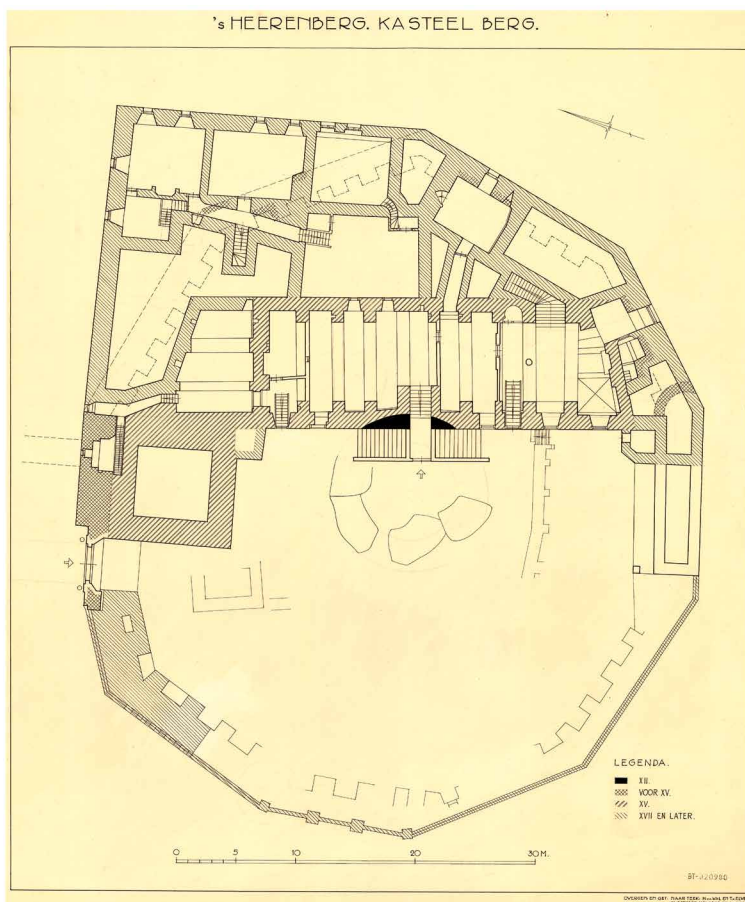

Afb. 17b. Vogelvlucht van Huys Geysteren zoals het mogelijk rond 1225 was. Tekening door J.E. Dilz, overgenomen uit Renaud 1988.

en op circa 12-14 meter van de toren lag. Aan het begin van de veertiende eeuw werd deze wederom vervangen voor een veelhoekige ringmuur aan de voet van de motte. De afstand tussen de toren en de derde muur is tussen de 15 en 19,4 meter. De muur staat aan de zuid-zuidoostzijde dicht op de toren (rond de 15 meter) dan aan de overige zijdes (tussen de 17 en 19,4 meter).¹⁷

Afb. 18. De oppervlakteweerstandsmetingen met interpretatie van de hoofdbucht van Huis Ter Leede: een ronde toren met een ronde weermuur. Exaltus 1994.

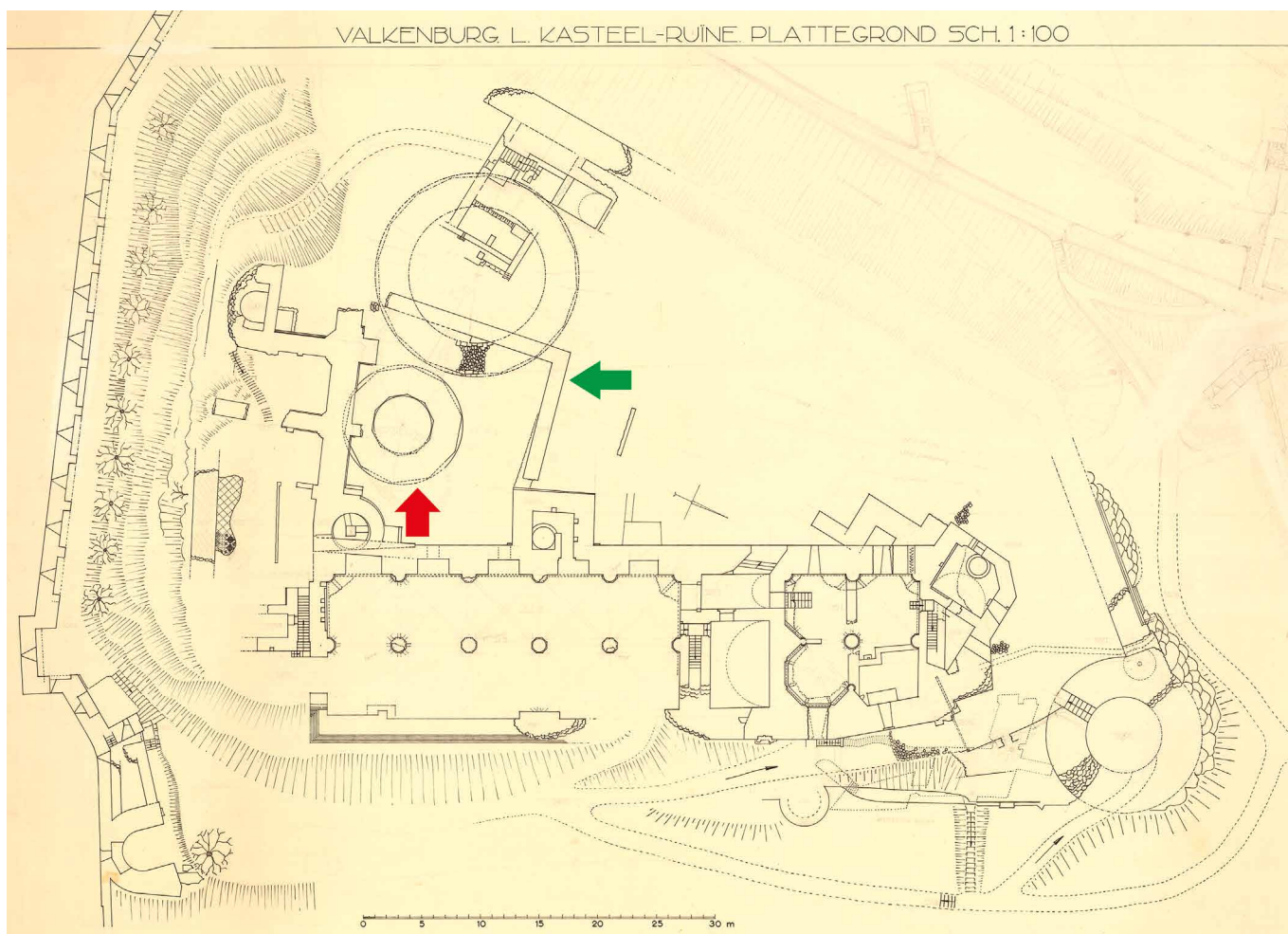

Afb. 19. Plattegrond van Huis Bergh uit 1954 door H.W. v.d. Voet naar tekeningen van H. van der Wal en Tv. Elven: een ronde toren met een latere tienhoekige weermuur aan de voet van de motte. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, BT-020980.

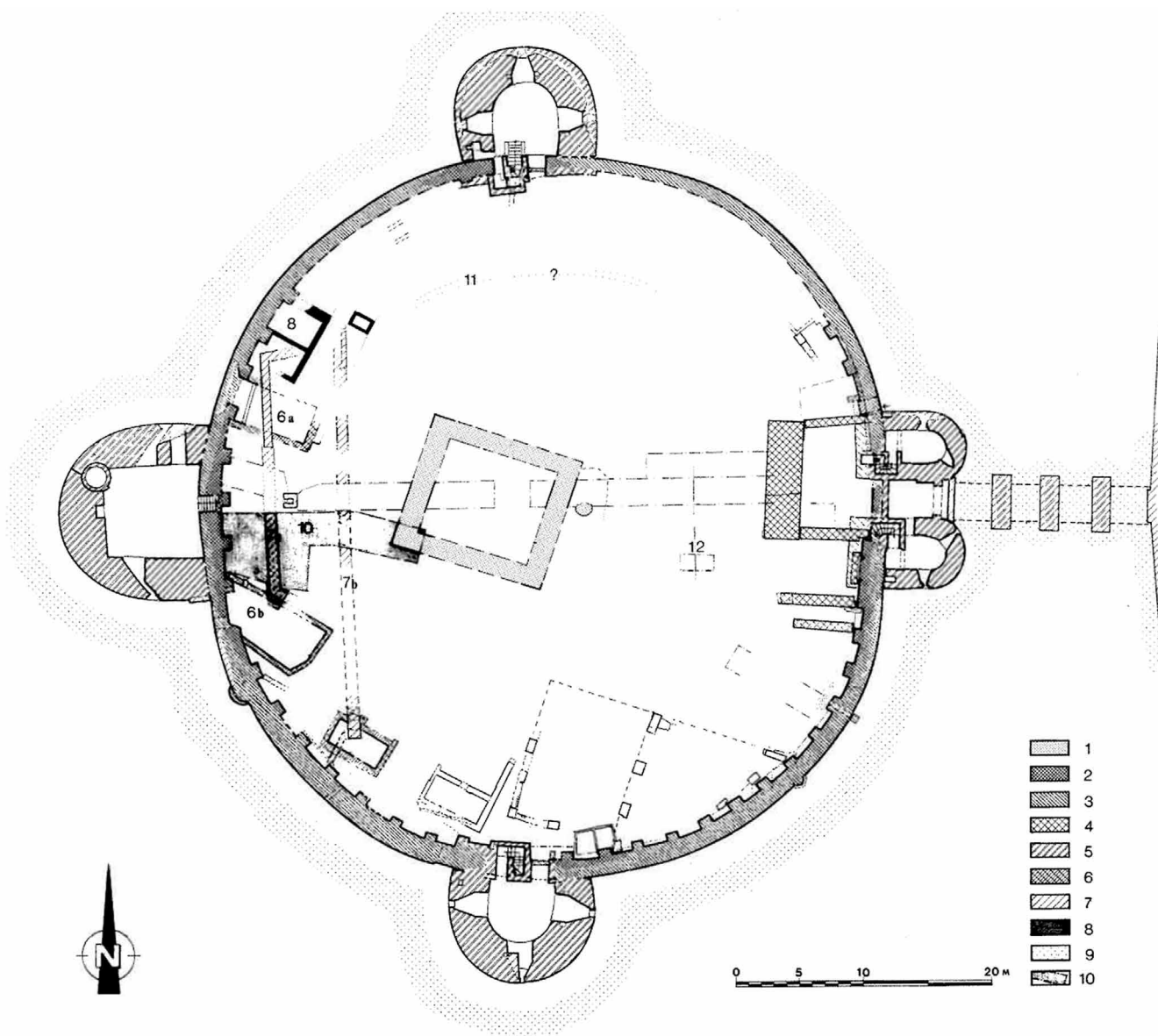
Een Zuid-Limburgs voorbeeld is kasteel Valkenburg te Valkenburg, waar in het begin van de dertiende eeuw een tienhoekige mergel toren werd gebouwd met daaromheen een rechthoekige of trapeziumvormige muur (afb. 20). De toren stond niet centraal in de ommuring maar meer richting de zuidwestzijde.¹⁸ Hier was de afstand op z'n smalst rond de 2 meter. De afstand tussen de toren en de noordzijde was circa 6,4 meter op het smalste punt. Aan de noordoost- en oostzijde was de ruimte tussen de toren en de muur vermoedelijk het grootst, maar omdat deze kant niet ingetekend is, is hier geen exacte maat voor te geven. Uitgaande van het meest oostelijke stukje muur, rekening houdend met de muurdikte en uitgaande

van een rechthoek, was dit op het smalste punt circa 10,5 meter.

Ook bij kasteel Batenburg te Batenburg stond de woontoren uit het midden van de twaalfde eeuw niet in het midden van het terrein maar vijf meter meer naar het westen tegen de ringdijk aan (afb. 21). Hierdoor werd op het motteplatform meer ruimte verkregen voor bebouwing. Mogelijk stond de toren in de lijn van een muur of palissade. In de veertiende eeuw wordt vervolgens een (grondkerende) ringmuur gebouwd aan de voet van de heuvel. De afstand tot de toren was toen op het smalste punt circa 12,3 meter (west) en verder rond de 20-23 meter.¹⁹

Afb. 20. Plattegrond van Kasteel Valkenburg uit 1953 met bij de rode pijl de tienhoekige toren en bij de groene pijl de trapeziumvormige muur. Tekening door H. van der Wal, Ad mulder en W. Sprenger. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, BT-026194.

Afb. 21. Plattegrond van kasteel Batenburg door T.C. Bauer. Bauer 1994.

Deze voorbeelden laten zien dat de beperkte afstand tussen de toren en ringmuur bij kasteel Borgharen niet uitzonderlijk is. Dat de muur aanzienlijke dichter bij één zijde van de toren staat komt bij Valkenburg ook voor en vermoedelijk ook bij Batenburg. Dat de afstand zo smal is dat het niet meer dan een nauwe gang is, is opmerkelijk.

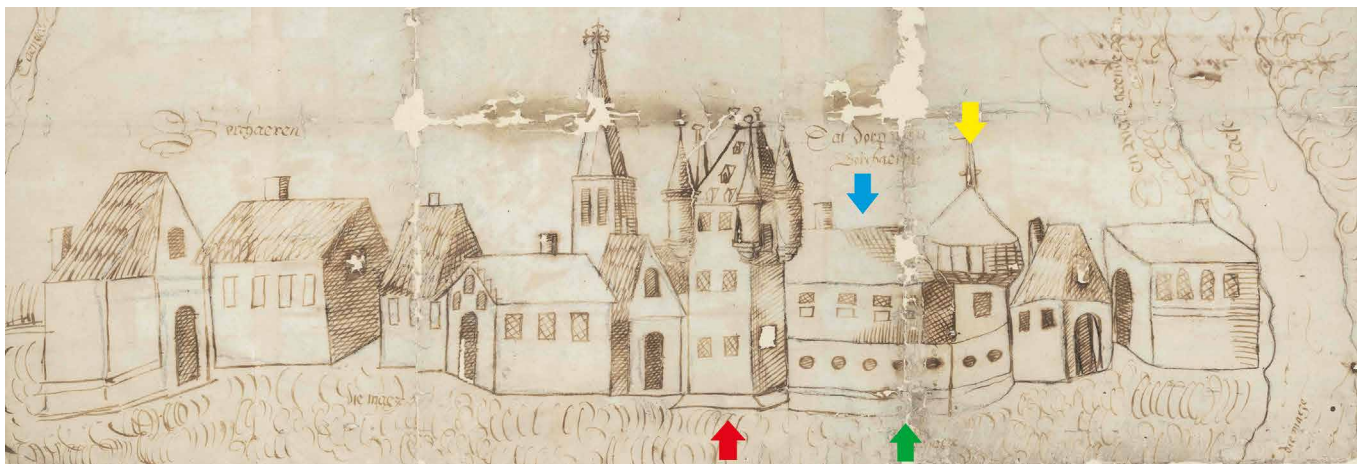
Vijftiende eeuw

In het midden van de vijftiende eeuw ging het kasteel via huwelijk over op de familie Scheiffart van Merode. Het kasteel werd in 1483 door troepen van Robrecht van Ardenberg, die een conflict had met de bisschop van Luik, geplunderd en beschadigd. Habets noemt hem *'des lands van Valkenburg vijand'*, en stelt dat ze tijdens hun vluchttocht mogelijk uit wraak Borgharen aandeden.²⁰ Eigenaar Coenraad Gerard Scheiffart van Merode (circa 1440-1500) vroeg

in 1484 de hertog van Brabant om bescherming. Vermoedelijk repareerde hij vervolgens het kasteel. In 1498 laat hij de kamers van de toren bepleisteren en de 'egge' [valkhek] van de slotpoort die over de gracht lag herstellen, zo blijkt uit de rekeningen van de rentmeester.²¹ Volgens Habets ging het om een diepe gracht en stond in deze poort het adellijk wapen van de familie in de gevel.²² Van dit poortgebouw zijn geen sporen (bovengronds) zichtbaar. Gebaseerd op deze beperkte informatie, bestond het kasteel in de tweede helft van de vijftiende eeuw in ieder geval uit een woontoren met een ringmuur op een omgracht terrein, met een slotpoort over de gracht naar de voorburch. Tot waar de ringmuur liep en of er sprake was van meer bebouwing op het omgrachte terrein is onduidelijk. Meer bebouwing bij de toren is aannemelijk, maar die kan buiten het omgrachte gedeelte hebben gelegen.

De zoon van Coenraad, Reinier Scheiffart van Merode, werd eigenaar in 1500. De oudste bekende afbeelding van Borgharen dateert uit omstreeks 1500 (afb. 22). Op de tekening is het kasteel te zien vanuit het noordwesten. Het kasteel bestaat uit: een toren van drie bouwlagen aan de noordwestzijde met arkeltorentjes op alle vier hoeken, een ringmuur met ronde schietgaten, achter deze muur een tweelaags gebouw met een zadeldak en rechts daarvan een tweede toren met een ronde

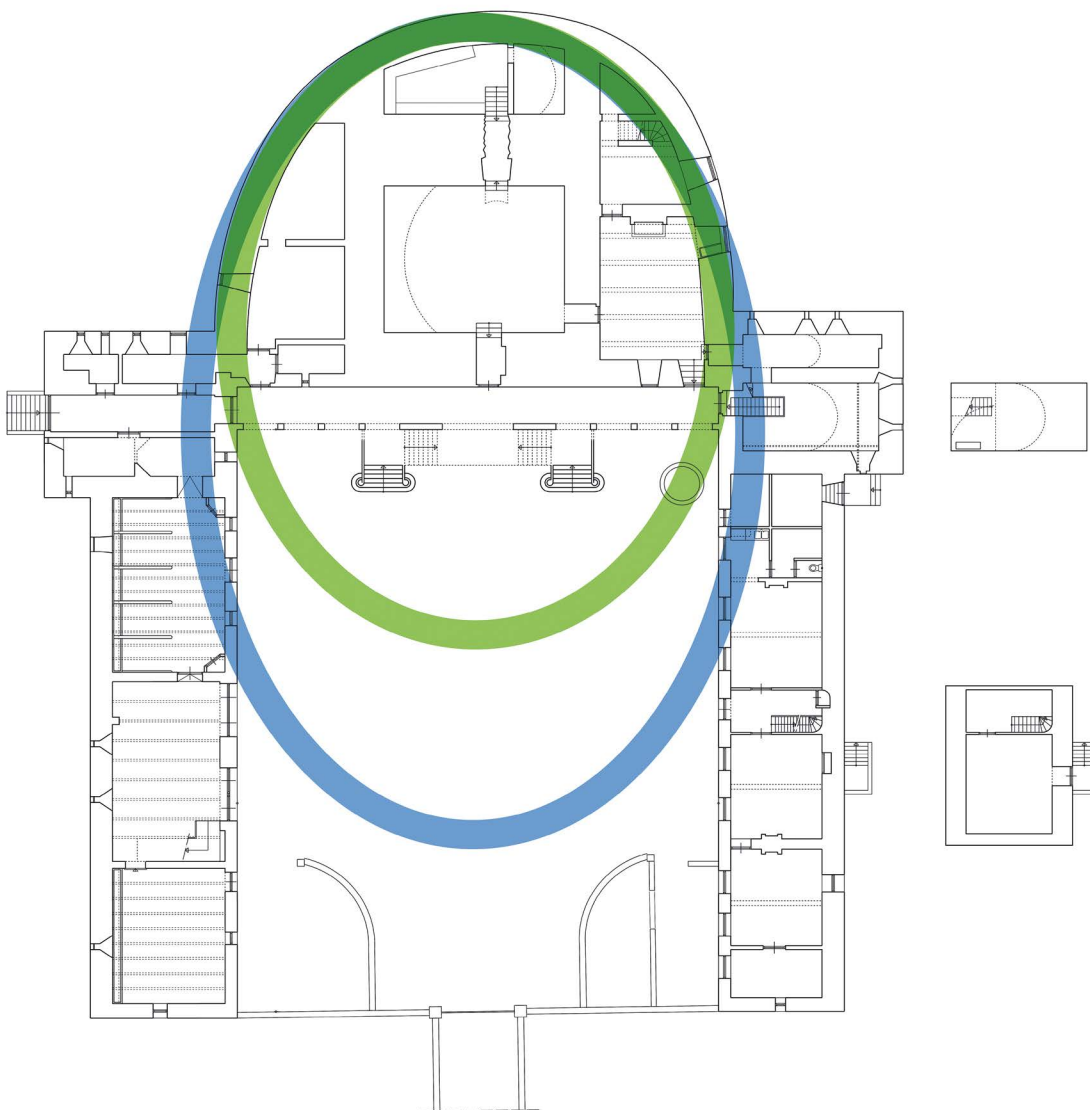
uitkragende weergang. Het tweelaags gebouw is naar alle waarschijnlijkheid de verlaagde woontoren. Bij een recent onderzoek naar de zuidelijke toren is door middel van een analyse van de andere bebouwing op de tekening geconcludeerd dat de tekening de situatie correct weergeeft.²³ Uit het onderzoek bleek eveneens dat de buitenmuur van de huidige stalvleugel (de zuidelijke vleugel) rond 1500 te dateren is vanwege de hierin aanwezige schietgaten voor haakbussen (afb. 23). De noordelijke zijvleugel is mogelijk gelijktijdig toegevoegd. Als de kolenzandsteen ringmuur defensief was, zoals de prent uit 1500 met schietgaten suggereert, moet deze zoals boven al is geconcludeerd, aangeaard zijn geweest en hoger. Rond 1500 was er dus sprake van twee torens met een andere opzet en vormgeving (een ronde en een vierkante) aan weerszijden van de oude woontoren, een ringmuur aan de Maaszijde, een stalvleugel en mogelijk een slotpoort en een tweede dienstvleugel.²⁴ We kennen de oorspronkelijke vorm van de ringmuur niet, maar gebaseerd op de nog aanwezige onderdelen zou bij een ronde of waarschijnlijker een ovale muur, deze muur op de huidige binnenplaats liggen. Dat betekent dat de twee zijvleugels buiten de ringmuur vielen. Mogelijk is deze kant van de ringmuur, als deze er (nog) was in 1500, verwijderd bij de aanleg van de dienstvleugel (afb. 24).

Afb. 22. Detail uit een tekening gedateerd rond 1500 waarop kasteel Borgharen te zien is. De tekening is een situatietekening die gebruikt is bij een rechtszaak. In het midden is het kasteel te zien met ringmuur (groene pijl), de woontoren (blauwe pijl) (de ruimte tussen de woontoren en de ringmuur is (nog) niet bebouwd) en twee zijtoren (rode en gele pijlen). Daaromheen het dorp en erachter de kerktoren van de parochiekerk. Rechts is de Maas te zien. Bron afbeelding: Historisch Centrum Limburg / tekeningen, prenten en fotocollectie RAL, RAL_K_114.

Afb. 23. Een schietgat in de zuidelijke vleugel voor haakbussen in met in de dagkanten gaten voor terugslagbalkjes in de buitengevel van de stalvleugel. Foto auteur.

SOUTERRAIN (HOOFDBOUW)
KELDER + BEGANE GROND (VLEUGELS)

Afb. 24. Moderne plattegrond van het kasteel met daarop de mogelijke lijnen van de ovale ringmuur. De beide zijvleugels vallen hierbuiten. Onderlegger vervaardigd door HVNA Architecten (23-7-2020), bewerkt door auteur.

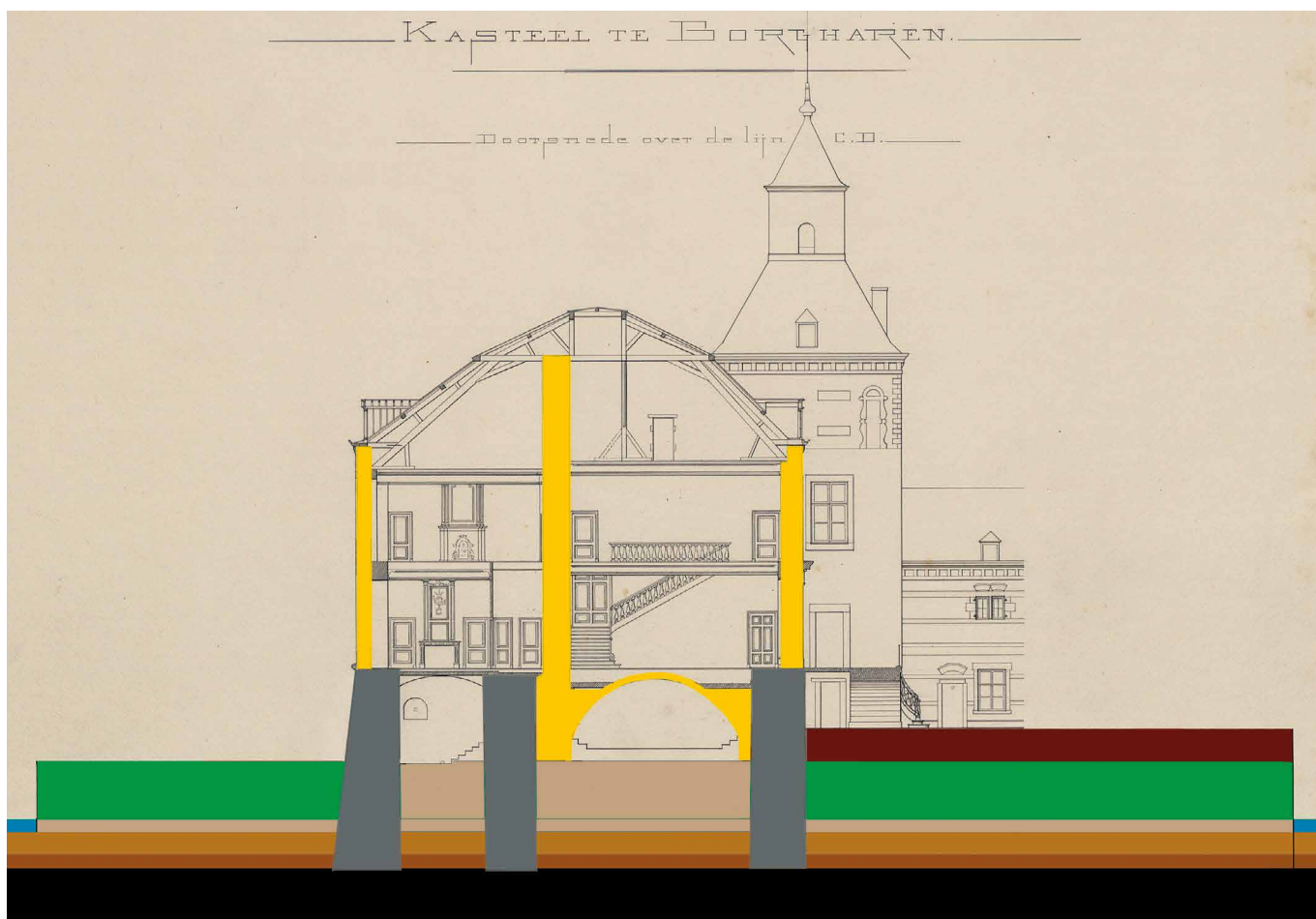
Zestiende eeuw

Reinier Scheiffart van Merode stierf in 1507, waarna zijn vrouw Catharina Vlodrop tot Leuth het kasteel beheerde. Zij liet in 1519 de muren en het dak van het slot repareren. Hiervoor waren 500 mergelblokken nodig en 8000 leien. Het kasteel werd tot 1552 nauwelijks bewoond door de eigenaren en werd onderhouden door de rentmeester.²⁵

In de tweede helft van de zestiende eeuw werd het kasteel door Hermann Scheiffart van Merode (±1530-1592) gefaseerd verbouwd. Hij erfde Borgharen

toen zijn grootmoeder Catharina Vlodrop in 1552 stierf en vestigde zich blijvend op het kasteel. In de periode dat hij het kasteel erfde blijkt uit rekeningen van de rentmeester dat in 1552 een metselaar een reparatie uitvoerde en de bijgebouwen in 1553 bijna geheel werden voorzien van leien daken (in plaats van stro).²⁶

In de tweede helft van de zestiende eeuw liet Hermann Scheiffart van Merode het kasteel grondig verbouwen. Hij laat in 1560 *'werken aen den alden borch, deet die pylers afbreken ende die erde voirts afsteken'*. Bij deze werkzaamheden werden onder

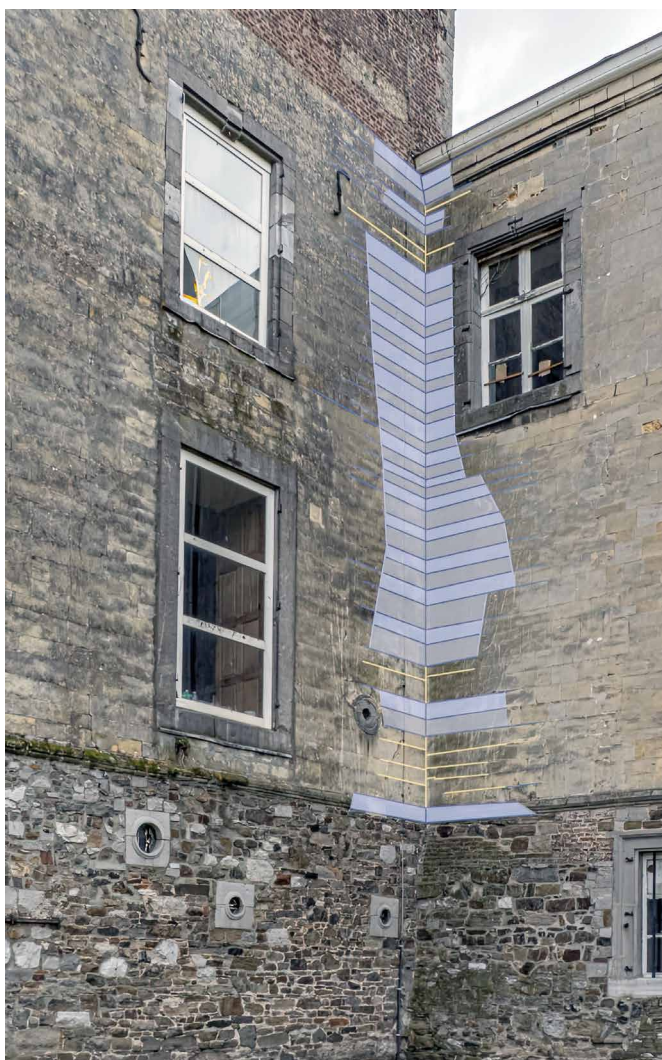
Afb. 29. Dwarsdoorsnede van het kasteel met de schematisch de verschillende grondlagen en muren. Het kasteel is op schaal, net als de hoogte van de lagen. Het omgracht terrein en de gracht is ter indicatie en geen weergave van de werkelijke afstanden. In het geel het mergelwerk van de verdiepingen en het mergel gewelf binnen het basement van de woontoren. De roodbruine laag is het huidige maaiveld van de binnenplaats (NAP + 47m), groen het maaiveld van het omgrachte terrein (NAP + 45,4m). Het loopvlak van kelderruimte -1.4 ligt op ongeveer hetzelfde niveau. Gezien de snijlagen moet ook aan de buitenzijde van de ringmuur de grond voorheen tot minimaal hetzelfde niveau hebben gelegen als het huidige maaiveld van de binnenplaats en vermoedelijk zelfs hoger. In het blauw de waterspiegel van de gracht (NAP + 42,3m) met daaronder een sliblaag van ca 1 meter en daaronder een laag van slib en los gepakt grind. De zwarte laag is de bodem van vaste tot zeer vaste grondlagen waarop de woontoren vermoedelijk gefundeerd is. Hier is ook de ringmuur tot op deze laag getekend, maar het is niet bekend of deze ook zo diep gefundeerd is. Deze gegevens zijn een interpretatie door Jan Kamphuis van het geotechnisch onderzoek van de muur van de gracht uit 2018 door Geonius. Tekening door auteur, doorsnede getekend door Ad. Mulder in 1893. Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), documentnummer BT-000308.

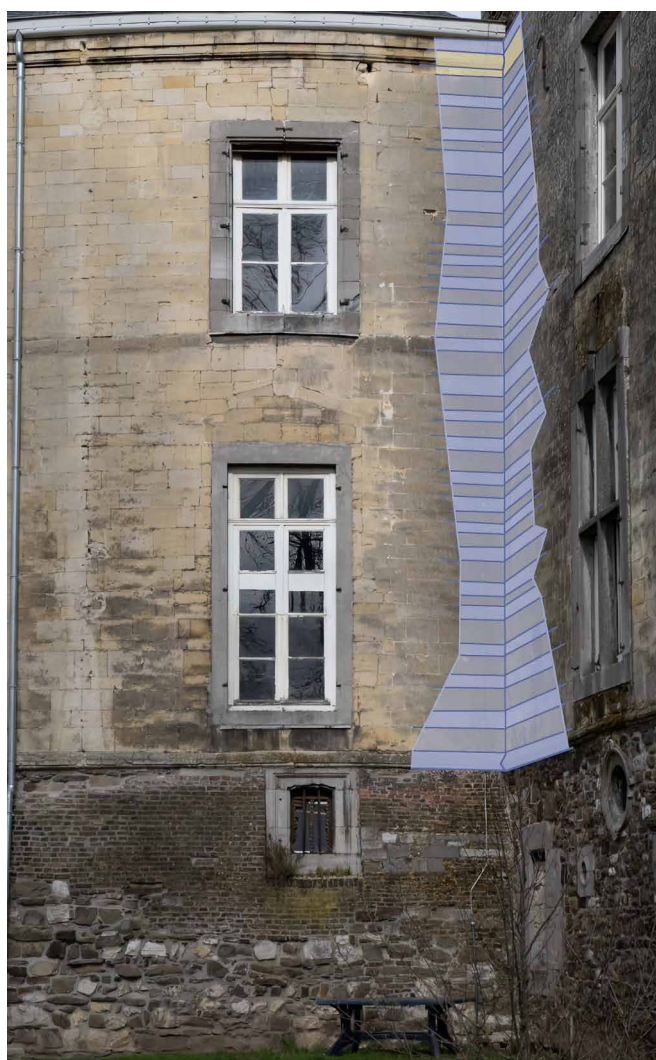
Afb. 25. Tekening van het kasteel in 1740 naar alle waarschijnlijkheid door Jan de Beijer. Op deze tekening is het kasteel te zien vóórdat een grootschalige verbouwing in de late achttiende eeuw werd doorgevoerd. De gevels zijn nog voorzien van alle sierelementen uit de tweede helft van de zestiende eeuw. Coll. Historisch Centrum Limburg (HCL), inv.nr LGOG 92.

andere 8000 tichelstenen (bakstenen) en 28 vaten kalk gebruikt.²⁷ Representativiteit en comfort werden steeds belangrijker en er kwam behoefte aan verschillende ruimtes voor verschillende functies. Dit zorgde voor ruimteproblemen in de bestaande krappe middeleeuwse zaal- en torengebouwen. Bij de verbouwing van kasteel Borgharen werden daarom nieuwe vertrekken gecreëerd door de open ruimte tussen de ringmuur en woontoren (over deze toren

later meer) aan de Maaszijde te bebouwen. Op de ovale ringmuur werd de nieuwe achtergevel van het hoofdgebouw geplaatst en aan de noordoostzijde van de woontoren kwam een nieuwe voorgevel die aansloot op beide hoektorens (afb. 29). Zo ontstond de huidige D-vormige plattegrond van het hoofdgebouw van het kasteel. De gevel werd rijk gedecoreerd met Renaissance ornamenten, zoals driehoekige en gebroken frontons, ronde vensters met rolwerk

Afb. 26. De aansluiting van het mergelwerk van de ringmuur op de noordelijke toren. Het mergelwerk is in verband gemetseld; foto en bewerking auteur 2021.

Afb. 27. De aansluiting van het mergelwerk van de ringmuur op de zuidelijke toren. Het mergelwerk is in verband gemetseld; foto en bewerking auteur 2021.

omlijsting en gezwenkte topgeveltjes. Het kasteel kreeg eveneens een hoog boven het dak uitstekende middentoren, vermoedelijk om anciënniteit uit te drukken (afb. 25).²⁸

De beide huidige hoektorens zijn, anders dan tot nog toe werd aangenomen, bij de verbouwing van 1560 en later geheel opnieuw opgetrokken en direct uitgevoerd als zichtwerk (afb 10).²⁹ De torens die op de tekening uit 1500 te zien zijn werden hiervoor afgebroken. Zijn dit mogelijk de “pylers” die hij liet afbreken? Het basement van de twee hoektorens is net als het basement van de ringmuur van hoofdzakelijk kolenzandsteen. Een nadere inspectie van

de zuidelijke toren wijst uit dat het hier gaat om hergebruikt materiaal. Een combinatie van grote en kleine blokken kolenzandsteen is gebruikt met enkele onregelmatige blokken Naamse steen. Ze zijn niet gelegd in mooie doorlopende lagen, zoals gebruikelijk was in middeleeuws muurwerk, en de kleine blokken overheersen. Er is geen sprake van snijlagen, wat betekent dat de hoektorens niet aangeaard waren. Dat het mergel muurwerk van de hoektorens en de ringmuur in de zestiende eeuw tegelijkertijd is opgetrokken, is te zien in de hoeken waar de torens en ringmuur elkaar raken: deze zijn in verband gemetseld (afb. 26 en 27).

Een nadere aanwijzing voor de herbouw van de hoektorens is te vinden in de noordoostgevel van de zuidelijke toren. In het mergel muurwerk is een oudere daklijn te zien. Dit is de daklijn van de aangrenzende stalvleugel die oorspronkelijk hoger was. In het metselwerk van de toren is echter geen spoor aanwezig van een nok die in het muurwerk is vastgezet (afb. 28). Dit lijkt op het volgende te wijzen: het muurwerk van de zuidelijke toren is tegen een reeds bestaande stalvleugel aangebouwd, die later

is verlaagd. De nok van de stalmuur stak boven het muurwerk van de zuidelijke toren uit, want het baksteen metselwerk van de verhoging van de toren is pas in de zeventiende eeuw toegevoegd.³⁰

De restanten van de ringmuur ter hoogte van de rond 1500 toegevoegde zijvleugels waren bij de verbouwing van 1560 waarschijnlijk al verdwenen en hoefden bij deze verbouwing niet verwijderd te worden. De “pylers” die werden afgebroken in opdracht van Van Merode waren daarom vermoedelijk niet van de ringmuur.

Afb. 28. De noordoostgevel van de zuidelijke hoektoren met bij de groene pijlen de daklijnen van het ooit hogere dak van de stalvleugel. Foto: Jan van Dalen fotografie.

Mergeltoren

Centraal in het D-vormige hoofdgebouw van het kasteel staat een mergel toren (afb. 29, zie ook bijlage 2 voor plattegronden met daarop aangegeven de vermoedelijke materialisering van de muren). Deze toren staat grotendeels op de fundamenteën van de middeleeuwse kolenzandsteen woontoren. Aan de westzijde heeft de toren een eigen fundament aan de binnenzijde van de kolenzandsteen muur. Op de zolderverdieping is de mergeltoren goed waarneembaar en het ontbreken van de verwerking van de buitenzijde hiervan toont aan dat het op deze hoogte nooit aan de weers-elementen is blootgesteld geweest. Ook zijn er geen sporen van vensters, schouwen, privaten of rookkanalen en dergelijke te vinden in de toren. De toren, die in de achttiende eeuw door Matthias Soiron (zie de beschrijving van de latere bouwfases) werd ingekort, moet dus vanaf deze hoogte altijd voorzien zijn geweest van omliggende bebouwing. Dit betekent dat in ieder geval het bovenste gedeelte van de binnentoren in de zestiende eeuw is geplaatst, namelijk toen de met mergel opgehoogde ringmuur de nieuwe achtergevel werd. Vermoedelijk in ieder geval deels om constructieve redenen om de kap van het nieuwe volume te kunnen dragen. De keuze om de toren vervolgens nog hoger te maken kan, zoals reeds aangegeven, te maken hebben met het willen

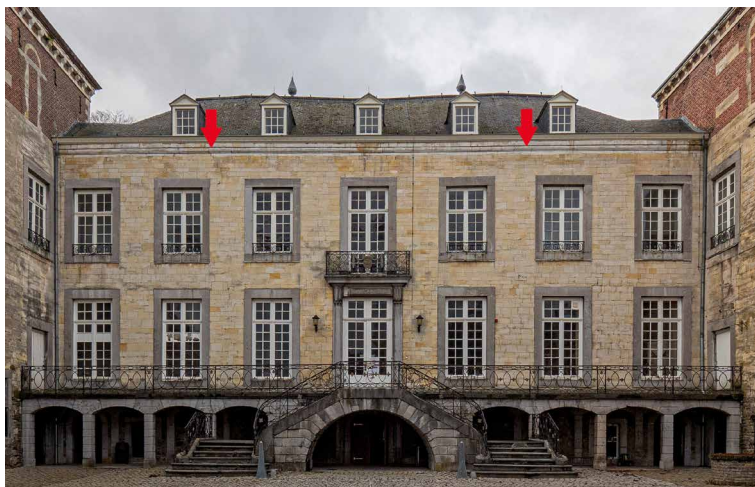
uitdrukken van de anciënniteit van het kasteel door middel van een centrale toren, zoals in de zeventiende eeuw ook gebeurde bij onder andere huis Renswoude, kasteel Heemstede en kasteel Rechteren.³¹

Kan de mergeltoren op de begane grond en eerste verdieping nog uit een eerdere bouwfase stammen? Is dit nog een restant van het gebouw dat in 1500 te zien is achter de ringmuur? Of is wat er stond in 1560 gesloopt en is alles opnieuw opgetrokken? Het muurwerk zit grotendeels inpandig en is gepleisterd, waardoor er geen bouwsporen te zien zijn die hier iets over kunnen vertellen. De voorgevel van het hoofdgebouw geeft mogelijk wel enige aanwijzingen. Als er een oudere toren in de bouwcampagne in de zestiende eeuw onderdeel werd van de huidige voorgevel, dan zouden hiervan duidelijke sporen moeten zitten in het metselwerk van de voorgevel. Er is dan immers aan weerszijden muurwerk tegenaan gezet. Deze zijn niet waargenomen, waardoor voorlopig geconcludeerd moet worden dat de voorgevel in zijn geheel is opgetrokken zonder gebruik te maken van ouder muurwerk (afb. 30). Hier moet echter een kanttekening bij gemaakt worden. De voorgevel en aansluitende gevels van de hoektoren zijn (nog) niet uitgebreid geanalyseerd. De muren zijn in de achttiende eeuw voorzien van grote vensters, waardoor veel sporen kunnen zijn verdwenen. Vreemd is echter dat er geen duidelijke sporen zijn van verwijderde frontons, wat wel het geval is in de ringmuur.³² Vooralsnog is de voorgevel gedateerd op de zestiende eeuw, maar nadere analyse is nodig voor meer zekerheid.

Vulmuren en kelderruimtes

In het souterrain bevinden zich tussen het basement van de woontoren en de ringmuur op de hoeken van de woontoren twee vulmuren (afb. 3). De aansluiting van de zuidelijke vulmuur is zichtbaar en de muur blijkt hier koud tussen de beide bouwdelen in te staan (afb. 31). Anders dan in de literatuur staat, is deze niet bij aanleg verbonden met de ringmuur.³³

De vulmuren vormen het basement van de hierboven liggende tussenmuren. Constructief zijn de muren niet noodzakelijk voor het stabiliseren van de woontoren, noch voor het tegengaan van zetting in de ringmuur.³⁴ De meest aannemelijke reden voor het plaatsen van beide vulmuren lijkt vooralsnog als

Afb. 30. De voorgevel van het hoofdgebouw met bij de pijlen bij benadering de locatie waar de muren van mergel toren eindigen. Hier zijn echter geen bouwsporen van te vinden en de gevel lijkt in een keer opgetrokken met de toren. Foto: Jan van Dalen fotografie.

Afb. 31. De vulmuur in ruimte -1.4 met bij de pijl de koude naad. Foto auteur 2024.

fundament voor de bovenliggende bouwlagen. De werkzaamheden waren dan vermoedelijk onderdeel van de grootschalige bouwcampagne in de tweede helft van de zestiende eeuw, toen de bovenliggende ruimtes werden gecreëerd. De zorgvuldige afwerking van de vulmuur in ruimte -1.4 betekent dat de kolenzandsteen muur zichtwerk was. Op het moment dat dit muurstuk tussen de toren en de ringmuur werd geplaatst, was deze kelderruimte aanwezig of werd deze gecreëerd. Het grondpakket tussen de woontoren en de ringmuur moet hiervoor zijn verwijderd. De vulmuur aan de noordzijde is aan beide kanten voorzien van pleisterwerk. De zuidwand hiervan bevindt zich in ruimte -1.5. Deze verhoogde ruimte is in de negentiende eeuw gecreëerd als grafkelder. De muur zelf heeft een verlopende snijlaag en in dit bredere gedeelte is, waar het pleisterwerk wegvalt, mergel te zien. Of dit een latere klamp is tegen een kolenzandsteen vulmuur of dat het hier gaat om een mergel vulmuur is onbekend.

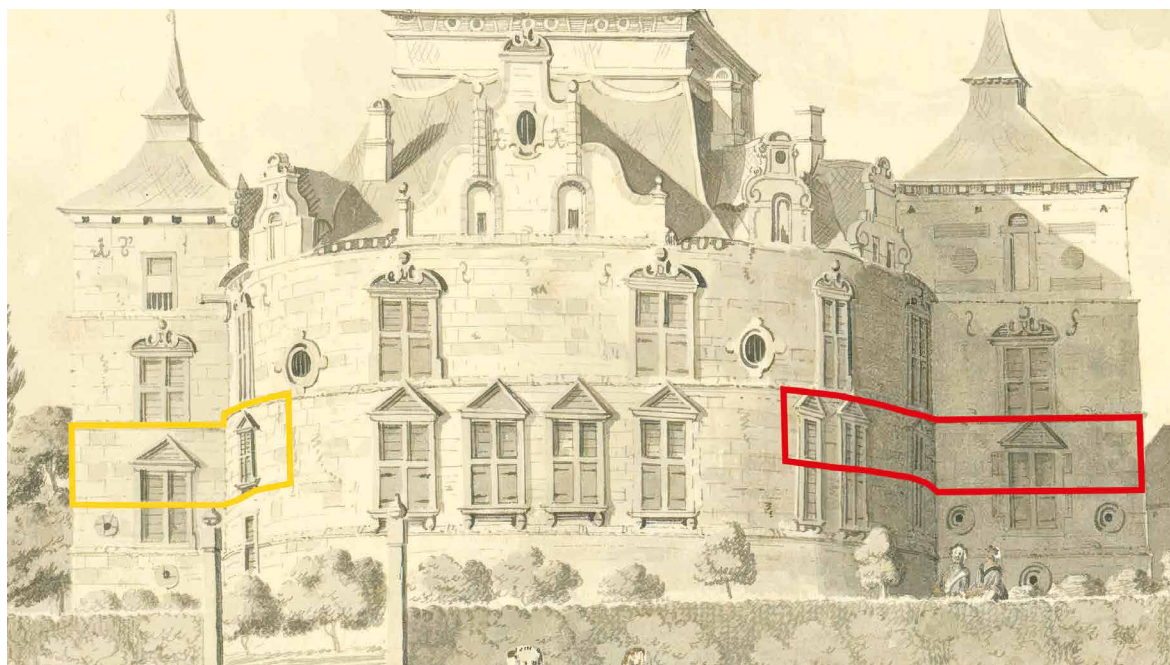
De ruimtes aan de noord- en zuidzijde van de woontoren konden via openingen in de voorgevel bereikt worden. Om de ruimte -1.4 toegankelijk te maken werd er een opening gebroken in het basement van de kolenzandsteen woontoren (afb. 32). Opvallend hierbij is dat het kolenzandsteen in deze opening niet is afgewerkt om een nette doorgang te creëren. Een tweede opening in het basement van de woontoren naar de oude keuken (ruimte -1.8) is wel glad afgewerkt en voorzien van een pleisterlaag. De kelderruimtes aan de noordzijde (-1.5 t/m -1.8) zijn

alle gepleisterd, terwijl de ruimtes aan de zuidzijde (-1.2 en -1.3) en ruimte -1.4 niet zijn afgewerkt. Dit heeft uiteraard te maken met het latere gebruik van de ruimtes, maar maakt het voor nu onmogelijk om aan de hand van materialisering meer te kunnen concluderen over de ontwikkeling van het souterrain.

De opmerking ‘*deed die erde afsteken*’ kan een verwijzing zijn naar het verwijderen van de grond tussen de woontoren en in ringmuur in de tweede helft van de zestiende eeuw. Ruimte -1.4 en de ruimtes aan de noordzijde (-1.6, -1.7 en -1.8) werden hierdoor gecreëerd. Ze hebben een verschillende vloerhoogte, waarbij -1.4 het diepste ligt en de andere ruimtes gelijk aan de kelder van de woontoren. Deze kan bij de verbouwing al de huidige diepte hebben gehad maar kan ook nog enigszins zijn verdiept.³⁵ De twee smalle ruimtes aan de zuidzijde liggen gelijk met het huidige maaiveld. Ook de grond aan de buitenzijde van de ringmuur werd verwijderd.

Afb. 32. De doorbraak in de westmuur van de woontoren om ruimte -1.4 toegankelijk te maken. Vooraan het mergel muurwerk van de mergelwestmuur in de woontoren, daarachter het kolenzandsteen van de woontoren. Foto auteur 2024.

Afb. 33. De tekening van Jan de Beijer met daarop de tussenverdiepingen. In het rood de bestaande tussenverdieping aan de zuidzijde. In het geel de mogelijke locatie van de tussenverdieping aan de noordzijde. Coll. Historisch Centrum Limburg (HCL), inv.nr LGOG 92.

Tussenverdieping

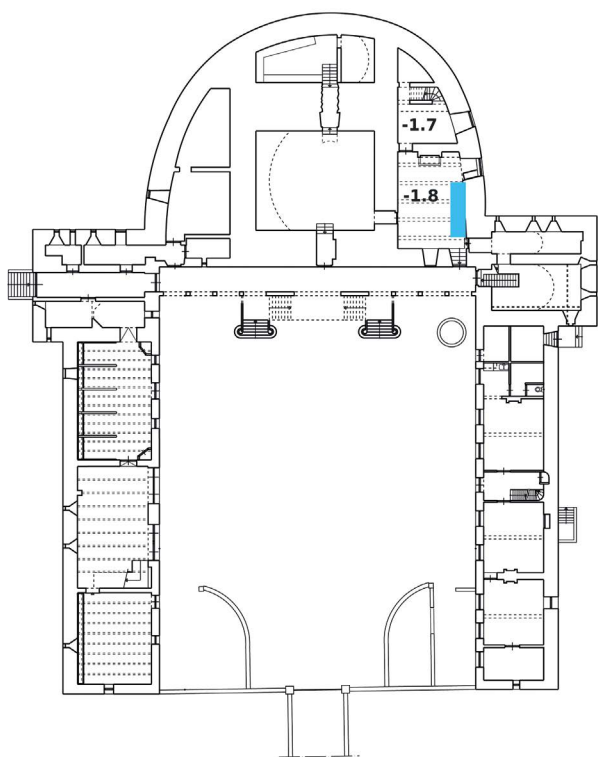
Uit eerder onderzoek naar de bouwsporen in het mergel muurwerk van de ringmuur en een vergelijking hiervan met de tekening van Jan de Beijer uit 1740 bleek dat het kasteel in 1740 aan weerskanten van de mergel toren een tussenverdieping had boven de begane grond (beletage) en onder de eerste verdieping (afb. 33).³⁶ Aan de zuidzijde is deze nog aanwezig. Aan de noordzijde is bestaan ervan het enkel te ontcijferen door de vergelijking met de Beijer en sporen van de vensters die bij deze verdieping hoorde. De nog aanwezige zuidelijke tussenverdieping is bereikbaar via een hardstenen trap die van de beletage naar de eerste verdieping loopt.

De tussenverdieping aan de noordzijde is na 1740 verwijderd, vermoedelijk rond 1760 toen het naar verluud vervallen kasteel werd opgeknapt. De vensters die ter vervanging van de vensters van de tussenverdieping zijn geplaatst, zijn namelijk toegevoegd voor de grote verbouwing door architect Matthias Soiron in de laatste kwart van de achttiende eeuw (zie onder) en na 1740, wat de 1760 bouwfase aannemelijk maakt. Daar waar de tussenverdieping zich bevond ligt nu onder andere de eetkamer van Soiron en een voormalige dienkamer. Onder de vloer van de kamer

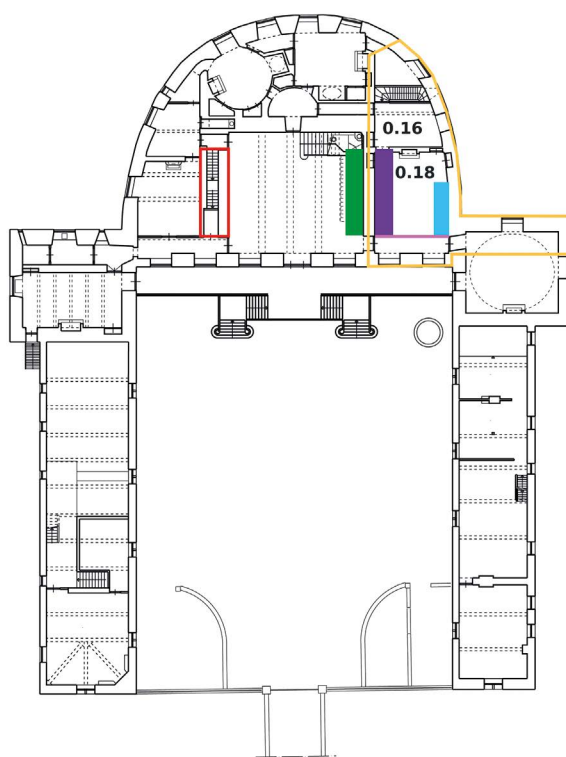

Afb. 34. Onder de vloer van de kamer 1.9 (zie afbeelding 35 voor de nummering) is te zien dat er aanzienlijk veel loze ruimte is tussen deze vloer en het onderliggende plafond van de dienkamer (ruimte 0.16). Foto auteur 2020.

boven de dienkamer is te zien dat er aanzienlijk veel loze ruimte is tussen deze vloer en het onderliggende plafond (afb. 34). Als de plafonds op de beletage voor de verbouwingen in de achttiende eeuw circa 1 a 1,5 meter lager waren, gaf dit genoeg ruimte voor de lage tussenverdieping. De verdiepingvloeren aan weerszijden van de woontoren zijn een trede hoger dan de vloer in de mergel toren. Mogelijk zijn deze vloeren hoger gelegd dan de vloeren van woontoren om zo de ondergelegen de tussenverdiepingen net

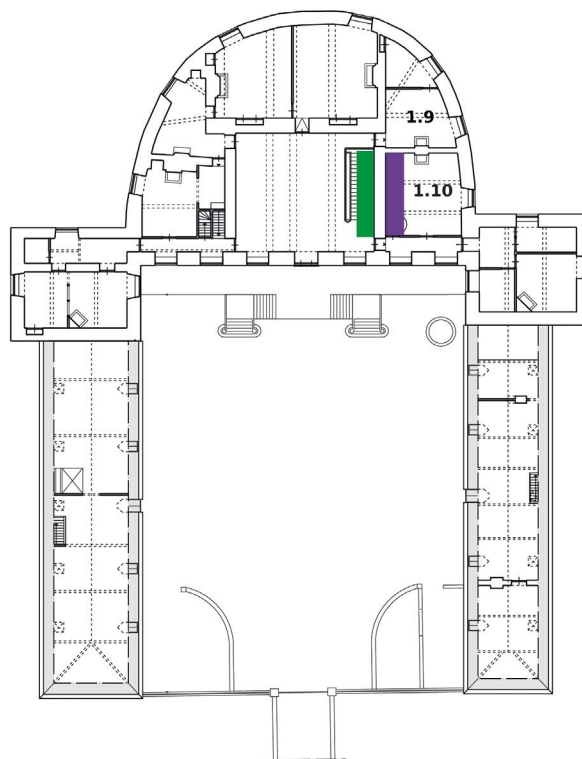
SOUTERRAIN (HOOFDBOUW)
KELDER + BEGANE GROND (VLEUGELS)

BEGANE GROND (HOOFDBOUW)
1E VERDIEPING (VLEUGELS)

Afb. 35. Het souterrain, de beletage, de tussenverdieping en de eerste verdieping met in het geel de mogelijke omvang van de verwijderde noordelijke tussenverdieping, het rode kader geeft de bestaande trap naar de zuidelijke tussenverdieping aan. De groene en paarse rechthoeken zijn mogelijke locaties de trap die naar de verwijderde noordelijke tussenverdieping moet hebben geleid. De blauwe rechthoeken geven de trap van souterrain naar de begane grond aan waarvan bouwsporen zijn aangetroffen en de roze lijn de vermoedelijke gang waar deze trap op uitkwam. Onderleggers vervaardigd door HVNA Architecten (23-7-2020), bewerkt door auteur.

genoeg hoogte te geven voor een volwaardige verdieping. Het lijkt erop dat de noordelijke tussenverdieping ongeveer gespiegeld was aan de nog aanwezige tussenverdieping aan de zuidzijde. Deze liep dan langs de gehele noordzijde van de mergel muur tot aan de voor- en achtergevel. De tussenverdiepingen waren niet aan elkaar verbonden. De ruimtes in de ronding van de ringmuur op de begane grond hebben namelijk een hoog plafond met bijbehorende zestiende-eeuwse vensters en geen sporen van een tussenverdieping. Ook is hier de verdiepingvloer gelijk aan de vloer van de mergeltoren in plaats van verhoogd. De tussenverdieping aan de noordzijde moet dan net als de tussenverdieping aan de zuidzijde

1E VERDIEPING + TUSSENVERDIEPING (HOOFDBOUW)
2E VERDIEPING (VLEUGELS)

een eigen trap hebben gehad. Een zoektocht naar sporen hiervan leverde door alle afwerkklagen niets op. Lag deze trap ook aan de buitenzijde van de mergel toren? Hij zou in theorie ook aan de binnenzijde van de toren hebben kunnen liggen, waarbij er in de mergel toren een opening moet hebben gezeten naar de tussenverdieping (afb. 35).

Het afspeuren van de muren op zoek naar sporen van de trap had wel een bijvangst: er blijkt een spoor van een trap te zitten in de buitenmuur van de keuken in het souterrain (afb. 36). Deze trap komt uit in de huidige eetkamer, net vóór de deur naar de salon in de

noordelijke toren. Dit moet de voorganger geweest zijn van de huidige trap van de kelder naar de beletage. De positie van de trap doet vermoeden dat op de beletage aan deze kant een gang langs de voorgevel liep. Deze gang is aan de zuidzijde zowel op de beletage als op de verdieping aanwezig en aan de noordzijde op de verdieping. De indeling en de trap zijn vermoedelijk bij een van de twee bouwfases in de tweede helft van de achttiende eeuw gesneuveld, vermoedelijk bij het maken van de eetkamer (afb. 35). Over de plaatsing van de trap naar de verdieping vertelt het ons echter vooralsnog niets.

Afb. 36. De zijgevel van de keuken (ruimte -1.8, zie afbeelding 35) met binnen de rode lijnen sporen van een trap naar de beletage. De kamer is recent opnieuw afgewerkt waardoor deze laag niet meer zichtbaar is. Foto auteur 2020.

De bouwgeschiedenis van het kasteel vanaf de zeventiende eeuw tot heden

Na de grote verbouwing in de tweede helft van de zestiende eeuw werd het kasteel nog meerdere keren gewijzigd. Tussen 1648 en 1669 werd het kasteel aangepast naar de heersende mode door de nieuwe eigenaar Philibert van Isendoorn à Blois (?-1677). Hij verbouwde de zijvleugels, die oorspronkelijk in mergel waren opgetrokken, in Maaslandse Renaissancestijl (bakstenen muren met speklagen van natuursteen) en verhoogde de zijtorens met één verdieping in metselwerk. Het complex kreeg op dat moment zijn huidige vorm.³⁷

In 1760 was het kasteel volgens diverse bronnen inmiddels in behoorlijk vervallen toestand geraakt.

Marie Louise van der Heyden à Blisia (1714-1787) en Michiel Hendrik baron de Rosen (1701-1762) lieten aanpassingen maken toen zij besloten het kasteel zomers te gaan bewonen. Zij lieten zoals reeds aangegeven de tussenverdieping aan de noordzijde verwijderen. Hun zoon Charles-Servais baron de Rosen (1746-1828) en zijn echtgenote Maria Louise van Buel (1750-1809) verbouwden het kasteel vervolgens tussen 1776 en 1790 tot een achttiende-eeuws landhuis in de modieuze Luikse Lodewijk XVI-stijl. De populaire Maastrichtse architect en aannemer Matthias Soiron (1748-1834) werd ingehuurd om zowel het interieur als het exterieur van het kasteel onder handen te nemen. Hierbij werd onder andere de mergelstenen woontoren verlaagd en voorzien van een nieuwe kapconstructie tot aan de buitenmuren. De gevel

Afb. 37. Kasteel Borgharen in 1888 met nog de situatie uit de achttiende eeuw. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), documentnummer 5.192.

Afb. 38. Het kasteel in 1918 na alle restauratiewerkzaamheden aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw. De gevels zijn ontdaan van hun witte kalklaag en de empireramen zijn vervangen door roederamen. Coll. HCL / collectie Dr. L. Th. van Kleef vkg 280.

werd ontdaan van alle Renaissance sierelementen en gewit (afb. 37).³⁸

Aan het einde van de negentiende eeuw is het kasteel door baron Raphaël de Sélys de Longchamps (1840-1911) en baronesse Eusébie de Brigode de Kemlandt (1850-1935) verbouwd en gerestaureerd. De gevel werd ontdaan van de witte kalklaag (afb. 38).

In 1953 werd het kasteel verkocht en verbouwd tot een hotel en conferentiecentrum. In 1976 werden 35 appartementen in het kasteel gecreëerd. Bij een brand in 1985 ging de kap van de noordelijke toren verloren. In 2014 kochten de huidige eigenaren het inmiddels grotendeels leegstaande en vervallen kasteel. Zij zijn de grootschalige restauratie gestart die momenteel

gaande is. Alle toevoegingen uit de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw zijn inmiddels verwijderd.

Conclusie

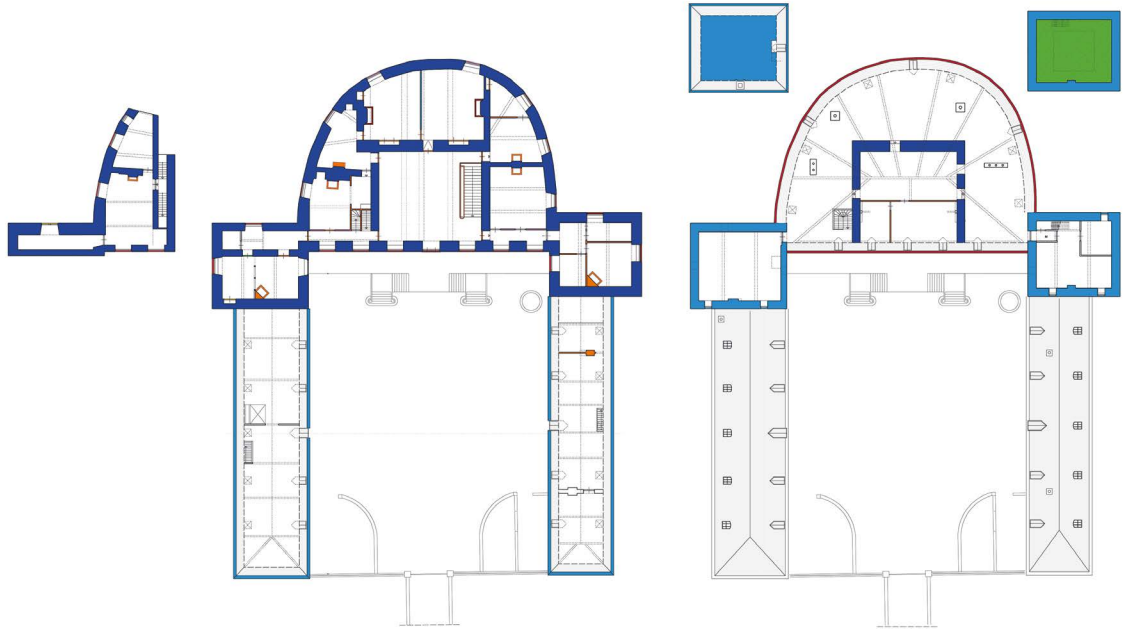
De boven besproken bouwsporen en vraagstukken geven enige nuancering op de bouwgeschiedenis van het kasteel en zorgen, zoals bij de inleiding al aangegeven, voor nieuwe vragen waar we momenteel het antwoord niet op kunnen geven. Welke vorm het complex precies had voor de verwoesting in 1318 blijft onduidelijk. Ook waarom muur zo dicht op de toren staat is nog niet verklaard. Noch hoe deze exact gebouwd is. De afstand tussen de muur en de toren

is opvallend kort, ook al blijkt een afstand van 1,5 tot 2 meter wel vaker voor te komen.

Wat stond er allemaal toen de "pylers" in 1560 werden afgebroken? Wat haalden ze weg? En waar werd de 'erde' weggehaald? Duidelijk is geworden dat de verbouwing in de tweede helft van de zestiende eeuw een grote omvang had en toen veel van de middeleeuwse bouwfases zijn verwijderd. De torens werden geheel vervangen en de ringmuur voorzien van twee verdiepingen in mergel. Het oudere basement van kolenzandsteen werd behouden en vermoedelijk deels ontgraven om een functioneel souterrain te creëren. De mergeltoren in het gebouw is vermoedelijk ook op dit moment opgetrokken. Het gedeelte op de huidige zolder stamt in ieder geval uit deze fase,

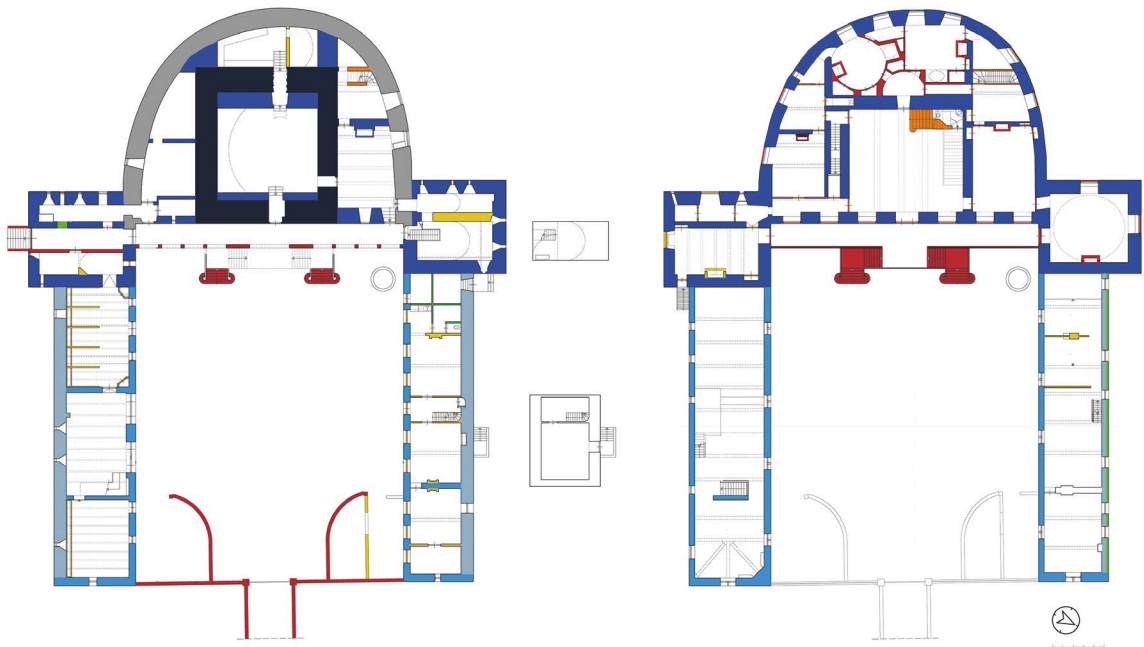
net als de mergel tussenmuren op de beletage, de tussenverdieping en de verdieping. De zijvleugels zijn al eerder toegevoegd en ook de andere kant van de ringmuur (als deze er was) was waarschijnlijk al verwijderd. Het afsteken van de 'erde' lijkt door alle aangetroffen snijlagen en vulmuren verklaard te zijn. De afgebroken "pylers" kunnen slaan op de twee torens die op de tekening uit 1500 te zien zijn en die tot op de grond toe werden afgebroken. Het zou echter ook kunnen dat er nog veel meer werd afgebroken. Want hoe zit het met het onbekende poortgebouw en de tweelaags woontoren? Of waren er toch nog resten van de ringmuur? Kortom: Borgharen zal een dankbaar studieobject blijven.

Bijlage 1: Vermoedelijke bouwfasering van kasteel Borgharen. Onderlegger door HVNA Architecten

1E VERDIEPING + TUSSENVERDIEPING (HOOFDBOUW)
2E VERDIEPING (VLEUGELS)

ZOLDER + TORENKAMER (HOOFDBOUW)

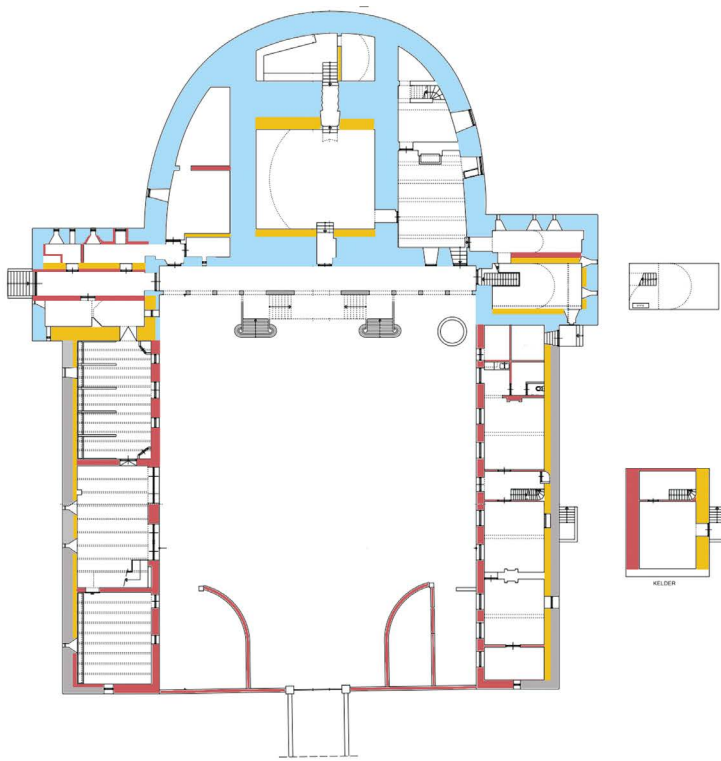

SOUTERRAIN (HOOFDBOUW)
KELDER + BEGANE GROND (VLEUGELS)

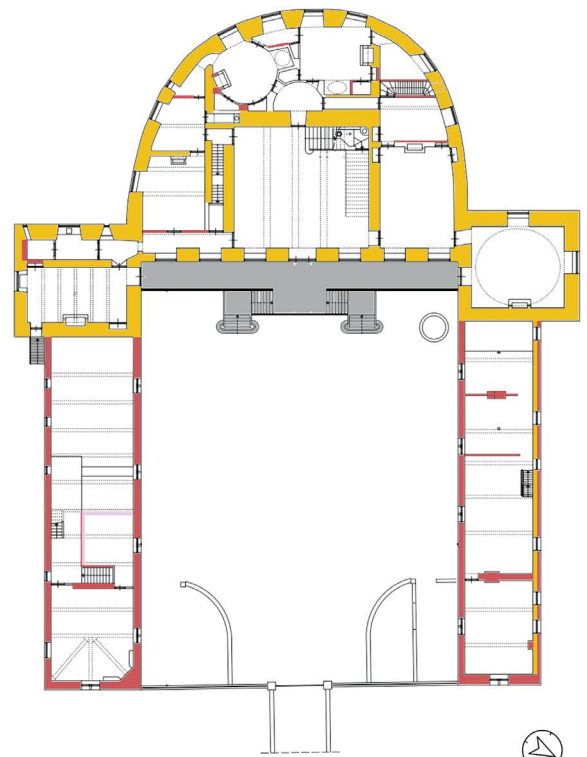
BEGANE GROND (HOOFDBOUW)
1E VERDIEPING (VLEUGELS)

	< 1318		1560-1600		1760		1893-1900
	< 1318		1648-1669		1776-1790		twintigste en eenentwintigste eeuw
	ca 1500		na 1560-voor 1776		1760-1790		

**Bijlage 2: Schematische weergave van de vermoedelijke materialisering van het kasteel.
Onderlegger door HVNA Architecten**

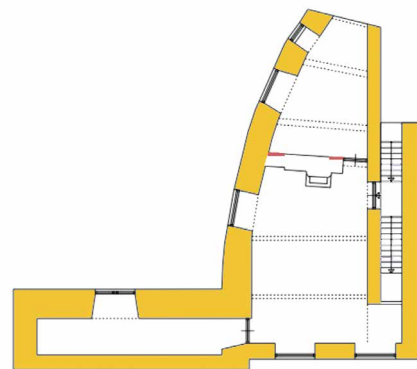

SOUTERRAIN (HOOFDBOUW)

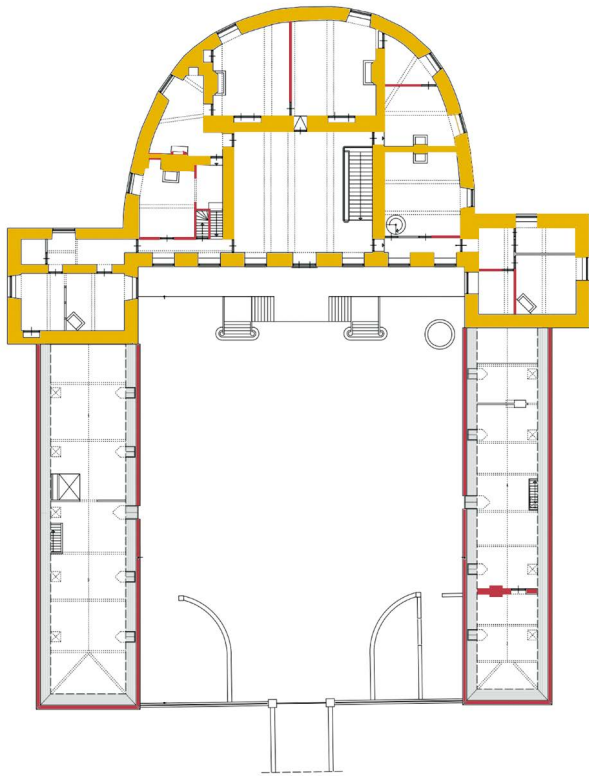

BEGANE GROND (HOOFDBOUW)

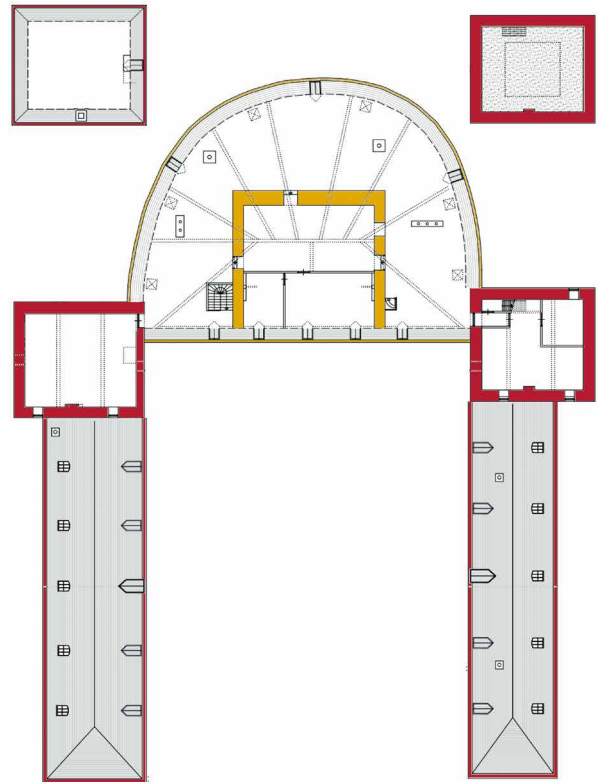
- baksteen
- hardsteen
- kolenzandsteen
- mergel

TUSSENVERDIEPING

1E VERDIEPING + TUSSENVERDIEPING (HOOFDBOUW)
2E VERDIEPING (VLEUGELS)

ZOLDER + TORENKAMER (HOOFDBOUW)

Summary

‘He had the pillars broken down and the earth cut off’: the medieval building history of Borgharen Castle (Limburg)

Borgharen Castle was originally constructed as a residential tower in the thirteenth century. The tower was probably surrounded by a wooden palisade, which was later to be replaced by a stone curtain wall. All this was damaged in 1318. Early in the sixteenth century, the castle was rebuilt and the curtain wall was expanded with the addition of two towers.

In the second half of the sixteenth century, Hermann Scheiffart van Merode initiated a significant building campaign to modernise the castle into a Renaissance-style residence. He preserved the foundations of the curtain wall and the residential tower. The new design featured a D-shaped floor plan, incorporating part of the original curtain wall, a central tower (a newly built marl tower on top of the foundation of the old residential tower), and two flanking towers. This transformation removed many of the medieval elements of the castle, though parts of the original coal-sandstone foundations of the curtain wall and central tower remain visible today.

During a 2023 restoration, the removal of later brickwork uncovered several *snijlagen*, distinct horizontal layers indicating reductions in the wall’s thickness. A closer examination of the interior walls showed similar features on both the inside of the

curtain wall and parts of the external tower. These, along with the rough surface of the stone, suggest that the walls were once part of the original foundations and covered with earth. The earth around these walls was removed during the sixteenth-century renovations to make more rooms on the ground floor functional.

Much about the medieval phases of Borgharen Castle remains unknown. One of the questions this article addresses is why the curtain wall is positioned so closely to the residential tower. How and why was it built? A comparison with several other castles from the same period reveals that having a curtain wall hugging close to the tower is not uncommon. At Borgharen, however, the gap between the two walls narrows to just 0.8 metres at one point, making the design particularly unusual.

Over de auteur

Kim Heuvelmans (1988) studeerde in 2011 af als cultuurhistoricus aan de Universiteit Utrecht. Sinds 2016 is ze werkzaam bij BOEi, Nationale Maatschappij tot Restaureren & Herbestemmen van Cultureel Erfgoed B.V, waar ze sinds 2020 bouwhistorische onderzoeken uitvoert. In 2021 rondde ze met goed gevolg de post-hbo studie Bouwhistorie en Restauratie aan de Hogeschool Utrecht af met als afstudeerpand Kasteel Borgharen.

Noten

1. Zie onder andere Hupperetz e.a. 2005, van Agt 1962, Habets 1872, Moes en Sluyterman 1912, Huygen 1955 en Timmers 1968.
2. Van der Venne 1949, 43; Habets 1872, 397.
3. Heuvelmans 2020, 16.
4. van Agt 1962, 74-82; Hupperetz e.a. 2005, 45-47, 54-56; Heuvelmans 2020, 16-17; Moes en Sluyterman 1912.
5. Van Nispen tot Sevenaar 1942, 12.
6. Habets stelt dat de heerlijkheid direct na de verwoesting door de Heer van Valkenburg is overgedragen aan de Heer van Brabant. Van der Venne lijkt te stellen dat het eigendom van de heren van Haren bleef en ook geen onderdeel van Brabant is geworden toen Valkenburg werd ingenomen door Brabant. Habets 1872, 397; Van der Venne 1949, 45.
7. Vriendelijke mededeling Bas Aarts
8. Janssen e.a. 1996, 46, 51, 53-55; Bauer en Kamphuis 2022, 28.
9. Geonius 2018.
10. Vriendelijke mededeling Jan Kamphuis
11. De loop van de Maas en haar waterstanden en hoeverre dit invloed had op de woontoren van Borgharen heb ik binnen dit onderzoek niet exact kunnen achterhalen. In het overzicht van stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland tot 1400 van M.K.E. Gottschalk die genoemd worden in bronnen, wordt Borgharen niet genoemd. De Maas zelf komt diverse malen

voor en dit geeft, zeker in combinatie met Belgische overstromingen wel een indicatie voor de rivieroverstromingen bij kasteel Borgharen. Zo waren er rivieroverstromingen bij Luik in 1089, 1117, 1118, 1212 en 1219-1220 en vermoedelijk ook in dezelfde periode langs de Maas in Nederland. Vermeldingen van overstromingen in Engeland, Noord-Frankrijk en België in 1230 doen vermoeden dat er op dat moment ook in Nederland overstromingen voorkwamen. Er was grote schade bij Huy onder Luik en de oevers van de Maas zullen vermoedelijk ook in Nederland zijn overstroomd. Ook in januari 1237 zijn er vermeldingen van overstromingen van de Maas in België. De volgende en laatste vermelding van de Maas is pas in de veertiende eeuw: in 1314 zijn er in heel West Europa uitgebreide rivieroverstromingen. Gebaseerd hierop is te stellen dat er bij kasteel Borgharen in de twaalfde en dertiende eeuw periodes waren met grote overstromingen en wateroverlast. Renes schrijft over de waterstanden van de Maas in latere periodes, dat er periodes waren met verschillende hoge standen in korte tijd, afgewisseld met lange rustige periodes. Dit komt overeen met het beeld dat bij Gottschalk naar voren komt. Zie Gottschalk 1971, 51,

- 59, 135, 149, 163-164, 169, 282 en Renes 1999, 137.
12. Vriendelijke mededeling Bas Aarts
 13. Deze maten zijn gebaseerd op de plattegronden van door HVNA Architecten (23-7-2020). Deze plattegronden zijn gebaseerd op de analoge plattegronden die in de jaren 80 van de vorige eeuw zijn opgesteld en hier en daar bijgemeten. De maten zijn daarom bij benadering.
 14. Gruben e.a. 2009, 197,199, 202, 204-205.
 15. Renaud 1988, 8.
 16. Exaltus 1994, 1, 17, 18, 19.
 17. Kamphuis 2004
 18. Hupperetz e.a. 2005, 397.
 19. Bauer en Kamphuis 2022, 31.
 20. Van Agt 1962, 74; Habets 1873, 405.
 21. Moes en Sluysterma 1912; Van Agt 1962, 74; Habets 1873, 15-16, 32-33.
 22. Habets 1873, 433. Een poortgebouw of vleugel aan de voorzijde van het binnenplein wordt ook door C.A. Huygen en J.J.M Timmers genoemd, vermoedelijk gebaseerd op Habets. Huygen 1955; Timmers 1968.
 23. Op de tekening staan meer gebouwen afgebeeld. Zo is de noordoostelijke hoek van de stadsommuring van Maastricht zichtbaar, waar het klooster van de Duitse Orde, 'Nieuwe Biesen' lag. De weergave hiervan op de tekening toont sterke overeenkomsten met de betrouwbaar geachte weergave van de stad Maastricht door Simon de Bellomonte, uitgegeven door Braun en Hogenberg in 1575. Daarnaast is ook de positie van de parochiekerk Borgharen ten opzichte van het kasteel correct weergegeven. Dukers, Heuvelmans en Loeffen-Laurijssen 2024, 7.
 24. Dukers, Heuvelmans en Loeffen-Laurijssen 2024, 7.
 25. Van Agt 1962, 74; Moes en Sluysterma 1912.
 26. Habets 422. In 1537 en 1539 werden nog schoven stro gekocht, in 1539 voor op een paardenstal en een schuur. Zie Hupperetz 1996, 115
 27. Hupperetz e.a. 2005, 56, 64-65, 72, 79, 82; Van Agt 1962, 74; Hupperetz 1996, 123; Heuvelmans 2020, 20-22.
 28. Janssen e.a. 1996, 164-165.
 29. Dukers, Heuvelmans en Loeffen-Laurijssen 2024, 15.
 30. Dukers, Heuvelmans en Loeffen-Laurijssen 2024, 17.
 31. Janssen e.a. 1996, 164-165.
 32. Zie Heuvelmans 2023.
 33. Hupperetz e.a. 2005, 350.
 34. Vriendelijke mededeling Jan Kamphuis.
 35. Kelders van woontorens lagen gewoonlijk op het maaiveld of enigszins verdiept. Hermans 2016, 104.
 36. Zie Heuvelmans 2023.
 37. Hupperetz e.a. 2005, 239, 349; Heuvelmans 2020 23-24.
 38. Hupperetz e.a. 2005, 86; Heuvelmans 2020, 27-31.

Literatuur

Van Agt 1962 – J.F. van Agt, *Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht* (Den Haag 1962).

Bauer 1994 – T.C. Bauer, Batenburg, *Castellogica* III (1994), p. 119-123.

Bauer en Kamphuis 2022 – T. Bauer en J. Kamphuis, Batenburg, het onderzoek van de kasteelruïne 1989-1994, in: T. Hermans en R. Gruben (red.), *Die hofstat daer dat huys op plach te staan'. Recent onderzoek naar kastelen en buitenplaatsen* (Zwolle 2022), p. 9-76.

Dukers, Heuvelmans en Loeffen-Laurijssen 2024 – B. Dukers, K. Heuvelmans en A. Loeffen-Laurijssen, *Bouwhistorische verkenning Zuidelijke Toren Kasteel Borgharen*, rapport Buro4 (juni 2024).

- Exaltus 1994** – R.P. Exaltus, P.J. Orbons en I.M.C. Muijten, *Archeologisch onderzoek naar de kasteelplaats ‘Recht van Ter Leede’* (Amsterdam 1994).
- Geonius 2018** – Geonius, *Geotechnisch onderzoek kasteelmuur Kasteel Borgharen, GA160645.R01.v1.0*, 10 januari 2018.
- Gottschalk 1971** – M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland, I, De periode vóór 1400* (Assen 1971).
- Gruben, Mooren en Peters 2009** – R.J.W.M. Gruben, J.R. Mooren en S.A.L. Peters, ‘Groesbeek. De morfologische ontwikkeling van een eenvoudige woontoren’, in: H.L. Janssen en W. Landewé (red.), *Middeleeuwse Kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed* (Wijk bij Duurstede 2009).
- Habets 1873** – Joseph Habets, *De voormalige heerlijkheid Borgharen: eene bijdrage tot de geschiedenis van het Land van Valkenburg*, in: *PHSAL* 10 (1873), p. 391-549.
- Hermans 2016** – Taco Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland* (Hilversum 2016).
- Heuvelmans 2020** – Kim Heuvelmans, *Bouwhistorische verkenning Kasteel Borgharen* (december 2020).
- Heuvelmans 2023** – Kim Heuvelmans, ‘Bouwsporen in de ringmuur van Kasteel Borgharen’, in: Taco Hermans en Rob Gruben (red.), *‘Eene Ridderwooninge met opgetogen bruggen’, Recent onderzoek naar kastelen en buitenplaatsen* (Zwolle 2023).
- Hupperetz 1996** – W. Hupperetz, *Middeleeuwse Kastelen in Limburg, Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel* (Venlo 1996).
- Hupperetz 2005** – Wim Hupperetz, Ben Olde Meierink en Ronald Rommes, *Kastelen in Limburg: burchten en landhuizen (1000-1800)* (Utrecht 2005).
- Huygen 1955** – C.A. Huygen, *Borgharen, van burchttoren tot woonkasteel* (z.p. 1955).
- Janssen e.a. 1996** – H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink, *1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996).
- Kamphuis 2004** – J. Kamphuis en W. Annema, *Huis Bergh faseringsplattegronden*, Kamphuis bureau voor bouwhistorie en Annema bureau voor Bouw en Cultuurhistorie (Delft 2004).
- Moes en Sluyterman 1912** – E.M. Moes en K. Sluyterman, *Nederlandsche kasteelen en hun historie* (z.p. 1912).
- Van Nispen tot Sevenaer 1942** – E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, *Nederlandse Kasteelen* (z.p. 1942).
- Renaud 1988** – J.G.N. Renaud, ‘Huis Geysteren’, in: *Castellogica, Verkenningen. Mededelingen van de Nederlandsche Kastelen Stichting II* (Doorn 1988), p. 7-18.
- Renes 1999** – J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel, een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg* (Leeuwarden en Maastricht 1999).
- Timmers 1968** – J.J.M. Timmers, *Kasteel Borgharen* (Maastricht 1968).
- Van der Venne 1949** – J.M. van der Venne, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der voormalige heren van Borgharen’, *Maasgouw* 68 (1949), p. 43-48.

Het kasteel en zijn makers. Ambacht en arbeid in de middeleeuwen

Een kijkje achter de schermen bij de renovatiewerkzaamheden van kastelen de Middelburg en de Nieuwburg in de veertiende en de vijftiende eeuw

Nancy de Jong-Lambregts

In dit artikel nemen we een kijk achter de schermen bij de renovatiewerkzaamheden aan de in Alkmaar gelegen kastelen de Middelburg en de Nieuwburg met een focus op de veertiende en vijftiende eeuw. We onderzoeken de rol van het onderhoudsteam, de gebruikte materialen voor het onderhoud en de arbeidsstructuren, die allemaal cruciaal waren voor het behoud van deze versterkingen. Door middel van grafelijke rekeningen ontdekken we hoe de zorg voor deze kastelen niet slechts een kwestie was van stenen en muren, maar een complex samenspel van mensen, middelen en logistiek. Het onthult de betekenis van kastelen als economische centra en als symbolen van macht, tot stand gekomen door de handen van duizenden betrokkenen.

Promotieonderzoek

Dit artikel is tot stand gekomen als een onderdeel van een duo promotieonderzoek¹ naar de strategische overwegingen van de kastelenbouwprogramma's van graaf Willem II (Rooms-koning) (1227-1256) en zijn zoon graaf Floris V (1254-1296) in een (inter) nationaal perspectief. In dit proefschrift wordt op een multidisciplinaire manier gekeken naar de dertiende-eeuwse kastelen in Noord-Holland die gesticht zijn door Willem II en Floris V. Hierbij wordt gebruik gemaakt van informatie verkregen uit archeologisch, bouwhistorisch, landschappelijk en archiefonderzoek. Daarbij wordt bovendien gebruik gemaakt van remote sensing technieken en geofysisch onderzoek. Ieder kasteelterrein wordt behandeld als een 'cold case' die met behulp van nieuwe inzichten en moderne

technieken opnieuw wordt onderzocht. Met dit onderzoek wordt beoogd de strategische overwegingen te ontrafelen en worden er nieuwe inzichten verkregen over deze kastelen, hun veelzijdige functies en hun ruimtelijke spreiding.

Historische context

De conflicten tussen de Westfriezen en de graven van Holland ontstonden al in de tiende eeuw door Hollandse pogingen om West-Friesland onder hun gezag te brengen. Westfriezen waren vrijheidslievend en boden fel verzet tegen de Hollandse graven, die hun grondgebied wilden uitbreiden. Vanaf de twaalfde eeuw werden deze conflicten intenser en in diverse bronnen is te lezen dat Alkmaar steeds de uitvalsbasis vormde van de graven van Holland bij deze conflicten, die plaatsvonden in 1132, 1133, 1166, 1169, 1195, 1197, 1256 en 1272.² Alkmaar was bijzonder strategisch gelegen als grensplaats tussen het graafschap Holland en West-Friesland en daardoor van bijzondere betekenis voor de graven van Holland. Voortdurend vlamde de strijd weer op en trokken de Westfriezen al plunderend het graafschap Holland in, waar ze veel schade en overlast bezorgden. Zo is de stad Alkmaar meermaals door hen verwoest in 1132, 1166 en 1169.³ Dit zette veel kwaad bloed bij de graven van Holland en zij voelden de noodzaak tot het bouwen en verbouwen van diverse versterkingen. Rooms-koning Willem II zou gekroond worden tot keizer van het Heilige Roomse Rijk en wilde nog vóór zijn kroning proberen de Westfriezen te onderwerpen.

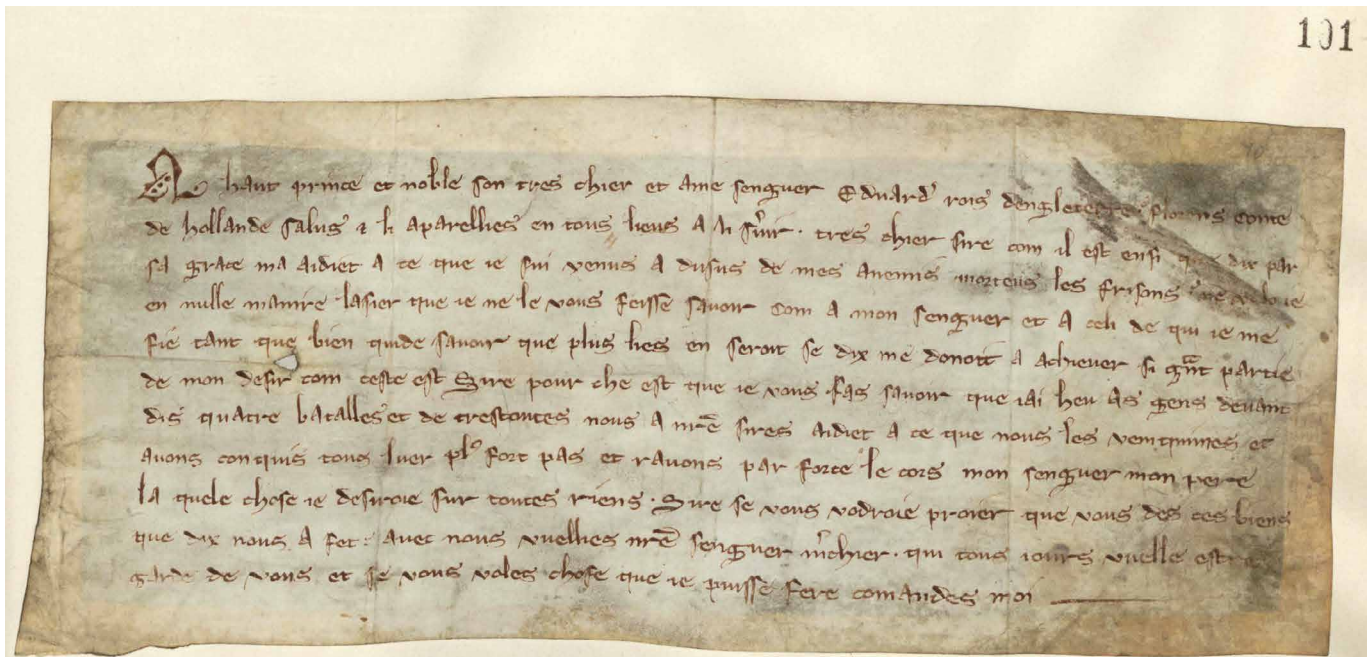
Afb. 1. Zegel van Roomskoning Willem II, Gelders Archief: ZGL0001 Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, zegels 2182 Wilhelmus II (Willem II van Holland), (1254)-06-19, WILLELMVS ---RO---ORVM REX SEMPER AVGVSTVS (<https://permalink.geldersarchief.nl/3D56E7A111FC4697BEEFDF85315A14A0>).

In de dertiende eeuw waren delen van Noord-Holland erg drassig en was de winter een geschikte tijd om ten strijde te trekken, omdat veel water bevroren en dus begaanbaar was.

Willem II was jong en dapper en op 28 januari 1256 reed hij de troepen vooruit over een bevroren meer in de nabijheid van Hoogwoud. Net voordat hij de rietkraag bij de oever bereikte zakte zijn paard door het ijs. Niet geheel toevallig stonden daar Friese krijgers die hem van zijn paard trokken en dood sloegen. Het verhaal gaat dat ze hem omdraaiden en schrokken toen ze zagen dat ze de koning vermoord hadden.⁴

Daarna hebben ze zijn lichaam verstoppt onder een hardplaats in een boerderij in de buurt van de moord. Toen zijn vader overleed was Floris V nog geen twee jaar oud en hij zou zijn hele jeugd worden opgevoed met het idee dat hij de Friezen moest onderwerpen, de dood van zijn vader moest wreken en diens lichaam moest terughalen.⁵ Floris nam die taak erg serieus en hij begon in 1272 op 18-jarige leeftijd zijn eerste campagne, die jammerlijk mislukte.⁶

Tien jaar later, in 1282, probeerde hij het nog eens, maar nu overviel hij de Friezen via het water en wist ze te onderwerpen.⁷ In het dorp Hoogwoud vond hij een oude man die onder doodsbedreiging de plaats waar het lichaam van de edele koning was begraven zou aanwijzen. Hij ging ze voor naar een huis waar de koning begraven zou zijn en wees de plek aan waar men moest graven. Uiteindelijk werd het lichaam van de koning gevonden in 'een kist van weinig waarde'.⁸ Floris nam het lichaam van zijn vader mee terug waar hij het op koninklijke wijze liet begraven in Middelburg. In die periode zien we ook een brief van Floris aan koning Edward I (1239-1307) van Engeland, waarin hij beschrijft dat hij de Friezen overwonnen heeft in een viertal veldslagen en hij het lichaam van zijn vader gevonden had. Dat was hetgeen hij het liefst had. Er was een nauwe relatie tussen koning Edward I en graaf Floris V. In juli 1281 was Floris V in Engeland om de voorwaarden op te stellen voor een huwelijk tussen Margaretha, de dochter van Floris V, met Alfons (1273-1284) de Engelse kroonprins.⁹ Tijdens het verblijf in Engeland zal Floris V vast kennis gemaakt hebben met de strijd van koning Edward I tegen de Welsh en het kastelenbouwprogramma van Edward I in Wales.¹⁰

Afb. 2. afbeelding van de brief die Floris V in 1282 stuurde aan koning Edward I, waarin hij aangeeft de Friezen te hebben verslagen en het lichaam van zijn vader gevonden te hebben. National Archive London; SC1-18-101.

De ring van burchten

Na deze overwinning richtte Floris een aantal dwangburchten op die een ring vormden rondom Noord-Holland, enigszins vergelijkbaar met de 'Iron ring' van de Engelse koning Edward I (1239-1307) in het noorden van Wales. Een dwangburcht is een versterkt bouwwerk waar vanuit de bewoners van de plaats of de omliggende regio of streek onder bedwang konden worden gehouden. Eerdere onderzoekers stelden dat de ring van kastelen van Floris V een stuk kleiner was en alleen om West-Friesland had gelegen. Inmiddels zijn we zover in ons proefschrift dat we wel durven stellen dat deze ring veel ruimer was en dat het begrip dwangburcht wellicht de lading niet meer dekt voor deze kastelen en hun uiteenlopende functies.¹¹

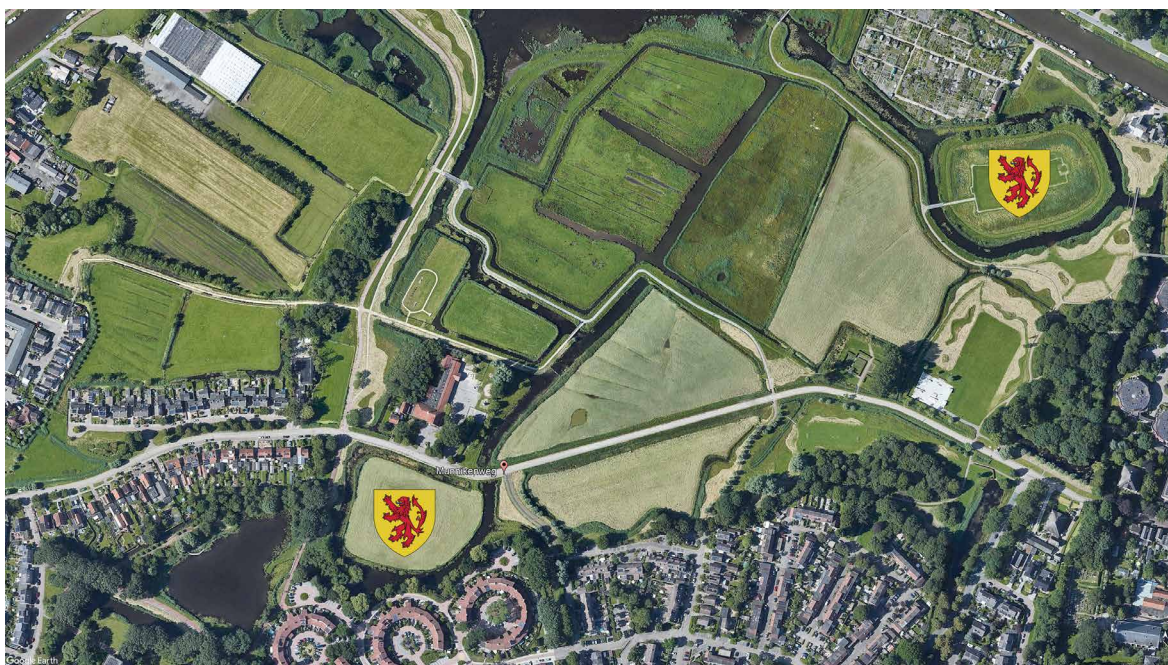
In dit artikel wordt aan de hand van twee van de onderzochte kastelen een en ander toegelicht over de diverse functies die deze kastelen gehad hebben, en wordt met name ingegaan op de aspecten betreffende het onderhoud. Kasteel de Nieuwburg en kasteel de Middelburg zijn beide gelegen in Alkmaar; ze liggen zo'n 450 meter uit elkaar. De Nieuwburg is voor een deel gebouwd door Rooms-koning Willem II en voor een deel door zijn zoon graaf Floris V. De Middelburg

is waarschijnlijk door graaf Floris V gebouwd. Beide kastelen zijn uiteindelijk verwoest in 1517 onder leiding van Grote Pier, de Friese verzetsstrijder.

Bronnen

Wat het onderzoek naar deze periode in het algemeen erg lastig maakt, is dat er nagenoeg geen contemporaine bronnen zijn uit de ontstaansperiode van beide kastelen. Een contemporaine bron die wat licht schijnt op de zaak is de rijmkroniek van Melis Stoke. Stoke was in dienst genomen door de graven van Holland om op een heroïsche en rijmende wijze de geschiedenis van de graven van Holland weer te geven. Hij baseerde zijn werk wel op geschreven bronnen uit die tijd en had een aantal van de gebeurtenissen zelf meegemaakt en maakte gebruik van getuigenverslagen.

Een andere rijke bron van informatie zijn de archieven van de graven van Holland¹² en de Grafelijkheidsrekenkamer¹³ die zich in de collectie van het Nationaal Archief bevinden. Hierin staan onder meer de rentmeestersrekeningen die beschikbaar zijn vanaf 1308, niet exact contemporain met de

Afb. 4. Luchtfoto van de Oudorpolder bij Alkmaar met de positie van beide kastelen. Linksonder kasteel de Middelburg en rechtsboven kasteel de Nieuwburg.

Kasteel Middelburg

Oorspronkelijk ging men ervan uit dat kasteel de Middelburg een van de kleinste door graaf Floris V gestichte dwangburchten was en dat het de residentie van de rentmeester van dit deel van het graafschap was. Kasteel de Middelburg was zeer strategisch gelegen aan een belangrijke uitvalsroute en aan een vaart tussen twee meren.

Wanneer op een luchtfoto gekeken wordt naar het huidige weiland, waar onder het gras nog de resten van het kasteel gelegen zijn, dan is te zien

dat er bijzonder weinig ruimte overblijft voor andere structuren op dit perceel, zoals een voorburcht. Er is slechts ruimte voor het hoofdkasteel, de wallen en de grachten en een poortgebouw. De voorburcht zal dus op het naastgelegen terrein gezocht moeten worden.

Het kasteelterrein is nader onderzocht met geofysisch onderzoek en ook heeft er een grondig hernieuwd onderzoek plaatsgevonden naar de grafelijke rekeningen. Hieruit ontstaat ineens een totaal ander beeld. Het kasteel blijkt meer weg te hebben van een multifunctioneel middeleeuws distributiecentrum dan van een dwangburcht.

Afb. 5. Luchtfoto van het kasteelterrein van de Middelburg. Te zien is een vierkant terrein met afgeronde hoeken met in het midden een wat donkerdere verkleuring.

De rekeningen maken melding van een zeer groot aantal bijgebouwen met diverse functies. Met voorbijgaan aan vele andere bijgebouwen noemen we hier een turfschuur, een bouwhuis, een bakhuis, een werf met schuithuis, stallen, een pishuis, hofstedes, een brouwhuis, een wagenhuis, een kapel en nog een tweede kapel buiten de 'coeur'.¹⁴ Uit de rekeningen weten we ook dat er enorme hoeveelheden voorraden op het kasteel waren opgeslagen. Zo is er sprake van 'n last turfs ende 26 hoit scilpen, die nog niet berbarnt en sijn ende die noch op de Middelborch staen',¹⁵ waarbij opgemerkt moet worden dat 1 last turf overeenkomt met 60 ton ofwel circa 10.000 turfjes¹⁶ en dat 1 hoed circa 1000 liter is.¹⁷ Dat was beslist niet alleen voor de eigen behoefte en lijkt te wijzen op een opslag- en doorvoerfunctie. Daarnaast is er in 1345 sprake van een bestelling voor zeven 'windase', hijswerktuigen, en een jaar eerder worden er grote hoeveelheden magere runderen gekocht om vet te weiden in de hoflanden van het kasteel.¹⁸

De Nieuwburg

Toen de historische bronnen met betrekking tot kasteel de Nieuwburg opnieuw bestudeerd werden, ontstond ook een heel ander beeld dan tot nog toe aangenomen. Het kasteel was de zetel en residentie

van de baljuw van Kennemerland en Friesland en er werd recht gesproken. Net als kasteel de Middelburg was het een multifunctioneel kasteel, maar had het een meer militair karakter. Dit militaire karakter komt naar voren uit de vele rekeningen met onderhoudsposten aan het geschut. Opvallend gegeven is dat er volgens de rekeningen ook doodvonnissen op het kasteel werden voltrokken, iets dat tot nog toe onbekend was.

Het grote aantal bijgebouwen benadrukt het diverse karakter van dit kasteel. Denk hierbij aan een duiventoren, een grote schuur, gevangenhuis, molkerij, rosmolen, mosterdmolen, stallen, korenschuur en nog veel meer. Ook hier geldt dat er teveel gebouwen zijn voor de omvang van het nu bekende kasteelterrein, waardoor ook buiten het bekende kasteelterrein nog bebouwing verwacht kan worden. Deze bijgebouwen bij kasteel de Middelburg en de Nieuwburg werden op basis van eerder onderzoek niet verwacht, aangezien het hier om dwangburchten ging. Ondanks dat deze rekeningen pas zo'n 40 tot 60 jaar na de bouw beginnen, zien we ze nog als redelijk representatief voor de bouwperiode. Bestudering van de rekeningen over een periode van zo'n 150 jaar, wijst uit dat het verloop van de gebouwen niet groot is en dat men met name onderhoudt pleegt aan reeds bestaande structuren.

Potentie grafelijke rekeningen

Voorgaande laat al heel kort de potentie zien van het hernieuwde onderzoek naar de grafelijke rekeningen en welke gegevens dit oplevert over de ruimtelijke spreiding van een kasteel. De grafelijke rekeningen geven namelijk een zeer gedetailleerd inzicht tot op spijkerniveau van het onderhoud aan de grafelijke kastelen. In de rekeningen worden de diverse (onderhouds)werkzaamheden aan de gebouwen uitvoerig gespecificeerd, maar ook aan de grachten, bruggen en de verdedigingswerken. Interessant is dat de verschillende ruimtes in het kasteel gedetailleerd beschreven worden en dat een beeld verkregen wordt van de diversiteit aan gebouwen die op en rondom het kasteelterrein gelegen waren. Ook bevatten de rekeningen veel terloopse informatie waaruit conclusies getrokken kunnen worden, bijvoorbeeld dat wanneer een grote toren genoemd wordt daar impliciet uit volgt dat er ook een kleine toren is. Maar wat het vooral heel waardevol maakt, is dat beschreven wordt welke mensen deze renovaties en het onderhoud uitvoerden en hoe dit georganiseerd werd.

Onderhoudsteam

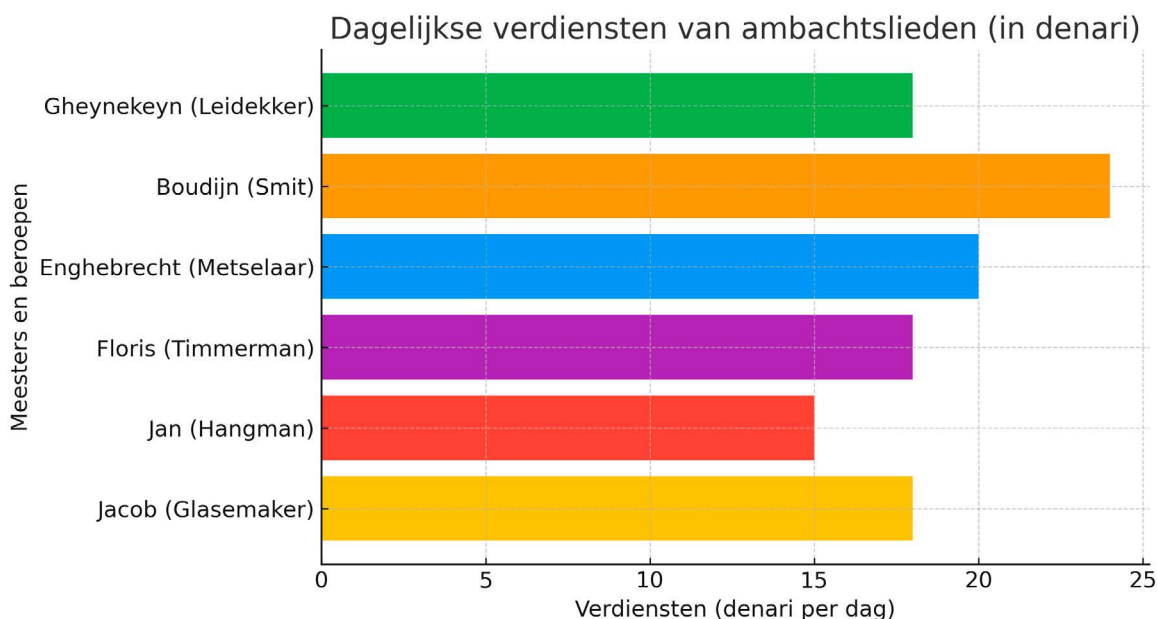
Na uitvoerige bestudering van de rekeningen uit het midden van de veertiende eeuw, valt op dat er een hoofdrol is weggelegd voor de zogenaamde 'meisters', de meester ambachtslieden, en dat zij onderdeel uitmaken van een vast grafelijk onderhoudsteam. Hun namen komen namelijk bij alle rekeningen aan het onderhoud van het grafelijke bezit terug en ze reizen nagenoeg het hele jaar rond langs alle grafelijke bezittingen. Zij zijn ook degenen die de benodigde materialen bestellen en ze reisden soms zelf naar de

leverancier om erop toe te zien dat de juiste spullen geleverd werden en dat deze op een correcte wijze werden ingeladen of ingescheept.

In de jaarrekeningen kunnen we ook in een aparte post teruglezen dat ze een bedrag aan jaargeld ontvingen van de graaf ter hoogte van soms wel 23 werkdagen en daar bovenop zelfs nog een behoorlijk bedrag aan kleedgeld. Dit alles naast de reguliere betalingen die zij ontvingen voor hun dagelijkse werk en kost en inwoning bij projecten op afstand gedurende de klus. In de rekeningen is ook te zien dat ze vaak hun zoon, of soms zonen meenamen naar het werk. Feitelijk werd iedere stap die ze gedurende het jaar zetten vastgelegd in de rekeningen en met een kleine inspanning zouden we bijna hun jaarplanning kunnen reconstrueren. Gezien de vele klussen per jaar zagen de vrouwen hun 'meisters' niet zo vaak.

Op basis van de rekeningen is bekend wie in de periode 1343-1348 de belangrijkste meesters waren. Ze hebben de meest voorkomende ambachten, zoals timmerman, smid, metselaar, leidekker, et cetera. Door de gedetailleerdheid van de rekeningen kan berekend worden wat ze gemiddeld per dag verdienden. Zo verdiende meester Gheynekeyn de leidekker 18 denari per dag, meester Boudijn de Smit 24 denari, meester Florens de timmerman 18 denari en meester Enghebrecht de metselaar 20 denari. Bij sommige opdrachten kregen ze wat meer of soms wat minder.

Maar niet alle meesters hielden zich met onderhoud bezig, zoals meester Jan de Hangman, die als beul 15 denari per dag kreeg. In de rekeningen over kasteel de Nieuwburg staan uitgebreide passages over wat meester Jan allemaal nodig had om de gevangenen te executeren. Denk hierbij aan hout voor het schavot, touw, onderdelen voor het maken van een rad en de kosten voor het onderdak en voedsel voor de gevangenen.

Afb. 7. Grafiek met daarin de verdiensten per dag van de meesters in het midden van de veertiende eeuw.

De werknemers

Per onderhoudspost wordt steeds uiteengezet wie er aan het werk waren. Naast de meesters worden er ook lokale arbeidslieden ingehuurd die onder de leiding van de meesters hun werkzaamheden verrichtten. De namen van deze werkers zijn nauwgezet geadministreerd en er worden in een periode vaak dezelfde mensen te werk gesteld op een kasteel. Dat ze lokaal zijn is te zien aan de achternamen, bijvoorbeeld Jan van Alkmaar, en aan het feit dat ze alleen dagloon ontvingen en geen kost en inwoning. Veel van de lokale arbeidslieden zijn familie van elkaar, dit wordt er ook expliciet bij vermeld zoals 'Jan zijn broer' of 'Jans zoon'. Een heel enkele keer komen de lokale arbeidslieden ook voor zonder de meester voor de wat kleinere klussen.

Binnen de onderhoudsposten is een duidelijke onderverdeling te zien in de uitgevoerde taken en deze vallen uiteen in drie verschillende categorieën. De eerste categorie is de meester die het meest verdiende. Aangenomen mag worden dat deze de dagelijkse leiding had over de werkzaamheden. De tweede categorie wordt gevormd door naar alle waarschijnlijkheid geschoolde arbeidslieden die wisten wat ze moesten doen, want hun werkzaamheden worden niet nader gespecificeerd. Zij krijgen net iets minder betaald

dan de meester. De derde categorie zijn dagarbeiders, waarvan de werkzaamheden erg letterlijk worden uiteengezet. Zij verdienen het minst.

Materialen

Naast de aard van de werkzaamheden en de mensen die aan het werk waren, komt ook veel informatie naar voren over de gebruikte materialen voor de werkzaamheden. In veel gevallen kan achterhaald worden van wie de materialen gekocht werden. Een opvallend gegeven is dat vrouwen ook vaak als leverancier van materialen vermeld worden, soms niet en soms wel expliciet vermeld als weduwe. De aantallen van alle bestelde materialen worden zeer nauwkeurig bijgehouden en soms wordt er gemotiveerd waarom extra uitgaven gedaan werden, bijvoorbeeld wanneer de emmer stuk ging en deze vervangen moest worden. Ook wordt duidelijk waar de materialen gekocht werden en hoe deze materialen getransporteerd werden en door wie. Vaak werden materialen per schip vervoerd en is bekend wat de kosten daarvan waren en wie de schipper was. Scheepsladingen werden vaak meerdere malen overgeslagen van het ene schip naar het andere. Vermoedelijk kwam dit door dammen of overhalen of een ander soort waterweg waarvoor

Afb. 8. Calendar Page for March; Digging; Aries about 1450–1455 Collectie Getty Museum Ms. 2 (84.ML.67), fol. 3 (object/75d159c3-59e3-4917-aada-7408ffb6e259).

Afb. 9. Man die palen aan het punten is. Seregno, C., & Seregno, N. (ca. 1560). Monatsbild Maria del Castello Februar [Schilderij]. Wikimedia Commons.

een ander type schip vereist was. Dit geeft een goed inzicht in het bestaande wegen- en waternetwerk van Noord-Holland in de veertiende en de vijftiende eeuw.

Om een beeld te geven van de rijkdom van de informatie worden er twee casussen besproken die laten zien hoe omvangrijk de onderhoudswerkzaamheden aan een kasteel kunnen zijn. Een casus gaat over het opschonen

en opnieuw beschoeien van de grachten van kasteel de Middelburg en de andere gaat over diverse onderhoudswerkzaamheden aan kasteel de Nieuwburg. Er is juist voor deze twee casussen gekozen omdat deze bij uitstek laten zien hoeveel mensen, materialen, middelen en organisatie er nodig zijn voor deze werkzaamheden.

Opschonen van de grachten van kasteel de Middelburg

In 1408 worden er werkzaamheden uitgevoerd aan de grachten van kasteel de Middelburg.¹⁹ De werkzaamheden bestaan uit het leeghalen, schoonmaken en opnieuw bepalen en beschoeien van de grachten. Op het eerste gezicht lijkt dit standaard onderhoudswerk, maar wanneer gekeken wordt wat hier allemaal voor nodig is, dan blijkt het wel degelijk een zeer omvangrijke klus te zijn.

Voordat de grachten schoongemaakt kunnen worden moet eerst het water uit de grachten gehaald worden. Dit wordt gedaan door twee mannen die gedurende negen weken “*de graft ryoelden ende oesden ende inder graften inghingen*”. De weergoden bleken ze niet goed gezind te zijn, want er valt te lezen dat er nog twee man werden ingehuurd “*die des nachts oesden overmits den groten reghen van x nachten*”. Hoe ze de grachten leegmaakten wordt niet gespecificeerd, vermoedelijk dus met de hand. In een rekening uit 1444²⁰ lezen we het volgende “*Jacop Reijnier Meijnsz. van 't water al uut de graft te pompene*”.

Daarna volgde het schoonmaakwerk en daarvoor waren in dit geval veel arbeidslieden nodig. Er wordt zelfs speciaal een knecht uit Den Haag ontboden en vervolgens het land in gestuurd om “*alle dieghene die hierna bescreven staen te ghebieden om in der graften te graven daerom verteert ende uutgheleit*”.

Uit de dorpen in de omgeving worden zeer veel mensen gehaald: uit Oudorp en Oterleek 42 man, uit Koedijk en de Vronergeest 3 dagen lang 188 man, uit Langedijk 3 dagen lang 160 man, uit Nedorperkoggen²¹ 3 dagen lang 170 man en uit Schagerkogge 20 man gedurende 8 dagen. Bij de mannen uit Nedorperkoggen is er zelfs een compliment te lezen, dat zij “*horen slach scoen diep*” hadden uitgevoerd. Zij kregen voor deze werkzaamheden geen loon, slechts hun kost. Het waren dus dienstlieden of horigen.

De eerstvolgende rekening uit waarin iets wordt vermeld over het droogleggen en schoonmaken van de grachten is uit 1445 en daarin wordt duidelijk vermeld dat de mannen ontboden werden, geen loon kregen en slechts hun kost vergoed kregen:

“Item voor ghebeden luyden zonder loon dan alleene de montcost, dies wasser up eenen dach van Outdorp xx mannen allen dien dach werkende ende up eenen anderen dach van Coedyck ende Huuswairde warer liiii mannen, voor elken man voor zinen cost.”²²

De aarde werd uit de grachten gehaald door manden gevuld met aarde op een draagbaar te zetten, een “borrije”. Er worden voor dit werk 22 manden en 22 draagbaren besteld. De laatste werden door de houtzagers ter plaatse gemaakt.

De palen die nodig waren voor de beschoeiing werden voor een deel gekocht in Assendelft en werden voor een deel ter plaatse gemaakt. Er worden hiertoe 31 elzenbomen gekocht die door twee mannen gedurende 9 dagen tot palen verwerkt worden. Daarna moeten er nog punten aan de palen gemaakt worden om ze in de grond te kunnen slaan. Na het heien worden de planken, die onder meer afkomstig waren van een klein huisje uit Sint Pancras dat voor dit doel werd aangekocht, aan de palen bevestigd.

De ruimte tussen de oever en de palen wordt volgens de rekening opgevuld met ‘loefrijet’,²³ dat gemaaid werd, en aarde. De rest van de aarde uit de gracht werd over de werf, een onbebouwd deel van het kasteelterrein, verspreid. Hier waren 2 mannen 17 dagen mee bezig.

Om de gracht beter te laten afwateren wordt er ook nog een sluis gemaakt van planken door de singel heen: *“plancken die ghemaect siin tot een zijlkiin²⁴ ende leijt in die cijnghel die*

graft doer te wateren” en iets verderop in de rekening is te zien dat er ook een hoog hek bij de sluisdeur gemaakt moet worden met twee lange vleugels over het water.

Casus werkzaamheden aan de Nieuwburg

Een ander voorbeeld is een rekening van onderhoudswerkzaamheden aan kasteel de Nieuwburg aan onder

Afb. 10. Metselwerkzaamheden in de middeleeuwen. afbeelding afkomstig uit het *Speculum humanae salvationis*, 1460-1470 Collectie Österreichische Nationalbibliothek, Fideikommissbibliothek [Vorbesitzer], Cod. Ser. n. 12883 HAN MAG (<http://data.onb.ac.at/rec/AC13893826>).

meer de nieuwe toren, het bakhuis, de binnenpoort en de balista's, een soort hele grote kruisbogen, in 1346.²⁵

Meister Enghebrecht, zijn zoon en nog 9 mannen voeren metselwerkzaamheden uit gedurende een periode van 46 dagen. De meester verdient het meest, 28 denari, zijn zoon en 3 andere mannen, waarvan de werkzaamheden niet gespecificeerd werden, ontvingen een heel behoorlijk salaris van 20 denari per dag. Dat de werkzaamheden niet gespecificeerd werden, duidt er waarschijnlijk op dat dit metselaars waren die wisten wat ze moesten doen. Daarnaast werd ook een groep mannen ingezet die een stuk minder verdienden, 12 denari per dag, waarvan

Afb. 11. De bouw van de toren van Babel, omstreeks 1400-1410, onbekende maker. Collectie Getty Museum, Ms. 33 (88.MP.70), fol. 13 (<https://data.getty.edu/museum/collection/object/bdf7e405-8fe1-4eaf-8a28-1df7df0b5102>).

de werkzaamheden heel letterlijk gespecificeerd werden. Vermoedelijk waren dit een soort dagloners die op veel gebieden inzetbaar waren, denk hierbij aan werkzaamheden als mortel maken, op de muur staan en stenen en kalk aanpakken, stenen en kalk aanvoeren naar de bouw en zaken optrekken met een katrol. In de rekening staat dit als volgt weergegeven:

“Item heift haer Dieric uutgheven van maetselaerslone ende dierghelijc.

Meister Enghebrecht, mire vrouwezaterdag na sint margretendag (20 juli)n maetselaer, ghewrocht met sinen zoenop 't huus an den Nuwentoren van satersdaghe na Seinte Pieters ende

Sente Pouwelsdach tote t'satersdaghes toe na Sente Margretendach, dat siin xi werkedaghe van sinen lone 's daghes xxviii denari, facit – – xxv s. viii d.

Clais van Velsen xi daghen, 's daghes xx denari, facit – – xviii s. iiiii d.

Kerstiaen Enghebrechtsf. xi daghe, 's daghes xx denari, facit – – xviii s. iiiii d.

Jan van Alkemaer xi daghen, 's daghes xx denari, facit – – xviii s. iiiii d.

Heynkijn Robbrechts zwagher xi daghen, 's daghes xx denari, facit xviii s. iiiii d.

Clais Iansf. die stien ende morter op treckede bi eenre polleye van sinen lone in xi daghen, 's daghes xii denari, maect – – xi s.

Rembrand die stien ende calc van buten op 't huus toevoerde in xi daghen, 's daghes xii denari, maect – – xi s.

Aernd Ganseveer van den morter dien hi makede ende toereede in xi daghen 's daghes xii denari, maect – – xi s.

Dieric van Mondvoerde die boven op die mure stont ende stien ende calc ontfent xi daghen, 's daghes van sinen lone xii denari, facit – – xi s.

Evermoed van den selven xi daghen, 's daghes xii denari, facit – – xi s.

Garbrant Spiring van denselven xi daghen, 's daghes xii denari, facit – – xi s.”²⁶

Een grote verbouwing als deze laat goed zien hoeveel materialen er nodig zijn en wat een enorme logistieke operatie het is om deze allemaal in te kopen en op tijd op een klus te hebben. Er worden 32.500 bakstenen besteld bij twee leveranciers en deze bevinden zich blijkbaar aan het Zeglis, een

waterloop ten oosten van Alkmaar. Ze worden door een schipper naar kasteel de Nieuwburg gevaren voor 20 tot 22 denari per 1000 stenen. Daarnaast worden er in totaal 5 schepen²⁷ kalk besteld die vanuit Beverwijk met een zeilschip naar het Zeglis in Alkmaar gevaren werden en vandaar met een andere schipper naar kasteel de Nieuwburg. Meester Enghebrecht ziet zelf toe op het inschepen van de kalk in Beverwijk en is daar 2 dagen voor op reis met zijn paard. Voor de metselwerkzaamheden worden ook allerlei materialen besteld, zoals emmers, een ton om te mengen, touw en een dozijn handschoenen.

Op de toren wordt een overspanning voor het dak gemaakt met behulp van 55 vuren sperhouten, 6 leggers en 350 Luikse latten. Om bij de top van de toren te kunnen komen moest er een steiger komen, die werd gemaakt van 50 vuren bomen. De toren wordt vervolgens met riet gedekt en hiertoe wordt 49 voeder (wagenvracht) riet vanuit de Schermer gebracht naar de oude dam in Oudorp en vandaar naar kasteel de Nieuwburg. De 2 dekkers waren 10 dagen bezig met het rietdekken en kregen 24 denari per dag en waren vergezeld van 2 ander mannen die hiervoor 20 denari per dag kregen. Ook moesten er vensters in de nieuwe toren gemaakt worden, hier was de timmerman 3 dagen mee bezig samen met nog 3 anderen, waarbij de timmerman 24 denari kreeg en de anderen 20 denari. De smid leverde het benodigde ijzerwerk voor de hele klus, maar liefst 5.850 spijkers in alle soorten en maten, waaronder enkele 'sonderlinghen grote spickeren' en 12.000 leinagels.

Dit was nog lang niet alles uit deze onderhoudspost, maar alleen al uit voorgaande blijkt dat het een omvangrijk project was en dat er veel mensen en materialen ingezet zijn. Uit deze onderhoudspost blijkt duidelijk de verdeling van de werkzaamheden en de salariëring. De meesters hebben de leiding en verdienen het meest, gevolgd door de geschoolde arbeiders en daarna de werkmannen die de klusjes doen met het laagste salaris.

Materialen

Dit soort projecten toont aan hoeveel materialen er nodig zijn en laat de logistieke uitdaging zien van

inkoop en om het op tijd op een klus (de bouwplaats) te hebben. Dit moet niet onderschat worden, want al deze materialen kennen hun eigen productieproces waar ook weer talloze mensen en grondstoffen voor nodig waren. Dit wordt heel duidelijk bij een essentieel product voor het metselen: de mortel. Mortel bestaat in die tijd, en in dit deel van Noord-Holland, met name uit schelpkalk en vaak grof zand. In de mortel zijn vaak nog schelpresten aanwezig, waarschijnlijk door onvolledige verbranding, maar het kan ook een doelbewuste toevoeging geweest zijn.²⁸

Kalk maken is een arbeidsintensief proces. De kalk wordt verkregen door het branden van schelpen in kalkovens. Om die ovens te kunnen laten branden is er turf nodig, heel veel turf.²⁹ De turf moet gewonnen worden in de veengebieden uit de omgeving, gedroogd, getransporteerd en uitgeladen.

De benodigde schelpen moeten op het strand worden gewonnen en daarna getransporteerd naar een opslagplaats of naar de kalkovens en daarna in de oven geladen en gebrand. Na afkoeling moet de kalk uit de oven gehaald worden en worden fijngeslagen.

Het transport van het turf uit de omgeving is goed te zien in een rekening uit 1344³⁰ waar 11 last turf, een oude inhoudsmaat, getransporteerd werd naar kasteel de Middelburg. Om een indruk te krijgen van de hoeveelheid, een last turf staat gelijk aan 10.000 turfjes, dus het gaat hier om zo'n 110.000 turfblokjes die ergens anders gestoken zijn, getransporteerd werden en die uitgeladen en opgestapeld moesten worden. Dit nam maar liefst 50 werkdagen in beslag verdeeld over verschillende mensen waaronder ook vrouwen! Zij kregen ten opzichte van de mannen twee denari per dag minder betaald.

De rekeningen die gaan over het branden en legen van een kalkoven, laten zien dat dit ook een enorm arbeidsintensieve klus is van een aantal weken. Hier werken mannen, vrouwen en kinderen tegelijkertijd aan het proces van kalkbranden. De verhouding tussen mannen en vrouwen is zelfs 50-50 en vrouwen kregen nagenoeg evenveel betaald als mannen, zo'n tot 7 denari per dag. Kinderen kregen net iets minder betaald, zij kregen 6 denari. Per week waren hier ongeveer 150 mensen aan het werk. Dit laat zien dat om alleen al zoiets essentieels als kalk te maken voor de mortel er zoveel mensen en middelen nodig zijn. Bedenk nu eens wat er nodig is om 25.000 stenen te

produceren of 18.000 spijkers...? Ieder materiaal kent zijn eigen productiecyclus met materialen en mensen.

Conclusie

Samenvattend zien we, in ieder geval voor de Nederlandse situatie, toch een behoorlijk nieuw beeld ontstaan. De graaf heeft een vast onderhoudsteam in dienst dat op al het groot onderhoud aan het grafelijk bezit wordt ingezet. De graaf is zuinig op hen, want ze krijgen een goed salaris, jaargeld en zelfs bedrijfskleding. Bij bijna alle onderhoudswerkzaamheden is een driedeling te zien tussen meester, ambachtsman en dagloner wat zich ook uit in de salarissen. Vrouwen hebben ook een rol in het geheel als leverancier, maar soms ook gewoon als arbeidskracht. In sommige gevallen worden kinderen ingezet, waarschijnlijk zijn zij bij het leeghalen van een oven bijzonder handig als het gaat om werken in kleine ruimtes.

Wat duidelijk naar voren komt is dat bij onderhoudswerkzaamheden grote aantallen mensen en enorme hoeveelheden materialen nodig zijn en dat die materialen op zichzelf ook zo'n enorm productieproces kennen met evenveel mensen en materialen. Deze twee casussen staan niet op zich, er zijn veel meer voorbeelden uit de rekeningen van kastelen de Middelburg en de Nieuwburg, waarbij grote tot zeer grote onderhoudswerkzaamheden plaatsvonden. Dat betekent dat ditzelfde ook geldt voor de andere grafelijke bezittingen. Uiteraard is er ook nog periodiek klein onderhoud, zoals bijvoorbeeld de daken stoppen, de goten onderhouden en de ramen vernieuwen.

Kijken we dan met het voorgaande in het achterhoofd naar een kasteel en naar zijn plaats in de samenleving, dan zien we dat een kasteel, naast een symbool van onderdrukking en vertoning van macht, toch vooral ook een belangrijke economische betekenis had. Een graaf 'richt' een kasteel op, hij betaalde de rekening, maar de bouw werd uitgevoerd door vele honderden mensen. Dat maakt dat een kasteel een soort spin is in een sociaaleconomisch netwerk. De aanwezigheid van een kasteel in een gebied, met alles wat er voor nodig was om het draaiende te houden, maakt dat het voor heel veel mensen een belangrijke werkgever was en dus een bron van inkomsten.

Uiteraard had de graaf het recht om mensen op te roepen om voor hem werkzaamheden te verrichten tegen uitsluitend vergoeding van hun kost, maar in de 28 rekeningen die van kastelen de Nieuwburg en de Middelburg bestudeerd zijn is dit tot nog toe de eerste keer dat dit gezien werd. Er zal in het kader van het proefschrift nog nader onderzoek verricht worden naar parallellen in onderhoudsrekeningen elders in het land.

Summary

The castle and its makers: craft and labour in the Middle Ages

This study offers a behind-the-scenes look at the maintenance of Middelburg and Nieuwburg castles near Alkmaar in the present-day Dutch province of Noord-Holland during the fourteenth and fifteenth centuries. Based on detailed financial records from the counts of Holland, the research reveals how these castles functioned not only as military fortresses but also as economic hubs with extensive logistical and infrastructural roles.

Following his military campaigns against the West Frisians in the 1280s, Count Floris V established a ring of castles to secure control over the region. While Nieuwburg Castle served as an administrative and judicial centre with a military function, Middelburg Castle emerged as a multifunctional site, operating much like a medieval distribution centre. This challenges the traditional notion of such fortresses as mere instruments of repression.

The detailed analysis of comital accounts offers a meticulous record of the maintenance work carried out on the castles. These documents reveal not only who performed the tasks, but also what materials were used and how the labour was organised. A permanent team of skilled craftsmen – referred to as *meisters* – formed the core of this workforce, travelling between the count's various estates. They were supported by local labourers and day workers. Women appear regularly in the records, both as suppliers of

goods and as active participants in labour-intensive processes such as lime burning. In some cases, even children were employed.

This research reframes our understanding of castles in the medieval Dutch landscape. Rather than static symbols of power, castles appear as dynamic centres of economic activity, requiring continuous investment, coordination and labour. Castles were not just built by nobles but were sustained by the efforts of countless individuals whose work formed the foundation of medieval society.

Over de auteur

Drs. Nancy de Jong-Lambregts (1976) studeerde af aan de Universiteit van Amsterdam in 2005, waar zij zich specialiseerde in archeologie van de middeleeuwen en de nieuwe tijd en de archeologische monumentenzorg. Sinds haar studie werkt zij bij de gemeente Alkmaar als gemeentelijk archeoloog en coördinator erfgoed. In die rol werkt zij aan diverse opgravingen en erfgoedprojecten op het snijvlak van archeologisch, bouwhistorisch en landschappelijk onderzoek. Haar doel is om historische structuren opnieuw betekenis te geven in het licht van actuele erfgoedvragen. Zij heeft ruime ervaring met het ontsluiten en interpreteren van historische bronnen, in het bijzonder grafelijke rekeningen en archieven uit de middeleeuwen. Ze was als onderzoeker en auteur betrokken bij meerdere publicaties over kastelen, verdedigingswerken en middeleeuwse infrastructuur. Daarnaast verzorgt zij regelmatig lezingen en presentaties voor zowel vakpubliek als geïnteresseerde leken. Haar werk kenmerkt zich door een multidisciplinaire benadering en een sterke interesse in de sociale en economische context van het verleden. Zij combineert nauwgezet archiefonderzoek met moderne technieken zoals remote sensing en geofysisch bodemonderzoek. Momenteel bereidt zij samen met Rob Gruben een dissertatie voor over de kastelen van Floris V.

Noten

1. Het duo promotieonderzoek wordt uitgevoerd door Ir. R. Gruben en Drs. N. de Jong-Lambregts.
2. Bitter 2014, 37, Gumbert-Hepp 2001, 49, 81.
3. Annalen van Egmond. Citaten uit Uitterhoeve 1990, 69-73, 113-114, 122-125.
4. Bruch 1995, 39
5. Hugenholtz 1974, 20.
6. Wagenaar 1758, III, 15-16.
7. Gumbert-Hepp 2001, 167.
8. Gumbert-Hepp 2001, 169.
9. Kruisheer 1997, IV, p. 162-163, nr. 1967.
10. Voor de kastelen van koning Edward I in Wales zie onder meer Taylor 1974.
11. Gruben, de Jong-Lambregts 2020, 240-242.
12. Nationaal archief, 3.01.01 Inventaris van het archief van de Graven van Holland, 1189-1581 (ca. 1650).
13. Nationaal archief, 3.01.27.02 Inventaris van het archief van de Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der Domeinen van Holland: Afgehoorde en Gedeponeerde Rekeningen, (1425) 1446-1728 (1793).
14. De Franse term *coeur* betekent letterlijk "hart", in deze context verwijst het waarschijnlijk naar het hart van het kasteel, de hoofdburcht. *Coeur* op een kasteel is zonder uitzondering binnenplein (in Vlaanderen zeggen ze nog "op de coer"=op de binnenplaats).
15. Hamaker 1876, II, 334.
16. Leenders 1980, 59.
17. De omrekeningen zijn gemaakt met behulp van de gegevens van het Meertens Instituut <https://mgw.meertens.knaw.nl/maten/7>
18. Hamaker 1876, II, 315-317, 506.
19. Nationaal Archief 3.01.01, inv. nr1608, rekening van timmerwerk aan de Middelburg 1408 behorend bij inv.nr. 1581, rekening van Wouter van Gent, 1407 dec 24-1408 dec 24.
20. Nationaal Archief 3.01.27.02, inv.nr. 875, rekeningen van Adriaan Screvel 23 verso.
21. Landstreek in Noord-Holland met de dorpen Nieuwe- en Oude Niedorp, Winkel, Zijde-wind en 't Veld.
22. Nationaal Archief 3.01.27.02, inv.nr. 875, rekeningen van Adriaan Screvel 1444-1445 23 verso.
23. Riet dat gezien de naam mogelijk aan de loefzijde of windzijde groeit.
24. Een zijl of sijnl betekent in het Middel Nederlands afwateringssluis, waterverlaat of schutsluis. Verdam 1976, 540
25. Nationaal Archief 3.01.01, inv. nr 1933, Rekening van Dirk van Brederode, ridder 9 juli 1346-2 februari 1347.
26. Idem
27. Er staat in de tekst expliciet 'schepen' en niet de inhoudsmaat 'schepel', de regels die hierover gaan vermelden ook echt het bevrachten van de schepen kalk en het dat de kalk wordt gevaren naar het kasteel. Een schepel is circa 33-35 liter (regio en periode afhankelijk) en 5 schepel zou erg weinig zijn voor het metselen van 32.500 bakstenen.
28. Balen 2003, 58.
29. De Vries 1994, 25.
30. Nationaal Archief 3.01.01, inv. nr 1536, Rekening van Hendrik die Rode, 1344 augustus 17 – 1345 mei 23 en Hamaker II 1876, 424-426.

Literatuur

- Balen, van 2003** – K. van Balen et al., *Kalkboek: Het gebruik van kalk als bindmiddel voor metsel- en voegmortels in verleden en heden*. Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Zeist 2003).
- Bitter 2014** – Bitter, 'Alkmaar en de graaf van Holland: Enkele archeologische en archivalische gegevens nader beschouwd', in: E. Bult, T. de Ridder en E. Beukers (red.), *Graven in Holland*, themanummer Westerheem (september 2014), p. 32-57.
- Bruch 1995** – H. Bruch, 'Het geraamte van Willem II', *Madoc* 9 nr. 1 (1995), 39-53.
- Gruben en De Jong-Lambregts 2020** – R. Gruben en N. de Jong-Lambregts, 'Dwangburchten voor West-Friesland of een oostelijke kustgordel voor het graafschap Holland? De strategische overwegingen van Willem II (1227-1256) en Floris V (1254-1296)', in: *De archeologische kroniek van Noord-Holland* 2019 (Haarlem 2020), p. 220-246.
- Gumbert-Hepp 2001** – M. Gumbert-Hepp en J.P. Gumbert, *Willem Procurator Kroniek* (Hilversum 2001).
- Hamaker 1876** – H.G. Hamaker (red.), *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwse Huis*, deel 2 (Utrecht 1876).
- Hugenholtz 1966** – F.W.N. Hugenholtz, *Floris V*, Fibulareeks 20 (Bussum 1966).
- Kruisheer 1986-1997** – J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, deel II: 1222 tot 1256 (Assen/Maastricht 1986), deel III: 1256 tot 1278 (Assen/Maastricht 1992) en deel IV: 1278 tot 1291 (Assen/Maastricht 1997).

- Leenders 1980** – K.A.H.W. Leenders, *Etten en de turf: Bijdragen tot de geschiedenis van Etten-Leur 1* (Etten-Leur 1980).
- Taylor 1974** – A.J. Taylor, *The King's Works in Wales, 1277-1330* (Londen 1974).
- Uiterhoeve 1990 – Uitterhoeve, A., 'Annales Egmondenses: De jaarboeken van Egmond', in *Alkmaarse Cahiers*, deel 1 (Alkmaar 1990)
- Verdam 1976** – Verdam, J., *Middelnederlands woordenboek, onveranderde herdruk en van het woord sterne af opnieuw bewerkt door C. H. Ebbinge Wubben* ('s-Gravenhage 1976)
- Vries, de 1994** – D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen: Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, proefschrift Rijksuniversiteit Leiden (Utrecht 1994).
- Wagenaar 1750** – J. Wagenaar, *Vaderlandsche historie: Vervattende de geschiedenissen der nu vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af*, deel 3 (Amsterdam 1750).

Kasteel Nederhorst, van woontoren tot ‘extra magnifique Heeren Huyzingen’

Gerrit Korenberg

Kasteel Nederhorst bevindt zich bij het Noord-Hollandse Nederhorst den Berg, direct ten oosten van de Vecht, die hier de grens vormt met de provincie Utrecht. Het kasteel heeft op het eerste oog een bijna volledig regelmatige opzet met een omgrachte vierkante hoofdopzet, een hoog oprijzend dak met forse schoorstenen en zeshoekige torens op de vier hoeken. De in de gevels opgenomen vensters met houten kruiskozijnen en een gemetselde toegangsbrug completeren het romantische beeld.¹

De huidige regelmatige opzet ontstond grotendeels in de vroege zeventiende eeuw door een ingrijpende, gefaseerde verbouwing van een veel ouder kasteel. Vervolgens hebben brandstichting, verbouwingen, verval, een ingrijpende restauratie in de jaren '60 en gedeeltelijke herbouw na een uitlaande brand in 1971 hun sporen nagelaten.²

Voor het interieur, in het bijzonder de historische houtconstructies en de daarin besloten bouwhistorische informatie, waren deze gebeurtenissen desastreus. Gelukkig bleef wel het nodige muurwerk gespaard. Ook was voor de restauratie een vrij nauwkeurige opmeting gemaakt, waren enkele bouwhistorische waarnemingen gedaan en zijn voor de restauratie en na de brand enkele foto's gemaakt die nog informatie verschaffen. Behalve de gevels, is bij de bouwhistorische verkenning in 2019,³ maar ook bij de recente herbestemmingswerkzaamheden, slechts beperkt muurwerk in het zicht gekomen.⁴ Bovendien ging het huisarchief bij de brand in 1971 volledig verloren, zodat ook hieraan geen gegevens meer kunnen worden ontleend.

Voor het verkrijgen van een volledig beeld van de bouwgeschiedenis blijven dan ook nog veel vragen onbeantwoord. Het ligt echter niet in de verwachting dat zich op korte termijn weer de gelegenheid zal voordoen om veel nieuwe informatie te vergaren. Dit artikel moet dan ook worden beschouwd als een stand van onderzoek, een poging tot het reconstrueren van

de vroegste fasen en een aanzet voor toekomstig onderzoek. Met name het beeld van de vroegste fasen is incompleet en moet voor een deel worden gebaseerd op vergelijking met andere gebouwen en een 'logische' opzet op basis van de overgeleverde delen. Van de latere fasen is meer (beeld)materiaal beschikbaar en kon het beeld, mede met behulp van een 3D-reconstructie, verder worden verfijnd.

Een eerste kennismaking

Exterieur

Het huidige volledig omgrachte kasteel heeft een hoofdvolume met een bijna vierkant grondvlak van ongeveer 21 bij 21 meter (afb. 2, 3 en 4). Op elke hoek sluit een zeshoekige toren met iets ingesnoerde, met leien gedekte spits aan. Het hoofdvolume heeft boven het souterrain twee bouwlagen onder een, deels met leien en deels met gesmoorde opnieuw verbeterde holle pannen gedekt, omlopend schilddak. Alleen het noordelijke dakvlak is langer en sluit aan op een borstwering boven de verdiepingsvloer. De gevels zijn grotendeels gemetseld met donkerrode handvorm baksteen in kruisverband.⁵ Op de buitenhoeken van de torens zijn hoekkettingen van helderrode geslepen steen toegepast.⁶ Van alle gevels is het oppervlak van de onderste meters vervangen in kleine baksteen, waardoor de oudere gevels aan het zicht worden onttrokken. De iets hogere oost- en westgevel sluiten af met houten kroonlijsten. De zuidgevel heeft een bakgoot op ijzeren consoles boven een gedeeltelijke muizentand. Bij de noordgevel betreft het een eenvoudige bakgoot op klossen boven een bloktandlijst. In de gevels zitten, overwegend regelmatig verdeelde vensters met houten kruiskozijnen en een duidelijke hiërarchie tussen de bouwlagen. Daarbij zijn de vensters van de torens iets kleiner

dan de vensters op de begane grond en de verdieping van het hoofdvolume. Ook valt op dat de vensters van de torens hoofdzakelijk aan de voorzijde (oost) zijn geplaatst. Met uitzondering van alle gevelopeningen in de westgevel, enkele vensters in de zuidgevel en de vensters op de verdieping van de oostgevel hebben de gevelopeningen dagkanten met een geslepen velling en sluiten deze af met steens korfbogen met gepleisterde aanzet- en sluitblokken.

Sinds de vroege zeventiende eeuw bevindt de hoofdtoegang zich in de oostgevel. Vóór de toegang bevindt zich een in 1992 volledig vernieuwde gemetselde brug.⁷

Ten oosten van het kasteel bevinden zich een voorplein en toegangsalles vanaf de in 1969 gedempte Reeveert (afb. 1).⁸ Alleen aan de zuidzijde van het voorplein bevindt zich een in de achttiende eeuw toegevoegd bouwhuis dat in de twintigste eeuw fors werd uitgebreid om onderdak te bieden aan de bekende Toonder Studio's (afb. 5).

Afb. 1. Uitsnede kadastraal minuutplan 1811 – 1832 Nederhorst den Berg, sectie A, blad 02. Links de Vecht. Aan de rechterzijde de in 1629 gereed gekomen Nieuwe Vecht of Reeveert. Bij de pijl kasteel Nederhorst. De toegang van het kasteel werd kort daarna naar de op deze nieuwe vaarweg gerichte oostgevel verplaatst. RCE, MIN0705A02.

Afb. 2. Overzicht van de zuidgevel en de oostgevel met daarop aansluitende toegangsbrug. Foto auteur.

Afb. 3. De westgevel en de zuidgevel van het kasteel. Foto auteur.

Afb. 4. De oostgevel en lagere noordgevel. Foto auteur.

Afb. 5. Het fors naar achteren uitgebreide koetshuis, gezien vanaf het dak van het kasteel. Foto auteur.

Interieur

In het interieur zijn middeleeuwse restanten hoofdzakelijk in het souterrain herkenbaar, namelijk in de onregelmatige structuur met kleine, deels overwelfde ruimtes, diverse niveaoverschillen en de vooral in het zuidoostelijke deel zeer dikke muren (afb. 6). De toegangstrap tot de kelder (S.5) bevindt zich ter hoogte van het hoofdtrappenhuis. Tot de restauratie was in dit trappenhuis ook een secundaire trap aanwezig. Ook is het souterrain vanaf de brug naast de oostgevel toegankelijk. In de noord- en westgevel zijn daarnaast buitendeuren aanwezig die toegang bieden tot lage stoepen in de gracht. In het souterrain hebben alleen de keuken in de zuidwesthoek (S.9) en de later opgedeelde ruimte in de noordoosthoek (S.13) stookplaatsen.

De begane grond heeft achter de hoofdentree in de oostgevel een brede, tot aan de westgevel doorlopende gang (0.1) (afb. 7). Ten zuiden van de gang bevinden zich, naast het trappenhuis (0.5), vier kamers. Ten noorden van de gang bevinden zich drie ruimtes. De vier torens zijn vanuit de hoekkamers toegankelijk.

De indeling van de verdieping volgt grotendeels de indeling van de begane grond (afb. 8). Daarbij is ten zuiden van de op het trappenhuis (1.1) aansluitende gang (1.2) nog deels sprake van een historische structuur. Het deels binnen de kap gelegen gebied ten noorden van de gang was tot de restauratie door hoofdzakelijk lichte scheidingswanden ingedeeld, wat tijdens de restauratie werd gewijzigd.

De tweede verdieping (zolderverdieping) werd na de brand in 1971 volledig nieuw opgebouwd. Deze verdieping was ook voor de restauratie alleen toegankelijk via een trap in een van de ruimtes ten noorden van de gang.

Afb. 6. Plattegrond souterrain in 1961.⁹ Tekening auteur op basis van archieftekeningen.

Afb. 7. Plattegrond begane grond in 1961. Tekening auteur op basis van archieftekeningen.

Afb. 8. Plattegrond verdieping in 1961. Tekening auteur op basis van archieftekeningen.

Constructies

Het souterrain heeft boven twee ruimtes in de zuidoosthoek (S.1/S.2 en S.3) halfsteens tongewelven, vermoedelijk aangebracht in de vroege zeventiende eeuw. Ook boven drie ruimtes aan de zuidzijde van het noordelijke volume (S.12, S.15 en S.17) zijn tongewelven, parallel aan de oostgevel aanwezig. De huidige gewelven zijn pas later aangebracht en lopen ook door binnen de schouw in ruimte S.13.¹⁰ Eerder waren ook boven de naastgelegen ruimtes S.13 en S.16 tongewelven aanwezig.

Alleen boven ruimte S.8 is een (deels) oudere gekantrechte enkelvoudige balklaag met balken van 14 x 25 centimeter op ojiefconsole's aanwezig. Overige enkelvoudige balklagen boven het souterrain zijn vernieuwd.

De hoektorens hebben in het souterrain kruisgewelven en verder hebben deze boven alle bouwlagen balklagen in een enkelvoudige (begane grond) of diagonale opzet (verdieping). De eenvoudiger opzet op de begane grond wijst erop dat hier bij de bouw van de hoektorens waarschijnlijk stucplafonds onder de balklagen gedacht waren. Bij de restauratie zijn peerkraalconsole's onder de balken aangebracht.

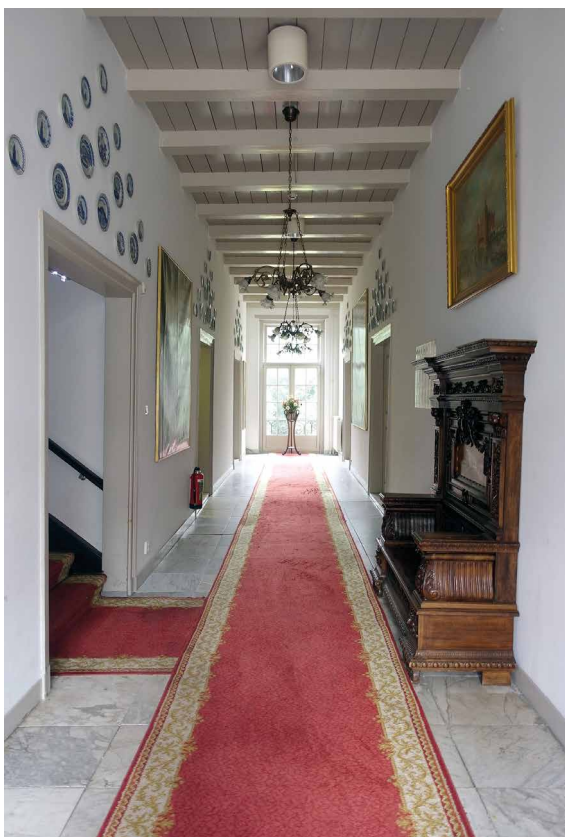
Boven ruimte 0.3 op de begane grond is een vernieuwde samengestelde balklaag aanwezig. Boven de noordelijke ruimtes op de begane grond was tot de restauratie ook een samengestelde balklaag aanwezig, maar die werd vervangen door een enkelvoudige balklaag. Overige ruimtes op de begane grond hebben vernieuwde enkelvoudige balklagen.

Op de verdieping waren voor de restauratie boven de zuidoostelijke kamer (1.3) en de noordelijke ruimtes samengestelde balklagen aanwezig. Deze werden na de brand, samen met alle andere balklagen, vervangen door enkelvoudige balklagen.

De dakconstructies waren in 1911 al grotendeels vervangen en, uitgezonderd de hierna te behandelen dakconstructie van de noordvleugel, ontbreekt verdere informatie over de opzet vóór 1911. De huidige constructie werd na de brand in 1971 nieuw gemaakt, waarbij deels gebruik werd gemaakt van hout van het direct na de brand aangebrachte nooddak.

Interieurafwerkingen

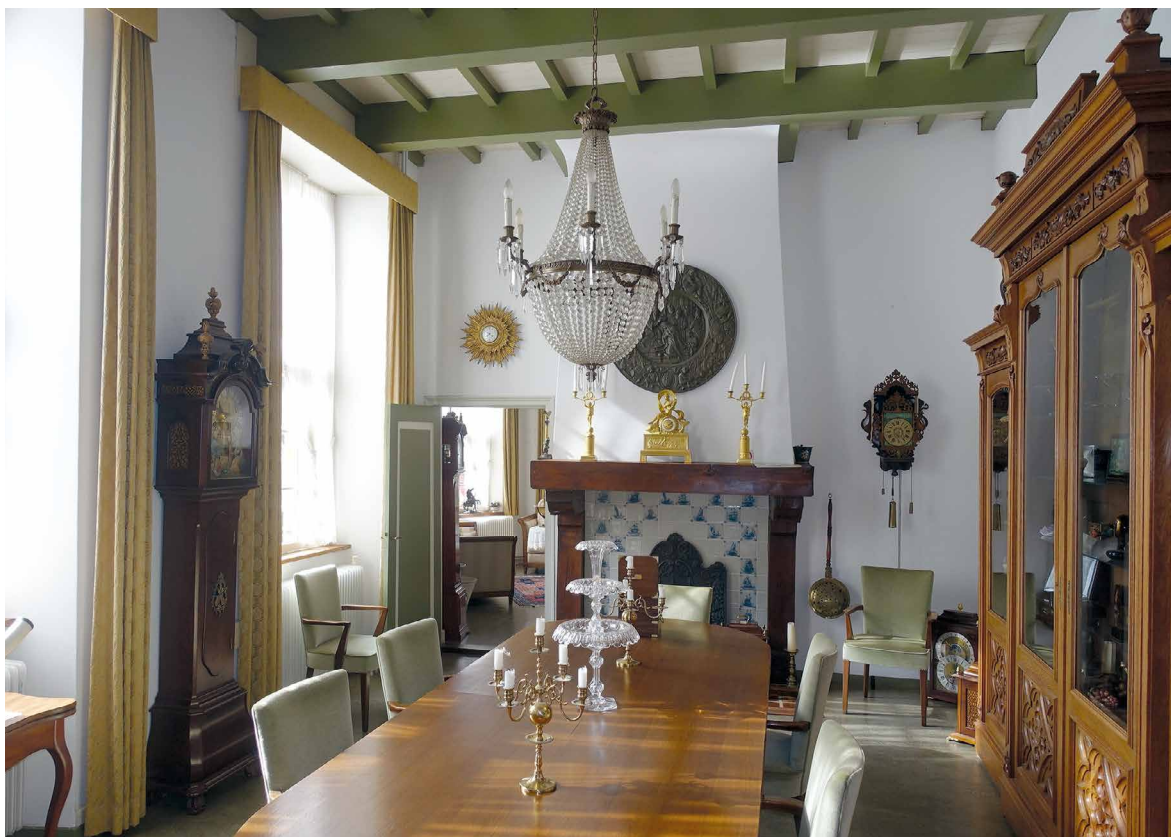
Voor de restauratie waren deels nog historische afwerkingen en elementen aanwezig, maar vanwege de vervallen staat of bij de restauratie doorgevoerde wijzigingen zijn hiervan nauwelijks delen bewaard gebleven. Slechts de herplaatste achttiende-eeuwse schouwen in de noordoostelijke kamer op de begane grond (0.10) en in de ruimte op de begane grond van de noordoostelijke toren (0.11) bleven behouden. Alle overige afwerkingen en onderdelen werden bij de restauratie, of na de brand in 1971 van elders ingevoegd. Het algehele interieurbeeld heeft daardoor een vrij sober historiserend karakter (afb. 9 tot en met 13). Hoewel de ingebrachte elementen op zichzelf historische waarde vertegenwoordigen, hebben ze geen relatie met de eerdere ontwikkeling van het kasteel en worden ze hier verder buiten beschouwing gelaten.

Afb. 9. Zicht door de middengang (0.1) richting de achtergevel (west). Foto auteur.

Afb. 10. Interieurbeeld van de noordoostelijke kamer op de begane grond (0.10). Foto auteur.

Afb. 11. Linker voorkamer (0.3) richting de zuidoostelijke hoektoren. Foto auteur.

Afb. 12. In de achttiende eeuw in de noordoostelijke toren op de begane grond (0.11) ingevoegde schouw. Deze werd bij de restauratie herplaatst. Foto auteur.

Afb. 13. Dit opmerkelijke achttiende-eeuwse plafond werd na de brand boven de linker voorkamer (1.3) op de verdieping aangebracht. Foto auteur.

Het geslacht Van der Horst

De Vechtstreek was in de middeleeuwen van groot strategisch belang. Niet alleen was de Vecht een belangrijke handelsroute tussen Utrecht en de Zuiderzee en daarmee zeer interessant vanwege hieraan verbonden tolinkomsten, maar door de ligging aan de rand van het Nedersticht was het voor de Utrechtse bisschop en diens ministerialen ook van groot belang om een sterke positie in het gebied te handhaven. Bovendien was 'Den Berch ter Horst', het latere Nederhorst den Berg, waardevol vanwege de ligging aan het grote visrijke Overmeer en de aan het gebied verbonden jacht- en visrechten.

Het gebied rond het Overmeer, de huidige Horstermeerpolder, kende in de late middeleeuwen gecompliceerde rechtsverhoudingen.¹¹ Dit gebied werd in de elfde eeuw door de abdij van Werden overgedaan aan het Sticht Utrecht, waarna de bisschop van Utrecht het beheer bij het kapittel van Sint-Marie legde. Nederhorst den Berg, vormde binnen dit gebied echter een afzonderlijk machtsgebiedje, een zogenaamd mini-gerecht, dat minder dan twintig hectare omvatte.¹² De rechtsmacht en het tiendrecht lagen hier bij het vooraanstaande Utrechtse ministerialengeslacht Van Wulven, waarvan kasteel Wulven bij Houten als stamslot kan worden beschouwd. Het kerkelijk- of collatierecht lag echter bij de familie van Amstel, eveneens ministerialen. Die scheiding van rechten was mogelijk

veroorzaakt door een eerder huwelijk tussen beide families, die in de dertiende eeuw nauwe banden onderhielden.¹³

Nadat Floris V, graaf van Holland, in 1280 het nabijgelegen Gooiland verwierf van de abdij van Elten nam het strategisch belang van het gebied nog verder toe.¹⁴ Het was voor de bisschop dan ook van groot belang om zijn positie in het gebied te versterken.

Om de orde te handhaven en de grenzen van het machtsgebied te bewaken speelden versterkte huizen en kastelen een belangrijke rol. Er werden in de tweede helft van de dertiende eeuw langs de randen van het Sticht dan ook diverse nieuwe kastelen gebouwd en in deze roerige jaren zou de bouw van kasteel Nederhorst bij uitstek een middel zijn om de macht van de bisschop en diens ministerialen te beschermen.¹⁵ Bovendien versterkte de ministeriaal daarmee niet alleen zijn eigen positie, maar ook de beschermende banden met zijn heer.

Kasteel Nederhorst wordt voor het eerst vermeld in 1301 toen Alfer I van Wulven van de Nesse (circa 1275-circa 1335) 'siin huys toter Hurst, dat legghet tot Hurstwaerde' opdroeg aan de Utrechtse bisschop Guy van Avesnes en het vervolgens in leen terug ontving op voorwaarde dat het een 'open huis' zou blijven voor de bisschop.¹⁶ Het kasteel zal dan ook niet ver voor 1301 gereed zijn gekomen. Alfer I was op dat moment nog zeer jong en het initiatief voor de bouw zal eerder bij zijn vader Alfer van Wulven hebben gelegen.

Ontstaan vanuit een woontoren?

De vroegste vermelding en de naam van de bouwheer zeggen weinig over de oorspronkelijke opzet en omvang, of de mate van versterking. Veel kastelen ontstonden immers door uitbreiding vanuit een enkele woontoren. Enkele leden van het geslacht Van Wulven bouwden in diezelfde periode kastelen die in aanvang bestonden uit een solitaire woontoren, zoals Hinderstein en Wulven.¹⁷

Hinderstein ontstond rond 1300 als een vrijwel vierkante toren van 8,85 bij 9,5 meter met op kelderniveau muren met een dikte van 1,15 meter. De toren had een overwelfde kelder met daarboven twee verdiepingen en een zolder en was voorzien van een uitkragende weergang met kantelen.¹⁸ Wulven werd nog tijdens de bouw in 1296 opgedragen aan graaf Floris V van Holland en bestond mogelijk uit een vrijstaande woontoren met een rechthoekige voorburcht.¹⁹ Enige overeenkomsten met deze 'verwante' kastelen liggen in de lijn der verwachtingen.

Hoewel bij kasteel Nederhorst boven het souterrain slechts fragmentarisch middeleeuws muurwerk bewaard is gebleven, biedt het muurwerk van het souterrain aanwijzingen voor de vroegste opzet van het kasteel. In het zuidelijke deel van het souterrain komt veelvuldig muurwerk voor met zeer forse bakstenen van 30/32,5 x 14/14,5 x 7/7,5 centimeter, een 10-lagenmaat van 80/84,5 centimeter en een dikte van een meter of zelfs iets meer (afb. 14).

Deze zuidelijke delen beslaan een grondvlak van ongeveer 13,5 bij 21 meter met een oost-westelijke oriëntatie. Aan de zuidzijde is een duidelijk torenvormig, 1,4 meter uitspringend volume van 6 bij 5,8 meter herkenbaar. Dit is het bouwdeel dat ook nu nog ongeveer in het midden van de zuidgevel als een iets uitspringend deel (afb. 14-1) met muurwerk in grotere baksteen herkenbaar is.²⁰ Omdat dit tegenwoordig het enige zichtbare 'oude' deel is, wordt dit ook wel de 'donjon' genoemd. De vrij beperkte afmetingen maken het echter zeer onwaarschijnlijk dat het een primair voor bewoning bestemd bouwdeel betrof. Bovendien werd bij waarnemingen in de jaren '60 al vastgesteld dat zowel de zuidgevel als de muur aan de noordzijde op het niveau van het souterrain brede (poort)doorgangen hebben gehad, wat wijst op een functie als poorttoren.²¹

Een vraag die dan rijst is, of deze poorttoren, met 1,1 tot 1,2 meter dikke gevels, tot de vroegste opzet

behoort of dat het een volgende fase van een ouder kasteel betreft.

Enkele aanwijzingen doen dit laatste vermoeden. Op de zuidoosthoek van de poorttoren blijkt de oostgevel van de poorttoren koud tegen de zuidzijde van een oost-west georiënteerde gevel aan te sluiten (afb. 14-2). Bovendien heeft die gevel vrijwel dezelfde dikte, maar metselwerk met een net iets grotere lagenmaat. De oost-west georiënteerde muur heeft een 10-lagenmaat van 84,5 cm, terwijl de aan de zuidzijde hierop aansluitende muur van de poorttoren, maar ook andere muurdelen, een 10-lagenmaat van circa 82 cm hebben. Daarmee lijkt dus sprake van fasering.

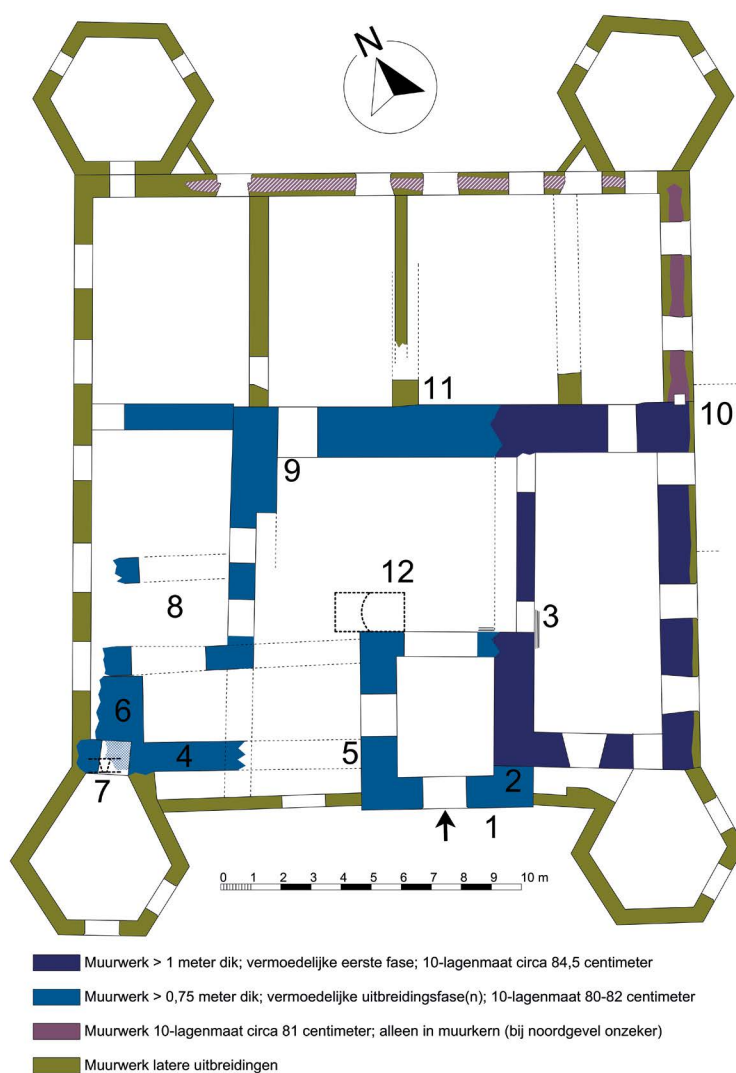
Deze oost-west georiënteerde muur vormt de zuidgevel van een op de zuidoosthoek van het kasteel gesitueerd volume van 6,8 bij 12 meter buitenwerks (S.1, S.2 en S.3) (afb. 15). Hoewel de westgevel van dit bouwdeel, ten noorden van de poorttoren, aanzienlijk dunner is, wijzen de sterk verstoorde aansluitingen op het niveau van de funderingen erop dat hier een dikere muur werd teruggehakt (afb. 14-3). Helaas werd ter plaatse van de aansluiting op de noordoosthoek de fundering eerder door een leidingsleuf doorbroken, waarbij het metselwerk zeer grof werd teruggehakt.

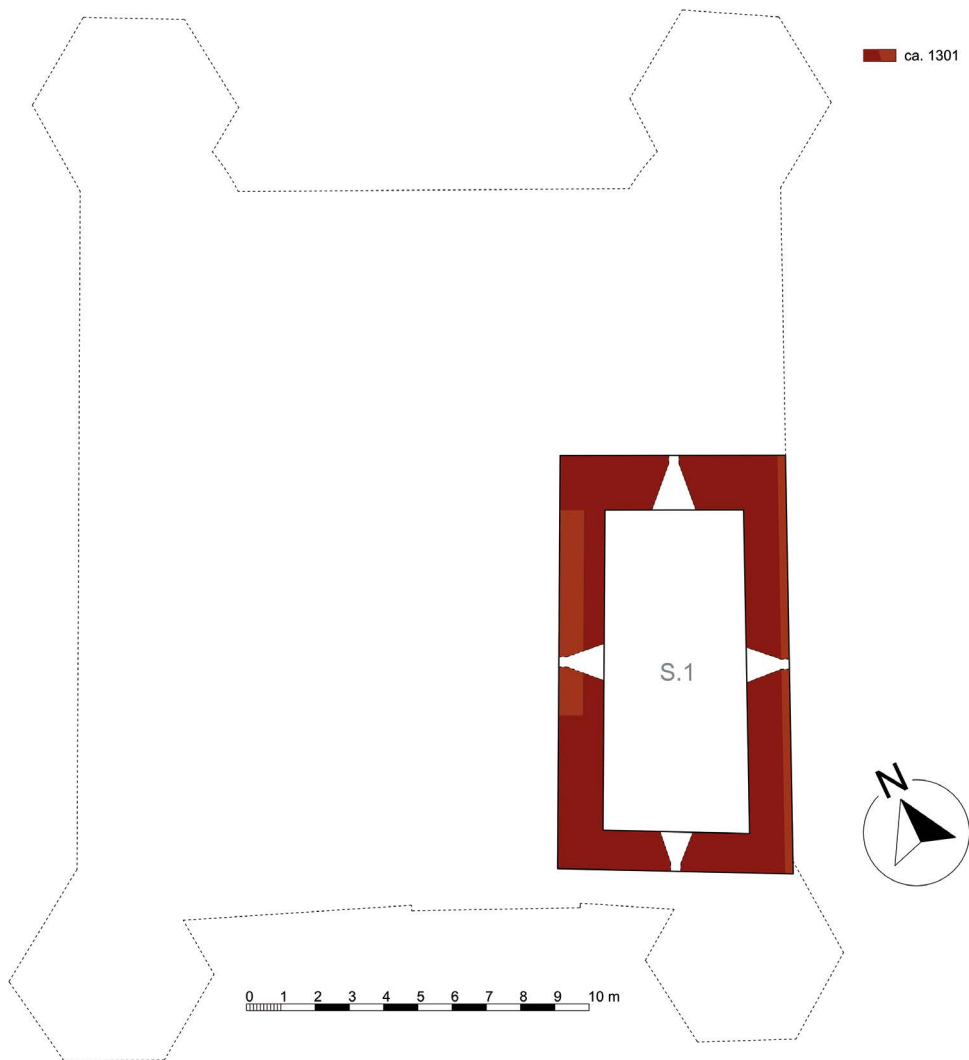
Daarbij ligt het vloerniveau ten oosten van deze muur 30 centimeter lager dan aan de westzijde. Op basis van het baksteendikte van circa 7,5 centimeter en een 10-lagenmaat van 84,5 centimeter is een datering omstreeks 1300 voor deze vroegste fase goed mogelijk, maar de vorm van die 'vroegste opzet' vraagt om nadere beschouwing.

De afmetingen van het zuidoostelijke volume lijken te wijzen op een ontstaan als solitaire woontoren, zoals deze in de dertiende- en veertiende eeuw veelvuldig zijn gebouwd door ministerialen.²²

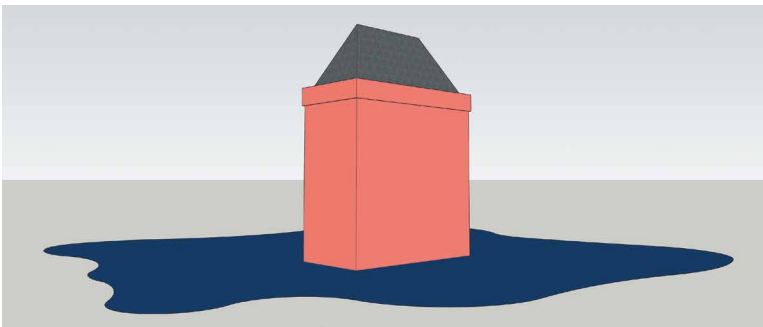
Deze woontorens konden in omvang en verschijningsvorm behoorlijk variëren, maar als uitgangspunt voor een globale reconstructie is wel een aantal veel voorkomende kenmerken aan te wijzen.²³ Zo beschikten de woontorens bijna altijd over een kelder of souterrain en had het overgrote deel van de woontorens daarboven twee bouwlagen en een kap. De gemiddelde hoogte, tot aan de kapvoet, kwam daarmee uit op 12,5 tot 15 meter. Dat komt ook overeen met het huidige niveau van de kapvoet van het hoofdvolume van Kasteel Nederhorst. Een boven de dakvoet opgetrokken borstwering, zelden

Afb. 14. Plattegrond op het niveau van het souterrain. Recente wanden zijn hierop weggelaten. Op de plattegrond zijn de op basis van zowel eigen bevindingen als in de jaren '60 geconstateerde baksteenformaten de hoofdfasen van het muurwerk weergegeven. Bij 1 de iets uitspringende gevel van de poorttoren. Bij 2 de koude aansluiting van de poorttoren op de zuidgevel van de woontoren. Bij 3 bij graafwerkzaamheden doorsneden muurwerk. Bij 4 de fundering van een eerdere zuidgevel. Bij 5 de locatie van een vroegere aansluiting op de poorttoren. Bij 6 een opvallend zware fundering. Bij 7 (gestippeld) de locatie van een op de begane grond aangetroffen spleetvenster. Bij 8 rond dit gebied funderingen van muurdammen. Bij 9 twee in verband op elkaar aansluitende muurdelen. Bij 10 een in de jaren '60 aangetroffen uitsparing in de muurkern. Bij 11 kon ter plaatse van een leidingsleuf worden vastgesteld dat de muren binnen de noordvleugel zeer ondiep zijn gefundeerd. Bij 12 een waterkelder onder de vloer. Tekening auteur.

Afb. 15. Reconstructie van de plattegrond op souterrainniveau bij het ontstaan vanuit een woontoren. De weergegeven spleetvensters zijn uitsluitend bedoeld om een beeld te geven van de omvang van de toren. Voor de plaats van de toegang zijn geen aanwijzingen aangetroffen. Het is heel goed mogelijk dat deze zich op een hoger niveau bevond. Het ter oriëntatie toegepaste ruimtenummer verwijst naar de overeenkomstig genummerde ruimte op de plattegrond van het souterrain in 1961 (afb. 6). Tekening auteur.

Afb. 16. Impressie van de mogelijke verschijningsvorm van een solitaire woontoren ter plaatse van de huidige zuidoosthoek van het kasteel, gezien vanuit het zuidoosten. Tekening auteur.

met een goed beloofbare weergang, kwam daarbij regelmatig voor (afb. 15 en 16).

Alfer I van Wulven huwde omstreeks 1305 met Heilwig van Haerlem, afkomstig uit een prestigieus Hollands geslacht. Hij versterkte daarmee zijn banden met de Hollandse graaf. Vanaf 1317 gebruikte Alfer de naam Van der Horst, waarmee hij zijn status onderstreepte. Na het overlijden van Heilwig huwde Alfer I omstreeks 1318 met Elisabeth de Rover van Montfoort. Omstreeks 1320 kwam de familie Van der Horst in het bezit van ruim 213 hectare vrij land van het huis Montfoort. Dit betrof het deels nog te ontginnen Overmeer en werd waarschijnlijk als bruidsschat door Elisabeth meegebracht.²⁴ Ook zoon Alfer II (circa 1318-1345) wist met zijn huwelijk met Hadewich van Raephorst in 1335 de macht en financiële positie van de familie aanzienlijk te versterken en van kleinzoon Alfer III (circa 1340-1403) is bekend dat hij in hoog

aanzien stond. Hij was bovendien actief betrokken bij ontginningen, wat voor de nodige inkomsten zorgde.²⁵

In de veertiende eeuw waren dan ook zeker de middelen beschikbaar en gaven maatschappelijke omstandigheden aanleiding tot uitbreiding van het kasteel.

Sporen van eerste uitbreidingen

In de zuidwesthoek werden in juni 2024 bij onderzoek onder de vloer van de keuken in het souterrain (S.9) delen van zwaar muurwerk aangetroffen.²⁶ Het betreft metselwerk dat, gezien de primair toegepaste grote bakstenen, tot een vroege opzet behoort. De muurdelen liggen wat gedraaid ten opzichte van de westgevel, maar sluiten vrij goed aan bij de richting van de zuidgevel (afb. 17 en 18).

Afb. 17. Weergave van de archeologische vondsten ter plaatse van de keuken (S.9). De gekleurde delen betreft de locaties van structureel historisch muurwerk. Bij 1 een vroegere zuidgevel. Bij 2 de noordoosthoek van een gebied met zeer zwaar muurwerk met rechte dagkanten. Bij 3 en 4 mogelijk de funderingen van muurdammen onder een gordelboog. De fundering bij 3 ligt volledig vrij van de fundering bij 2. Bij 5 een vergelijkbare fundering van een muurdam. Bij 6 een na de sloop van het opgaande werk bovenop het muurwerk van 2 geplaatste ovale oven. Bij 7 in het middengebied aangetroffen sporen van baksteenvloeren en een goot. Bij 8 de fundering van de stookplaats die hier na de uitleg van de zuidgevel in de zeventiende eeuw werd aangelegd. Tekening auteur op basis van de veldwerkschets van Hollandia Archeologen.

Afb. 18. Overzicht van de in juni 2024 onder ruimte S.9 aangetroffen funderingen, gezien in zuidelijke richting. Rechts de toegang tot de zuidwestelijke toren (S.10). Foto auteur.

Een in grote baksteen uitgevoerde, 0,97 meter dikke muur bevindt zich ongeveer 1,35 meter achter de buitenzijde van de huidige zuidgevel (afb. 17-1 en 19).²⁷ Of de muur in oostelijke richting doorliep tot aan de poorttoren kon niet worden bevestigd, maar

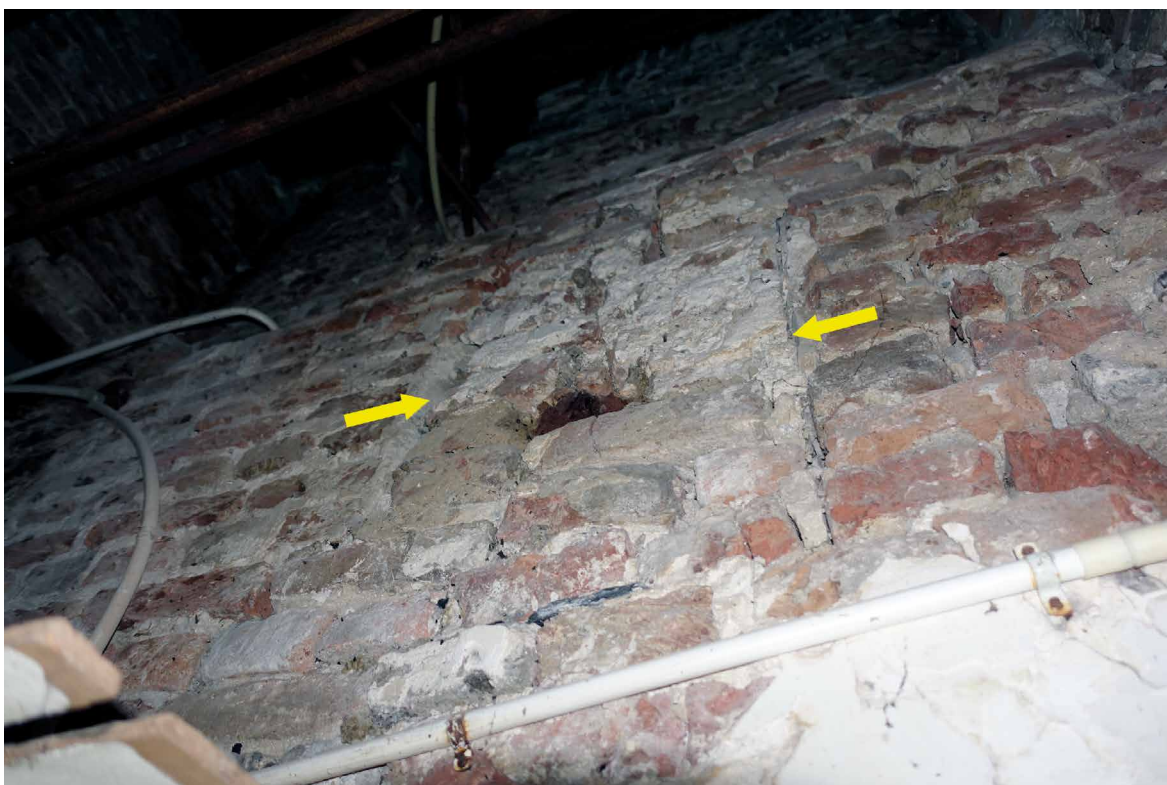
op een foto uit 1961 lijkt ter plaatse van de verwachte aansluiting op de westzijde van de poorttoren teruggehaakt metselwerk herkenbaar (afb. 14-5 en 20). Dat zou erop wijzen dat beide bouwdelen tot dezelfde fase behoren.

Afb. 19. Bij ontmanteling van de keukenvloer (S.9) kwam de fundering van een eerdere zuidgevel in het zicht (afb. 17-1). Op de achtergrond de huidige zuidgevel. Tussen beide muren structuren, behorend bij de in deze zone aangelegde stookplaats. Foto auteur.

Afb. 20. Zicht in ruimte S.7 op de westzijde van de poorttoren op het niveau van het souterrain in 1961. Tussen de stippellijnen de eerdere aansluiting van de zuidgevel (afb. 14-5). RCE, nr. 59.797 (G.TH. Delemare).

Afb. 21. Boven de doorgang tussen de ruimtes 0.8 en 0.9 is vanuit de schouw (0.8) een dichtgemetseld nisje met gepleisterde dagkanten zichtbaar (tussen gele pijlen) (afb. 14-7). Het betreft mogelijk een (spleet) venster in de zuidgevel van het zuidwestelijke bouwdeel, voordat de zeventiende-eeuwse hoektoren werd aangebouwd. Foto auteur.

Opmerkelijk is ook de veel zwaardere fundering (minimaal 1,6 bij 3,2 meter) in de zuidwesthoek (afb. 14-6 en 17-2). Het zichtbare deel van deze fundering staat aan de noordzijde vrij van de direct ten noorden gesitueerde fundering (afb. 17-3). Mogelijk betrof het een zwaarder uitgevoerd muurgedeelte vanwege de aanwezigheid van een trap. Een op de begane grond boven de doorgang tussen de zuidwestelijke ruimte (0.8) en zuidwestelijke hoektoren (0.9) aanwezig vlak muurwerk, met daarin een dichtgemetseld (spleet)venster van 40 x 60 centimeter aan interieurzijde is hier mogelijk aan gerelateerd (afb. 14-7 en 21).²⁸ Hoewel dit muurgedeelte dunner is, ligt dit wel in het verlengde van de fundering van de eerdere zuidgevel. Het buitenvlak komt overeen met de buitenzijde (zuid) van de fundering (afb. 14-4).

Een duidelijke westelijke beëindiging kon voor de muurdelen onder de keuken niet worden vastgesteld, aangezien de nog aanwezige oudere funderingen grotendeels werden verwijderd bij de aanleg van

de huidige westgevel na 1673 en deels onder de zuidwestelijke hoektoren zijn komen te liggen.

De aangetroffen funderingen wijzen op een westelijk bouwdeel met een L-vormige opzet (afb. 24, 25 en 26). De onder de keuken aangetroffen kleinere inspringende funderingen (afb. 14-8 en 17-3, 4 en 5) horen mogelijk bij penanten onder gordelbogen binnen dit bouwdeel, wat zou wijzen op overwelfde ruimtes.

Wat betreft de hoogte van dit westelijke bouwdeel geeft de aansluiting van de in de zeventiende eeuw aangebouwde zuidwestelijke hoektoren op de westgevel een indicatie (afb. 22). Terwijl de bovenzijde van de toren een regelmatige zeshoekige opzet heeft, loopt de westgevel tot circa 20 lagen onder de daklijst verder door in noordelijke richting. Het onderste deel van de toren heeft daardoor een wat in noordelijke richting opgerekte vorm gekregen, waarschijnlijk om aan te sluiten op een op dat moment al bestaand bouwdeel. De bovenzijde van het gerekte gevelvlak markeert daarmee de hoogte van het al aanwezige

bouwdeel, dat bijna dezelfde hoogte had als het huidige hoofdvolume.

Aan de oostzijde van de toren kwam het gerekte deel binnen het hoofdvolume van het kasteel te liggen toen de zuidgevel naar buiten werd verplaatst.

Op de plattegrond van het souterrain valt ook een centrale, oost-westelijk georiënteerde, bijna 1,8 meter dikke muur op. Aan de westzijde is deze muur in verband met de in zuidelijke richting omhoekende dikke muur gemetseld (afb. 14-9). Deze muur sloot tot de latere bouw van de noordvleugel de noordzijde van de binnenplaats af. De zware muur is op de begane grond niet meer herkenbaar.

Bovenop (en deels naast) het restant van het zwaardere muurgedeelte werd de onderbouw van een ovale oven met twee stookgangen aangetroffen (afb. 17-6

en 23). Deze werd na de sloop van het opgaande werk bovenop de oudere fundering aangelegd en ligt iets gedraaid ten opzichte van de gevels.²⁹ De aanwezigheid van de oven is moeilijk te verklaren, aangezien deze zich op veertiende-eeuwse funderingen bevindt, maar na de bouw van de zuidwestelijke toren in de zeventiende eeuw de toegang tot de toren blokkeerde. Ook zijn geen sporen van een bijbehorend rookkanaal aangetroffen. Aan de in de grondvulling rond de oven aangetroffen scherven uit de veertiende- en vijftiende eeuw kan geen datering voor de oven worden ontleend.³⁰ Samen met het muurwerk rond hiervoor genoemd (spleet)venster op de begane grond lijkt sprake van een vijftiende-eeuwse fase, waarbij de gevels al dunner waren en de oven binnen deze gevels werd aangelegd.

Afb. 22. Aansluiting van de zuidwestelijke hoektoren (rechts) op de westgevel. Het bovenste deel van de toren heeft een regelmatige zeshoekige vorm met rode geslepen stenen op de buitenhoek. Tot ongeveer 20 lagen onder de daklijst liep de torengevel verder naar links door volgens de gestippelde contour, mogelijk om aan te sluiten op een op dat moment al aanwezig ouder bouwdeel, waarvan de rode lijn de bovenzijde markeert. Na 1673 werd de huidige westgevel gebouwd en de torengevel nog iets opgehoogd. Foto auteur.

Afb. 23. Bovenaanzicht van de op de oudere funderingen in ruimte S.9 aangetroffen oven, gezien in westelijke richting. Foto auteur.

Binnen ruimte S.9 werden verder onder de vloer verschillende structuren aangetroffen die weinig onderlinge samenhang vertonen. Een gedeeltelijk bakstenen vloertje en een enigszins gebogen goot wijzen mogelijk op een functie, waarbij het gebruik van water een rol speelde (afb. 17-7). Tussen de fundering van de eerste zuidgevel en de in de zeventiende eeuw verder naar buiten geplaatste zuidgevel (afb. 17-8) werd de onderbouw van bovenliggende stookplaats vrijgelegd.

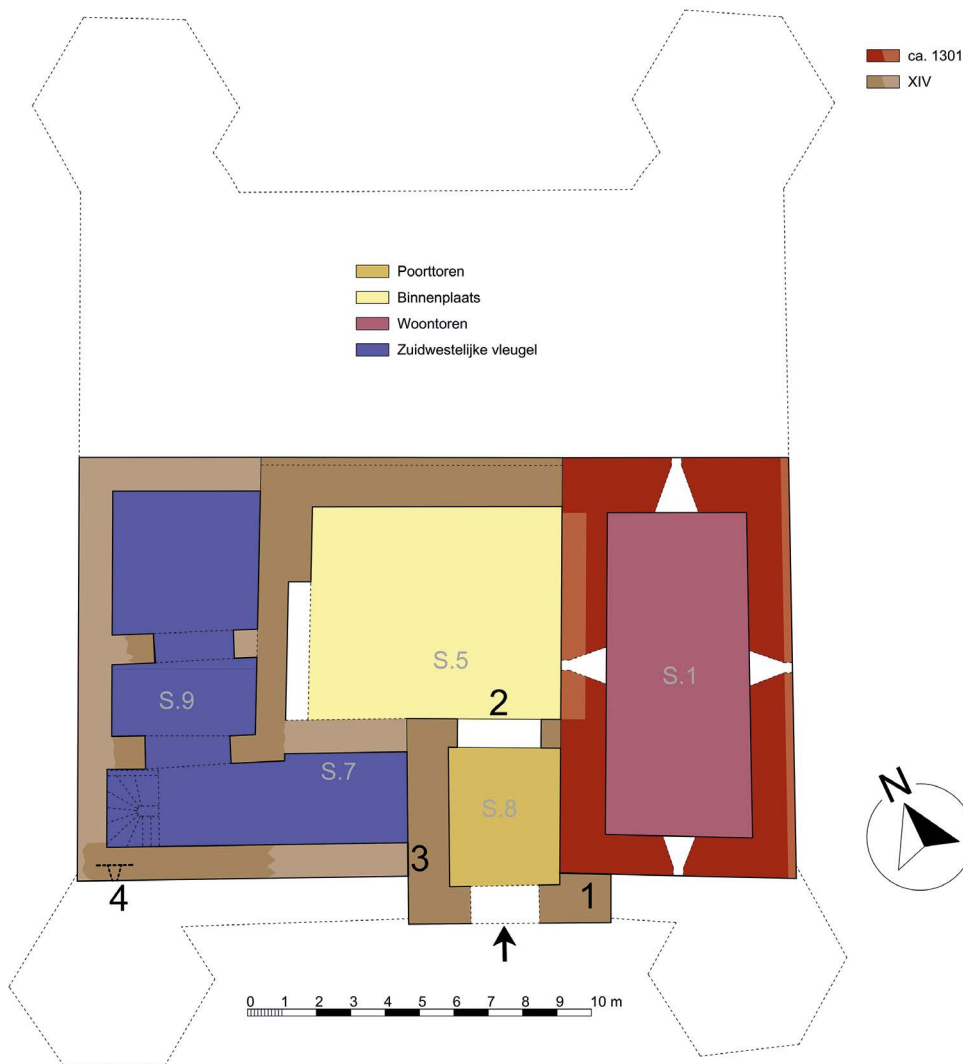
Van woontoren naar compact zaaltorenkasteel

Hiermee kan een globaal beeld worden geschetst van de opzet van het kasteel, na uitbreiding van de oorspronkelijke woontoren. Het kasteel kreeg vermoedelijk al in de eerste helft van de veertiende eeuw een grondvlak van ongeveer 13,5 bij 21 meter en een opzet die duidelijke overeenkomsten vertoont met de compacte zaaltorenkastelen.³¹

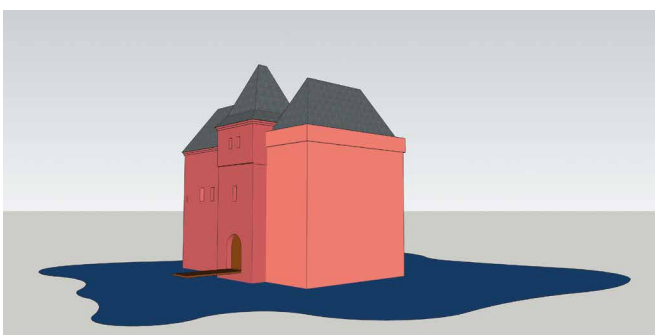
Het kasteel was toegankelijk via een uitgebouwde poorttoren aan de zuidzijde. Aan de noordzijde bevond zich een binnenplaats van 7,3 bij 5,8 meter. De binnenplaats grensde aan de oostzijde aan het als zelfstandige woontoren gebouwde volume van 6,8 bij 12 meter. Aan de westzijde omsloot een L-vormig bouwdeel de binnenplaats, die aan de noordzijde alleen door een zware schildmuur werd afgesloten (afb. 26).

Een datering in de vroege veertiende eeuw voor het westelijke volume wordt ondersteund door de bij de recente archeologische opgraving onder de keukenvloer (S.9) in een eerste ophogingslaag aangetroffen zilveren munt van Jan III van Brabant (1312-1355).³²

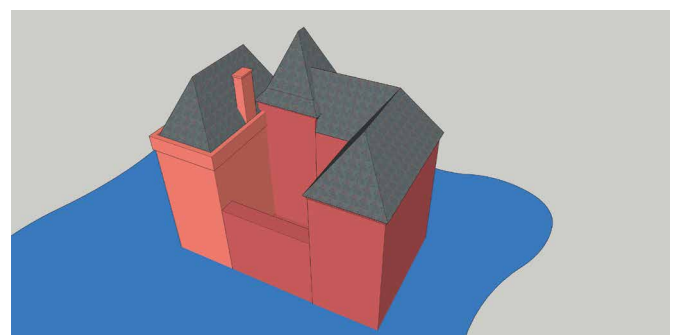
Wat betreft het omliggende terrein zijn geen gegevens bekend van de vroegste situatie. Zowel de solitaire woontorens als de wat grotere kastelen hadden in de meeste gevallen een voorburch.³³ Op latere kaarten, maar ook op recente hoogtekarten zijn daarvan in het geheel geen sporen herkenbaar. Gezien de poorttoren aan de zuidzijde is dat de meest waarschijnlijke locatie voor een voorburch.

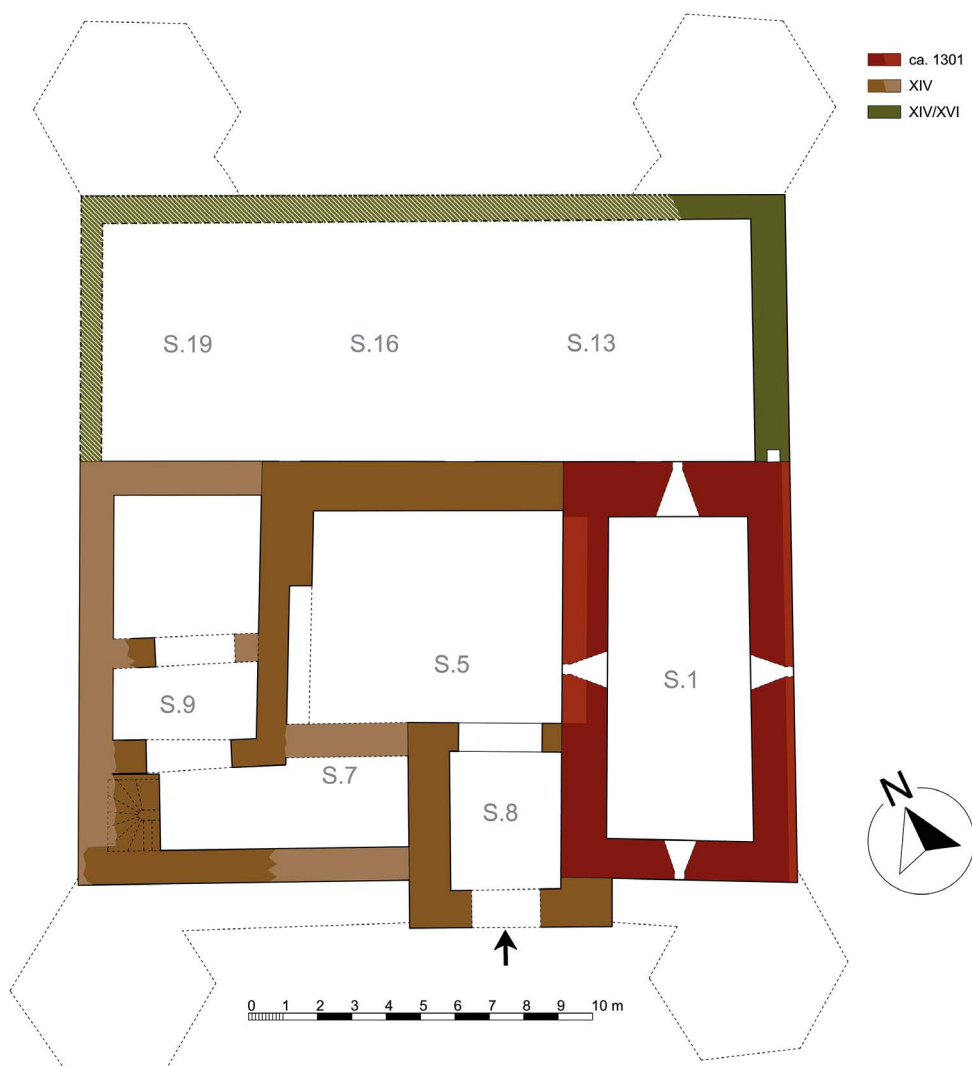
Afb. 24. Reconstructie van de plattegrond op souterrainniveau in een tweede hoofdfase, waarbij het kasteel, al dan niet gefaseerd, is uitgebreid met een kleine poorttoren en L-vormig westelijk bouwdeel. Deze opzet heeft overeenkomsten met de compacte zaaltorenkastelen. De iets lichter gekleurde muurdelen zijn niet meer aanwezig of konden niet worden vastgesteld. Bij 1 de koude aansluiting van de poorttoren op de woontoren. Bij 2 de poortdoorgang aan de noordzijde van de poorttoren. Bij 3 de aan een aftekening herkenbare eerdere aansluiting van de zuidgevel op de poorttoren. Bij 4 de locatie van het op de begane grond aangetroffen dichtgemetselde (spleet) venster). De ter oriëntatie toegepaste ruimtenummers verwijzen naar overeenkomstig genummerde ruimtes op de plattegrond van het souterrain in 1961 (afb. 6). Tekening auteur.

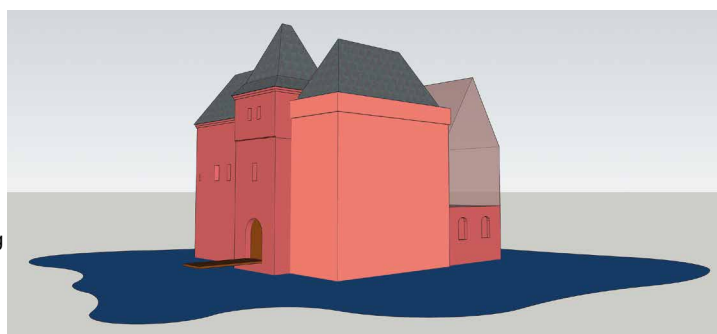
Afb. 25. Impressie van de mogelijke verschijningsvorm na toevoeging van de nog altijd herkenbare poorttoren en een zuidwestelijk bouwdeel, gezien uit het zuidoosten. Tekening auteur.

Afb. 26. Impressie van de mogelijke verschijningsvorm na toevoeging van de nog altijd herkenbare poorttoren en een zuidwestelijk bouwdeel, gezien uit het noordwesten. De binnenplaats was aan de noordzijde met een schildmuur afgesloten. Tekening auteur.

Afb. 27. Reconstructie van de plattegrond op souterrainniveau na een uitbreiding in noordelijke richting. Zowel muurdiktes als in het verleden geconstateerd historisch muurwerk in de kern van de oostgevel wijzen op een vroege datering. De verdere opzet en omvang van dit noordelijke bouwdeel konden niet worden bepaald omdat dit bij de totstandkoming van het opgaande werk grotendeels werd gesloopt. De ter oriëntatie toegepaste ruimtenummers verwijzen naar overeenkomstig genummerde ruimtes op de plattegrond van het souterrain in 1961 (afb. 6). Tekening auteur.

Afb. 28. Impressie van het kasteel na een uitbreiding in noordelijke richting. Hoewel boven het niveau van het souterrain bebouwing aanwezig kan zijn geweest, lijken hiervan geen restanten in het huidige opgaande werk te zijn opgenomen. Tekening auteur.

Uitbreiding naar het noorden?

In het souterrain van de noordvleugel werden bij de restauratie in de jaren '60 verschillende bouwhistorische waarnemingen gedaan. Hierbij werd in

de oostgevel een 'oude kern' uit de 'eerste periode' geconstateerd. De waargenomen lagenmaat lijkt iets kleiner dan bij de zuidelijke delen van het souterrain.³⁴ Ter hoogte van de aansluiting van deze oostgevel op de noordoosthoek van de woontoren

werd in de kern van deze muur een rechthoekige uitsparing van 36 bij 37 centimeter geconstateerd. Mogelijk betreft dit een oude stortkoker (afb. 14-10).

Bij de noordgevel en westgevel kon geen oudere kern worden vastgesteld. De noordgevel is met circa 75 centimeter weliswaar wat dunner dan de circa 1 meter dikke oostgevel en de muren van de zuidelijke delen, maar nog altijd dikker dan de 50 tot 60 centimeter dikke onderste muurdelen van de torens en de westgevel. Dit kan toch wijzen op een (deels) oudere oorsprong.

Ter plaatse van een in 2024 gemaakte leidingsleuf in de vloer van het souterrain bleek dat de noord-zuid georiënteerde muren binnen het noordelijke volume zeer ondiep waren gefundeerd en met hergebruikt materiaal waren samengesteld (afb. 14-11). Ook de in de jaren '60 aan deze muren waargenomen bakstenen komen overeen met de aan het opgaande werk en de gevels van de noordvleugel toegepaste stenen van 23,5/24 x 11 x 4,5 centimeter; 10-lagen = 55/57. Hetzelfde materiaal werd in de jaren '60 bovendien deels langs de noordzijde van de zeer dikke oost-west georiënteerde middenmuur waargenomen, maar daarbij werd aangekend dat aan de zuidzijde sprake was van een oudere muur met een dikte van minimaal 127 centimeter.

Daarmee lijkt sprake van een ruimtelijke structuur ten noorden van de woontoren die niet veel later dan de zuidelijke delen dateert. Dit deel liep aan de oostzijde in ieder geval tot aan de huidige noordgevel door, maar de verdere omvang is niet zeker (afb. 27 en 28). Behalve de kern van de oostgevel en mogelijk delen in de kern van de noordgevel en eventuele funderingen lijkt deze oudere structuur bij de totstandkoming van de huidige noordvleugel volledig te zijn gesloopt. Over de omvang en ruimtelijke opzet, alsmede de functie van dit bouwdeel is dan ook niets bekend.

Vanaf 1350 komt de naam Nederhorst voor in de leenregisters van de Stichtse Leenen. De al in de twaalfde eeuw voorkomende naam 'Horst' kan verwijzen naar 'een met struikgewas of bos begroeide verhoging in het landschap'. Mogelijk werd de toevoeging 'Neder' later toegevoegd om het kasteel te onderscheiden van het bisschoppelijke slot Ter Horst bij Rhenen.³⁵

In 1536 werd kasteel Nederhorst opgenomen in de lijst van erkende ridderhofsteden, wat betekende dat het huis in ieder geval was omgracht en een ophaalbrug had.

Nederhorst zou tot 1560 in bezit van de familie Van der Horst blijven, maar Dirk van der Horst

(circa 1483-1559), gehuwd met Catharina van Varik, werd in 1536 tevens eigenaar van het Huis Varik bij Tiel en verkoos dat als woonplaats boven kasteel Nederhorst.³⁶ Het echtpaar bleef kinderloos en hun aangenomen zoon Gijsbert had geen belang bij het kasteel. Het kwam in bezit van Herman van Zuylen van Batestein, die het in 1579 verkocht aan Goert van Reede van Saesfelt (1516-1585).

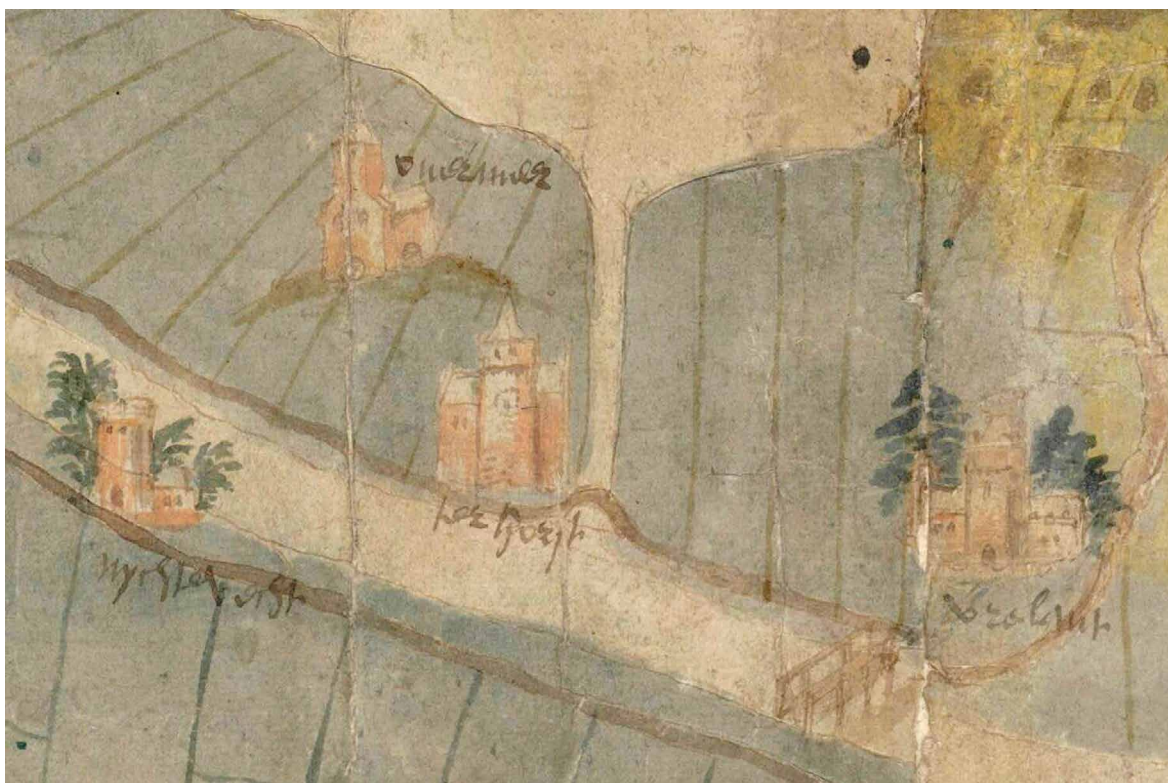
Vroegste afbeelding van het kasteel

Het vroegste bekende beeldmateriaal van het kasteel betreft de weergave op de Ronde kaart van Gooiland uit 1525 (afb. 29). Daarop zijn het dorp Nederhorst en het nabijgelegen kasteel 'De Horst', naast diverse andere plaatsen en kastelen weergegeven. Hoewel op basis van het formaat van de kaart en de omvang van het weergegeven gebied geen al te hoge mate van betrouwbaarheid op detailniveau kan worden verwacht, lijkt de cartograaf zich in veel gevallen wel degelijk te hebben gebaseerd op de werkelijkheid. De weergave vertoont dan ook de nodige overeenkomsten met de ook in de plattegronden en verschillende bouwhistorische aanwijzingen te herkennen opzet van het zuidelijke deel van het kasteel. Dit was destijds de op de Vecht gerichte voorzijde van het kasteel.

Kasteel Nederhorst wordt op de kaart weergegeven met een uitspringend wat hoger geveldeel geflankeerd door twee lagere iets terugliggende volumes. Alle volumes hebben, gezien de weergegeven kleur, met leien gedekte daken. Het hogere middendeel wordt weergegeven met een iets uitgemetselde bovenzijde en een ingesnoerde spits. Bij de zijdelen wordt minder detail weergegeven. Alleen het linkerdeel heeft bovenin twee kleine venstertjes.

Deze weergave van het kasteel sluit aan bij hiervoor geschetste vroegste opzet en hoewel de tekening, zeker op detailniveau, niet volledig betrouwbaar zal zijn, is de overeenkomst te specifiek om hier niet enige geloofwaardigheid aan te mogen verlenen. Voor de noordzijde van het kasteel geeft de afbeelding helaas geen informatie.

Ten aanzien van de omgeving geeft de kaart slechts beperkte informatie. Herkenbaar zijn de Vecht en het Overmeer, met daartussen een smalle verbinding. Parallel aan deze verbinding is een verkaveling met

Afb. 29. Detail uit de Ronde kaart van Gooiland uit 1525, met centraal 'De Horst'. Het kasteel wordt weergegeven met iets lagere bouwdelen aan weerszijden van de poorttoren met ingesnoerde spits. Nationaal Archief, Toegang 4.VTH nr. 2580.

smalle diepe percelen herkenbaar. Langs beide zijden van de Vecht loopt een weg. Bij het dorp Nederhorst wordt duidelijk de ligging op een heuvel getekend.

Nederhorst in bezit van de familie Van Reede

De uit het Overijsselse Saasveld afkomstige Goert van Reede van Saesfelt richtte zich na zijn huwelijk met Geertruid van Nyenrode (1525-1605) meer op Utrecht, waar hij lid werd van de Ridderschap. Hij werd in 1579 eigenaar van kasteel Nederhorst maar heeft daarvan maar enkele jaren kunnen genieten. Na zijn overlijden in 1585 ontstond onenigheid over wie van zijn drie zonen de ridderhofstad Amerongen zou erven. Oudste zoon Adriaan (circa 1545-1605) was katholiek en bovendien trouw aan de Spaanse koning en kon zijn vader dus niet opvolgen als lid van de Ridderschap. Tweede zoon Gerrit (circa 1546-1612) was ver beneden zijn stand getrouwd en moest daarom genoegen nemen met kasteel Nederhorst. Hoewel ook

de stand van de echtgenote van jongste broer Frederik (1550-1611) twijfelachtig was erfde hij Amerongen.³⁷

Na het overlijden van Gerrit in 1612 kwam kasteel Nederhorst in bezit van zijn oudste zoon Godard van Reede (1588-1648) (afb. 30).

Godard trad in 1618 namens de Ridderschap toe tot de Staten van Utrecht en stond bekend als een 'goed edelman ende van seer goede huysse'. Hij wist zijn machtspositie verder te versterken en was vanaf 1639 vertrouweling van stadhouder Frederik Hendrik en de machtigste man in de provincie Utrecht. Hij was betrokken bij de ontginning en droogmaking van het Horstermeer en het Naardermeer. Door aankoop van de heerlijkheden Kortenhoef en Ankeveen breidde hij zijn grondgebied met bijbehorende rechten verder uit. In 1628 verleenden de Staten van Utrecht de stad Utrecht octrooi voor de aanleg van een zandpad vanaf de Vecht tot de Hinderdam, waarlangs vanaf 1629 een verbindingsvaart werd aangelegd. Deze Nieuwe Vecht verkortte de vaarroute over de Vecht aanzienlijk. De vaart werd in de volksmond de 'Rhedervaert' genoemd, wat uiteindelijk de Reevaart werd.

Afb. 30. Godard van Reede, kort voor zijn overlijden in 1648 geschilderd door Gerard ter Borch (II). Rijksmuseum, nr. SK-A-3842.

De noordvleugel

Nadat Godard van Reede het kasteel in bezit kreeg werd vermoedelijk eerst de huidige noordvleugel gebouwd. Binnen deze vleugel komt, zoals gezegd, boven het niveau van het souterrain geen zwaar muurwerk voor. De gevels zijn hier zelfs opmerkelijk dun; op de begane grond 51 centimeter en op verdieping 38 centimeter, wat overeenkomt met de dikte van de tweesteens en anderhalfsteens gevels van de torens op de begane grond en verdieping. Dit terwijl het een fors bouwdeel van ongeveer 8,3 bij 20,5 meter betreft. De vooraanstaande monumentenzorger en architectuurhistoricus prof. dr. ir. R. Meischke schreef in 1957 een artikel over kasteel Nederhorst en noemde het: 'geen uitzonderlijk hecht gebouw', met lichte muren, funderingen van torens die later te zwak bleken.³⁸ Deze karakterschets is zeker ook van toepassing voor het opgaande werk van de noordvleugel. Van een verdedigende functie is hier dan ook zeker geen sprake en ook de beklamping van oudere gevels in de vroege zeventiende eeuw is, gezien de geringe dikte, niet waarschijnlijk.

Wel werden op het niveau van de begane grond bij de restauratie in de jaren '60 in de muur tussen de gang (0.1) en het noordelijke volume 'moppen' geconstateerd (afb. 33-1). In de onderste delen van de zuidmuur van de noordvleugel lijken daarmee wel oudere delen bewaard te zijn gebleven, maar dit zijn de noordgevel(s) van de eerdere zuidelijke bouwdelen.³⁹ Deels werd dit muurwerk als 'sloopmoppen' aangeduid.

Toch blijkt uit de opmerkelijke plaatsing van de torens tegen het buitenvlak van de noordgevel wel dat er al een bouwdeel op deze plaats aanwezig was op het moment dat de torens omstreeks 1630 werden toegevoegd. Bovendien is bij de aansluitingen van de tot de torens behorende uitgebouwde privaten op de noordgevel een fasering in het metselwerk herkenbaar en doorbreekt de noordwestelijke hoektoren de architectuur van de korfboog van het rechter souterrainvenster (afb. 31).

Afb. 31. Aansluiting van de noordwestelijke hoektoren met bijbehorend privaat op de noordgevel. De gevel van het privaat sluit voor de korfboog aan op de noordgevel (pijl). Foto auteur.

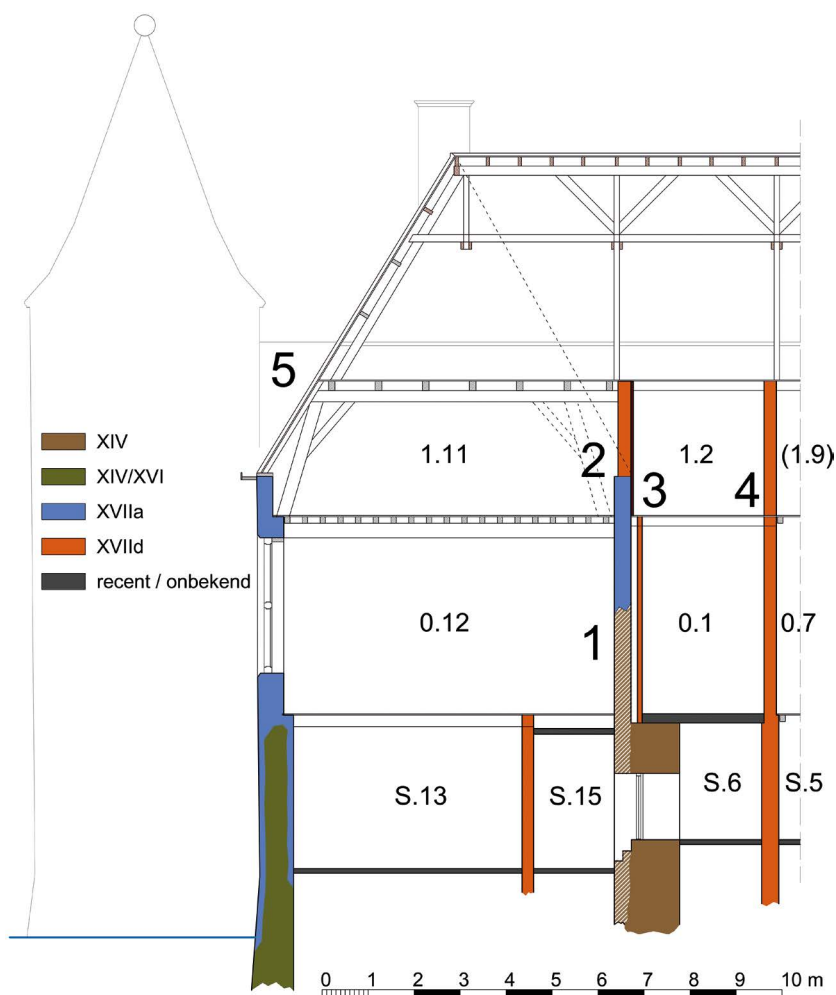
Gezien het identieke muurwerk en de overeenkomstige detaillering ontstond de noordvleugel slechts iets eerder dan de hoektorens. Deze werd waarschijnlijk op de grotendeels gesloopte resten van een eerder noordelijk bouwdeel gebouwd.

Uit verschillende onregelmatigheden in de noordelijke gangmuur op de verdieping van de noordvleugel blijkt dat hier in ieder geval in het middengedeelte eerder sprake was van een borstwering met een vergelijkbare hoogte als de noordgevel (afb. 33-2). Ook werd hier in 1961 een met de noordgevel overeenkomstig baksteenformaat van 23,5/24 x 11 x 4,5 centimeter; 10-lagen = 55/57 centimeter geconstateerd.⁴⁰ Ter hoogte van de verdiepingvloer kon bij aanvullende bouwhistorische waarnemingen in november 2023 een klein vlakje met oorspronkelijk vermoedelijk als zichtwerk uitgevoerd metselwerk worden waargenomen (afb. 32 en 33-3). Dit muurwerk grensde bij de

totstandkoming aan de op dat moment waarschijnlijk nog aanwezige binnenplaats, maar werd dan mogelijk bovenop of tegen ouder muurwerk op het niveau van het souterrain geplaatst.

Afb. 32. Ter hoogte van de verdiepingvloer vanuit de middengang (1.2) geconstateerd zichtwerk van de zuidelijke bouwmuur van de noordvleugel (afb. 33-3). Foto auteur.

Afb. 33. Enigszins geschematiseerde doorsnede over de noordvleugel in oostelijke richting. Bij 1 vermoedelijk ouder muurwerk, behorend bij de zuidelijke bouwdelen. Bij 2 de in de jaren '60 geconstateerde borstwering. De oorspronkelijke kapconstructie en daklijn zijn gestippeld weergegeven. Bij 3 een vanuit de gang (1.2) geconstateerd vlakke gevelmetselwerk. Bij 4 de naast de iets verder westelijk gelegen ruimte 1.9 op de vloerdelen geplaatste gangwand. Bij 5 de later naar de toren uitgebreide bovenzijde van de oostgevel. Tekening auteur.

Aan de rechterzijde van de oostgevel van de noordvleugel is bij de aansluiting op de noordoostelijke toren het metselverband in een bijna vloeiende lijn doorgezet. Wanneer hier in de strekkenlagen extra koppen (steeds twee) zijn ingevoegd is dat aan de rechterzijde van de aansluiting omdat de toren tegen de iets eerder gebouwde oostgevel van de noordvleugel werd geplaatst. Vanaf de dakvoet van de noordvleugel verandert het karakter van de aansluiting duidelijk en lijkt sprake van een ingevoegd deel, dat schuin links omhoogloopt en zo de daklijn van het noordelijke dakvlak volgt (afb. 33-5 en 34). Dit bovenste deel

van de oostgevel sluit aan de binnenzijde koud aan op de toren.

Direct rechts van de entreepartij is over de hele gevelhoogte een bouwnaad herkenbaar. Tot de dakvoet van het rechter dakvlak loopt deze recht omhoog om vervolgens wat onregelmatig rechts omhoog te lopen. Hieruit kan worden afgeleid dat de oostgevel van de noordvleugel waarschijnlijk iets eerder dan het linkerdeel van de oostgevel tot stand kwam en ook na de totstandkoming van de noordoostelijke toren nog een opzet met geveltop had.

Afb. 34. Rechterdeel van de oostgevel. Onder de gele pijl is de aansluiting weliswaar niet oorspronkelijk, maar wel vrij regelmatig. Bij de latere aanbouw van de toren werd het metselwerk in verband aangesloten. Boven de gele pijl sloot het metselwerk van de gevel aanvankelijk niet aan op de toren omdat de gevel van de noordvleugel nog een opzet met topgevel had (gele stippellijn). Aan de linkerzijde is ter hoogte van de rode pijlen een verticale bouwnaad herkenbaar. Ook aan deze zijde tekent zich de eerdere topgevel nog af in een slordige schuine bouwnaad (gele stippellijn). Foto auteur.

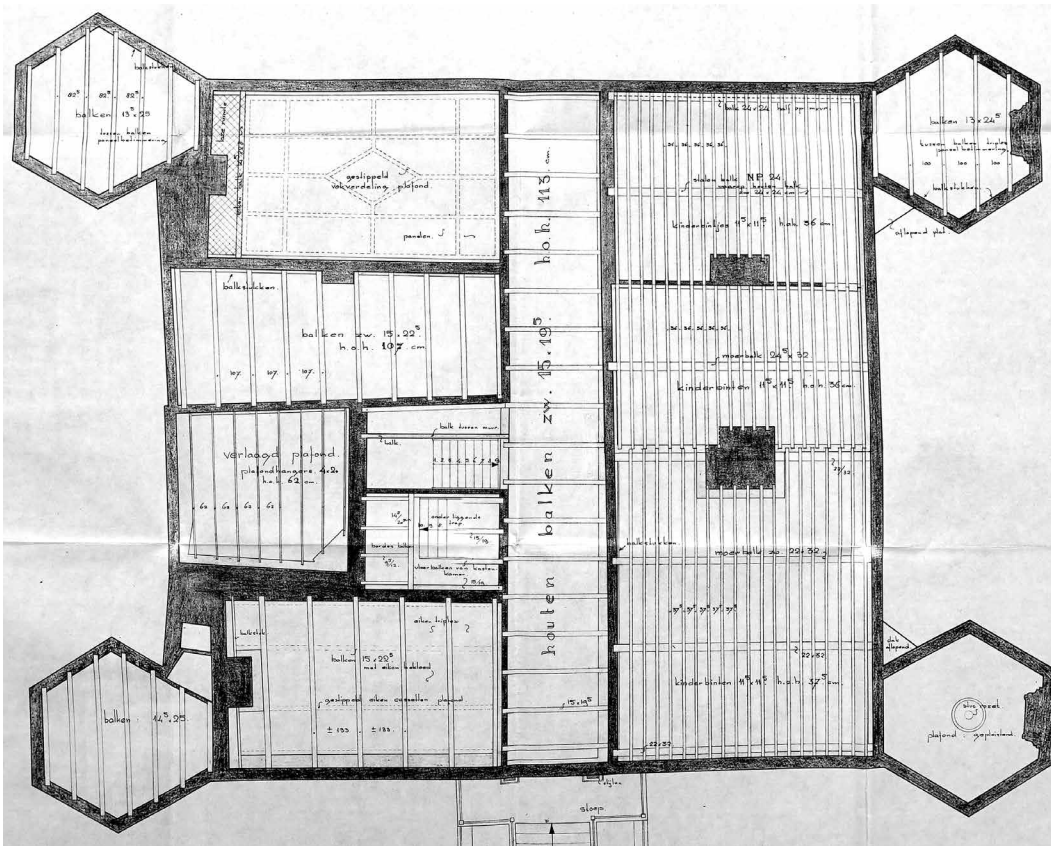
Ook bij de westgevel van de noordvleugel doet zich aan de linkerkant een verandering voor ter hoogte van de dakvoet van het noordelijke dakvlak. Tot het niveau van de dakvoet is een duidelijk koude aansluiting herkenbaar, terwijl daarboven is getracht om het metselwerk van beide geveldelen in verband door te zetten (afb. 35). Ook hier werd de hoektoren tegen de westgevel van de kort daarvoor gebouwde noordvleugel geplaatst, echter met een koude aansluiting. Het metselwerk van de toren kreeg daarbij diverse klezoren naast de aansluiting. Met de vernieuwing van de westgevel na 1673 bleef de koude aansluiting gehandhaafd. Omdat bij de vernieuwing de westgevel nu ook aan de bovenzijde tot aan de toren werd

doorgezet, werd bij het bovenste deel een nieuwe aansluiting in verband met de toren gerealiseerd.

Tot de restauratie in de jaren '60 had de noordvleugel boven de begane grond een samengestelde balklaag (afb. 36). De kinderbinten maten 11,5 bij 11,5 centimeter, hart-op-hart 37,5 centimeter en waren opvallend rechthoekig en regelmatig (afb. 37). Bovendien lagen de kinderbinten bovenop de moerbalken van 22 x 32 centimeter zonder consoles, wat doet vermoeden dat het geheel al eerder werd vernieuwd. Dat was mogelijk ook de reden om bij de restauratie in de jaren '60 de samengestelde balklaag te vervangen door een enkelvoudige balklaag, parallel aan de oostgevel.

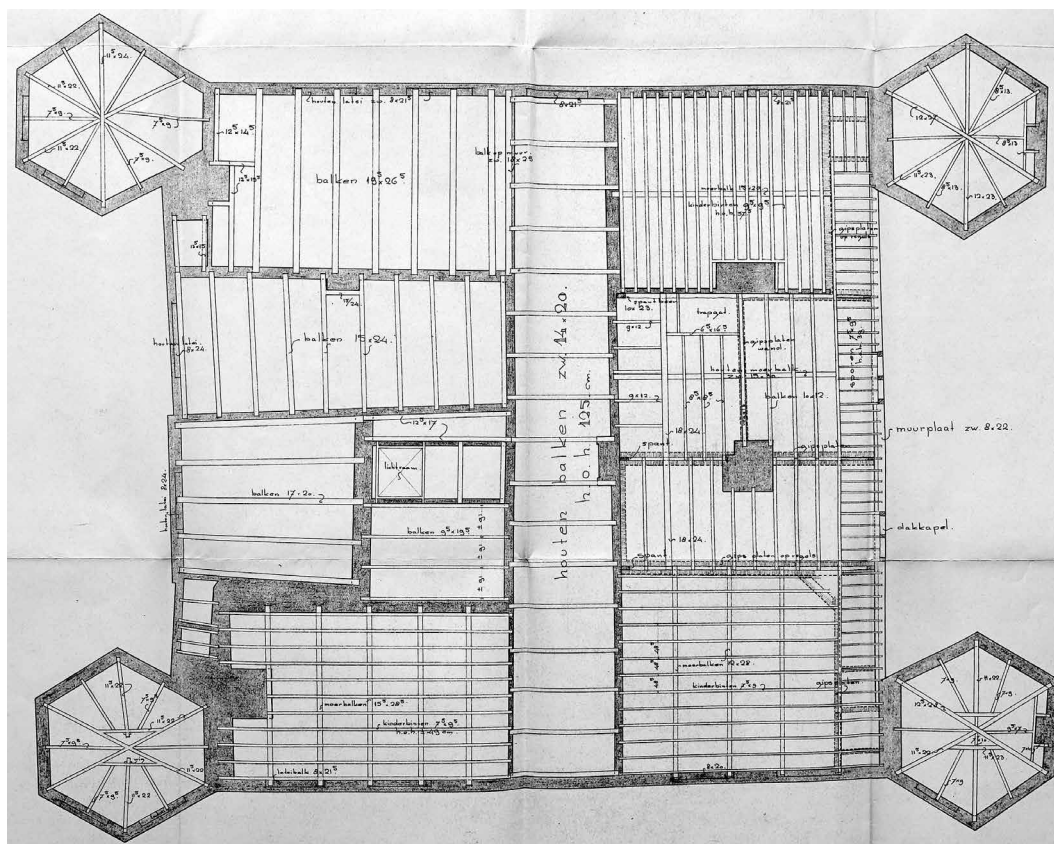
Afb. 35. Linker bovenhoek van de westgevel. Onder de dakvoet van het noordelijke dakvlak (pijl) sluit de gevel koud aan op de noordwestelijke toren. Het metselwerk van de toren sluit hier min-of-meer in verband tegen de koude aansluiting. Boven de dakvoet van het noordelijke dakvlak is het metselwerk van beide geveldelen in elkaar gewerkt bij de vernieuwing van de westgevel, al is dat vanwege een kleine afwijking in de lagenmaat niet overal gelukt. Foto auteur.

Afb. 36. Bestaande situatie van de balklagen boven de begane grond d.d. 24 oktober 1960, bijgewerkt 28 juli 1961 door architect J.J. van der Linden. Het noorden is rechts. De vrij regelmatig verdeelde kinderbinten van de noordvleugel lopen over de moerbalken door, maar moeten op enkele punten onderbroken zijn geweest. RCE, tekening Kasteel Nederhorst, doos 1, nr. 48648.

Afb. 37. Interieur van de rechter voorkamer (0.10) op de begane grond in 1961. Boven de begane grond was tot dan toe een samengestelde balklaag aanwezig. Het opvallend 'witte' interieur werd ook al door Beelaerts van Blokland in 1914 beschreven. RCE, nr. ST-1.878 (C.J. Steenbergh).

Afb. 38. Bestaande situatie van de balklagen boven de verdieping d.d. 14 oktober 1960 door architect J.J. van der Linden. Het noorden is rechts. RCE, tekening Kasteel Nederhorst, doos 1, nr. 45377.

Van de oorspronkelijke dakconstructie van de noordvleugel zijn alleen een opmeting (afb. 38) met enkele aantekeningen van houtafmetingen⁴¹ en een paar foto's uit 1961 bekend. Uit de foto's blijkt duidelijk de slechte staat waarin het kasteel op dat moment verkeerde. De opzet met rechte, waarschijnlijk gedisselde grenen spantbenen met gepende korbelen en gespijkerde rechthoekige windschoren (niet meer aanwezig) wijst ook op een datering die aanzienlijk later ligt dan de vroegste muurwerken binnen het kasteel (afb. 39). Op de spantbenen lijken gegutste telmerken zichtbaar. Op de dekbalk zijn de kepen van hierin opgelegde kinderbinten herkenbaar. Bovendien lijkt een toognagel van een op de dekbalk geplaatst stapelspanst zichtbaar. Verder had de kap een onregelmatige opzet, waarschijnlijk ontstaan bij de omvorming van de daken tot omlopende schilddaken omstreeks 1700.

Naast de historische dekbalkspanten waren ook verschillende 'moerbalken' aanwezig die aan de noordzijde door stijlen werden ondersteund. Het noordelijke

dakvlak had rechthoekige grenen sporen, die ook ter hoogte van de iets later aangebouwde noordoostelijke hoektoren tot de dakvoet doorliepen. Daarbij was op de binnenzijde van de oostgevel een aftekening van de sporen zichtbaar op een niveau dat beduidend lager lag dan de op dat moment aanwezige hoekkeper (afb. 40).

Het eerder tot de oostgevel doorlopende dakvlak sluit aan bij de eerdere constatering dat de noordvleugel in aanvang een zadeldak met topgevels had. In een gedeeltelijke verticale bouwnaad zou zelfs een trapgevel herkend kunnen worden. Het tot aan de oost- en westgevel doorlopende noordelijke dakvlak zou ook verklaren waarom in de zeventiende- en achttiende eeuw op het niveau van de dakvoet van de noordvleugel vergaarbakken aan de oost- en westgevel aanwezig waren (zie ook afb. 44, 66 en 67).

De balklaag boven de verdieping en de dakconstructie werden bij de restauratie volledig vervangen door een veel regelmatiger constructie en na de brand in 1971 volledig nieuw opgebouwd.

Afb. 39. Zicht in westelijke richting op de spanten bij de noordgevel (1.11/1.13) in 1961. Het geheel maakt een verwaarloosde indruk. Bij de gele pijl is nog de aftekening van een gespijkerde windschoor herkenbaar. Bij de rode en gele pijl toognagels van de gepende verbindingen. Bij de groene pijl is nog een volgend (afgezaagd) spant herkenbaar. Bij de blauwe pijlen zijn kepen van kinderbinten in de dekbalk aanwezig. RCE, nr. 59.799 (G. Th. Delemare).

Afb. 40. Noordoosthoek van de verdieping (1.11). De sporen van het noordelijke dakvlak lopen ook ter hoogte van de hoektoren door omdat de toren wat later werd aangebouwd. Enkele sporen werden ingekort t.b.v. de latere doorgang (rode pijlen). Ook op de oostgevel tekent zich nog een spoor (gele pijl) en mogelijk zelfs de aansmeerlaag boven de pannendeckung af (blauwe pijl). Onder de groene pijl lijkt een verticale naad met daarnaast klezoren zichtbaar. Hierin kan de trap van een trapgevel herkend worden. Een gat in de vloer was 'hersteld' met een oude paneel deur. RCE, nr. 59.798 (G. Th. Delemare).

De twee dwarsmuren op de begane grond behoren tot dezelfde opzet als de gevels, evenals de drie (gedeeltelijke) dwarsmuren in het souterrain. De huidige gewelven boven de ruimtes S.12, S.15 en S.17 werden bij de restauratie vernieuwd, maar in de jaren '60 kon worden vastgesteld dat eerdere gewelven in het verlengde van deze gewelven tot aan de noordgevel hadden doorgelopen. Boven de noordelijke ruimtes (S.13 en S.16) werden die gewelven vermoedelijk omstreeks 1700 vervangen door enkelvoudige balklagen.⁴²

Samenvattend lijkt bij de noordvleugel boven het souterrain sprake van een enkellaags bouwdeel dat zeker geen verdedigingsfunctie meer heeft gehad en, met uitzondering van resten van ouder muurwerk in de kern van de oost- en mogelijk ook de noordgevel van het souterrain, waarschijnlijk in zijn geheel nieuw werd opgetrokken. Dit vond vermoedelijk kort voor de aanbouw van de torens, in de vroege zeventiende eeuw plaats. Daarbij had deze vleugel aanvankelijk een meer solitair karakter met een zadeldak tussen topgevels (afb. 41 en 42).

Afb. 41. Reconstructie van de plattegrond op het niveau van de (huidige) begane grond na de bouw van de noordvleugel tegen de middeleeuwse zuidelijke bouwdelen. Ten aanzien van aanwezige vensters en deuren ontbreekt nagenoeg alle informatie en de gestippeld weergegeven openingen zijn uitsluitend ter indicatie van een mogelijke ontsluiting van ruimtes. De ter oriëntatie toegepaste ruimtenummers verwijzen naar overeenkomstig genummerde ruimtes op de plattegrond van de begane grond in 1961 (afb. 7). Tekening auteur.

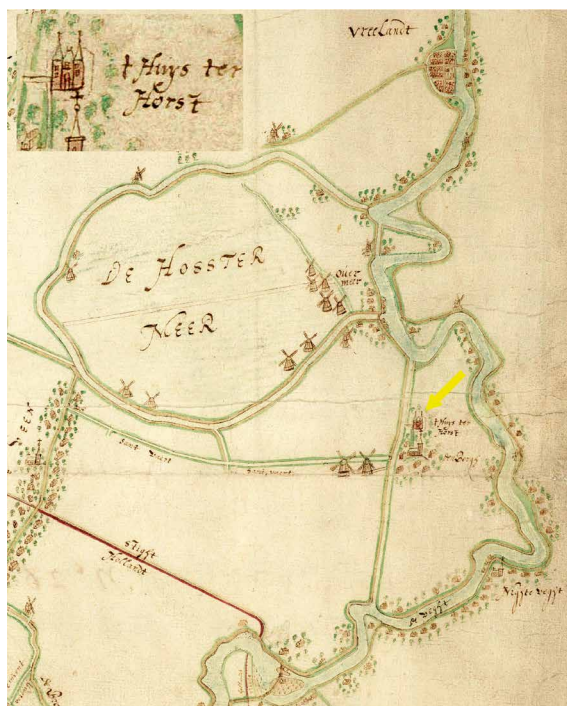

Afb. 42. Impressie van het kasteel na de bouw van de noordvleugel in de vroege zeventiende eeuw, maar voorafgaand aan de bouw van de hoektorens. Tekening auteur.

Het kasteel krijgt zijn regelmatige opzet

Dat het huidige beeld van kasteel Nederhorst grotendeels ontstond in de vroege zeventiende eeuw, toen het kasteel eigendom was van Godard van Reede, was al bekend. Een datering voor het ontstaan van de regelmatige opzet met de vier hoektorens kan worden ontleend aan de schenking van '4 glasen met stadwapen in de huysinge van den heer van Nederhorst' door het Utrechtse stadsbestuur in 1635.⁴³ Een schenking van glas-in-loodramen was dan ook een heel gebruikelijk cadeau op het moment dat een nieuw gebouw, of (grotere) verbouwing gereedkwam.⁴⁴

Ook gezien de toegepaste materialen, architectonische kenmerken en constructies is de datering in 1635 zeker goed mogelijk.⁴⁵ Bovendien past de datering bij het feit dat de voorgevel van het kasteel door de verbouwing op het oosten werd georiënteerd, waar vlak bij het kasteel in 1629 de Nieuwe Vecht

Afb. 43. Uitsnede uit de in 1636 door C. Danckersen de Rij vervaardigde Kaart van Gooiland, van Hilversum tot Vreeland en Naerden tot Weesep. Het noorden is onder. Op de kaart wordt ook de kort daarvoor gereed gekomen Nieuwe Vecht weergegeven, evenals Kasteel Nederhorst (pijl) met een laan richting de Nieuwe Vecht. Inzet linksboven: Het kasteel wordt al weergegeven met de nieuwe torens. Noord-Hollands Archief, nr. 560_378.

gereed was gekomen (afb. 43). De Utrechtse adel kreeg in deze periode te maken met 'concurrentie' van buiten de provincie en zelfs rijke kooplieden die een ridderhofstad, en daarmee een plaats in de Staten wisten te bemachtigen. Dit leidde tot een sterke profileringsdrang.⁴⁶ Naast de bouw van nieuwe huizen vonden er in deze periode veel modernisering van oudere kastelen plaats. Ook Godard van Reede kon en wilde hierbij niet achterblijven. Er werd daarbij bewust gekozen voor een historisch uiterlijk en het zichtbaar houden van de zuidgevel van de poorttoren om de anciënniteit van de ridderhofstad te benadrukken.

De regelmatige opzet met vier hoektorens en lijstgevels kwam rond 1635 gereed, maar werd gefaseerd uitgevoerd. Hiervoor zagen we al dat de noordvleugel iets eerder werd gebouwd dan de torens en aanvankelijk met topgevels was uitgevoerd. Ook aan de zuidzijde blijkt sprake van een gefaseerde ontwikkeling vanuit het vermoedelijk nog hoofdzakelijk middeleeuwse volume naar de regelmatige zeventiende-eeuwse opzet.

Die nieuwe opzet werd in 1647 vastgelegd door Roelant Roghman (afb. 44). Roghman geeft het

Afb. 44. Tekening van kasteel Nederhorst uit het zuidoosten in 1647 door Roelant Roghman (1627–1692). De poorttoren was waarschijnlijk al verlaagd. Bij de rode pijl de aansluiting van de zuidgevel op de zuidwestelijke toren. Het perspectief lijkt hier niet geheel juist te zijn weergegeven. De groene pijl wijst naar de hoog op het dakvlak geplaatste schoorsteen. Deze werd vermoedelijk verslept vanaf de zuidgevel. De galerij wordt bij de gele pijlen met twee gesloten vlakken getekend. Bij de blauwe pijl is een vergaarbak van de goot aan de noordgevel aanwezig. De lijstgevel loopt hier als schijngewel langs het noordelijke dakvlak. Particuliere collectie.

kasteel weer vanuit het zuidoosten. Daarmee zijn de zuidgevel en oostgevel en drie van de vier nieuwe zeshoekige torens zichtbaar. De torens hebben een opzet en gevelindeling die overeen komt met de huidige situatie, met vensters onder korfbogen met gepleisterde aanzet- en sluitblokken. Ook alle vensters in de huidige voorgevel (oost) hebben diezelfde opzet. Tegenwoordig sluiten de (verbrede) vensters op de verdieping af met rollagen (afb. 45).

In de middelste travee van de oostgevel was een nieuwe toegang gemaakt met op de begane grond een deuropening met halfronde bovenzijde met daarboven een bovenlicht. Voor de toegang bevond zich een opmerkelijke brug met aansluitend op het kasteel een op twee dwarsmuren geplaatst rechthoekig bordes met een balustrade. Aansluitend volgde een als houten ophaalbrug uitgevoerd gedeelte waarvan de balanspriemen rustten op een hameipoort met daarin mogelijk nog een afsluitbare doorgang.

Op het over de hele gevelbreedte doorlopende oostelijke dakvlak bevonden zich drie dakkapellen met schilddaken. Aan de noordzijde is boven de nok nog een schoorsteen herkenbaar.

Met name de door Roghman weergegeven zuidgevel met daarvoor een galerij is zeer boeiend. Deels komt die overeen met de op de Ronde Kaart van Gooiland herkenbare opzet met een hoger middendeel (afb. 29). Hoewel de contour van deze poorttoren tegenwoordig nog duidelijk herkenbaar is, was de poorttoren waarschijnlijk in de zeventiende eeuw al verlaagd tot het niveau van de zuidoostelijke woontoren. Omdat alle gevelopeningen zijn gewijzigd, en

daarmee ook veel van het omliggende metselwerk, is geen informatie over de oorspronkelijke gevelindeling aan de gevel afleesbaar.

Uit de over de hele gevelbreedte op dezelfde hoogte doorlopende dakaansluiting van de galerij en de onder de galerij in één vlak weergegeven gevelvoet met daarop vallende schaduwen blijkt dat het eerder ten opzichte van de poorttoren terugliggende linkerdeel van de zuidgevel al naar voren was verplaatst.

Verschillende bouwsporen wijzen er echter op dat de zuidgevel ook na de bouw van de zuidwestelijke toren en de galerij aanvankelijk nog verder terug lag. De huidige zuidgevel sluit koud aan op de zuidwestelijke toren en behoort dus zeker niet tot dezelfde fase. Ook is op de verdieping herkenbaar dat het bovenste deel van het zuidoostelijke gevelvlak van de toren als zichtwerk werd uitgevoerd (afb. 46).

Aan de onderzijde van het vlak met schoon metselwerk is een balkgat aanwezig. De begrenzing tussen schoonwerk en vuilwerk loopt schuin naar de zuidgevel af en het balkgat hoort waarschijnlijk bij een fliering van het galerijdak. Deze in het interieur herkenbare schuine daklijn is ook op het noordoostelijke gevelvlak van de toren buiten de zuidgevel zichtbaar (afb. 47).

Tot op het niveau van de zolder zijn op ongeveer 1,3 meter achter het huidige gevelvlak van de zuidgevel, aansluitend op de zuidwestelijke toren, fragmenten van een eerdere zuidgevel bewaard gebleven. Daarbij wijzen de op de verdieping herkenbare grotere bakstenen op een vroegere datering dan de aangrenzende toren, al zijn de bakstenen met circa

Afb. 45. Linker bovenhoek van de oostgevel. Aan de gewijzigde dagkanten zonder profilering is herkenbaar dat de vensters van de verdieping werden verbreed. Foto auteur.

Afb. 46. Het bovenste deel van het binnen de zuidgevel gelegen gevelvlak van de zuidwestelijke toren is in schoon metselwerk uitgevoerd. Dit deel lag bij een eerste fase van de uitbreiding (afb. 48-3) boven het dak van de galerij, maar kwam later binnen de verplaatste zuidgevel te liggen. Links, bij de rode pijl, de koude aansluiting van de verplaatste zuidgevel op de torengevel. De lijn markeert de overgang tussen schoonwerk en vuilwerk en daarmee de eerdere daklijn. Bij de groene pijl is een balkgat van een fliering van het galerijdak zichtbaar. Rechtsonder restanten van de aansluiting van de eerder verder naar achteren gelegen zuidgevel. Foto auteur.

25 x 6 centimeter wel duidelijk kleiner dan het op het niveau van het souterrain aanwezige veertiende-eeuwse muurwerk.

Het door Roghman boven het linkerdeel van de zuidgevel weergegeven dakvlak lijkt erg laag. Op een eveneens door Roghman vervaardigde overzichtstekening (afb. 60) is wel een hoger dak herkenbaar en het is waarschijnlijk dat men bij het naar voren verplaatsen van de zuidgevel alleen de dakvoet van het bestaande dakvlak naar voren haalde, waardoor een wat minder steil dakvlak ontstond (afb. 48).

Aansluitend op de zuidwestelijke hoektoren waren tegen de zuidgevel mogelijk al stookplaatsen aanwezig

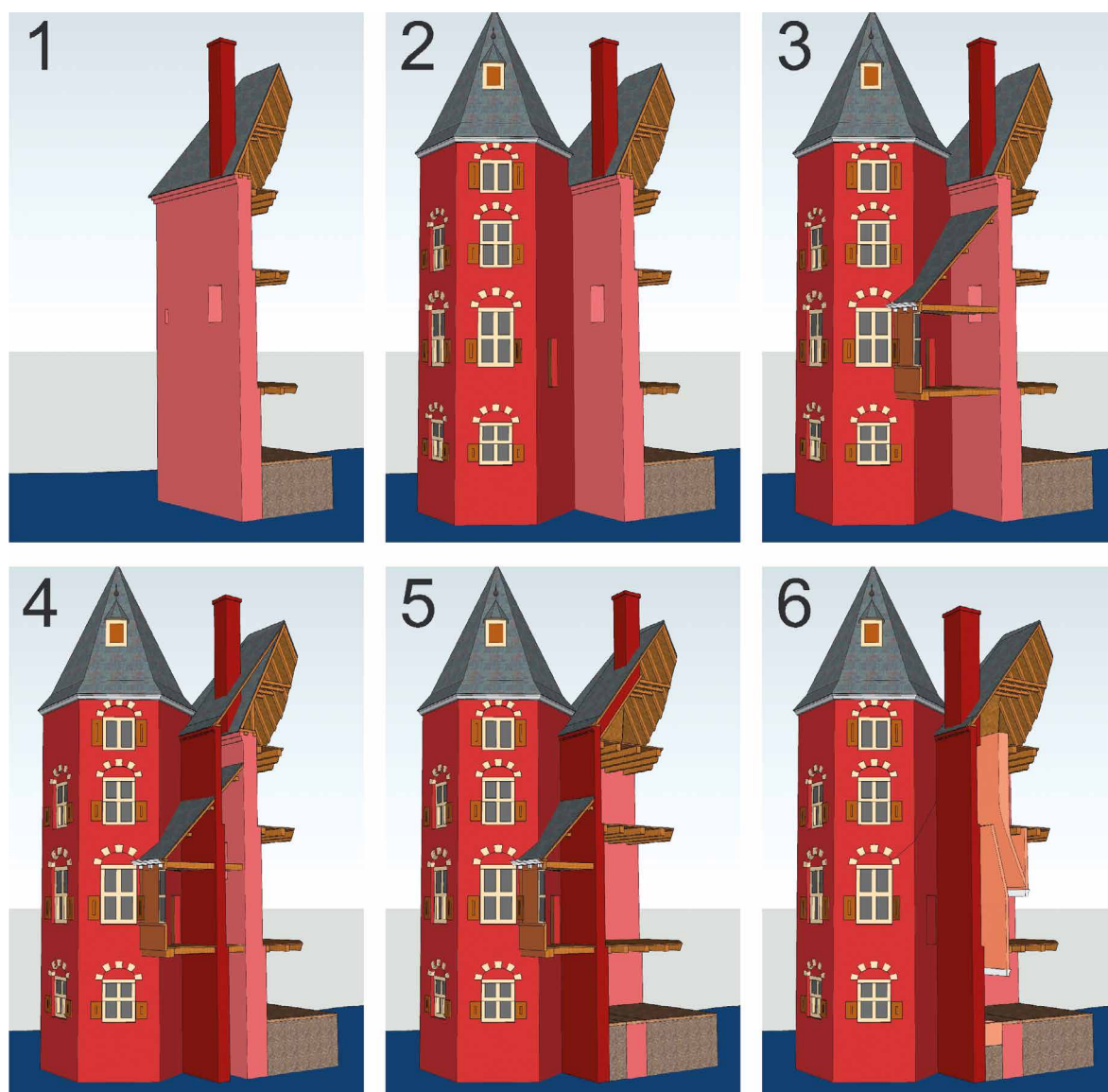

Afb. 47 Buitenaanzicht van het noordoostelijke gevelvlak van de zuidwestelijke toren. De daklijn van de galerij tekent zich hier duidelijk af (zie ook afb. 48-4 en 5). Foto auteur.

met onder het dak sterk naar het noorden versleepte rookkanalen., maar deze werden omstreeks 1700 gewijzigd in een opzet met schouwen op de verschillende bouwlagen, waarbij de ondiepe rookkanalen achter elkaar kwamen te liggen (afb. 48 en 53-2).

Rechts van de poorttoren bestond een vergelijkbare situatie met een aanvankelijk iets verder terugliggende gevel. Hier werd een nieuwe schil met privaten, stortkokers en een torentrap vóór de bewaard gebleven zuidgevel van de woontoren geplaatst. In de oude zuidgevel was een brede deuropening met schuine dagkanten aanwezig.⁴⁷ Deze bood aanvankelijk toegang tot de galerij, maar werd met de aanbouw van de nieuwe schil dichtgemetseld (afb. 53-1).

Naast verstoord muurwerk rond de huidige gevelopeningen in de zuidgevel zijn ook in de eerder binnen de galerij vallende gevelvlakken van de torens op de begane grond dichtgemetselde deuropeningen herkenbaar (afb. 49).

Afb. 48. Schematische weergave van de ontwikkeling van de zuidwesthoek van het kasteel. Bij 1 het in oorsprong veertiende-eeuwse zuidwestelijke volume. Bij twee het beeld nadat de zuidwestelijke toren tegen dit bestaande volume werd aangebouwd. Bij 3 nadat de eerste diepere opzet van de galerij werd aangebouwd. Bij 4 een tussenfase, waarbij de nieuwe zuidgevel werd gebouwd en de constructie van de galerij hierin kon worden opgevangen. Bij 5 het beeld nadat de terugliggende oudere gevel op de fundering na was gesloopt. Dit beeld zal in ieder geval ter hoogte van de ruimtes S.7 en 0.7 hebben bestaan. Bij 6 de in de ruimtes S.9 en 0.8 binnen de extra ruimte aangelegde grote schouwen met achter elkaar liggende brede rookkanalen. Tekening auteur.

Afb. 49. Zicht langs de zuidgevel op de zuidoostelijke toren. Binnen de rode contour tekent zich de met iets donkerder steen dichtgemetselde toegang tot de galerij af. Bij de zuidwestelijke toren is de voormalige opening uitsluitend herkenbaar aan het soms wat slordige metselverband. Rechts een detail van de aan de iets donkerder kleur herkenbare dichtgemetselde deuropening in de torengewel. Foto auteur.

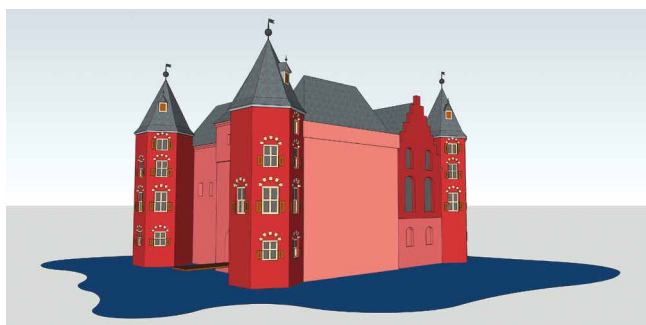
De galerij lijkt daarmee te zijn ontstaan bij een eerste vroeg zeventiende-eeuwse verbouwingsfase, waarbij de zuidelijke torens aan de bestaande middeleeuwse bouwdelen werden gebouwd, maar waarbij de zuidgevel nog de oorspronkelijke opzet met uitspringende poorttoren had. Het is waarschijnlijk dat men al wel het voornemen had om de zuidgevel naar voren te plaatsen en hierop de vorm van de zuidelijke torens aanpaste.

Deze hebben daarom tot aan de tweede verdieping een in noordelijke richting iets uitgerekte zeshoekige opzet, terwijl bij de noordelijke torens over de volledige hoogte sprake is van een regelmatige zeshoekige opzet.

In een tweede fase werd de zuidgevel aan weerszijden van de poorttoren naar voren gelegd, mogelijk in combinatie met de vernieuwing van de westgevel (afb. 50 tot en met 54).

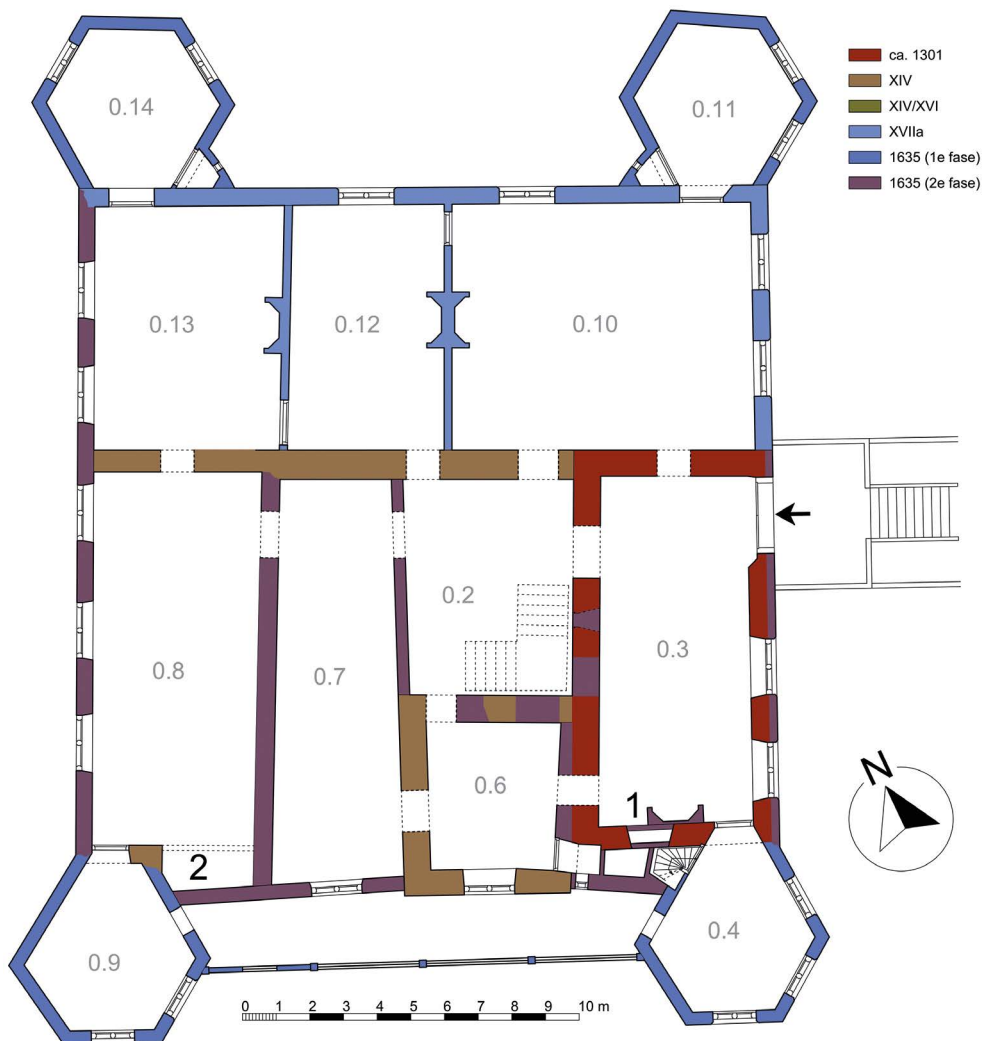
Afb. 50. Reconstructie van de plattegrond op het niveau van de begane grond na toevoeging van de hoektorens aan de bestaande bouwdelen en verplaatsing van de toegang naar de oostgevel. De oude binnenplaats functioneerde mogelijk al als (open) trappenhuis. De zuidelijke ruimtes hadden toegangen tot de galerij. De ter oriëntatie toegepaste ruimtenummers verwijzen naar overeenkomstig genummerde ruimtes op de plattegrond van de begane grond in 1961 (afb. 7). Tekening auteur.

Afb. 51. Vermoedelijke tijdelijke tussenvorm na de bouw van de torens, maar voordat de galerij werd toegevoegd. Tekening auteur.

Afb. 52. Impressie van de opzet van het kasteel op het moment dat de galerij langs de zuidgevel van de nog ongewijzigde middeleeuwse bouwdelen was gelegd. Aangezien de galerij over de oude toegang werd gebouwd was de toegang waarschijnlijk al naar de oostgevel verplaatst. Tekening auteur.

Afb. 53. Reconstructie van de plattegrond op het niveau van de begane grond nadat ook de zuidgevels van de middeleeuwse bouwdelen naar voren waren gelegd. Waarschijnlijk werd de binnenplaats nu omgevormd tot een kleiner trappenhuis. Bij 1 werd in de nieuwe schil tegen de zuidgevel, naast de zuidoostelijke toren ook een klein trappenhuisje ingevoegd. Deze sloot de eerdere doorgang tussen de galerij en ruimte 0.3 af. Bij 2 de nieuwe schouw van ruimte 0.8 in de ruimte die ontstond door de verplaatsing van de zuidgevel (zie ook afb. 48-6). De ter oriëntatie toegepaste ruimtenummers verwijzen naar overeenkomstig genummerde ruimtes op de plattegrond van de begane grond in 1961 (afb. 7). Tekening auteur.

Afb. 54. Impressie van het kasteel nadat de zuidgevels aan weerszijden van de poorttoren naar voren waren gelegd en daarmee de verbouwing was afgerond. Dit is de situatie die ook door Roghman werd getekend. Tekening auteur.

Afb. 55. Overzicht zuidgevel, met ter hoogte van de stippellijnen de sporen van de balkgaten. Bij de groene pijl de nog herkenbare dakaansluiting van de galerij. Foto auteur.

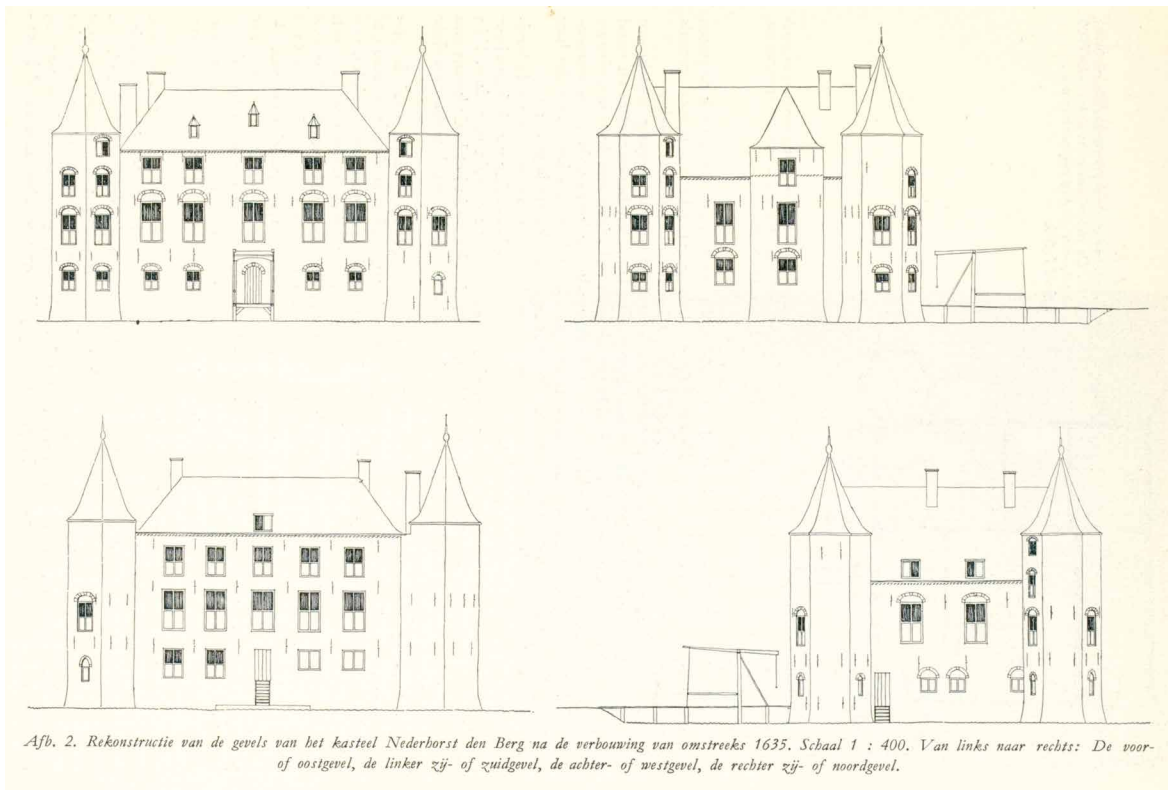
Doordat de galerij weliswaar werd versmald, maar wel behouden bleef, zijn ook in de naar voren gelegde delen van de zuidgevel sporen van de galerij zichtbaar in de vorm van balkgaten en een horizontale daklijn (afb. 55).

De galerij wordt door Roghman weergegeven met aan de linkerzijde een kruisvenster, geflankeerd door twee smalle gesloten muurvlakken. Aan de rechterzijde lijkt sprake van een aaneengesloten reeks kruisvensters. De meer gesloten opzet aan de linkerzijde zou bij de eerder diepere opzet aan die zijde een bruikbare ruimte hebben opgeleverd, terwijl het resterende (oostelijke) deel hoofdzakelijk als passage kan hebben gediend. De tussen de kruisvensters herkenbare zuilen ter hoogte van de kolommen onder de galerij wijzen er echter op dat de galerij aanvankelijk open was en pas later met vensters en muurvlakken werd ingevuld. Op het lessenaardak van de galerij waren twee lage dakkapellen met schilddaken aanwezig. Mogelijk dienden deze

voor extra daglicht in de aan de galerij grenzende vertrekken, maar door de lage opbouw zal dat niet veel voordeel hebben geboden.

De functie van de galerij is niet geheel duidelijk. Met een diepte van slechts 2,5 meter bood de galerij maar weinig functionele gebruiksruimte. Eventuele toegangen vanuit de vermoedelijk representatieve ruimtes binnen het hoofdvolume (0.6 en 0.7) en de twee zuidelijke torens (0.4 en 0.9) maken een gebruik als verbindingsgang mogelijk, maar een ontsluiting via de mogelijk als kabinetten gebruikte torenkamers lijkt minder waarschijnlijk. Daarmee is een tijdelijke functie als verbindingsgang in de transitiefase en een later gebruik als balkon meest waarschijnlijk.

Meischke heeft de tekening van Roghman niet gekend en vermoedde dat de zuidgevel rond 1635 dezelfde hoogte kreeg als de noordgevel.⁴⁸ Hij herkende ter hoogte van de eerdere dakaansluiting van de galerij een fasering in de zuidgevel en dateerde een verhoging van de zuidgevel aan het eind van de

Afb. 56. Reconstructietekening door R. Meischke in 1957. Meischke kende de tekening van Roghman niet en herkende in de dakaansluiting van de galerij een fasering. Meischke 1957, 89.

zeventiende eeuw (afb. 56). Meischke vermoedde daarbij in de zeventiende-eeuwse opzet de nieuwe oostelijke toegang op het niveau van het souterrain.

Een fasering tussen de toevoeging van de torens en aanpassingen aan de gevels van het hoofdvolume tot de regelmatige opzet met lijstgevels is ook bij de aansluiting van de zuidoostelijke toren op de oostgevel herkenbaar.

Aan deze zijde is de aansluiting soms wat slordig, maar wel over de hele hoogte consequent (afb. 57). Op verschillende plaatsen zijn extra koppen ingevoegd om het metselverband door te laten lopen. Uit de aansluiting blijkt niet eenduidig welk deel eerder tot stand kwam. Aannemelijk is dat de toren eerst werd aangesloten op de op dat moment nog grotendeels aanwezige woontoren. Vervolgens werd de oostgevel ter hoogte van de woontoren deels vervangen en deels beklampt, waarbij het nieuwe gevelvlak tussen de al aanwezige oostgevel van de noordvleugel en de vrijwel tegelijkertijd gebouwde oostgevel van de zuidoostelijke hoektoren werd geplaatst. Gezien de grotere dikte van het zuidelijke deel van de oostgevel

op de begane grond bleef daarbij tot de verdieping een deel van de oude gevel bewaard.

De regelmatige hoofdvorm, de verzorgde architectuur met vensters met afgeschuinde dagkanten en korfbogen en de op de buitenhoeken van de torens toegepaste hoekkettingen van helderrode geslepen baksteen geven blijk van de nodige aandacht voor detail. Anderzijds wijzen de gepleisterde aanzetten sluitblokken, de relatief lichte gevels, de soms wat onhandige aansluitingen van de torens op de gevels en de zeker aan de westzijde van de torens duidelijk herkenbare horizontale afwisselingen in het metselwerk op een wat beperkt budget en als gevolg daarvan een wat langduriger bouwperiode (afb. 58).

Ook valt op dat de architectuur zeer sterk op de nieuwe oostelijke toegang is gericht. De torens hebben dan ook nauwelijks gevelopeningen aan de westzijde. Vermoedelijk zal ook de westgevel van het hoofdvolume na de verbouwing in de vroege zeventiende eeuw een meer gesloten karakter hebben gehad. Deze gevel werd vermoedelijk na 1673 nieuw opgetrokken en daarbij voorzien van grotere vensters.

Afb. 57. Aansluiting van de oostgevel (rechts) op de zuidoostelijke hoektoren. Hoewel beide delen in verband aansluiten, wijst de onregelmatigheid erop dat beide delen niet tegelijk tot stand kwamen. Rechts van de aansluiting is het metselwerk bovendien iets regelmatig en net iets lichter van kleur. Foto auteur.

De beperkte verdiepingshoogtes binnen de torens wijken duidelijk af van de niveaus binnen het hoofdvolume. Hoewel de wat kleinere verdiepingshoogte op de begane grond het gebruik als kabinet met een besloten karakter ten goede kwam, lijkt de architectuur van de torens primair op het beoogde gevelbeeld te zijn gericht en minder op de functionaliteit van de binnenruimtes.

Het interieur in de zeventiende eeuw

Bij de verbouwing in de vroege zeventiende eeuw werd de toegang van de zuidgevel van het souterrain verplaatst naar de oostgevel van de begane grond. Om het niveauverschil te overbruggen werd op de nieuwe brug een trap aangelegd die aansloot op een bordes tegen de gevel. Hierop konden de gasten worden ontvangen.

De nieuwe toegang kwam uit binnen het volume van de vroegste woontoren. De grote ruimte zal als hal

Afb. 58. Westzijde van de zuidwestelijke hoektoren. Hier zijn bij de pijlen duidelijke fasen in de opbouw van het metselwerk herkenbaar. Bij de gele stippellijn is rechts van de verder slordige koude aansluiting een nette dagkant van donkerder steen toegepast. Mogelijk slot de torengevel hier in een eerdere fase aan op de dagkant van een venster. Foto auteur.

en zaal hebben gediend en ontsloot zowel de rechter voorkamer als de achterliggende binnenplaats (afb. 59).

Deze binnenplaats was in ieder geval na de bouw van de noordvleugel nog open, maar zal bij de ingrijpende verbouwing in de zeventiende eeuw waarschijnlijk zijn verkleind en tot een overkapt trappenhuis zijn omgevormd.

De ruimtes binnen de noordvleugel waren waarschijnlijk onderling toegankelijk en beschikten elk over een stookplaats. Daarbij hadden twee kamers toegang tot een aangrenzende torenkamer en privaat. Deze opzet past bij de in deze periode gangbare indeling in afzonderlijke appartementen voor de heer en zijn gemalin. Een derde appartement lag mogelijk in de zuidwesthoek, waarbij een derde privaat vanuit de poorttoren toegankelijk was en zo bij dit appartement behoorde. Opmerkelijk is wel dat geen van de torenkamers in de zeventiende eeuw een stookplaats lijkt te hebben gehad, wat het gebruik als kabinet wat beperkte.

Afb. 59. Reconstructie van de indeling van de begane grond na gereedkomen van de zeventiende-eeuwse verbouwing. Vanaf de toegang in de oostgevel betrad men een grote hal/zaal (0.3). Van daaruit was een centraal trappenhuis (0.2) toegankelijk, maar de galerij langs de zuidgevel vormde mogelijk een tweede ontsluiting voor de ruimtes in de zuidwesthoek, al was het niet gebruikelijk dat kabinetten (ook) een verkeersfunctie hadden. De ruimtes die mogelijk samen één appartement vormden hebben dezelfde kleur. De ter oriëntatie toegepaste ruimtenummers verwijzen naar overeenkomstig genummerde ruimtes op de plattegrond van de begane grond in 1961 (afb. 7). Tekening auteur.

De aan de zuidzijde aanwezige galerij had toegangen vanuit beide aangrenzende torens, maar een primaire functie ter ontsluiting van ruimtes lijkt niet heel waarschijnlijk, temeer omdat dit het besloten karakter van de in de torens vermoede kabinetten verstoort. Een esthetische functie en de mogelijkheid om vanaf de op het zuiden georiënteerde galerij van het zicht op de tuin te genieten lijken de belangrijkste redenen voor dit opmerkelijke bouwdeel.

Hoogstwaarschijnlijk had de verdieping slechts een secundaire functie. De vloeren van de torenkamers liggen hier dan ook lager dan de aangrenzende

kamers, wat bij een meer intensief gebruik niet wenselijk zou zijn geweest. Het middengebied diende hoofdzakelijk als opslagzolder. Omdat de verschillende bouwdelen tot in de twintigste eeuw individuele kappen met tussenliggende zakgoten zullen hebben gehad, bestond de tweede verdieping hoofdzakelijk uit afzonderlijke zolderruimtes.

In het souterrain waren in de noordvleugel twee ruimtes met rug-aan-rug geplaatste schouwen aanwezig. Een derde schouw bevond zich in de zuidwestelijke ruimte.

Bijgebouwen in de zeventiende eeuw

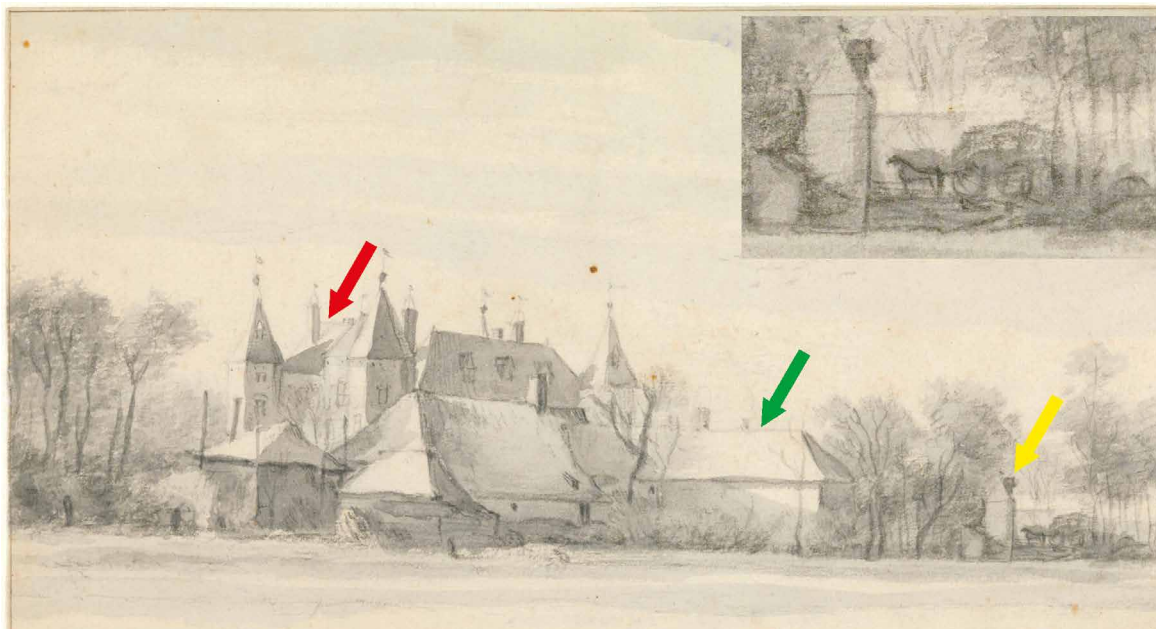
Zoals gezegd zijn van een voorburcht geen sporen gevonden. Het vroegste beeld waaruit de aanwezigheid van bijgebouwen blijkt is een overzichtstekening van het kasteel door Roeland Roghman uit 1647 (afb. 60).

Roghman geeft het kasteel weer vanuit het zuidoosten. Voor het kasteel is een cluster gebouwen herkenbaar. Gezien de zichthoek en gebouwhoogtes bevonden de gebouwen zich ter plaatse van het huidige bouwhuis ten zuidoosten van het kasteel. Het betreft een vrij forse, parallel aan de oostgevel van het kasteel georiënteerde boerderij met een rietgedekt dak met wolfeinden en een forse schoorsteen op de nok. De boerderij heeft aan de noordoostzijde een forse aanbouw met wat hogere gevels en een schilddak. Ook hier lijkt op de nok een forse schoorsteen herkenbaar. Op basis van de ten zuiden van de boerderij weergegeven hooiberg en kleine schuur betreft dat het bedrijfsgedeelte. De lange, wat hogere aanbouw past bij een gecombineerd gebruik als bouwhuis en koetshuis. Vermoedelijk lag ten noorden van dit bouwdeel een voorplein.

Geheel rechts is nog een kleine toren met een tentdak en aansluitend aan de rechterzijde een hoge muur herkenbaar. Deze lijkt wat verder weg te staan en is mogelijk onderdeel van een iets groter complex. De positie zou overeen komen met de huidige voorzijde van het voorplein en een functie als poorttoren is waarschijnlijk, mede omdat naast de toren een rijtuig wordt weergegeven. Gezien de gewijzigde oriëntatie van het kasteel in de vroege zeventiende eeuw kwamen de weergegeven bijgebouwen mogelijk in diezelfde periode tot stand.

De situatie in de achttiende eeuw

Godard van Reede nam aanzienlijke risico's als zakenman en hield er daarbij een luxueuze levensstijl op na. Slechte investeringen in de WIC kostten Van Reede veel geld. Hij investeerde in verschillende droogmakerijen die geen winst opleverden en de kort daarvoor drooggelegde polders Naardermeer en Horstermeer werden na de inval van het Spaanse leger in 1629 geïnuundeerd, waardoor Van Reede veel financiële schade opliep.⁴⁹ Daarbij zullen ook de

Afb. 60. Kasteel Nederhorst uit het zuiden door Roeland Roghman in 1647. Voor het kasteel worden een boerderij met aangebouwd bouwhuis (groene pijl), een hooiberg, een schuur en, geheel rechts, een kleine toren (gele pijl) weergegeven. Gezien het bij deze toren weergegeven rijtuig (inzet) betreft dit waarschijnlijk een toegangspoort. In tegenstelling tot de meer gedetailleerde tekening (afb. 44) geeft Roghman hier (waarschijnlijk terecht) een hoger dak weer boven het zuidwestelijke bouwdeel (rode pijl) Rijksmuseum – RP-T-1898-A-3661.

modernisering en inrichting van kasteel Nederhorst zeer kostbaar zijn geweest, aangezien Godard voor de inrichting opdrachten gaf aan gerenommeerde kunstenaars als Roelant Saverij en Herman Saftleven.⁵⁰ Het gevolg was dat zijn zoon Gerard (1624-1670) in 1648 een vrijwel failliete boedel erfde.⁵¹ Hij wist een faillissement slechts te voorkomen door te trouwen met de rijke erfdochter Anna Elisabeth van Lockhorst (1626-1652). Na haar overlijden kocht zijn schoonvader Adam van Lockhorst (1587-1656), heer van Zuylen, het kasteel voor zijn kleindochter Anna Elisabeth van Reede (1652-1682).

In 1656 werd Anna Elisabeth van Reede beleend met kasteel Nederhorst. Zij bezat, ondanks haar jonge leeftijd, al diverse huizen en landerijen. Zij trouwde in 1665 met haar stiefbroer Hendrik Jacob van Tuyll van Serooskerken (1642-1693). Het echtpaar Van Reede-Van Tuyll van Serooskerken ging op slot Zuylen wonen en kasteel Nederhorst werd omstreeks 1665 verhuurd aan Cornelis Borst. In 1667 kreeg Gerard van Reede het beheer terug en hij werd in dat jaar met het kasteel beleend. Na zijn overlijden in 1670 kwam Nederhorst weer toe aan zijn dochter. Met deze constructie werd voorkomen dat de erfenis van Anna Elisabeth van Reede in verval raakte.

Nadat de Republiek in het rampjaar 1672 van verschillende zijden werd aangevallen wisten de Fransen op te rukken tot Utrecht, dat langdurig door een grote groep soldaten werd bezet. De regio had zwaar te lijden onder brandschatting, maar ook uit verveling trokken Franse soldaten al plunderend de regio in. Ook Kasteel Nederhorst ontsprong de dans niet blijkens onderstaand verslag:

'Op den avond [van 10 februari 1673] is een parthije te voet ende te paerd uyt getrocken, alle met papiren voor op den hoed, sterk over de 1000 man. [...] Dese parthije is [op 11 februari 1673] gemarcheert naer Vreeland, hetwelke sij hebben verbrand, gelijk ook het huys te Nederhorst ende den Bergh'.⁵²

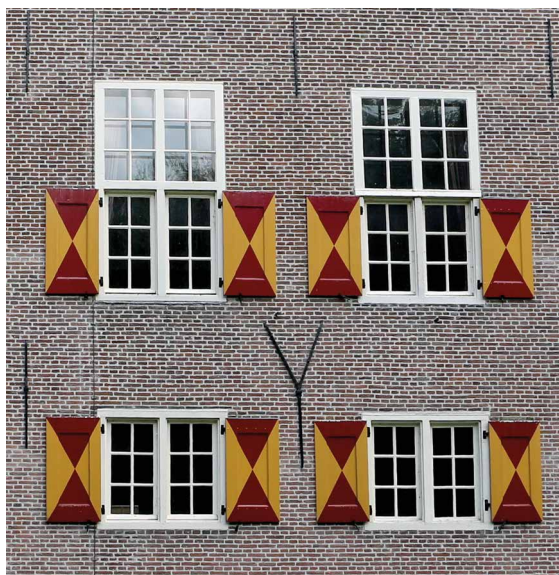
Naast dit verslag is bekend dat het echtpaar Van Reede-Van Tuyll van Serooskerken in 1674 een kapitaal van 30.000 gulden vrijmaakte 'ten behoeve van hypotheeken op de huizen en landerijen van die boedel wegens brandschatting door de Fransen en herstelwerkzaamheden aan gebouwen en nieuwe

aanplant'.⁵³ Of deze herstelwerkzaamheden (ook) betrekking hadden op kasteel Nederhorst wordt niet vermeld.

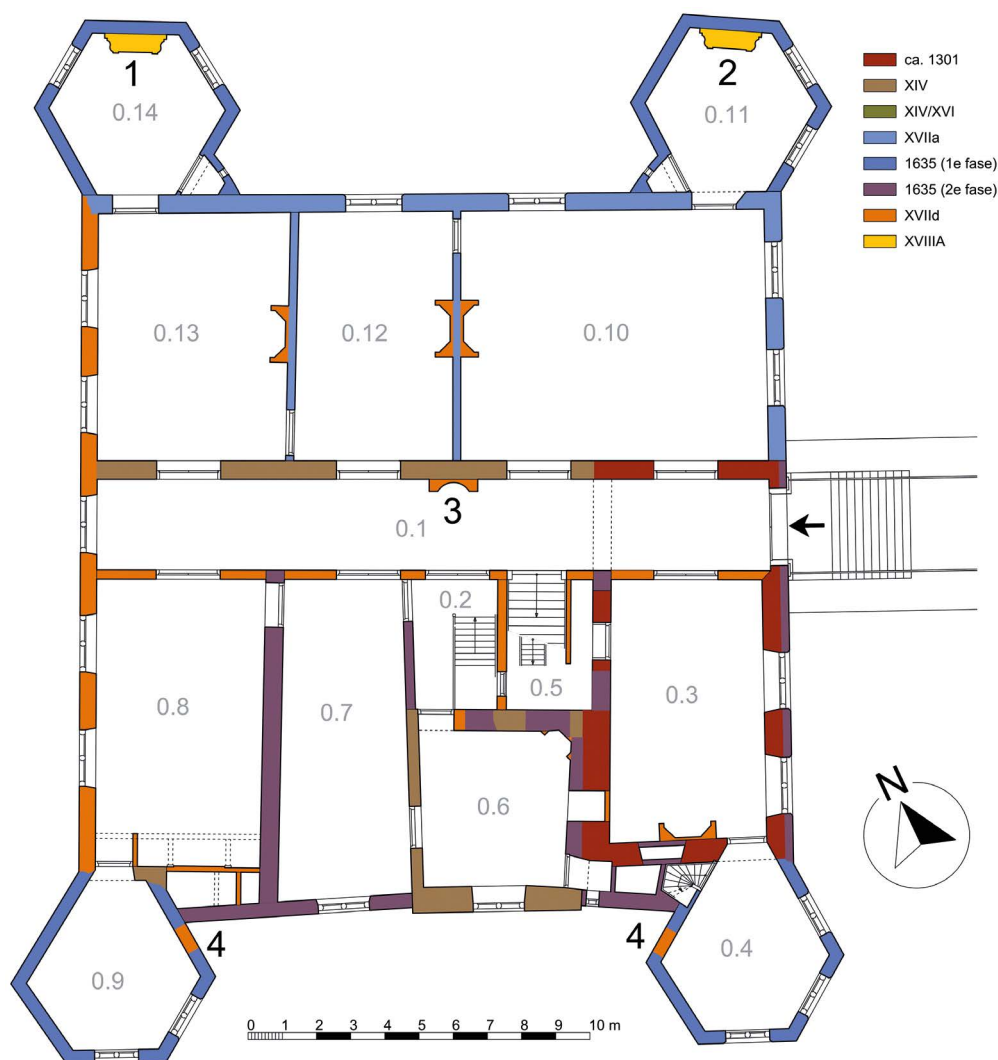
Meischke refereerde aan de vermelding met de woorden: 'Aan het gebouw zijn echter geen brandsporen waar te nemen en het is zeer onwaarschijnlijk, dat dit licht geconstrueerde bouwwerk een omvangrijke brand zou hebben overleefd'.⁵⁴ De brand in 1971 heeft echter het tegendeel bewezen.

Herstel na een calamiteit zou verklaren waarom de verdiepingsvensters van de oost- en zuidgevel werden vergroot en de muurkroon van de oostgevel werd vernieuwd. Bovendien kan dit een plausibele verklaring zijn voor de nogal slordige uitvoering met behakte dagkanten van de vensters in de westgevel (afb. 61).

In 1695 kwam het kasteel in bezit van Godard Willem van Tuyll van Serooskerken (1647-1708), die zich in oktober en december van dat jaar achtereenvolgens met het huis en de daarbij behorende goederen liet belenen.⁵⁵ Hiermee brak een periode van langduriger eigendom en mogelijk meer betrokkenheid aan. Het is waarschijnlijk dat het, mogelijk nog altijd niet (volledig) herstelde kasteel toen pas werd gerestaureerd en tegelijkertijd aan de toenmalige woonwensen werd aangepast.

Afb. 61. Bij de vermoedelijk na de brand in 1673 vervangen westgevel hebben alle vensters behakte dagkanten en ligt de voorzijde van de kozijnen gelijk met het gevelvlak. Foto auteur.

Afb. 62. Reconstructie van de plattegrond van de begane grond na de aanleg van de middengang, kort voor 1700 en toevoeging van schouwen in de noordelijke torens (1 en 2) in de eerste helft van de achttiende eeuw. Bij 3 een muurdam met halfronde nis. De galerij was mogelijk bij de brand in 1673 al verloren gegaan, waarna de toegangen (4) vanuit de zuidelijke torens waren dichtgemetseld. De ter oriëntatie toegepaste ruimtenummers verwijzen naar overeenkomstig genummerde ruimtes op de plattegrond van de begane grond in 1961 (afb. 7). Tekening auteur.

Afb. 63. Impressie van het kasteel na de aanleg van de middengang en modernisering van de oostgevel met een omlijste entreepartij. De galerij is afgebroken. Tekening auteur.

In 1700 werd het landgoed rond kasteel Nederhorst ingemeten door landmeter Bernhard de Roy (afb. 72). Naast een mooi beeld van de parkaanleg op dat moment, geeft de opmeting ook belangrijke informatie over het kasteel. Hoewel de weergave wat schematisch is, wordt wel heel specifiek een middengang over de volledige diepte van het kasteel weergegeven. Aangezien de opmeting als onderlegger voor een pas in 1713 vervaardigd tuinplan zou dienen, is het niet waarschijnlijk dat de landmeter vooruitlopend op die plannen al een middengang heeft weergegeven. Het kasteel had dus vóór 1700 een moderniserend ondergaan. Een veel vroegere datering is niet waarschijnlijk, aangezien de zuidelijke gangwand op zowel de begane grond als de verdieping duidelijk als nieuwe muur tussen de teruggehakte noord-zuid georiënteerde, in ieder geval deels uit de vroege zeventiende eeuw daterende binnenmuren werd geplaatst (afb. 62 en 63).⁵⁶ Bovendien werd de zuidwand van de gang op de verdieping ter hoogte van de linker achterkamer (1.9) bovenop de vloerdelen geplaatst (afb. 33-4). In de nogal slordige opzet van de nieuwe gangmuren is een overeenkomst herkenbaar met de slordige dagkanten van de vergrote vensters, wat er eveneens op wijst dat noodzakelijk herstel na 1673 aangegrepen is om het kasteel te moderniseren. Daarbij sluit de aanleg van een middengang goed aan bij een veranderend interieurbeeld in de tweede helft van de zeventiende eeuw, waarbij functies meer werden gescheiden en gangen, vaak met aansluitend een monumentaal trappenhuis, een steeds prominentere plaats kregen binnen de bij voorkeur symmetrische plattegrond.⁵⁷ De galerij wordt op de opmeting uit 1700 al niet meer weergegeven en was mogelijk bij de brand in 1673 verloren gegaan.

Verschillende tekeningen uit de eerste helft van de achttiende eeuw geven een goed beeld van het exterieur, nadat de middengang was aangelegd en de galerij was verwijderd, maar zijn zeker niet op alle details betrouwbaar en onderling soms inconsequent. Van Cornelis Pronk en diens leerling Abraham de Haen (de Jongere) is bekend dat zij samen 'tekenwandelingen' maakten en hun beider tekeningen van kasteel Nederhorst lijken, gezien de zeer grote overeenkomst, tijdens één van deze wandelingen omstreeks 1730 te zijn gemaakt.⁵⁸

Het kasteel had inmiddels de nodige veranderingen ondergaan. Zo had de centraal in de oostgevel

gesitueerde entreepartij een omlijsting en balkon gekregen en werd deze afgesloten met een dakkapel met gebogen dak op het voorschild.⁵⁹ De in de zeventiende eeuw nog aanwezige individuele kappen aan de zuidzijde waren omgevormd tot een regelmatig opzet. In ieder geval in de noordvleugel waren daarin delen van de vroegere kap opgenomen. Boven de oostgevel is zichtbaar dat de voorbouw een vrij ondiep schilddak had (afb. 64). Gezien de diepte van het bouwvolume moet achter de zichtbare kappen in ieder geval boven de vroegere binnenplaats nog een secundaire kap met rondom de nodige zakgoten hebben gelegen (afb. 65). Hierin was waarschijnlijk tot in de twintigste eeuw nog de eerdere binnenplaats herkenbaar.⁶⁰

Het is onduidelijk hoe de afwatering hiervan plaatsvond. Mogelijk deels met Keulse goten naar de buitengevels, maar waarschijnlijk waren ter plaatse van de oorspronkelijke binnenplaats ook afvoeren aanwezig. In ieder geval bevond zich op de noordwesthoek van de poorttoren een in gele IJsselsteen gemetselde rechthoekige waterkelder van 1,3 bij 2,3 meter met een segmentgewelf (afb. 14-12).⁶¹ Voor daglichttoetreding op de zolders, maar ook binnen het trappenhuis, moeten dakkapellen op de binnendakvlakken aanwezig zijn geweest. Boven het trappenhuis betrof het mogelijk een lantaarn.

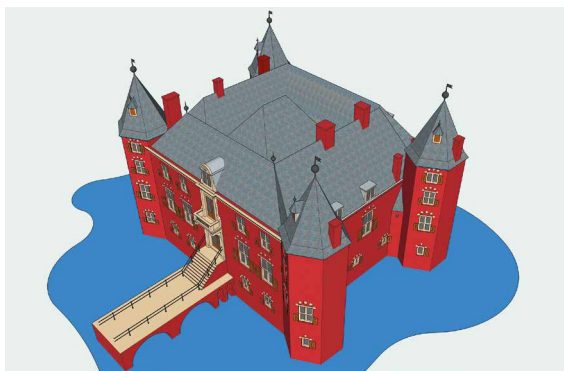
Tegen de oostzijde van de zuidwestelijke toren was een zeer forse schoorsteen verschenen (afb. 64). Deze verving waarschijnlijk een eerder om architectonische redenen naar de nok verslept rookkanaal (afb. 44).

Verschillende tekeningen geven boven de oorspronkelijke zuidoostelijke woontoren twee schoorstenen weer, waarbij de positie niet geheel consequent is (afb. 66, 67 en 68). Aangezien de stookplaats van de hal (0.3) al eerder naar de zuidwand was verplaatst betreft dit vermoedelijk de schoorsteen van de schouw in de noordoosthoek van de poorttoren (0.6). Deze bevond zich op de nok van het zuidelijke dak en is op een foto uit 1915 ook goed herkenbaar (afb. 80).

Ook de vroegere brug was inmiddels volledig vernieuwd in steen, met één smalle en twee brede boogopeningen. Het tegen de oostgevel oplopende bordes had een ijzeren hekwerk gekregen. Wat betreft de opzet van het bordes verschilt de tekening van Jan

Afb. 64. Deze uit 1738 daterende tekening wordt toegeschreven aan Jan de Beijer. De tekening geeft het kasteel weer vanuit het zuidoosten en hierop is goed de ondiepe kap van de voorvleugel herkenbaar. Bij de gele pijl is zichtbaar dat de schoorsteen was verplaatst naar de dakvoet. Kasteelnederhorst.nl.

Afb. 65. Beeld van de mogelijke dakvorm in de achttiende eeuw. Gezien de afmetingen van de vroegere binnenplaats van 8,6 bij 6,4 meter was een afdekking met één kap goed mogelijk. Rondom moeten zakgoten hebben gelegen. Tekening auteur.

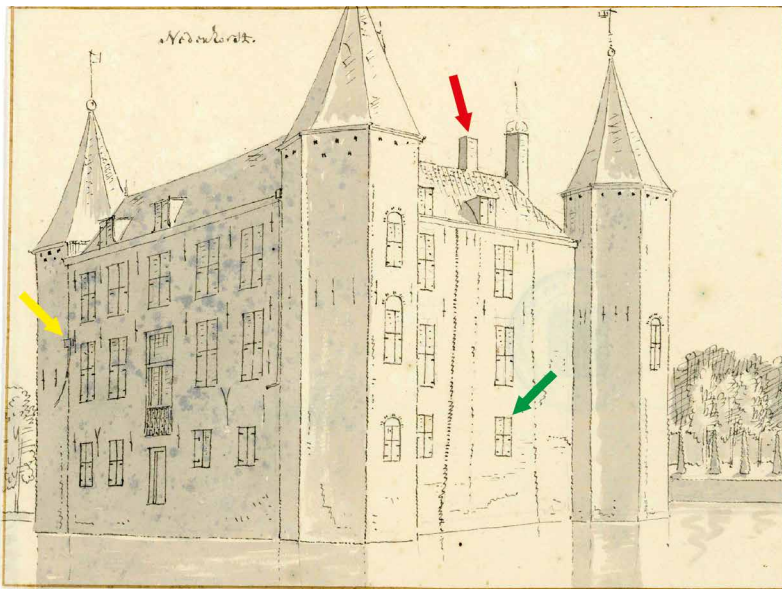
de Beijer (afb. 64) van de iets vroegere tekeningen van Pronk en De Haen (afb. 69 en 70). De Beijer geeft een breder bordes weer met twee trappen naar de hoofdentree met daartussen een trap naar het souterrain. De andere tekenaars geven een iets smaller bordes weer met alleen een brede trap naar de hoofdentree. Onder het bordes bevonden zich twee ondiepe nissen met daarbinnen, ter hoogte van de waterlijn, kleine openingen. Daarmee stond het grachtwater mogelijk in verbinding met een binnenruimte met inpandige wasstoep die vanuit het souterrain toegankelijk was.

Bij de zuidgevel was de galerij inmiddels verdwenen en de poorttoren en flankerende geveldelen

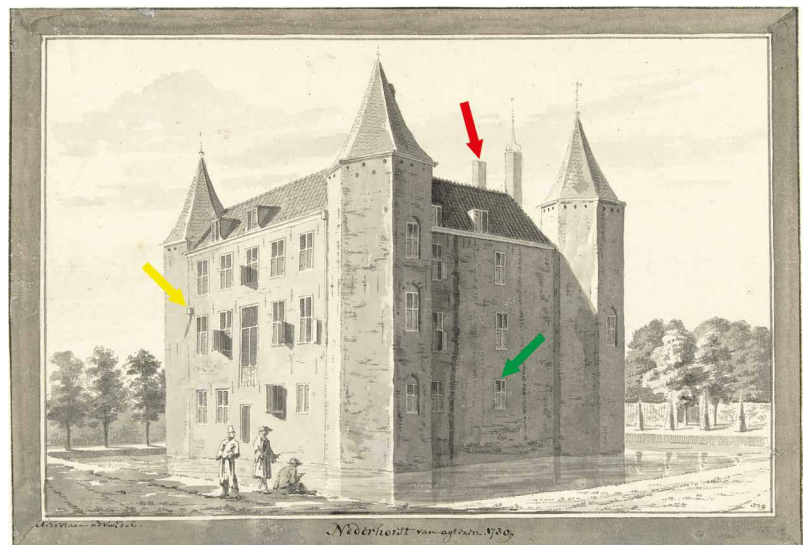
waren op één niveau onder een doorlopende dakvoet met gootlijst gebracht.⁶²

De tekeningen van Pronk en De Haen uit 1730 en 1731 geven het vroegst bekende beeld van de westgevel (afb. 66 en 67). De weergegeven regelmatige opzet met een lijstgevel komt overeen met de ook nu nog bestaande situatie. In het midden van de begane grond bevond zich de dubbele deuropening met een bovenlicht en deuren met grote glasopeningen die behoorde bij de nieuwe middengang. Jan de Beijer geeft voor deze deuren in 1745 een balustrade met siersmeedwerk weer (afb. 68). Een opvallend detail, dat alleen door De Haen wordt weergegeven, is de naast de noordwestelijke hoektoren aanwezige vergaarbak op het niveau van de verdiepingsvloer. Deze heeft op verschillende tekeningen een tegenhanger in de oostgevel en lijkt te wijzen op een nog altijd aanwezige goot over de hele lengte van de noordvleugel, waarbij de oost- en westgevel als schijngevels boven het noordelijke dakvlak doorliepen.

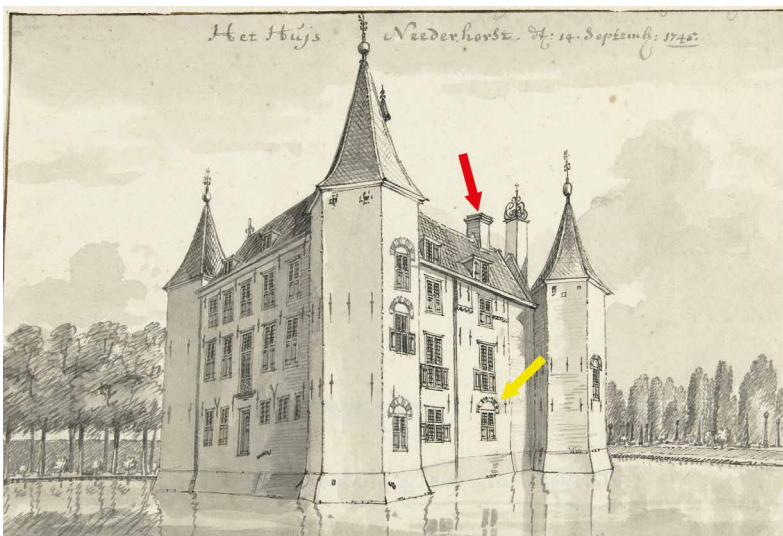
Het vroegste beeld van de noordgevel is ook een weergave door Pronk en De Haen (afb. 69 en 70). Deze gevel heeft grotendeels de nog altijd aanwezige opzet met twee grote vensters onder korfbogen op de begane grond en drie vensters en een deuropening op souterrainniveau. De kleine deuropening aan de linkerkant wordt weergegeven met een korfboog, maar deze opening werd later vergroot en voorzien van een omlijsting met kroonlijst, waardoor alle sporen van de eerdere opening aan het zicht werden

Afb. 66. Zuidwesthoek van het kasteel door Cornelis Pronk omstreeks 1730. Pronk geeft boven de zuidoosthoek van het kasteel twee schoorstenen weer. De linker hoorde bij de hoekschouw in de torenkamer (rode pijl). Links, bij de gele pijl, de vergaarbak van de goot van het noordelijke dakvlak. De goot moet nog tot aan de gevel hebben doorgelopen. Bij de groene pijl geeft Pronk geen boog boven het venster weer, terwijl die in 1745 door Jan de Beijer wel wordt weergegeven (afb. 68). Noord-Hollands Archief, nr. 359-4121.

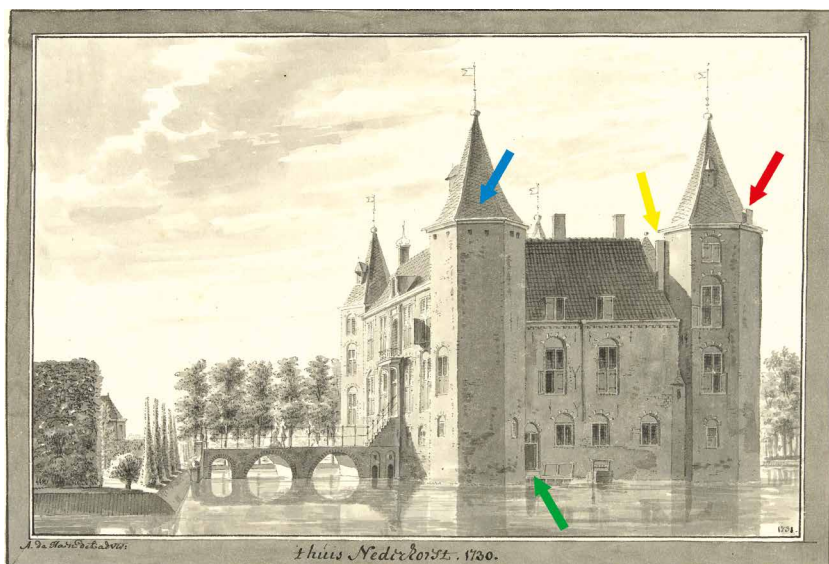
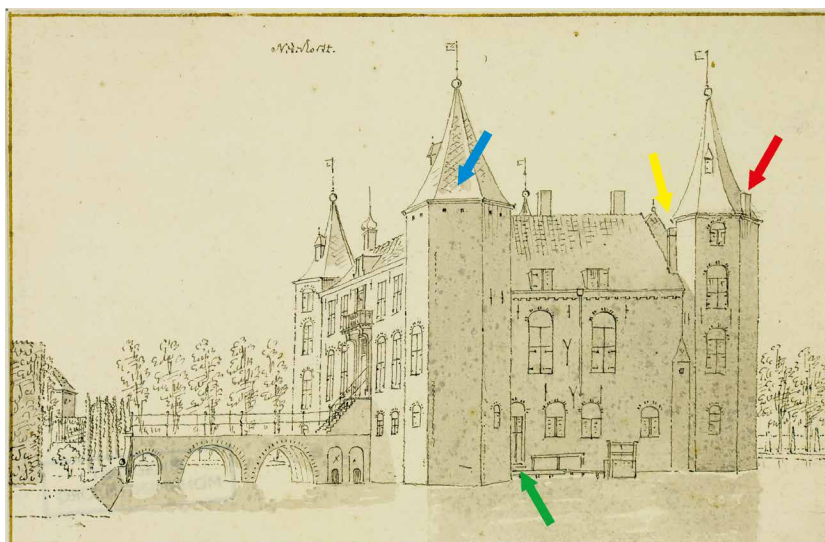

Afb. 67. De zuidwesthoek van het kasteel weergegeven in 1731 door Abraham de Haen naar waarneming in 1730. Ook hier is weer een tweede schoorsteen boven de zuidoosthoek van het hoofdvolume herkenbaar (rode pijl). Bij de gele pijl een vergaarbak met uitloop, behorend bij de tot aan de westgevel doorlopende goot van het noordelijke dakvlak. Bij de groene pijl geeft De Haen (evenals Pronk) geen boog boven het venster weer, terwijl De Beijer deze wel weergeeft. Rijksmuseum, nr. RP-T-1892-A-2497.

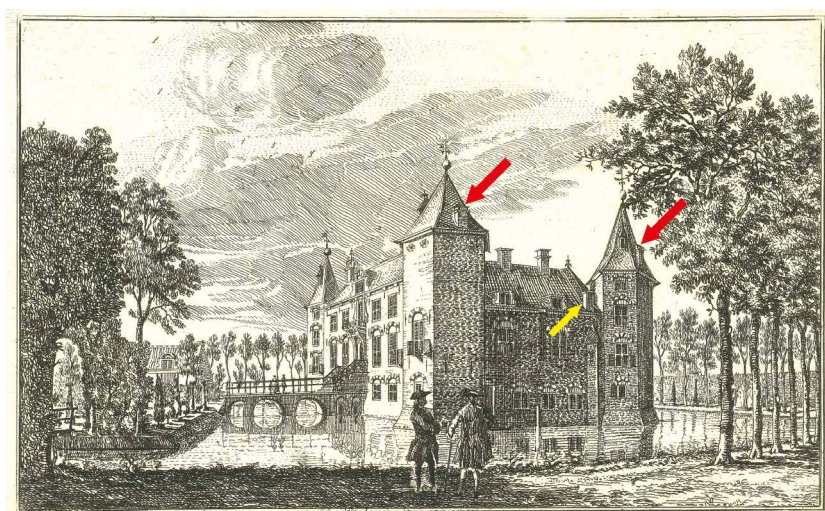
Afb. 68. Kasteel Nederhorst op 14 september 1745 door Jan de Beijer. Bij de rode pijl de nieuwe schoorsteen van de hoekschouw in de poortoren (0.6). De Beijer geeft wel een boog boven het souterrainvenster weer (gele pijl). Rijksmuseum, nr. RP-T-1928-148.

Afb. 69. Noordzijde van het kasteel omstreeks 1730 door Cornelis Pronk. Tegen de wat gedraaid weergegeven noordwestelijke toren wordt een opmerkelijke lage schoorsteen weergegeven, mogelijk bedoeld als tijdelijke voorziening (gele pijl). Op het torendak is ook een schoorsteen toegevoegd (rode pijl). Deze ontbreekt (nog) bij de linker toren (blauwe pijl). Bij de groene pijl een steiger met een buitendeur onder een korfboog. RCE, nr. TH-270.

Afb. 70. In 1731, naar waarneming in 1730, door Abraham de Haen gemaakte tekening van de noordzijde van het kasteel. Ook De Haen geeft de lage schoorsteen tegen de noordwestelijke toren weer (gele pijl) en de schoorsteen op het dak van diezelfde toren weer (rode pijl). Ook hier ontbreekt de schoorsteen op de noordoostelijke toren nog (blauwe pijl). Bij de groen pijl een keldertoegang onder een korfboog met daarvoor een steiger Rijksmuseum, nr. RP-T-1892-A-2498.

Afb. 71. De noordoostzijde van het kasteel door Jan de Beijer weergegeven omstreeks 1745. Beide noordelijke torens hebben nu schoorstenen (rode pijlen). De door Pronk en De Haen tegen de noordwestelijke hoektoren getekende schoorsteen wordt hier iets los van de toren getekend (gele pijl). Rijksmuseum, nr. RP-P-1878-A-541.

onttrokken. De eerdere deuropening lijkt lager te liggen dan het huidige vloerniveau binnen de aangrenzende ruimte. De souterrainvensters in deze gevel zijn lager dan de vensters in de andere gevels en uitgevoerd met bolkozijnen in plaats van de verder toegepaste kruiskozijnen.

Midden over de noordgevel loopt een hemelwaterafvoer die aansluit op een vergaarbak. Mogelijk mondde een Keulse goot vanaf de zakgoten onder de binnendakvlakken hier uit en volstonden de uitlopen aan de uiteinden van de goot bij de oost- en westgevel hiervoor niet.

De weergave van de noordwesttoren is op beide tekeningen wat gedraaid, waardoor de noordgevel verder naar voren lijkt te liggen dan daadwerkelijk het geval is. Daardoor loopt het noordelijke dakvlak op de tekeningen tegen de torengewel aan, terwijl dit met een zakgoot achter de toren aansloot. De locatie en functie van de tegen de toren weergegeven lage schoorsteen worden daardoor eveneens onduidelijk. Een iets latere prent door Jan de Beijer geeft iets meer duidelijkheid en geeft de schoorsteen op korte afstand van de toren weer boven de noordgevel (afb. 71).

Hoewel alle tekenaars de karakteristieke grote kortelinggaten bovenin de torengewels weergeven wisselt het aantal nogal en geven Pronk en De Haen bij de westelijke torens zelfs twee rijen weer. Dit moet een onjuiste weergave zijn aangezien er geen sporen zijn van meer dan de huidige twee kortelinggaten per gevelvlak.

Behalve de aanleg van de middengangen op de begane grond en verdieping zal het interieur ook een algehele modernisering hebben ondergaan.

De op de begane grond van de noordelijke hoektorens toegevoegde schouwen kwamen in de vroege achttiende eeuw tot stand. De bijbehorende schoorsteen van de noordwestelijke toren wordt op de tekeningen uit 1730 en 1731 al weergegeven en de schoorsteen op de noordoostelijke toren is op de tekening uit 1745 voor het eerst zichtbaar.

Hoewel het kasteel op verschillende onderdelen aan de toenmalige smaak werd aangepast, bleef men wel vasthouden aan de op dat moment al verouderde opzet met kruiskozijnen, voorzien van glas-in-lood. Een hang naar het verleden zal hierin een rol hebben gespeeld. Vooral ook omdat diverse kozijnen nieuw moeten zijn gemaakt. Zelfs op foto's uit 1891 is in

diverse vensters nog altijd glas-in-lood herkenbaar (afb. 77 en 78).

Bij de buitendeur in het midden van de westgevel is op de verschillende tekeningen nog geen stoepje aanwezig en de toegang kan uitsluitend vanaf een boot toegankelijk geweest zijn. Voor de toegang in de noordgevel was een vlonder aanwezig.

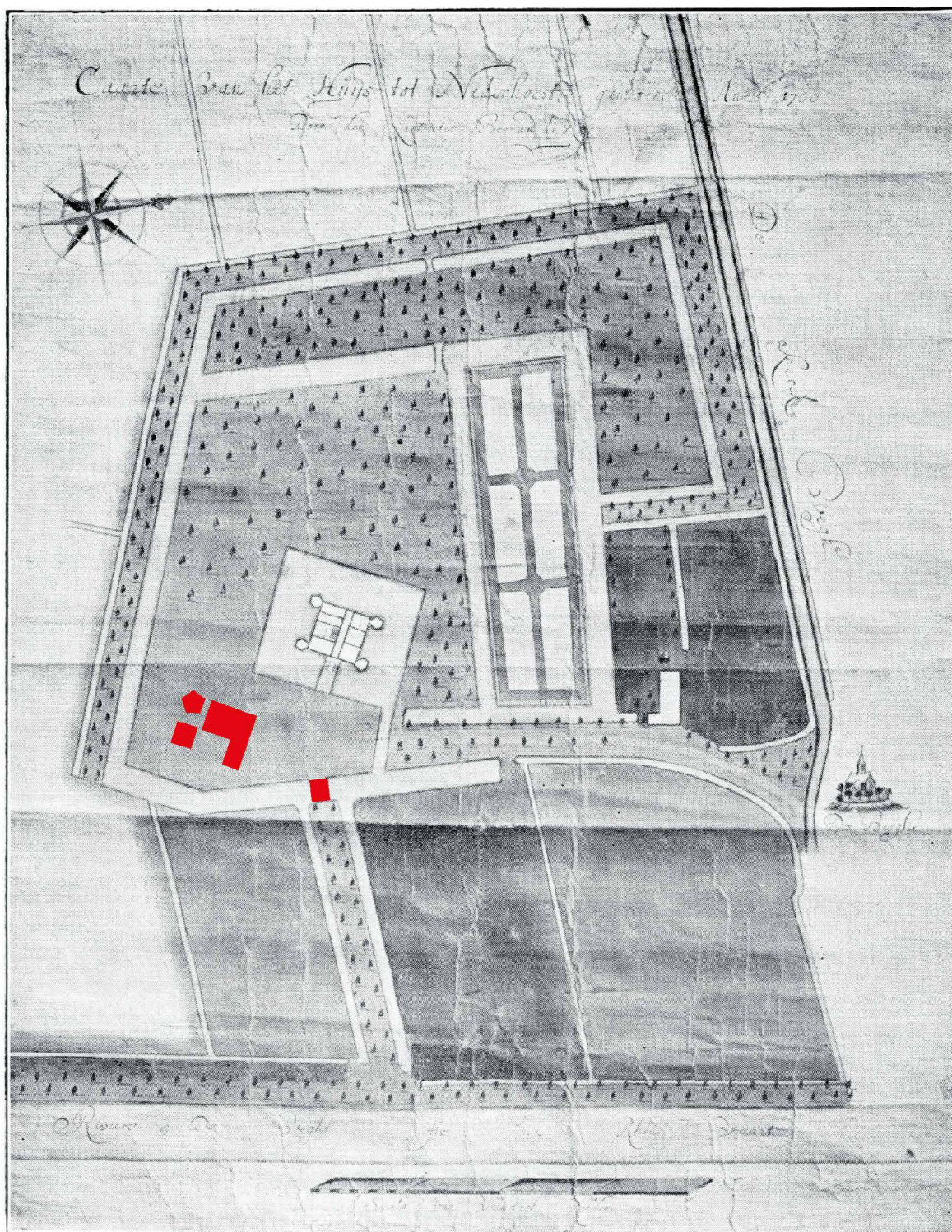
Een nieuwe aanleg voor het terrein

Een in 1700 door landmeter Bernard de Roy gemaakte opmeting laat een terreinindeling zien die voor een deel de verkaveling van het omliggende gebied volgt (afb. 72). Met name aan de oost- en noordzijde is dit het geval. Diverse grachten omhullen de rechthoekig delen met wisselende functies. Ten noorden van het kasteel is een formele tuinaanleg in zes vakken aanwezig. De overige delen lijken voor een groot deel te zijn bebost.

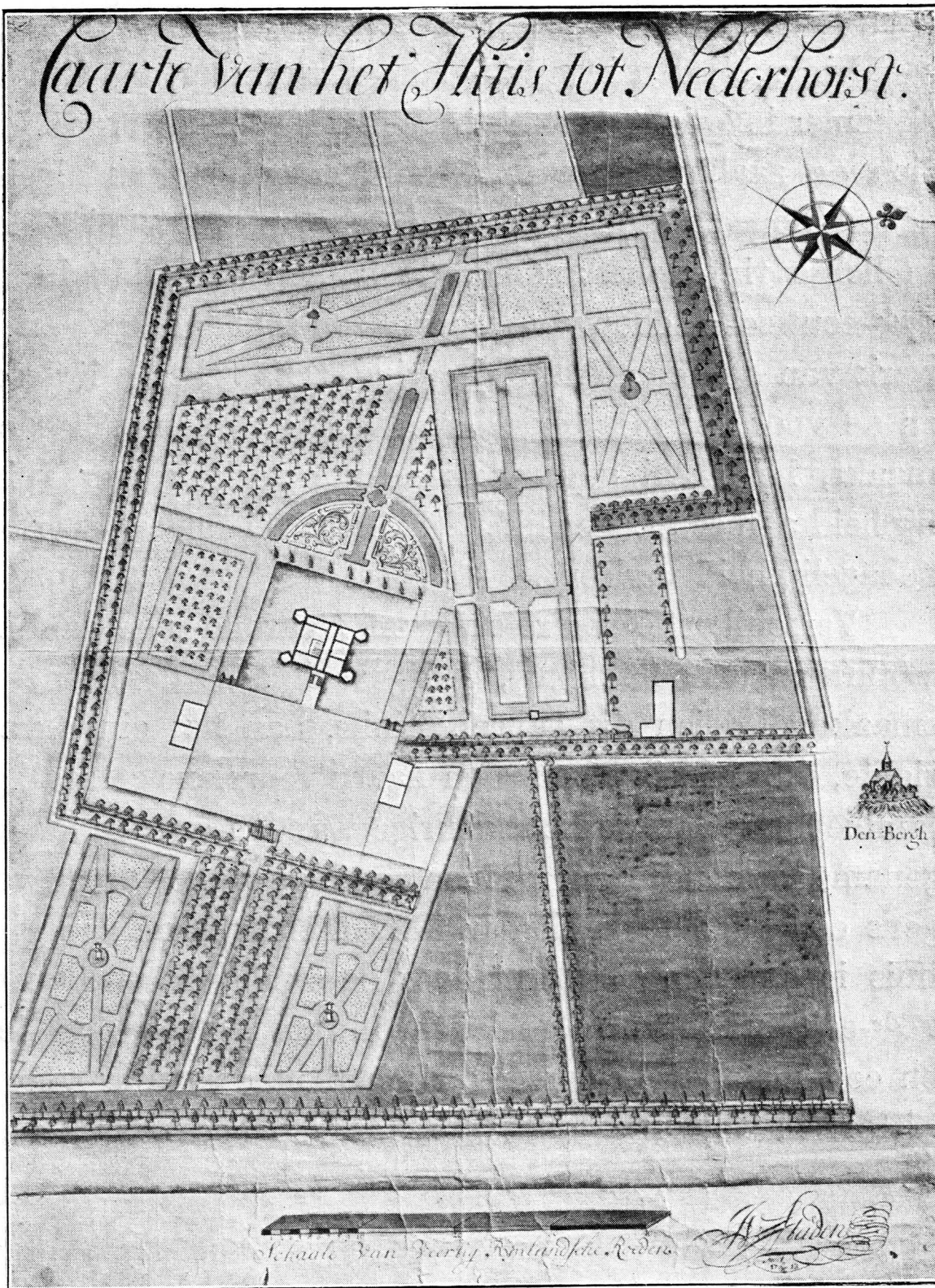
Rond het omgrachte kasteel is sprake van een vijfhoekig terrein dat door waterlopen wordt omgeven. De ontsluiting van het voorplein is niet duidelijk. Aan de noordzijde wordt een door bomen omzoomde weg vanuit het dorp weergegeven en aan de oostzijde is een eveneens door bomen omzoomde brede laan vanaf de Reevaart herkenbaar. Beide wegen eindigen echter bij een waterloop zonder dat aansluitende bruggen worden weergegeven, terwijl over twee waterlopen aan de westzijde wel bruggen worden weergegeven. De uiteinden van beide wegen zouden overigens in aanmerking komen als mogelijke locatie voor het door Roghman weergegeven poortgebouw (afb. 60).

Het doel van de opmeting blijkt uit een volgend terreinplan uit 1713 met een ontwerp van Jan van der Staden (afb. 73). Na het overlijden van Godard Willem van Tuyll van Serooskerken in 1708 moet zijn zoon Godard van Tuyll van Serooskerken (1691-1757) de plannen hebben opgepakt.

Naar het voorbeeld van het Franse hof werd een ontwerp gemaakt voor een formele tuinaanleg in Barokstijl. Vooral het zuidelijke deel van het terrein werd ingrijpend gewijzigd. Op de middenas van het kasteel werd een formele tuin ontworpen. Vanaf de Reevaart werd een oprijlaan aangelegd met aan weerszijde bomenrijen. Het voorplein werd vergroot

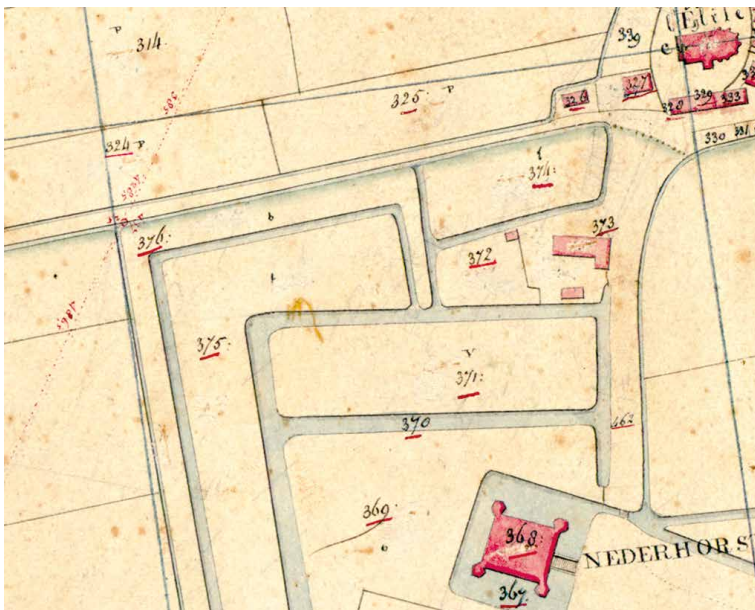
Afb. 72. Caarte van het Huijs tot Nederhorst, Gemeten Anno 1700, vervaardigd door landmeter Bernhard de Roy. Het noorden is rechts. Het dorp Nederhorst den Berg wordt hier schematisch weergegeven. In rood zijn de op de prent van Roghman uit 1647 herkenbare boerderij met aangebouwd bouwhuis, hooiberg, schuur en poortgebouw globaal weergegeven (afb. 60). Beelaerts van Blokland 1914, 114 (origineel verloren gegaan bij de brand in 1971).

Afb. 73. 'Caarte van het Huis tot Nederhorst', ontwerp vervaardigd door Jan van Staden, 1713. Het noorden is rechts. Beelaerts van Blokland (1914), 115. (origineel verloren gegaan bij de brand in 1971).

en het plan voorzag in de bouw van twee bouwhuizen aan weerszijden van dit plein. Het thans aanwezige koetshuis zal op basis van dit plan zijn gebouwd. Achter het kasteel zette de tuinaanleg zich voort met een tot aan de westrand van het terrein doorlopende zichtas.

Het plan werd duidelijk aangepast op de bestaande tuinaanleg ten noordwesten van het kasteel, waardoor die zijde een behoorlijk onregelmatige opzet kreeg.

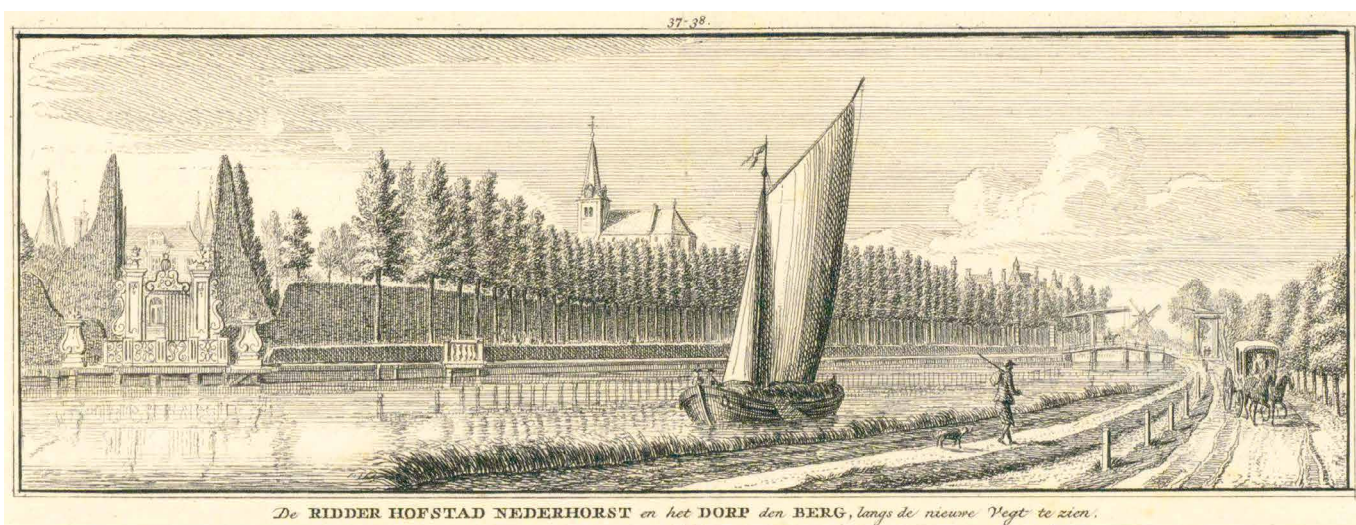

Afb. 74. Uitsnede kadastraal minuutplan 1811 – 1832 Nederhorst den Berg, sectie A, blad 02. Dit betreft een uitsnede van het gebied dat overeenkomt met het tuinontwerp uit 1713 (afb. 73). Het noorden is rechts. De hoofdstructuur uit 1713 is hier nog deels herkenbaar, maar het oorspronkelijke plan blijkt nooit volledig te zijn uitgevoerd. RCE, MIN07075A02.

Bovendien werd waarschijnlijk slechts een deel van het plan uitgevoerd (afb. 74).⁶³

Met name ten noorden van de oprijlaan vanaf de vroegere Reevaart zijn geen sporen van de geplande aanleg herkenbaar. Dat geldt ook voor het noordelijke bouwhuis, dat nooit werd gerealiseerd. Van de aanleg ten westen van het kasteel zijn in het maaiveld nog wel de contouren van de formele aanleg en de half-ronde padenstructuur herkenbaar op hoogtebeelden. Aan de Reevaart werd aan het eind van de oprijlaan een zeer monumentaal toegangshek geplaatst met een stoep aan de oever van de vaart (afb. 75 en 76).

Na het overlijden van Godard van Tuyll van Serooskerken in 1757 kwam het kasteel via diens zuster Dorothea van Hohendorff (1683-1771) in bezit van Jan Arent Godert Baron de Vos van Steenwijk (1713-1779). Omdat hij in Vollenhove woonde, werd kasteel Nederhorst in de tweede helft van de achttiende eeuw diverse malen te huur (en soms ook te koop) aangeboden.⁶⁴ De verschillende advertenties geven een mooi, wellicht wat al te positief beeld van het kasteel in deze periode. Zo meldde een advertentie van 9 april 1757 ‘Te huur terstond te aanvaerde of met primo May aenstaende, de van ouds vermaerde Hofsteden geneamt ‘t SLOT of ‘t HUYS NEDERHORST DEN BERG, gelegen tot Nederhorst den Berg, in de Provincie van Utrecht, aen de Nieuwe Vegt, met zyn extra magnifique Heeren Huyzingen, gelegen rontom in een Vyver, Stallinge voor 10 Paerden,

Afb. 75. Zicht over de Reevaart in noordelijke richting, omstreeks 1745. Noord-Hollands Archief, nr. 359-1768 (J. de Beijer of H. Spilman).

Afb. 76. Het op de oprijlaan geplaatste hek in april 1900. Stadsarchief Amsterdam, nr. 10019A001316 (foto Jaco Olie Jbz.).

Koetshuys, Tuynmans Wooning, Speelhuys, styger aen de Vegt en ander Getimmerten meer, fraeye Laenen, Boomgaerde, Moestuyn, Aspergie Bedden, Houtbos &c'.⁶⁵

Advertenties in 1760 en 1771 spraken van 'het modern HUYS TE NEDERHORST'.⁶⁶

In 1774 jaar verkocht De Vos van Steenwijk kasteel Nederhorst aan de bekende bankier John Hope (1737-1784). Na diens overlijden bleef het huis weliswaar in de familie tot 1803, maar in jaren 1794, 1795 en 1796 werd het opnieuw te huur aangeboden. In 1794 werd gesproken van een 'Capitaale Heeren Huizinge, Stallinge, Koetshuis, Koepel aan de Vecht, Boomgaard, Broeijery&c'.⁶⁷ In 1796 werd het kasteel 'het vermaaklyk SLOT' genoemd.⁶⁸

Negentiende eeuw: een riant zomerverblijf

In 1803 verkocht de familie Hope kasteel Nederhorst aan de beheerder, predikant Henricus Rappardus (1728-1807). Na zijn overlijden werd het kasteel in

1807 publiek verkocht en werd voor het eerst ook iets gezegd over het interieur:

'Op Zaterdag, den 31 october 1807,[...] zal [...] publiek worden verkocht: De vanouds Riddermatige Huize en Hofstad Ter Horst nu Nederhorst genaamd, gelegen bij het Dorp, met zijne verdere Gebouwen, Eike en Ipe Laanen, Cingels, Tuinen, Boomgaarden, Boscchen, Recht van Zwanendrift, Erfpachten en dubbel Gestoelte in de Kerk; in welke Heeren-Huizinge zijn 16 zoo Boven- als Beneden-Kamers, en daarvan de meeste zeer proper behangen, en met alle Offices en Commoditeiten voorzien; voorts nog drie Kamers voor Domestieken, twee Keukens, een Mangel-Kamer, differente Zolders, Wijn- en Provisie Kelders; wijders &c roijaal Koetshuis en Stallinge voor 10 Paarden, Koetziers Kamer, Hooi-Zolder, Tuigen, Kast en verder Toebehoren; te aanvaarden met den 4 November aanstaanden. Alsmede nog eene daarbij gelegen kapitale Boeren-wooning, Tuin, Schuur en Berg, met 20 Mergen Wei en Hooiland en drie Mergen Bosch. Idem de Ambachts Heerlijkheden van Nederhorst,

Overmeer en de Riethoeven, de groote en kleine Brug aan den Hinderdam, met het recht van de Tol, en twee Huizingen aldaar; alsmede de helft in de Brug, Brughuisje en Tol aan 't Dorp en een derde in de daarbij gelegen Sluis, behalve de Recognitie, nevens de verdere Rechten, Revenuen en considerable visscherijen, nog aan de voors. Heerlijkheden behorende'.⁶⁹

Het kasteel werd gekocht door Hans Hendrik van Haersma (1761-1825), die het vervolgens naliet aan zijn nicht freule Constantia Jacoba Agnes Warin (1820-1902). Zij zou het kasteel tot haar overlijden als zomerverblijf gebruiken.⁷⁰

Gedurende negentiende eeuw vonden slechts beperkte aanpassingen aan het terrein plaats. In navolging van de vroege landschapstijl werd in het parkbos ten westen van het kasteel een rondwandeling met slingerpaden aangelegd, maar de achttiende-eeuwse geometrische aanleg werd niet

ingrijpend aangepast. Sporen hiervan zijn nu nog in het reliëf van het terrein aanwezig.⁷¹

Aan het eind van de negentiende eeuw werden ook de eerste foto's van het kasteel gemaakt. De brug was inmiddels weer aangepast en had nu een opzet met naast een brede trap naar de hoofdentree twee toegangen tot het souterrain. De vensters hadden in deze periode in de kruiskoziijnen deels ramen met een roedenverdeling, maar er waren ook veel enkelruits ramen aanwezig. Met name in de torens, maar ook bovenin de westgevel kwam echter ook nog altijd het nodige glas-in-lood voor (afb. 77 en 78).

Naast zowel de westgevel als de noordgevel waren kleine stoepjes tegen de gevel aangelegd bij de beide buitendeuren. Daarbij was bij de westgevel een houten trap geplaatst. De kleine vensters onderin de noordelijke torens hadden diefijzers in de kozijnen. Bij de beide noordelijke torens waren de achttiende-eeuwse schoorstenen vervangen door opvallende geknikte rookgasafvoeren.

Afb. 77. De eerste foto van het kasteel dateert uit 1891 en werd gemaakt door G.L. Hasseleij Kirchner. Het oostelijke dakvlak was, evenals de torens, met leien gedekt. Collectie Nederlandse Kastelenstichting, nr. Hasseleij-II-010-Nederhorst-1891.

Afb. 78. Ook van de noordwesthoek van het kasteel werd omstreeks 1900 een foto gemaakt. De kleine souterrainvensters in de torens hadden nog tralies. Rechts van het kasteel is de acetyleenfabriek zichtbaar (rode pijl). Op de noordelijke torens waren de achttiende-eeuwse schoorstenen vervangen door opmerkelijke hoge rookgasafvoeren (blauwe pijlen). RCE, nr. BT-1876.

Naar de eisen des tijds

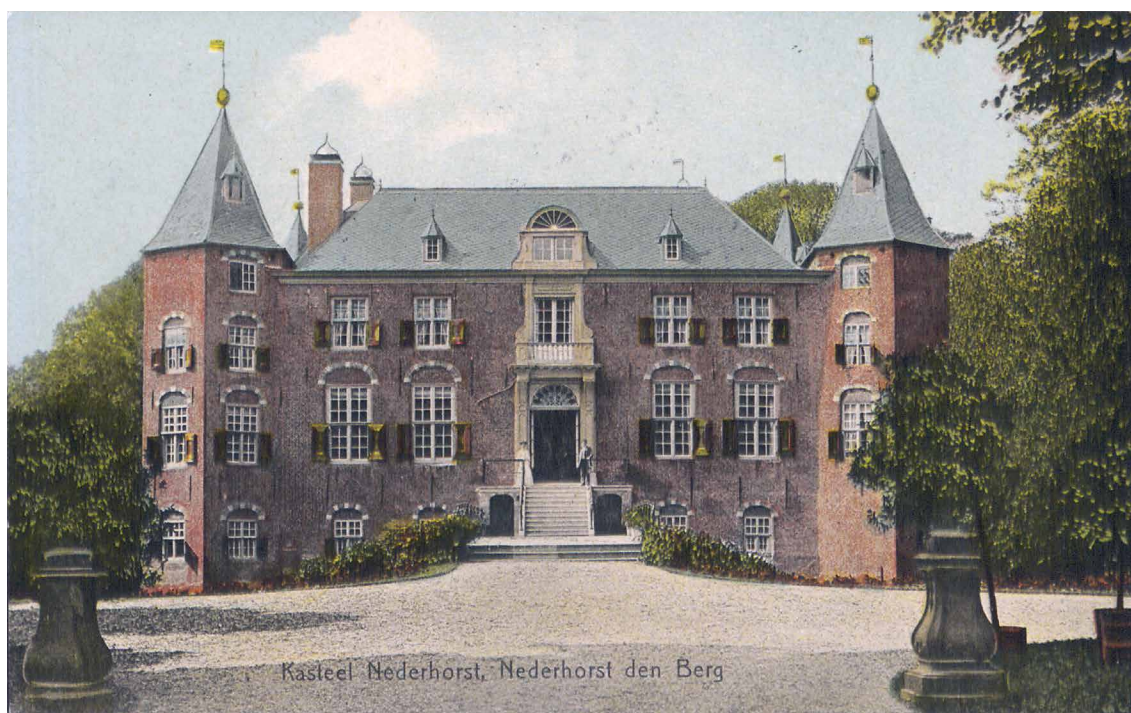
In 1902 erfde de neef van Constantia, Gerard Jacob Karel baron van Lynden (1886-1964) het kasteel. Zijn vader, mr. dr. Alexander Frederik baron van Lynden (1856-1931) voerde aanvankelijk het bewind over het kasteel en startte een restauratie die later door zijn zoon werd voortgezet. Bij deze restauratie omstreeks 1911 werd de noordoostelijke toren onderheid.⁷² Hoewel alle torens in de oude gracht waren gebouwd had alleen deze toren funderingsproblemen. Het dak van het kasteel werd grotendeels vernieuwd en uitgevoerd met een plat middengedeelte,⁷³ ongetwijfeld om een eind te maken aan lastige zakgoten tussen de eerdere dakvlakken (afb. 80).⁷⁴ De torens werden voorzien van sprinklers, vrijwel alle balken en vloeren werden vernieuwd en er vond muurherstel plaats. De kosten van deze omvangrijke restauratie zouden tegen de 200.000 gulden bedragen.⁷⁵

In combinatie met de herstelwerkzaamheden kreeg het kasteel ook een historiserende facelift. Balklagen werden weer in het zicht gebracht door het verwijderen van plafonds, waarboven soms nog eerdere plafonds van doek en dun hout werden aangebracht.⁷⁶ In verschillende vertrekken werden nieuwe

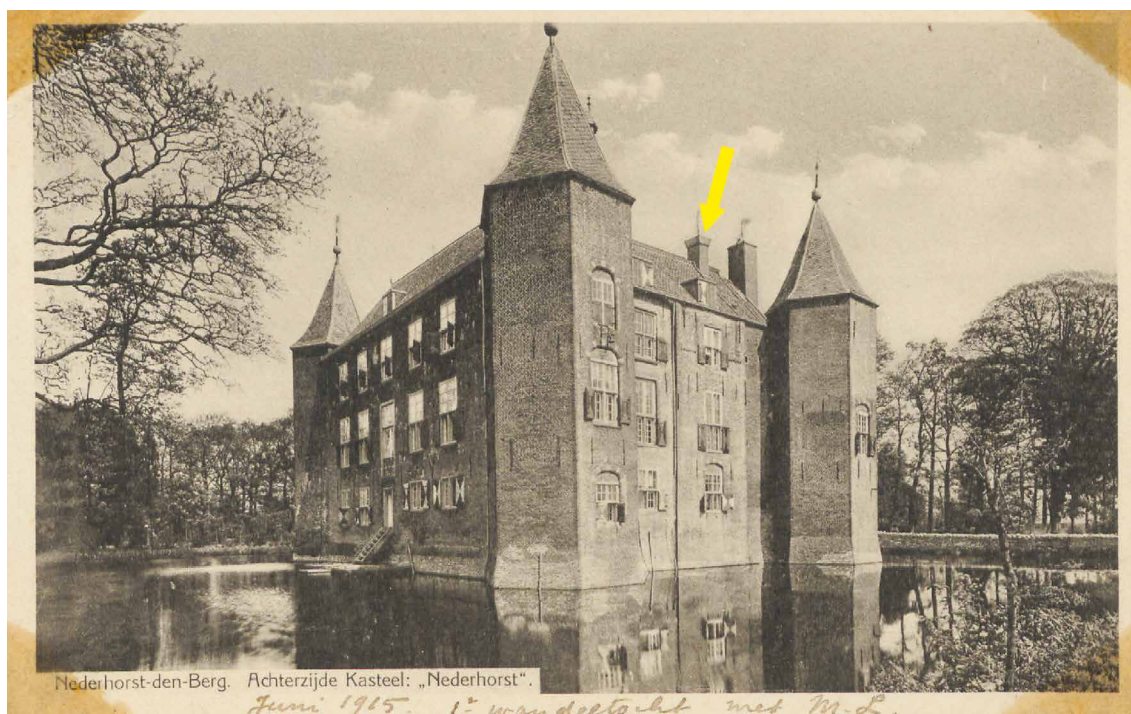
betimmeringen aangebracht die door Meischke in 1957 subtiel werden betiteld als: 'niet steeds even fijn van uitvoering'.⁷⁷ Glas-in-loodramen en enkelruits ramen werden vervangen door ramen met een roedenverdeling (afb. 79).

De historiserende aanpak en het versterken van de (eigen) historische identiteit zijn kenmerkend voor deze periode, waarin de Nederlandse adel zich steeds meer overschaduwde door een nieuwe maatschappelijke toplaag van ondernemers en zakenlieden. Het was dan ook de tijd waarin het Nederland's Adelsboek, ook wel het Rode Boekje genoemd, startte.

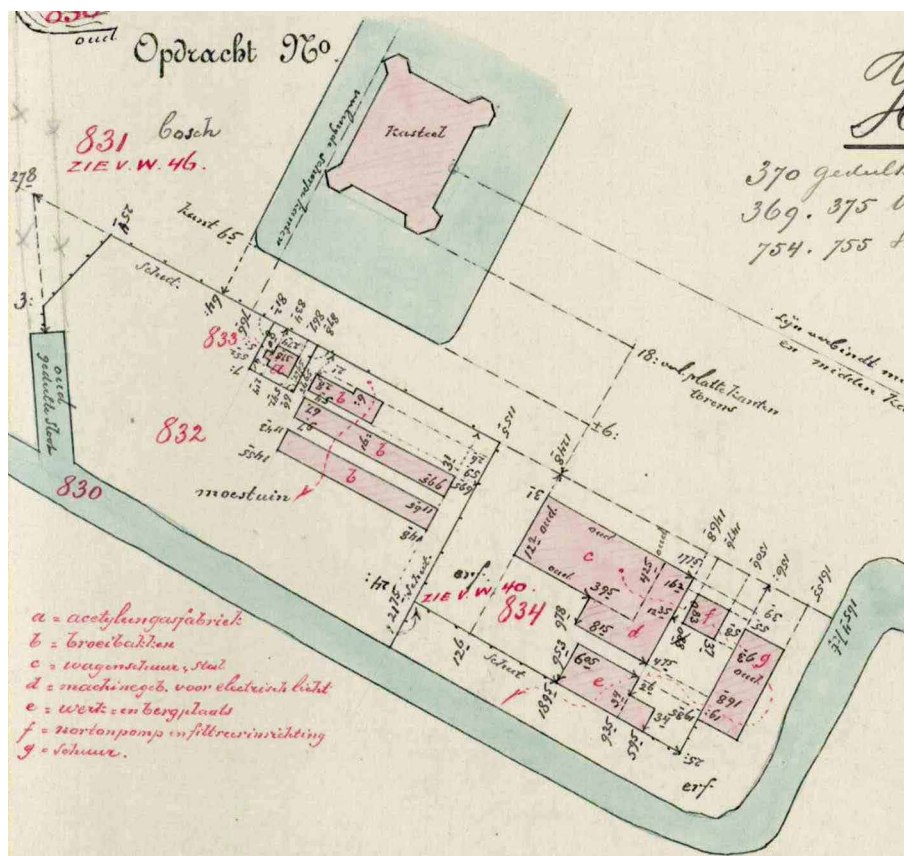
Daarbij werd het kasteel wel aan de toenmalige eisen van comfort aangepast, getuige de eigen water- en elektriciteitsvoorziening. Daarvoor was rond het al eerder uitgebreide bouwhuis een heel complex aan gebouwen ontstaan, waaronder een 'acetyleenfabriek' voor de productie van gas, mogelijk voor warmwaterbereiding. Die vond deels elektrisch en deels op gas plaats.⁷⁸ Voor de verlichting was een 'machinegebouw voor elektrisch licht' aanwezig (afb. 81). Voor de watervoorziening waren verschillende pompen aanwezig, die het water naar waterreservoirs in de torens pompten. Ook werd centrale verwarming aangelegd.

Afb. 79. Foto van de oostgevel uit 1910. Op het voordakvlak waren al twee dakkapellen toegevoegd, maar waarschijnlijk waren de daken nog niet gerenoveerd, aangezien de op latere foto's herkenbare hoge daklijst van het plattendak nog ontbreekt. Alle vensters hadden in de nog deels zeventiende-eeuwse kruiskozijsen ramen met een achttiende-eeuwse roedenverdeling gekregen. Fotoarchief Vechtsnoer, nr. HKGL0184.

Afb. 80. De zuidwesthoek van kasteel Nederhorst in 1915. De daken waren inmiddels vervangen door omlopende daken met een plat middengedeelte, getuige de hoge dakrand. Bij de pijl de schoorsteen van de poorttorenkamer, die ook al op de achttiende-eeuwse tekeningen herkenbaar was. Fotoarchief Vechtsnoer, nr. HKGL0185.

Afb. 81. Kadastraal veldwerk A38 uit 1910. Ten zuiden van het kasteel waren een acetyleenfabriek (a) en broeibakken (b) aangelegd. In- en rond het bouwhuis bevonden zich een wagenshuur en stal (c), een machinegebouw voor 'electrisch licht' (d), een werk- en bergplaats (e), een nortonpomp en filterinstallatie (f) en een schuur (g). Kadaster.

Beelaerts van Blokland beschreef het interieur hierna in 1914 als van:

'grooten eenvoud en duidelijkheid van plattegrond, waardoor het bij een voldoende aantal goedgelegen vertrekken ruim en aangenaam bewoonbaar is. Van af de glazen voordeur, doorloopt een rechte gang het huis van voor naar achter, overal overvloedig licht verschaffend. Links bij den ingang ligt de werkkamer, tegelijk bibliotheek met het aangrenzend, als zitkamer ingerichte vertrek in de westelijke toren [bedoeld wordt de zuidoostelijke toren]. Rechts, tegenover deze kamer, bevindt zich de zaal, met de hoektorenkamer als boudoir ingericht. Een oorspronkelijke, fraai gebeeldhouwde Lodewijk XIV schoorsteen is hier nog aanwezig. Beide vertrekken zijn in lichte tinten behandeld, de balken zoldering in de zaal en de boezem van de groote 17de-eeuwsche schouw – waarin een schilderstuk van Jacob de Witt – benevens het houtwerk van deuren en lambrizeering, zelfs geheel wit geschilderd, wat met het witte behangsel en de voor het meerendeel met

lichte stoffen bekleede meubelen, een opwekkenden indruk maakt, het fraai geproportioneerde vertrek zeer ruim doet schijnen en daaraan, bij de fijnheid aan een Lodewijk XVI vertrek eigen, een zeer bepaald karakter van oud-Hollandsche behagelijkheid verleent. Verschillende portretstukken, waaronder de aandacht trekken die van de beide Freules WARIN naast de Schouw, een geschilderde dessus-de-porte en een aantal voorwerpen van smaak voltooien dit geheel. Links, aan het einde van de gang, is de meer modern ingerichte, van een ingebouwd haard voorziene eetzaal, gelegen. Ook hier vullen geschilderde familieportretten de lichtkleurige wanden en de niet te groote kruisvensters met hun aangename verhoudingen, gunnen een blik op het groen van den singel en den daarachter, volgens een oude tekening in halven cirkelvorm aangelegden bloemtuint.

Over de bijgebouwen schreef hij: 'uitwendig in hun 18de-eeuwschen vorm gebleven, inwendig echter op de meest moderne wijze met machines en een installatie voor electrisch licht en water voorzien,

zoodat het aloude kasteel aan historisch schoon al de genoegens van hedendaagsche gemakken paart'.⁷⁹

Het kasteel had in deze periode op zowel de begane grond als de verdieping elf kamers. Naast hiervoor al genoemde kamers bevonden zich op de begane grond rond het trappenhuis enkele dienstvertrekken. Achter de zaal, rechts van de gang, bevonden zich logeerkamers. Op de verdieping bevonden zich de slaapkamers en personeelskamers. In het souterrain bevonden zich onder andere de keuken, de woning van de huismeester en een kluis.⁸⁰

Verval en restauratie

Het beheer van het kasteel drukte zwaar op de financiën van de eigenaar en deze richtte dan ook in juli 1921 een brief aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg waarin hij schreef het kasteel om 'financiële omstandigheden' te moeten verlaten. Hij vroeg dan ook of het Rijk een bestemming voor het gebouw had. Baron Van Lynden schreef: 'Ik zoude liever voor matig aan het Rijk verkoopen, dan voor veel aan een particulier. Zoo koop onmogelijk ware, zoude huur wellicht mogelijk zijn'.⁸¹

Op het verzoek werd niet ingegaan. Het kasteel werd hierop in 1929 verkocht aan Frederik Otto graaf van Bylandt (1874-1948), die het hoofdzakelijk als zomerverblijf benutte. In deze periode verslechterde de onderhoudsconditie van het kasteel, wat de voormalige eigenaar, baron Van Lynden aan het hart ging. Hij richtte op 19 oktober 1943 dan ook opnieuw een brief aan 'Rijksmonumentenzorg'. Hierin gaf hij aan dat het kasteel op dat moment leeg stond en helemaal niet meer werd onderhouden (afb. 82).

De noordoostelijke toren scheurde ondanks de onderheing in 1911 opnieuw van het kasteel en het schilderwerk was sinds de verkoop nooit meer hersteld. Of de brief tot actie heeft geleid is niet bekend. Wel werd het kasteel enige jaren daarna, in 1947, verkocht aan de uitgeversmaatschappij N.V. Amstelburcht uit Amsterdam.

De rayonarchitect van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg constateerde in dat jaar ernstige gebreken aan de daken en een van het hoofdgebouw losscheurende voortoren. Lekkages hadden al tot veel schade aan het interieur geleid. Hierover werd

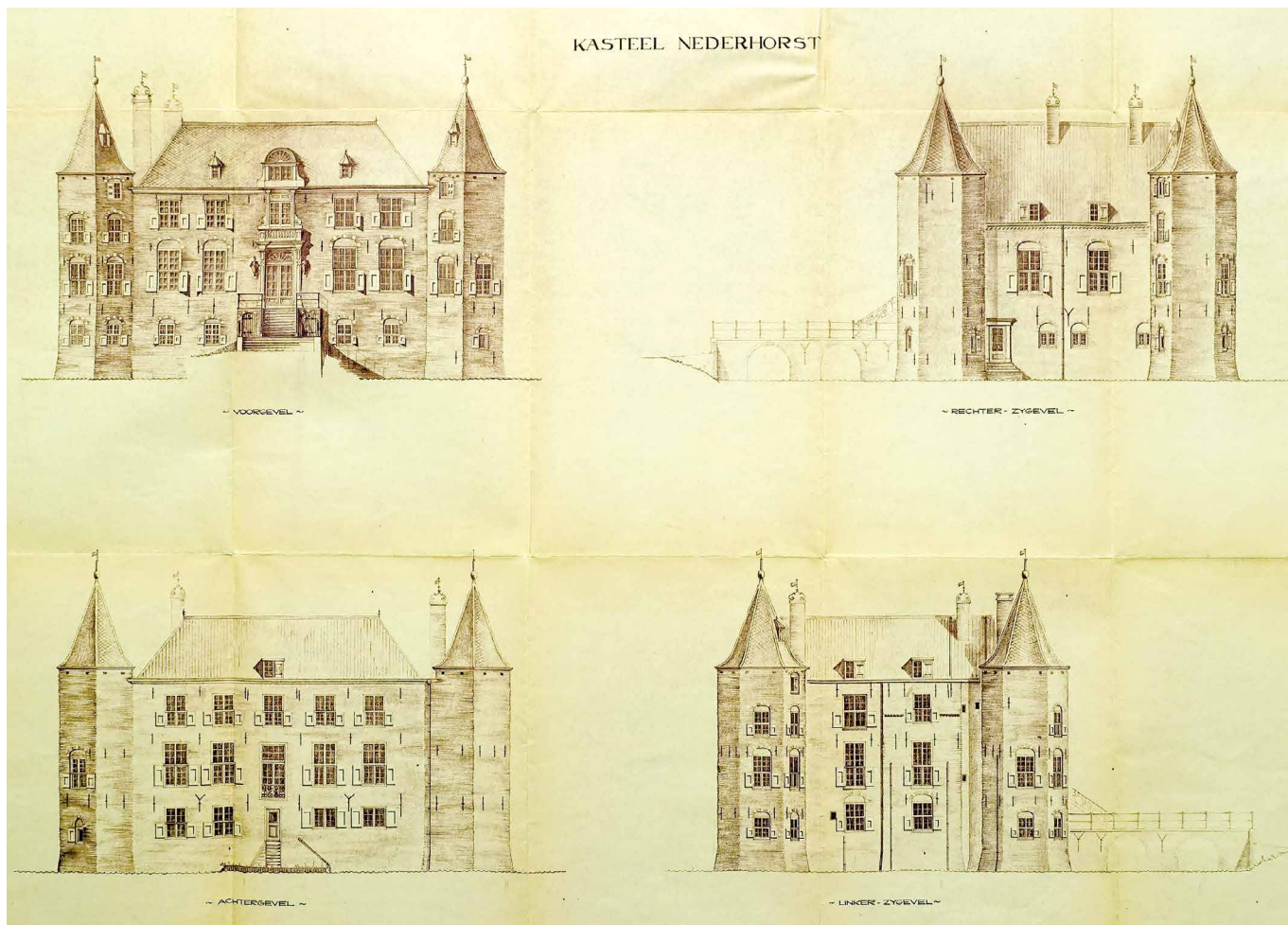
Afb. 82. Beeld van de verwaarloosde zuidgevel in 1961. RCE, nr. 59.796 (G. Th. Delemare).

gezegd: 'Door de enorme lekkages aan het dak zijn inwendig enige plafonds en lambrizingen, alsmede enig goudleerbehang ten dele verrot, waardoor het zo fraaie en waardevolle interieur aanzienlijk heeft geleden'.

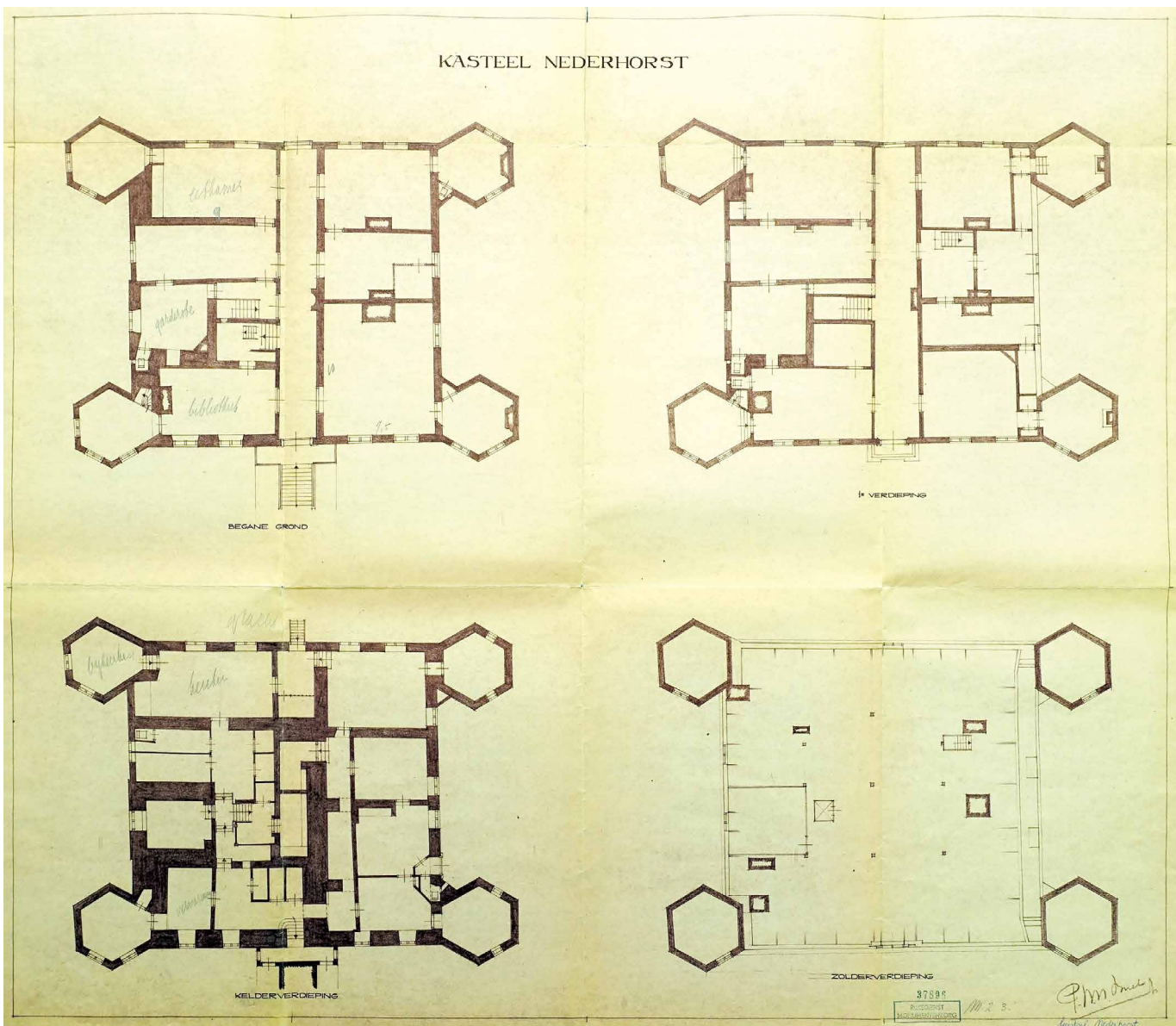
Pas nadat het kasteel bij de storm op 1 februari 1953 nog meer schade had opgelopen werd de Hilversumse architect ir. P.H.N. Briët aangetrokken om een herstelplan te maken. Hiervoor werd het kasteel in 1956 volledig ingemeten (afb. 83 en 84). Het betreft de vroegste weergave van het interieur.

Uit een nadere bouwkundige inspectie bleek dat de conditie veel slechter was dan verwacht. Zowel het houtwerk als het muurwerk bleken ernstig door zwam en bruinrot te zijn aangetast en daarnaast was 'praktisch al het houtwerk' door houtworm aangetast.⁸² De financiële middelen voor de vereiste grondige aanpak ontbraken en de hoog noodzakelijke restauratie bleef uit.

Op 21 januari 1960 werd het kasteel verkocht aan ondernemer Jan Lourens Jonker, die het beheer onderbracht in de naar zijn echtgenote vernoemde Harmine Wolters-stichting. Voorzitter van de stichting werd jonkheer Jacob Petrus Beelaerts van Blokland.

Afb. 83. Opmetingstekening van de gevels in 1956 door architect ir. P.H.N. Briët uit Hilversum. RCE, tekening Kasteel Nederhorst, doos 4, nr. 37896.

Afb. 84. Opmetingstekening van de plattegronden in 1956 door architect ir. P.H.N. Briët uit Hilversum. Het noorden is rechts. Vanaf links onder, met de klok mee: souterrain, begane grond, verdieping en tweede verdieping. RCE, tekeningen Kasteel Nederhorst, doos 4, nr. 37896.

Door het Amsterdamse architectenbureau J.J. van der Linden werd een restauratieplan opgesteld en in oktober 1960 startten de restauratiewerkzaamheden. Er werd gewerkt op regiebasis, waardoor onduidelijk is welke werkzaamheden precies werden uitgevoerd.⁸³ Hoewel de conditie van de gevelkozijnen beter bleek dan verwacht, moest het overgrote deel van de houtwerken van vloeren en binnendeurkozijnen met hierin aanwezige deuren worden vernieuwd.

Naast de tegenvallende bouwkundige conditie werden ook nog keuzes gemaakt, die niet zijn

gedocumenteerd en soms afwijken van de op dat moment bestaande opzet. Zo werd de samengestelde verdiepingbalklaag, rechts van de gang, vervangen door een enkelvoudige balklaag. Ook werden balklagen van torens vervangen, waarbij meerdere opties werden besproken, maar niet primair van de oorspronkelijke situatie werd uitgegaan.

De ruimtelijke structuur bleef in grote lijnen ongewijzigd. Wel werden enkele deuropeningen verplaatst of dichtgezet. Een tegen de rechter gangwand aanwezige muurverzwaring met daarin een

nis (afb. 62-3) werd verwijderd. Schoorstenen werden vernieuwd omdat deze al eerder in niet bijpassende steen waren vervangen.

In januari 1964 werd de bouwbegeleiding overgenomen door prof. ir. C. Wegener Sleeswijk (1909-1991). De restauratie van de verdieping was op dat moment al vergevorderd. Vanaf 1965 nam eigenaar Jonker geleidelijk de leiding van de restauratie over. Onder dienst toezicht werden diverse historische onderdelen van elders in het kasteel ingebracht.

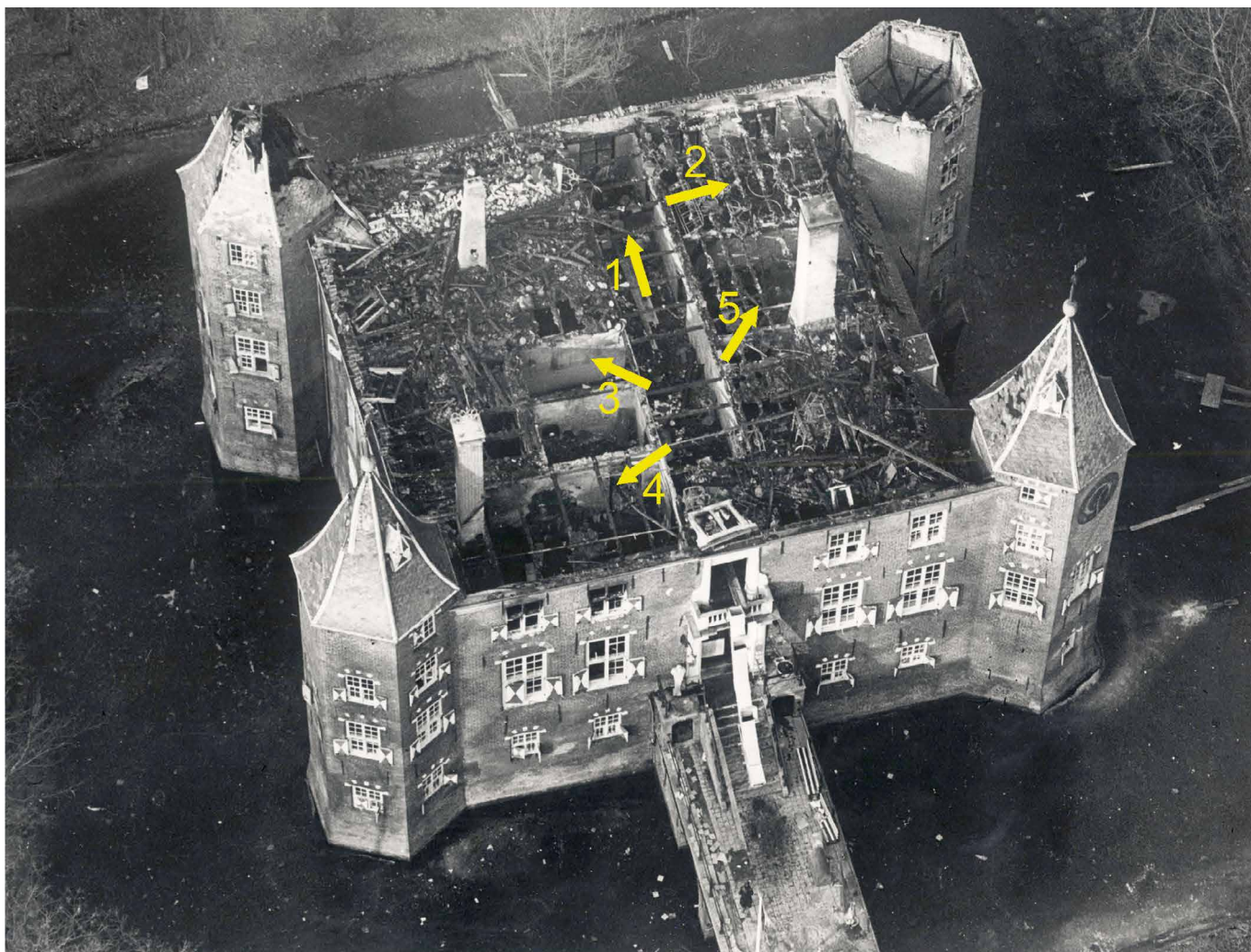
Het kasteel werd na de restauratie in gebruik genomen als kantoor en ook werd de historische klokkenverzameling van de eigenaar in het kasteel ondergebracht. De financiële afronding van de restauratie vond pas in december 1970 plaats.

Nederhorst door brand verwoest

Op 10 januari 1971 ontstond aan de zuidzijde van het souterrain een brand die uiteindelijk het grootste deel van het kasteel ernstig beschadigde (afb. 85).

Kort na de brand heeft G.J. Dukker van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een uitgebreide fotoreportage gemaakt. Doordat latere constructies waren verdwenen en delen van het pleisterwerk waren weggevallen, geven de foto's op verschillende punten informatie die thans niet meer zichtbaar is.

Op verschillende foto's is goed herkenbaar dat de oost- en westgevel aan de binnenzijde koud op de torens aansluiten (afb. 89 en 90). Ook is een deel van de noordgevel van de poorttoren op de verdieping

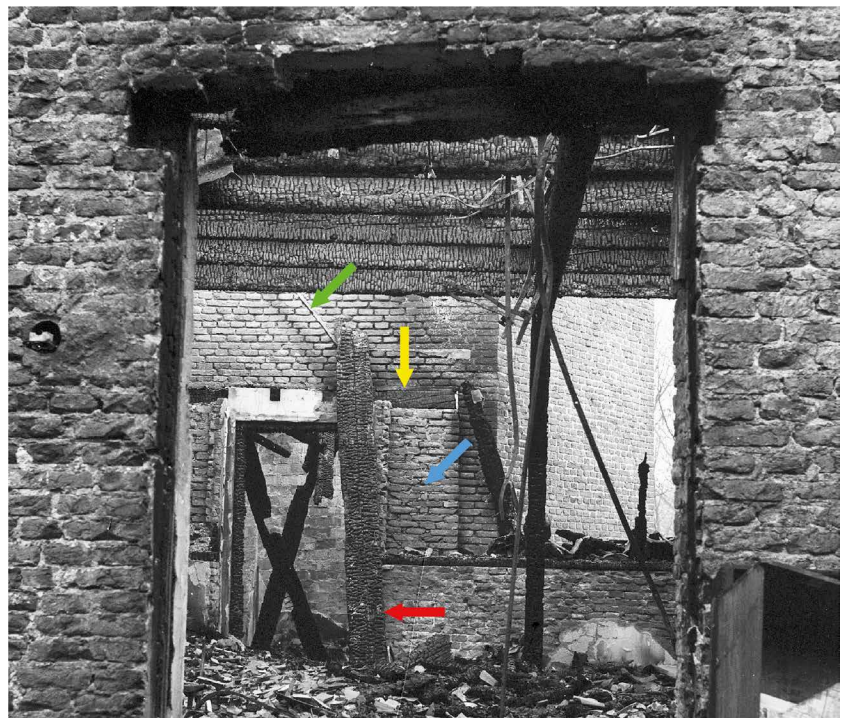

Afb. 85. De dag na de brand. De pijlen markeren de locaties van hierna volgende foto's (afb. 86 tot en met 90). Historische Kring Nederhorst den Berg, nr. 03-02--02-314 (Foto-Verheul).

Afb. 86. Zicht door de gang op de verdieping (1.2), richting de westgevel (locatie 1 op afb. 85). Rechts is zichtbaar dat de muur deels is beklampt ter hoogte van de vroegere borstwering van de noordvleugel (gele pijl). Ook de westgevel is beklampt. Het metselwerk van beide gangmuren heeft (nagenoeg) hetzelfde baksteenformaat.⁸⁴ Links is in de opening een dichtzetting herkenbaar. Bij de rode pijl wisselt het metselverband. RCE, nr. 135.776 (G.J. Dukker).

Afb. 87. Zicht vanuit de gang (1.2) op de verdieping richting de noordwestelijke hoektoren door ruimte 1.15 (locatie 2 op afb. 85). Bij de toren is een deuropening met rechts daarvan een slordige dichtzetting zichtbaar (blauwe pijl). Beiden bevinden zich onder een zware latei (gele pijl). De varkenlaag boven de latei en de wat slordige dagkant, rechts van de dichtzetting, wijzen erop dat ook de brede opening, behorend bij de latei, niet oorspronkelijk is. Boven de opening is de loodaansluiting van het dak van het verbindingslid tussen de toren en het noordelijke dakvlak zichtbaar (groene pijl). Het metselwerk van de borstwering is teruggehaakt t.b.v. de deuropening (rode pijl). RCE, nr. 135.782 (G.J. Dukker).

Afb. 88. Zicht over de gang (1.2) richting de zuidwestelijke toren (locatie 3 op afb. 85). Links ruimte 1.5, waar bij de restauratie het trappenhuis werd ingevoegd. Geheel links de noordgevel van de poorttoren. Daar is metselwerk met een inconsequente afwisseling tussen koppen- en strekkenlagen aanwezig. Rechts is een niet oorspronkelijke opening dichtgemetseld (gele pijl). De ruimte ten westen van het trappenhuis (1.8) ontstond bij de restauratie. Binnen deze ruimte is in de noordmuur van de poorttoren een boogopening aanwezig (rode pijl). De schoorsteen op de achtergrond werd na de brand niet herbouwd (groene pijl). RCE, nr. 135.775 (G.J. Dukker).

Afb. 89. Zicht op de noordzijde van de zuidoostelijke toren over ruimte 1.3 (locatie 4 op afb. 85). De torengewel heeft beneden de muurplaat een grotere dikte, maar dit betreft mogelijk een beklamping. Het metselwerk links en rechts van de opening heeft verschillende laagdiktes. Links is zichtbaar dat de oostgevel aan de binnenzijde niet in verband staat met het metselwerk van het dikke onderste deel van de torengewel. RCE, nr. 135.771 (G.J. Dukker).

Afb. 90. Zicht over de middengang (1.2) richting de noordwestelijke toren (locatie 5 op afb. 85). De westgevel sluit koud aan op de toren (gele pijl), terwijl deze aan de buitenzijde in verband is gemetseld. Op de torengewel teken zich de schuine daklijn af van het latere dakvlakje tegen de binnenzijde van de westgevel, nadat de bovenzijde van de westgevel tot aan de toren was doorgetrokken (rode pijl). RCE, nr. 135.769 (G.J. Dukker).

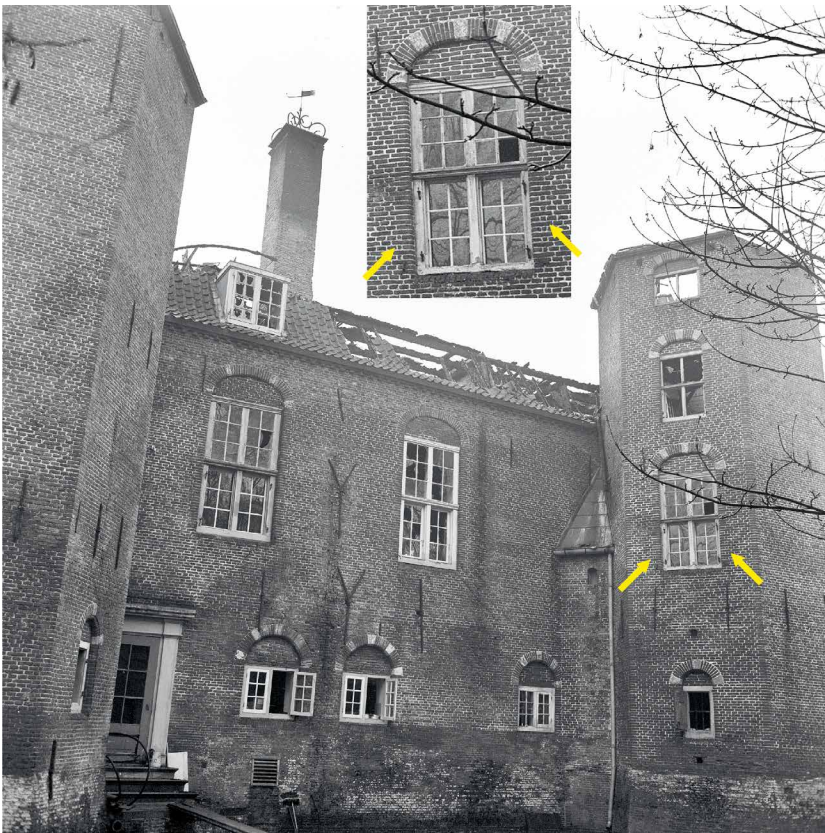
herkenbaar (afb. 88). Deze blijkt te zijn gemetseld met een onregelmatige afwisseling van koppen- en strekkenlagen, waarbij geen duidelijk verband herkenbaar is. In de muur is een dichtgemetselde latere opening herkenbaar, mogelijk een klein venster. Ook in de zuidelijke gangwand is een dichtgemetselde opening herkenbaar (afb. 86). De toegang tot de noordwestelijke toren blijkt later ingevoegd of aanzienlijk vergroot, gezien een gewijzigde dagkant

en een varkenlaag boven de zware latei boven de opening (afb. 87).

Bij de gevels valt vooral de nog altijd vrij slechte conditie van de gevels en gevelopeningen op, hoewel de restauratie op dat moment juist was afgerond (afb. 92 tot en met 94). Er heeft nadien nog weer veel inboetwerk plaats gevonden, wat door de integrale vernieuwing van het voegwerk tegenwoordig lastig valt te herkennen.

Afb. 91. De oostzijde van het kasteel na de brand. Op de voorgrond de door brand beschadigde uurwerkenverzameling van Jonker. Aan de hele bovenrand van de oostgevel is recent metselwerk herkenbaar. Verder geeft het deels vernieuwde voegwerk de gevel een erg onregelmatig karakter. RCE, nr. 135.756 (G.J. Dukker).

Afb. 92. De noordgevel na de brand. Hier is goed te zien dat de bovenrand bij de restauratie werd vernieuwd. Verder verkeert de gevel in verrassend slechte conditie, gezien de zojuist afgeronde restauratie. Hier is goed herkenbaar dat naast de onderzijde van het torenvenster op de begane grond aan weerszijden klezoren zijn toegepast, terwijl dat verder nergens het geval is (pijlen). RCE, nr. 135.765 (G.J. Dukker).

Afb. 93. De zuidgevel na de brand. Ook hier is goed het wat lichter gekleurde inboetwerk aan de bovenzijde van de gevel rond beide linker verdiepingvensters herkenbaar. De daklijn van de eerdere galerij is hier zeer duidelijk herkenbaar (pijlen). RCE, nr. 135.764 (G.J. Dukker).

Afb. 94. Zicht uit het zuidwesten. De na 1673 vernieuwde westgevel heeft, met uitzondering van de gevelvoet en de bovenrand, een veel regelmatig karakter dan de torengevel, waar verspreid inboetwerk en deels vernieuwd voegwerk de gevel tekenen. RCE, nr. 135.763 (G.J. Dukker).

Onder leiding van architectenbureau Koning & Siezen uit Hoofddorp werd het kasteel weer hersteld. Daarbij werd globaal het restauratieplan uit 1961 aangehouden, maar opnieuw vonden enkele aanpassingen plaats. Al in juni 1971 werd met het herstel begonnen.

Boven de verdiepingvloer was alle houtwerk verwoest, maar ook van de verdiepingsbalklaag moesten grote delen in de zuidoost- en noordwesthoek worden vervangen, evenals vrijwel alle vloerdelen. De twee oostelijke torendaken hadden weliswaar de brand grotendeels doorstaan, maar werden alsnog vervangen vanwege aanwezige houtrot. Van de gevels werden alle voegen vervangen en vond vooral herstel van muurkronen plaats. Voor de nieuwe dakconstructie werd deels gebruik gemaakt van het eerder voor een nooddak gebruikte houtwerk.

Opnieuw werd het interieur uitgevoerd met diverse, van elders afkomstige betimmeringen en historische elementen, waaronder een monumentaal houten plafond in de zuidoostelijke kamer op de

verdieping (afb. 13). In juni 1973 werden de herstelwerkzaamheden afgerond (afb. 95).

Hoewel er al tijdens de planvorming voor de restauratie in 1960 werd gesproken van herstel van de brug, werd pas in 1989 een restauratieplan opgesteld voor herstel van de brug en de fundering van de noordoostelijke toren.

De brug werd in 1992 naar het bestaande beeld volledig nieuw opgebouwd op een nieuwe fundering van boorpalen en met een grotendeels betonnen draagconstructie die met baksteen werd bekleed.

Bij de noordoostelijke toren werd rond de bestaande fundering een ring van boorpalen met daarop een betonvloer aangebracht.

Sinds 2022 is het kasteel in bezit van Stadsherstel Amsterdam en vindt onder leiding van V&B Erfgoedarchitectuur uit Vianen een herbestemming tot appartementen plaats.

Afb. 95. Het kasteel in juli 1973, nadat het weer was hersteld van de eerdere brand. RCE, nr. 156.924 (G.J. Dukker).

Besluit

De bouwgeschiedenis van kasteel Nederhorst is een verhaal dat wordt gekenmerkt door machtsstrijd, grote ambities, tegenslagen en beperkte middelen.

Het huidige uiterlijk verschilt op hoofdlijnen niet veel van de opzet die al in de late zeventiende eeuw ontstond. Toch hebben een periode van verval in de vroege twintigste eeuw, een ingrijpende restauratie van 1964 tot 1970 en vervolgens herstel na een uitlopende brand in 1971 ertoe geleid dat nagenoeg al het historische houtwerk verloren is gegaan. Thans aanwezige delen zijn als bouwhistorische bron uiterst onbetrouwbaar en soms zelfs misleidend.

Desondanks kan aan de hand van de gevels, enkele waarnemingen en de op historische foto's en prenten zichtbare delen een historische ontwikkeling worden geschetst. Daarin blijven de nodige

onzekerheden bestaan, maar een ontwikkeling tot compact zaaltorenkasteel, vanuit een omstreeks 1300 gebouwde woontoren is waarschijnlijk. De ministerialenfamilie Van Wulven versterkte daarmee de eigen machtspositie en de banden met hun heer, de Utrechtse bisschop.

Ook de toevoeging van een noordvleugel en een gefaseerde modernisering in de vroege zeventiende eeuw konden worden 'bewezen'. Het kasteel was in die periode in bezit van Godard van Reede, een vertrouweling van de stadhouder en de machtigste man in de provincie Utrecht. Ondanks financiële tegenslagen wist hij het kasteel de bij een ridderhofstad passende allure te verschaffen. Hoewel het gebruik na deze verbouwing niet volledig valt te achterhalen kan een structuur met meerdere appartementen en een vermoedelijk vooral ter vermaak gebouwde galerij aan de zuidgevel worden onderbouwd.

Na een periode die werd gedomineerd door de eerder ontstane financiële problemen en brandstichting in 1673 vond omstreeks 1700 een grote modernisering plaats, waarbij kasteel Nederhorst zich ontwikkelde tot een 'extra magnifique Heeren Huyzigen'. Het kasteel zou hierna gedurende bijna twee eeuwen als buitenverblijf voor de verschillende bewoners dienen.

Inmiddels ontfermt Stadsherstel Amsterdam zich over het kasteel en is een herbestemming met appartementen in uitvoering. Met deze betrokken eigenaar en een duurzame bestemming is het voortbestaan van dit markante kasteel weer voor lange tijd gewaarborgd.

Summary

Nederhorst Castle (Noord-Holland)

Nederhorst Castle was first mentioned in 1301, when it was conferred by Alfer I van Wulven van de Nesse to Bishop Guy van Avesnes, who then returned it as a fief. The castle would have been completed shortly before that. There are several indications that in the first phase the castle consisted of a residential tower measuring 6.8 by 12 metres, with walls of over a metre thick, on the south-east corner of the current castle.

A gate tower was added, probably early in the fourteenth century, to the south-west corner of the residential tower with the entrance in the south façade. On the west side, the complex was closed off with a presumably L-shaped building section. The residential tower, gate tower and this western building section together formed three sides of a small courtyard situated on the north side of the complex. On its north, the courtyard was closed by a curtain wall. With this, the castle had developed into a compact hall-tower-castle of approximately 13.5 by 21 metres.

Until 1579 the castle remained in the possession of the descendants of Alfer I van Wulven who, from 1315 onwards, styled himself Van der Horst. It then came into the possession of Godert van Reede, who renovated and expanded the castle mainly to its current layout in the early seventeenth century, completing the work most likely around 1635.

The renovation took place in three phases, starting with a large building section built on the north side.

In a second phase, probably shortly afterwards, two corner towers were added to this section. On the south side, two further towers were given a remarkable elongated shape in order to connect to the medieval building sections surviving on this side. The entrance was moved from the south to the east side, but because the medieval gate tower and the still present courtyard blocked access to the castle, a large gallery was added between the new towers along the south façade. In a final phase, the south façade of the main building was moved outwards somewhat and a new west façade was built between the new towers.

It is likely that the castle suffered fire damage in 1673, following which restoration was carried out. The castle was now owned by the Van Tuyll van Serooskerken family. It is possible that during this restoration the windows in the west façade and on the upper floor of the east façade were enlarged. Roofs were transformed into a circumferential hipped roof with valley gutters and the entrance in the east façade was given a framing.

In the second half of the eighteenth century and the nineteenth century, the castle was regularly rented out and later used as a summer residence. When it came into the possession of Gerard Jacob Karel Baron van Lynden in 1902, the castle was in poor condition and a restoration took place until 1911. During this renovation the interior and the façade openings were changed in a historicising manner. In addition, the roofs were renewed and 'modern' installations were inserted.

In 1961, the castle was again in poor condition and a major restoration was carried out from 1964 to 1970 on behalf of the then owner Jan Lourens Jonker. Immediately after completion in 1971, the castle burned down and restoration took place up to 1973. Since then, the castle has been used as an office. In 2022, it came into the possession of Stadsherstel Amsterdam and will be repurposed into apartments.

Over de auteur

Gerrit Korenberg (1974) studeerde in 1998 af aan de Hogeschool Windesheim als bouwkundige met de specialisatie restauratie. In 2003 rondde hij de

post-hbo opleiding bouwhistorie en restauratie aan de Hogeschool Utrecht af. Sindsdien werkt hij als bouwhistoricus en erfgoedadviseur bij het Monumenten Advies Bureau in Nijmegen, waar hij in 2023 toetrad tot de maatschap. Sinds 2014 is hij als bouwhistoricus erkend door de Bond van Nederlandse

Bouwhistorici. Hij heeft enkele bouwhistorische artikelen gepubliceerd en een website gemaakt over de historie van de Dorpskerk in zijn woonplaats IJsselmuider. Daarnaast verzorgt hij de websites van de Stichting Bouwhistorie Nederland en de Bond van Nederlandse Bouwhistorici.

Noten

1. Wanneer hierna wordt gesproken van 'kasteel' wordt daarmee het hoofdgebouw van het kasteelcomplex bedoeld. Het complex bestaat daarnaast uit een bouwhuis, gracht, bruggen, hekken en parkaanleg.
2. Wanneer hierna wordt gesproken van 'restauratie' wordt daarmee de van 1964 tot 1970 durende restauratie bedoeld.
3. Korenberg 2019.
4. Korenberg 2023.
5. Het baksteenformaat is wat onregelmatig, maar overwegend 23/24 x 10,5/11 x 4/4,6 cm; 10-lagen = 55/57 cm.
6. Deze wat zachtere steen werd speciaal hierop uitgezocht of zelfs speciaal voor de functie gebakken.
7. Bij de vervanging van de brug naar het (op dat moment) bestaande beeld werd in de draagconstructie deels ook beton toegepast.
8. Dit betrof het zuidelijke deel van de Reevaart. Het noordelijke deel werd in de jaren '80 gedempt.
9. Er is voor gekozen om de plattegronden voor de restauratie in de jaren '60 weer te geven, omdat de restauratie en hierop volgende brand tot veel veranderingen hebben geleid, die een breuk vormden met het oorspronkelijke functioneren. Bovendien is dit de meest authentieke situatie wat betreft aanwezige balklagen.
10. In ieder geval van het gewelf boven S.15 was zichtbaar dat dit in machinale steen in halfsteens verband was uitgevoerd. Mogelijk waren de gewelven bedoeld om koele opslagruimtes te realiseren.
11. Buitelaar 1993, 254-260.
12. Van Damme 2021, 55.
13. Van Damme 2021, 45.
14. Dekker 1997, 164.
15. Renaud et al. 1995, 13-15.
16. Het Utrechts Archief, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht (OSU) deel V, nr. 3011.22 april 1301.
17. Hermans 2016, 75.
18. Geytenbeek en Hermans 1995, 256.
19. Wttewaall en Smits 1995, 498.
20. Hoewel het veel incomplete steen betreft, is een maximaal formaat van 31 x 14,5 x 7/7,5 cm; 10-lagen = 82 cm te bepalen.
21. Potloodaantekeningen en opmetingstekeningen en verschillende documentatieschetsen door Verheul en Th. Van Straalen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De bevindingen zijn niet gedateerd, waardoor het niet duidelijk is op welk moment en onder welke omstandigheden de waarnemingen werden gedaan. Daarbij wekt het geheel de indruk dat ook toen slechts zeer beperkt delen van het muurwerk zichtbaar waren. RCE, panddossier Kasteel Nederhorst, nr. OPM-127.
22. Hermans 2016 band 1, 76.
23. Hermans 2016 band 1, 86-120.
24. Van Damme 2021, 63.
25. Van Damme 2021, 65-88.
26. Salomons 2024.
27. 30/32,5 x 6,5/7,5 x 14/14,5 cm in wildverband.
28. De toegepaste incomplete bakstenen meten 23/24 x 11,5 x 5,5/6 cm, waarbij met name de dikte groter is dan de aan de latere gevels toegepaste stenen.
29. De deels incomplete bakstenen van de oven meten 22,5/23 x 11,5 x 5 cm.
30. Vriendelijke mededeling door Koert Salomons, naar aanleiding van de veldwerkbevindingen van het archeologisch onderzoek.
31. Janssen 1996, 82-83; Bij de door Janssen gehanteerde definitie van compacte zaaltorenkasteelen is sprake van een zaaltoren met ommuurde binnenplaats of een iets complexere opzet met twee- of meer aangrenzende woon- en/of zaaltorens, gecombineerd met een binnenplaats. In beide gevallen past de bij Nederhorst ontstane situatie, ondanks grote overeenkomsten, niet (geheel) binnen de gehanteerde typologie.
32. Vriendelijke mededeling door Koert Salomons, naar aanleiding van de veldwerkbevindingen van het archeologisch onderzoek.
33. Hermans 2016, 17.
34. Voor hetzelfde muurgedeelte worden zowel een 10-lagenmaat van 81 als 83 cm weergegeven.

- RCE, panddossier Kasteel Nederhorst, nr. OPM-127.
35. Buitelaar 1993, 115.
 36. Van Damme 2021, 113.
 37. De Bruin 2023, 219.
 38. Meischke 1957, 88.
 39. De 10-lagenmaat van 82 cm komt overeen met het in het souterrain geconstateerde muurwerk.
 40. Het baksteenformaat van 23,5/24 x 11 x 4,5 cm; 10-lagen = 55/57 cm van de noordgevel komt overeen met het aan de torens gemeten baksteenformaat.
 41. Op het moment dat de opmeting werd gemaakt waren de spanten nog opgenomen in wanden, waardoor juist de afmetingen van de spanten niet werden vastgelegd.
 42. Bij de restauratie in de jaren '60 werden in de ruimtes S.13 en S.16 sporen van tongewelven waargenomen, maar verdere gegevens werden niet vastgelegd. RCE, panddossier Kasteel Nederhorst, OPM-127.
 43. Beelaerts van Blokland 1914, 101.
 44. Hoewel 'de huysinge' niet specifiek wordt benoemd en het stadhuis van Van Reede aan de Drift in Utrecht in de praktijk belangrijker was dan het slechts als zomerverblijf fungerende kasteel Nederhorst is het zeer waarschijnlijk dat de vermelding betrekking heeft op het meer prestigieuze kasteel Nederhorst, waaraan Godard van Reede zijn plaats in de Staten van Utrecht ontleende.
 45. Voor deze delen is een wat onregelmatig baksteenformaat van 22/24 x 10/11 x 4/4,5 cm; 10-lagen = 55/57 cm in kruisverband toegepast.
 46. De Bruin 2023, 246.
 47. Vanuit het souterrain was in november 2023 de onderzijde van de tussen de dichtzettingen ontstane schacht zichtbaar.
 48. Meischke 1957, 88.
 49. De Bruin 2023, 237.
 50. De Bruin 2023, 245.
 51. Van Damme 1988, 25.
 52. Grothe 1857, 90.
 53. Verhoeff 2021, 21. (verwijzing naar HUA, 76, inv.nr. 5022).
 54. Meischke 1957, 88.
 55. Van Damme 2008, 27.
 56. Zowel waarnemingen bij de restauratie in 1961 als enkele recente waarnemingen op de verdieping onderschrijven dit. Bovendien is deze opzet ook herkenbaar op de na de brand in 1971 gemaakte foto's van de verdieping.
 57. Fock 2001, 85.
 58. <https://www.historischetopografie.nl/dehaen/index.htm>. De Haen als topografisch tekenaar (pdf) (geraadpleegd op 30-06-2025).
 59. Hierin zijn niet alle beschikbare prenten consequent.
 60. Krol 1949, 54: 'De oorspronkelijke zakvorm van het dak en enige muurresten, die een portaal vormen op de eerste verdieping, doen veronderstellen dat in de allereerste tijd ook dit kasteel een binnenplaats had, die wellicht met een kleine poort op het water uitkwam'.
 61. Omdat maar een beperkt deel van de bovenliggende betonvloeren in juni 2024 werd verwijderd konden slechts de buitenmaten en gewelfvorm worden bepaald. De diepte, toegepaste binnenafwerkingen en of de kelder nog functioneel was konden niet worden vastgesteld.
 62. Naast de als betrouwbaar te beschouwen prent van Roghman, geven prenten van Caspar Specht uit 1697 en Abraham Rademaker III uit 1718-1730 ook de in de vroege zeventiende eeuw ontstane situatie met de galerij weer. Hun weergave suggereert een stenen bouwdeel met twee forse topgevels. Een dergelijke opzet is zowel bouwkundig en constructief als op basis van aanwezige bouwsporen zeer onwaarschijnlijk. Omdat het in alle gevallen prenten betreft die ook op andere details minder betrouwbaar blijken, kan aan de weergave van de galerij met twee topgevels weinig waarde worden gehecht.
 63. Zie ook Verhoeff 2021.
 64. In ieder geval in de jaren 1757, 1760, 1766, 1771, 1774, 1794, 1795 en 1796.
 65. Amsterdamse courant 9 april 1757.
 66. Leydse Courant 19 maart 1760, Amsterdamse courant 15 oktober 1771.
 67. Amsterdamsche Courant 28 januari 1794.
 68. Amsterdamsche Courant 6 oktober 1796.
 69. Oprechte Haerlemsche Courant 6 oktober 1807.
 70. Beelaerts van Blokland 1914, 113.
 71. Verhoeff 2021, 91.
 72. Beschrijving ingrepen in een notitie d.d. 14 september 1959. RCE, panddossier Kasteel Nederhorst, doos 3781, map 1 (1921 – 1961), registratienummer 105.482.
 73. De in 1911 vernieuwde daken werden weergegeven op de opmetingstekeningen uit 1961. Daarop is een opzet als gordingenkap met spanten met kreupele stijlen zichtbaar. Daarmee kunnen, behoudens de onderste spanten van het noordelijke bouwdeel, geen oudere delen bewaard zijn gebleven.
 74. Krol 1949, 55 schrijft: 'het dak, dat een zakvorm had, is geheel vernieuwd en eenvormig opgetrokken'.
 75. Vermelding eerdere werkzaamheden in schrijven van Baron van Lynden van Horstwaerde aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg op 19 oktober 1943. RCE, panddossier Kasteel Nederhorst, doos 3781,

- map 1 (1921 – 1961), registratienummer 1863.
76. Krol 1949, 55 schrijft: 'op de meeste plaatsen vond men onder het uitgebroken plafond nog een tweede van doek, soms nog een derde van dun hout, alvorens de balklaag te naderen'. Mogelijk is hier sprake geweest van beschilderd doek tegen een achtergrond van hout. Al zijn ook volledig houten plafonds mogelijk.
77. Meischke 1957, 91.
78. Krol 1949, 57 vermeldt een dynamo die werd aangedreven door een 20 PK dieselmotor en een installatie voor gas in de 'badkamerinrichtingen [...] en verder overal elders, waar de verhitting door elektriciteit te veel stroom zou kosten'.
79. Beelaerts van Blokland 1914, 116.
80. Krol 1949, 56.
81. Oorspronkelijke brief in RCE, panddossier kasteel Nederhorst, doos 3781, map 1 (1921 – 1961), zonder registratienummer.
82. Opname door fa. Degens en Lauff NV op 1 februari 1957. RCE, panddossier Kasteel Nederhorst, doos 3781, map 1, zonder registratienummer.
83. Genoemde werkzaamheden zijn ontleend aan bouwverslagen, correspondentie en tekeningen: RCE, panddossier Kasteel Nederhorst, doos 3781, map 1 (1921 – 1961) en map 2 (1962 – 1970), merendeels zonder registratienummers.
84. Aan beide gangmuren werd in de jaren '60 baksteenformaat van 22,5/23 x 11,5 x 4,5 cm; 10-laag = 55 centimeter gemeten.

Literatuur

- Buitelaar 1993** – A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (Hilversum 1993).
- De Bruin 2023** – R.E. de Bruin, *Adel en Ridderchap in Utrecht* (Zwolle 2023).
- Beelaerts van Blokland 1914** – W.A. Beelaerts van Blokland, 'Nederhorst', in W.A. Beelaerts van Blokland et al., *Nederlandsche Kasteelen en hun historie – Tweede deel* (Amsterdam 1914), p. 91-116.
- Dekker 1997** – C. Dekker, 'Voortgang van de ontginning', in C. Dekker, C. et al. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528* (Utrecht 1997), p. 157-168.
- De Rijk 1996** – B. de Rijk, 'Tussen vesting en residentie – De zestiende eeuw', in H.L. Janssen et al. (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland – Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996), p. 112-141.
- Fock 2001** – C.W. Fock, 'Planning, indeling en gebruik 1650 – 1700', in C.W. Fock et al. (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600 – 1900* (Zwolle 2001).
- Geytenbeek en Hermans 1995** – E. Geytenbeek en T. Hermans, 'Hindersteyn', in: B. Olde Meierink et al. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), p. 254-258.
- Grothe 1857** – J.A. Grothe, *Dagelijksche aantekeningen gedurende het verblijf der Franschen te Utrecht in 1672 en 1673, gehouden door Mr. Everard Booth, Raad-Ordinaris in den Hove Provinciaal van Utrecht en Oud-Raad ter Admiraliteit; Uit de papieren van Booth medegedeeld door Mr. J.A. Grothe*, in Berigten van het Historisch Gezelschap te Utrecht. Deel 6 (Utrecht 1857).
- Hermans 2016** – T. Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland – De bouwhistorische benadering van kasteelvorm – Band 1 Teksten* (Hilversum 2016).
- Hoven van Genderen 1997** – A.J. van den Hoven van Genderen, 'De mijter en de macht', in: C. Dekker et al. (red.), *Geschiedenis van de Provincie Utrecht – Deel 1 tot 1528* (Utrecht 1997), p. 187-208.
- Janssen 1996** – H.L. Janssen, 'Tussen woning en versterking – Het kasteel in de Middeleeuwen', in H.L. Janssen et al. (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland – Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996), p. 15-111.
- Korenberg 2023** – G. Korenberg, *Kasteel Nederhorst, Slotlaan 4 Nederhorst den Berg – Aanvullende bouwhistorische documentatie* (Nijmegen 2023).
- Korenberg 2019** – G. Korenberg, *Kasteel Nederhorst, Slotlaan 4 Nederhorst den Berg – Bouwhistorisch onderzoek & waardstelling* (Nijmegen 2019).
- Krol 1949** – J. Krol, *De geschiedenis van Nederhorst den Berg* (Arnhem 1949).
- Meischke 1957** – R. Meischke, 'Het kasteel van Nederhorst den Berg', *Amstelodamum* 44 (1957), p. 86-91.
- Olde Meierink 1995** – B. Olde Meierink, 'Architectuur van kastelen en ridderhofsteden na de middeleeuwen', in B. Olde Meierink et al. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), p. 30-40.
- Olde Meierink 1996** – B. Olde Meierink, 'Conflict tussen oud en nieuw – De zeventiende eeuw', in H.L. Janssen et al. (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland – Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996), p. 142-170.
- Renaud en Olde Meierink 1995** – J. Renaud en B. Olde Meierink, 'De kastelenbouw in het Sticht tot in de 16de eeuw', in B. Olde Meierink et al. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), p. 23-29.

- Renaud et al. 1995** – J. Renaud et al., 'Kastelen in de Stichtse middeleeuwse politiek', in: B. Olde Meierink et al. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), p. 11-22.
- Robidé van der Aa 1841** – C.P.E. Robidé van der Aa, 'Het huis Nederhorst in Utrecht', in: C.P.E. Robidé van der Aa, *Oud-Nederland in de uit vroegere dagen overgeblevene Burgen en Kasteelen* (Nijmegen 1841).
- Salomons 2024** – K.T. Salomons, 'Archeologische opgraving in de keuken van Kasteel Nederhorst' (werktitel), rapportage in voorbereiding (Zaandam 2024).
- Van Damme 2021** – E.N.G. van Damme, *De adellijke stichting van Nederhorst den Berg in de vroege middeleeuwen* (Nederhorst den Berg 2021).
- Van Damme 2008** – E.N.G. van Damme, 'Godard Willem Baron van Tuyll van Serooskerke, Heer van Welland. Heer van Nederhorst van 1692 tot 1708', *Werinon* 69 (2008), p. 25-30.
- Van der Wyck 1989** – H.W.M. van der Wyck, m.m.v. Niemeijer, J.W., *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman I* (Alphen aan den Rijn 1989).
- Verhoeff 2021** – Verhoeff, *Kasteel De Nederhorst – Deel 1: Tuinhistorisch onderzoek en waardestelling (concept)* (Amersfoort 2021).
- Wttewaall en Smits 1995** – O. Wttewaall, J. Smits, 'Wulven', in B. Olde Meierink et al. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), p. 496-499.

Het Gennepershuis in de middeleeuwen

Sjaak Mooren & Ingrid Cleijne

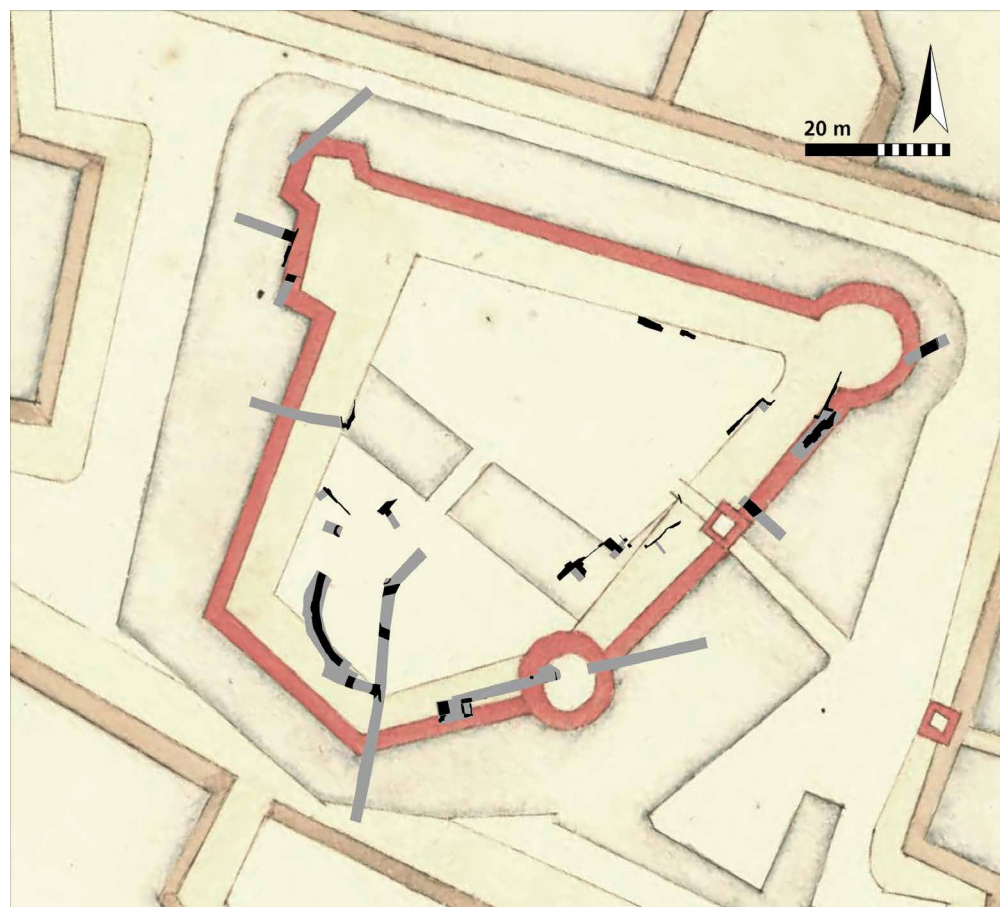
Inleiding

Vlak bij Gennep, waar de Niers in de Maas stroomt, bevindt zich het archeologisch¹ en bouwkundig² rijksmonument Gennepershuis (afb. 1). De voormalige burcht is gelegen te

midden van geslechte aardwerken en veelal gedempte vestinggrachten daterend uit de zestiende en zeventiende eeuw. De burcht is tegenwoordig een met bomen en struiken overgroeide verhoging met muurrestanten: één van de mooiste ruïnes van Nederland.

Afb. 1. De ruïne Gennepershuis in 2021; de middeleeuwse burcht bevindt zich grotendeels onder de met struiken en bomen begroeide ruïneheuvel (rechts van het midden). Met lichtgrijze lijnen is de reconstructie van het muurwerk aangegeven, zoals deze ook is weergegeven op afb. 12 en 18). Op de voorgrond links stroomt de Niers in de Maas (bron: opname www.gennepnu.nl, bewerking auteurs).

Afb. 2. Kaart van de burcht uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Op de kaart zijn met grijze vlakken de in 2021 aangelegde proefsleuven aangegeven en met zwarte vlakken muurwerk dat in de proefsleuven en tijdens een bouwhistorische documentatie in 2011 is gedocumenteerd (bron: 'Plan över fästningen', verzameling Utländska kartor, Kongl. Krigsarkivet, Stockholm, inv. nr. 0406A:10:038:001, bewerking auteurs).

Afb. 3. Muurwerk in het noordoostdeel van de ruïne, gezien richting het westen, op een foto uit 1905 (bron: www.gennepnu.nl).

Voor kennis over de bouwontwikkeling van de middeleeuwse burcht was men tot nu toe voornamelijk aangewezen op historische gegevens en diverse prenten.³ Daar kwam verandering in toen de ruïne dankzij Staatsbosbeheer en onder toezicht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed door BAAC onderzocht mocht worden: in 2011 is het bovengronds resterende muurwerk van de ruïne gedocumenteerd⁴ en in 2021 is een proefsleuvenonderzoek⁵ uitgevoerd (afb. 2). Het onderzoek was beperkt van omvang, maar heeft ertoe geleid dat nu voor het eerst de historische gegevens gecombineerd kunnen worden met kennis over de fysieke burcht. In dit artikel willen we inzoomen op het Gennepershuis, misschien beter gezegd *Haghe* of *Immehagen* zoals het gedurende de middeleeuwen heette.⁶ Het gaat bij benadering om het deel van de vesting dat in de vorm van een ruïneheuvel nu verscholen gaat onder begroeiing (afb. 1 en 3).

Een Romeinse wachttorenen?

Vanwege het strategisch belang van de locatie en vanwege een ter hoogte van de stad Gennep gelegen nederzetting uit de vierde en vijfde eeuw, wordt vermoed dat ergens bij de samenvloeiing van de Maas en de Niers in de Romeinse tijd een wachttoren uit de vierde eeuw gelegen was (dus niet per se ter plekke van de ruïne).⁷

Nabij de ruïne van het Gennepershuis zijn in het verleden diverse vondsten gedaan uit de Romeinse tijd, waaronder vierde-eeuwse munten,⁸ enkele bijzonder grote blokken tufsteen, dakpannen en wat scherven Romeins aardewerk. Rijksarchivaris Habets, die in 1890 de ruïne bezocht, schreef eveneens dat hij verspreid over het terrein Romeinse daktegels had aangetroffen.⁹

Opmerkelijk in dit verband is ook een vermelding uit 1672. In dat jaar werd door terugtrekkende Franse troepen de grootste toren opgeblazen, vermoedelijk de middeleeuwse donjon.¹⁰ Krift, de toenmalige pastoor van Gennep, was hiervan getuige en beschreef dat men hiermee de toren van keizer Julianus Apostata had verwoest.¹¹ Mogelijk verwees Krift naar een Romeinse inscriptie op een in de toren hergebruikte steen, maar het feit dat deze (vermoedelijke) inscriptie

hier aanwezig was, zou kunnen wijzen op een voormalig Romeins gebouw op deze locatie.

Hoewel de vondsten en de historische vermeldingen als aanwijzingen kunnen worden gezien, is er geen concreet bewijs voor een Romeinse wachttoren die later is omgebouwd tot burcht. De echte historie van het Gennepershuis begint dan ook omstreeks het jaar 1000.

Het Ganipae van Alpertus en Norbertus

Ganipae

Van een versterking bij Gennep wordt voor het eerst melding gemaakt door Alpertus van Metz (Mettensis) in zijn kroniek uit 1021 *'De diversitate temporum'*.¹² Hij beschrijft gebeurtenissen die plaatsvonden rond 1010-1012. Alpertus doet verslag van de bloedige machtsstrijd tussen de adellijke heerser Balderik en zijn tegenstander Wichman van Vreden. Behalve naar aanzien, macht en land streefden ze ook naar het ambt van prefect over het gebied tussen Nedermaas en Rijngebied.¹³ De heersende prefect wordt door Alpertus omschreven als een vadsige domkop en fysiek bijna een wrak.¹⁴ Het rijksambt had hij enkel verkregen op voorspraak van de vorige prefect, zijn vader. Wichman probeerde in de gunst te komen van de prefect. Balderik pakte het anders aan en wist koning Hendrik II zover te krijgen de prefectuur aan hem over te dragen. Vrijwel direct daarop veroverde Balderik ook nog de burcht *Ganipae*, die mogelijk werd gezien als de zetel van de prefectuur.

De burcht bij Gennep wordt door Alpertus *municiunculam* genoemd, een verkleinwoord voor 'versterking'.¹⁵ Iets verderop wordt melding gemaakt van de inname van een toren bij Gennep (*Ganipae turrim invassise*). Het ging blijkbaar niet om een grote versterking; kenmerkend voor deze burcht was kennelijk de toren.¹⁶ Ter vergelijking: elders in zijn boek beschrijft Alpertus uitgebreid de stenen ommuring van een andere burcht en de bouw van een versterking op een motte; elementen die bij Gennep niet worden genoemd. Meer is er strikt genomen niet bekend uit historische bronnen.

Norbertus

Na de verovering van *Ganipae* door Balderik laaide de strijd tussen Balderik en Wichman weer op, waarbij uiteindelijk Wichman werd vermoord. Dit riep zoveel protest op dat Balderik door Hendrik II onteigend werd en overleed in ballingschap. Wie het Gennepershuis in bezit kreeg na het strijdgewoel is onbekend. Misschien is de burcht teruggegeven aan de 'vadsige domkop', de voormalige prefect. Vanaf de late elfde eeuw woonde in ieder geval op de burcht de familie die zich 'Van Gennep' noemde. Het is onbekend of dit nakomelingen waren van Adalbert, of dat er nog een machtswisseling had plaatsgevonden.

De adellijke familie Van Gennep heeft enkele belangrijke personen voortgebracht, waaronder de heilige Norbertus van Gennep, ook Norbert van Xanten genoemd (1070/1075-1134, afb. 4).

Afb. 4. Norbertus overleed in 1134, maar zijn carrière was toen nog niet voorbij. In 1582 werd hij heilig verklaard, tevens is hij patroon en beschermer van Bohemen (Tsjechië). De schedel van Norbertus wordt bewaard in het Norbertijner Strahovklooster bij Praag. Foto uit 1934 (bron: Valbekens 1943, 95).

Dankzij Norbertus zijn relatief veel gegevens bewaard gebleven die inzicht bieden in het netwerk en de bezittingen van de familie Van Gennep. Tot de hoogste adel behoorden zij niet; soms worden ze in

dertiende-eeuwse bronnen graaf genoemd, maar of dat werkelijk zo was mag betwijfeld worden.

Aangenomen wordt dat Norbertus geboren is tussen 1070 en 1075.¹⁷ Zijn vader heette Heribert, zijn moeder Hedwig.¹⁸ Hij kreeg zijn opvoeding aan het *St. Viktor Stift* te Xanten waar hij in 1115 gewijd werd tot subdiaken. Omdat Norbertus niet de eerstgeborene was, werd door zijn familie het ambt van kanunnik voor hem verworven. Op deze manier had hij een inkomen, terwijl het wel was toegestaan om het kerkelijk ambt te verlaten, bijvoorbeeld indien zijn oudere broer zou overlijden. Vervolgens werd hij kapelaan van prins-bisschop Frederik I te Keulen en kreeg hij een vervolgoopleiding aan de kathedraalschool aldaar. Deze opleiding was voorbehouden aan proost- en bisschopskandidaten.

Norbertus verbleef een tijdlang als hofkapelaan aan het hof van keizer Hendrik V, maar wenste een meer geestelijk leven. In 1117 werd hij tot priester gewijd en probeerde hij zijn mede-kanunniken te Xanten over te halen tot een strikt naleven van de kloostergeloften. Toen dat niet lukte zonderde hij zich af in een kerk op de Fürstenberg bij Xanten, die zijn persoonlijk bezit was. Met deze kerk als centraal uitgangspunt en dankzij een grondschenking, kon hij een Benedictijner klooster stichten. De voornaamste inkomstenbron van dit klooster zou de grootschalige verkoop van natuurstenen bouw materiaal worden. Het materiaal was afkomstig van de verworven grond bij de kerk, een groot voormalig *castrum*-terrein: deze Romeinse ruïne werd een steengroeve. De stenen werden verkocht aan afnemers verspreid over Noord-Duitsland, Nederland en het Baltische gebied.¹⁹

Na een periode als rondzwerfend prediker in Frankrijk richtte Norbertus in 1120 de orde van de Premonstranzers (de Norbertijnen) op. Het duurde niet lang voordat de orde zich uitbreidde, met kloosters in onder andere Floreffe, Viviers, Cuissy, Laon, Grimbergen, Antwerpen, Tongerlo en Averbode. Maar in 1126 verliet hij onverwachts zijn succesvolle orde, en werd door de Duitse koning Lotharius III benoemd tot aartsbisschop van Magdeburg. Hij vergezelde in 1131 koning Lotharius III naar Rome. Deze was te hulp geroepen door paus Innocentius II, die een jaar tevoren tot paus was gekozen maar moest vluchten voor de tegenpaus. Na ingrijpen van Lotharius (op

advies van Norbertus) kwam Innocentius terug op de pauselijke zetel. Als dank kroonde de paus Lotharius tot keizer, waarmee Norbertus in keizerlijk gezelschap verbleef. Wat zijn uiteindelijke plannen hiermee waren is onbekend (wilde hij paus worden?). In 1134 overleed Norbertus, maar dankzij zijn bekendheid was de invloed van de familie Van Gennepe behoorlijk toegenomen.

Een leeflaag uit deze periode?

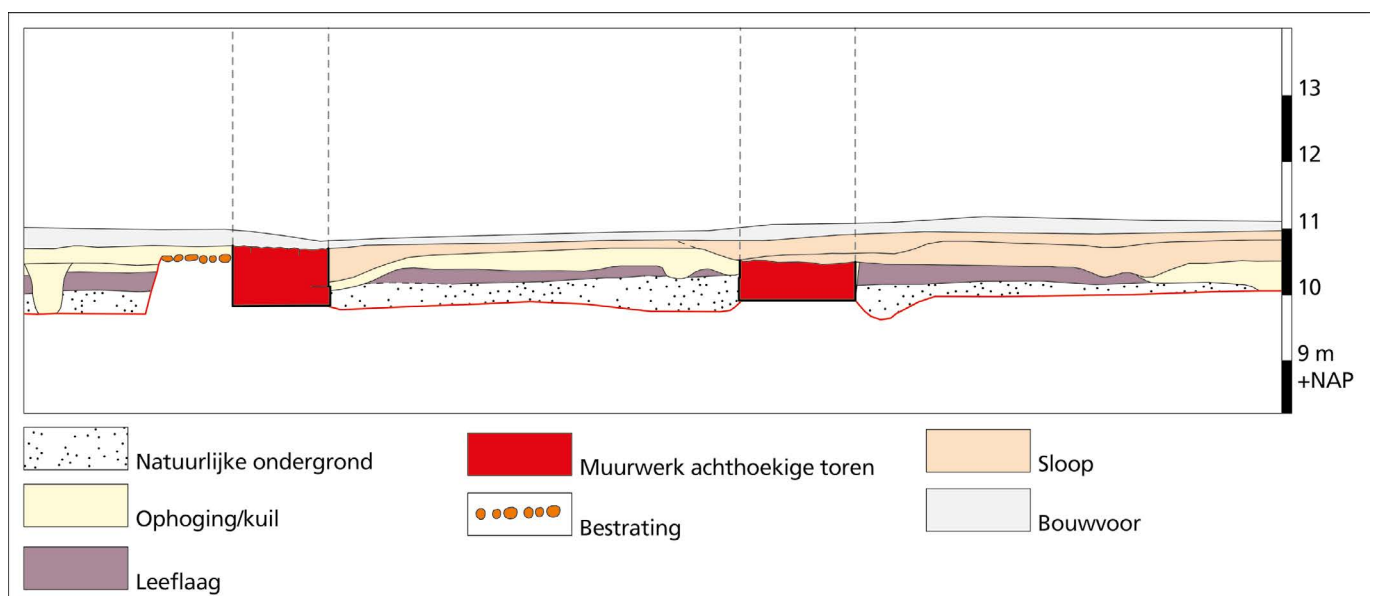
Archeologisch gezien zijn er voor de hele periode waarin Alpertus en Norbertus leefden erg weinig gegevens voorhanden. In 1997 werden bij de monding van de Niers tijdens extreem laag water enkele tientallen scherven aardewerk uit de elfde en twaalfde eeuw en een munt uit de elfde eeuw aangetroffen (afb. 5).²⁰

Ook tijdens het proefsleuvenonderzoek uit 2021 werden enkele scherven uit deze periode gevonden. Bovendien werd in één van de proefsleuven op slechts 55 centimeter beneden het tegenwoordige maaiveld een bewoningsniveau of leeflaag aangetroffen (afb. 6). De 10 centimeter dikke bruingrijze laag van kleilig zand met houtskoolspikkels kon gevolgd worden over een lengte van 13 meter. In de laag zijn twee kleine scherven Pingsdorf of Zuid-Limburgs aardewerk gevonden, met een datering tussen 900/1050 en

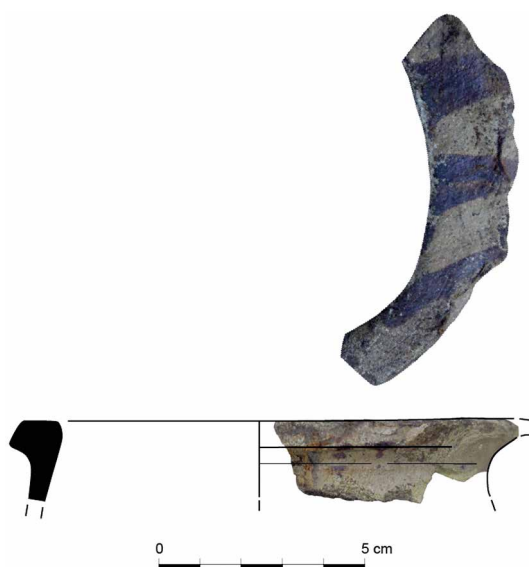
1200. Uit jongere ophogingen, aangebracht op de leeflaag, zijn nog eens 17 scherven van dit aardewerk aangetroffen, onder andere een randscherf van een Pingsdorf (tuit)pot te dateren tussen 960 en 1050 (afb. 7); mogelijk gaat het om opspit uit de leeflaag.

Afb. 5. Munt van de Utrechtse bisschop Koenraad van Zwaben (1076-1099) gevonden bij de monding van de Niers in 1996 (foto J. Wessels, Gennepe).

Afb. 6. Detail van een Z-N gericht profiel (bron: Cleijne & Mooren 2022, bijlage 10).

Afb. 7. Randscherf van een tuitpot van Pingsdorf aardewerk, gevonden tijdens het proefsleuvenonderzoek in 2021 (bron: Cleijne & Mooren 2022, 85, afb. door A. Kaneda).

Uit de leeflaag is echter ook een verkoolde haverkorrel afkomstig, die middels ¹⁴C-analyse gedateerd is tussen 1225 en 1289 en dus jonger is dan het aardewerk. Mogelijk heeft de laag tot in de dertiende eeuw gefunctioneerd, of de haverkorrel moet als intrusie beschouwd worden. Stratigrafisch kan de laag in ieder geval gedateerd worden vóór de bouw van een toren op deze locatie (hierover later meer).²¹

Met het bovenstaande wordt vanzelfsprekend niet beweerd dat de door Alpertus genoemde burcht *Ganipae* op dezelfde plek lag als nu. Het lijkt echter wel aannemelijk, en het genoemde vondstmateriaal en de leeflaag spreken dit in ieder geval niet tegen. Hoe deze mogelijke burcht er in deze periode uitzag, is echter uit het archeologisch onderzoek niet op te maken.

Een achthoekige toren

Uit historische bronnen is over het uiterlijk van de stamburcht van de familie Van Gennep tot in de veertiende eeuw niets bekend. Toch bestonden daar voorafgaand aan het archeologisch onderzoek wel vermoedens over. Zoals vermeld bezocht de rijksarchivaris Jos Habets in 1890 het Gennepershuis, toen de zuidelijke helft van de ruïneheuvel werd afgegraven om met het bouwpuin de Maasoever te versterken.

Hij noteerde: *In april 1890 toen ik deze sloping ging zien vond ik werklieden bezig de grondvesten weg te ruimen van een achthoekige toren in tufsteen, met gotische keldervensters en schietgaten.*²²

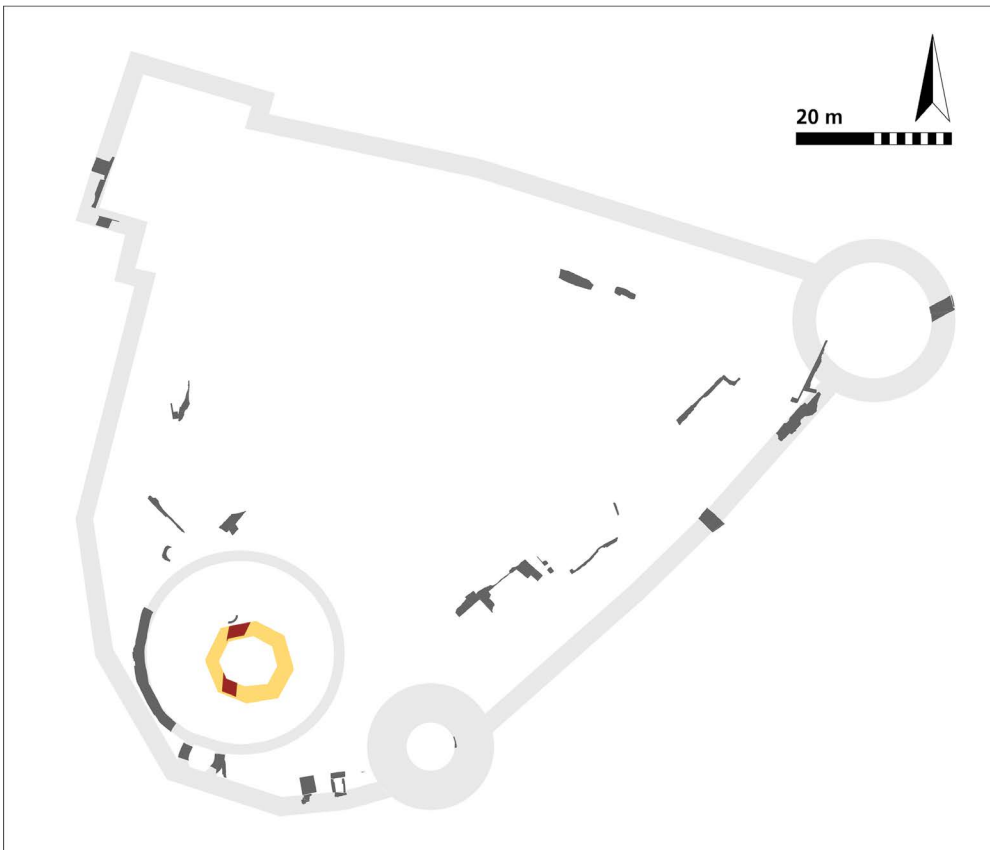
Tijdens het proefsleuvenonderzoek in 2021 werd vlak onder het tegenwoordige maaiveld natuurstenen muurwerk aangetroffen (afb. 8 t/m 10). In de relatief smalle sleuf ging het om twee muurdelen met hoeken. Aan de richting van het muurwerk en de hoeken die in beide stukken muur zijn opgenomen, is af te lezen dat het om delen van een enigszins onregelmatige achthoekige toren gaat.

Uit de reconstructie blijkt dat de langste diagonaal 11,40 meter bedraagt, gemeten aan de buitenkant, en 7,75 meter aan de binnenkant van het gebouw. De oppervlakte binnen de muren bedraagt ruim 40 m².

Voorafgaand aan de bouw is een insteek gegraven; een funderingssleuf met een breedte van 1,80 meter (de insteek snijdt door de leeflaag uit de volle middeleeuwen). In deze insteek werd het muurwerk opgemetseld; de muurdikte bedraagt 1,70-1,80 meter. De onderste 40 centimeter bestaan uit kistwerk met een vulling van kalkmortel en brokken natuursteen, hergebruikte brokken Romeins beton en kiezels. De schil is gemetseld met kalkmortel en is opgebouwd uit allerlei blokken en brokken natuursteen; zowel vulkanische tufsteen, puimsteen, daciet en basalt, sedimentaire kalktuf, zandsteen en ijzeroer en gemetamorfoseerde schisten. Ook werd een relatief groot blok van mortel met kwartskiezels waargenomen, waarvan wordt aangenomen dat het gaat om hergebruikt Romeins beton, *opus caementicium*.

Boven de onderste 40 centimeter zijn in het muuroppervlak voornamelijk blokken tufsteen verwerkt, waardoor het muuroppervlak een wat netter, regelmatiger uiterlijk heeft. Iets hoger dan het niveau waarop dit regelmatigere muurwerk begint, zal het bijbehorend maaiveld hebben gelegen, dat vermoedelijk ook is aangetroffen. Tegen de noordkant van de toren werd rond dit niveau een laag van rivierkeien aangetroffen; een mogelijke bestrating.

Met behulp van het rond de toren aangetroffen aardewerk kan enkel geconcludeerd worden dat de toren ín of ná de periode 900/1050-1200 gedateerd moet worden. Om de toren nader te kunnen dateren zijn meerdere ¹⁴C-analyses verricht. Een ¹⁴C-monster van de kalk in de mortel van de muur is geanalyseerd.

Afb. 8. De achthoekige toren. Het tijdens het proefsleuvenonderzoek gedocumenteerde muurwerk van de toren is rood gekleurd en de reconstructie geel. Ter oriëntatie is in donkergrijs het overige op de ruïne aanwezige (ook post-middeleeuwse) muurwerk aangegeven, en is in lichtgrijs een deel van dit muurwerk gereconstrueerd (bron: Cleijne & Mooren 2022).

Afb. 9. Het muurwerk van de achthoekige toren; de reconstructie van de acht binnenhoeken is met jalons uitgezet. De foto is genomen richting het noorden (bron: Cleijne & Mooren 2022).

Afb. 10. Detail van het muurwerk van de achthoekige toren; de binnenzijde van de toren bevindt zich aan de linkerkant. De foto is genomen richting het zuidwesten (bron: Cleijne & Mooren 2022).

De mortel lijkt op basis van deze analyse te dateren in de periode tussen 1412 en 1448;²³ veel later dan op basis van het bovenstaande zou worden verwacht. Het is waarschijnlijk dat een herstelling van het voegwerk is gedateerd.

In (hetzelfde!) mortelmonster werd een brokje houtskool aangetroffen, dat vervolgens middels ¹⁴C-analyse is gedateerd. Hieruit kwam een datering tussen 995 en 1158.²⁴ Op basis van beide monsters is het dan ook niet mogelijk de toren nauwkeuriger te dateren dan ná 995 en vóór 1448.

Dan kan nog de al eerder beschreven graankorrel uit de oudere leeflaag worden genoemd met een datering tussen 1225 en 1289. De insteek van de toren is jonger dan de leeflaag, waarmee de graankorrel aan zou tonen dat de toren ná 1225 dateert. Maar van de haverkorrel is al gezegd dat het mogelijk gaat om intrusie.

De typologische kenmerken van de toren geven mogelijk betere aanwijzingen voor een datering. De aanleg van veelhoekige torens op burchtterreinen

in Nederland wordt door Janssen gedateerd tussen 1150 en 1200.²⁵ De vraag is echter of de familie Van Gennep niet veel meer georiënteerd was op het Duitse grondgebied. Door Later wordt de aanleg van veelhoekige torens op burchtterreinen in Duitsland gedateerd tussen 1075 en 1275.²⁶ Het gebruik van tufsteen wijst in de regio Gennep op een datering in de periode 1150-1225.²⁷ Het gebruik van tufsteen als bekleding van een vulmuur (kistwerk) is in deze regio tot op heden echter alleen bekend uit de periode 1150-1200.²⁸ Verder kan nog worden vermeld dat het ontbreken van baksteen op een datering vóór omstreeks 1200 zou kunnen wijzen. Op basis van deze kenmerken zou de datering uiteen kunnen lopen van 1075/1150 tot 1200/1275 (*educated guess*: 1150-1200/1225).²⁹

Het geheel aan genoemde dateringen levert dus bepaald geen eenduidig beeld op. Het is dan ook zeker wenselijk om tijdens eventuele toekomstige graafwerkzaamheden in en rond de toren meer daterend materiaal te verzamelen.

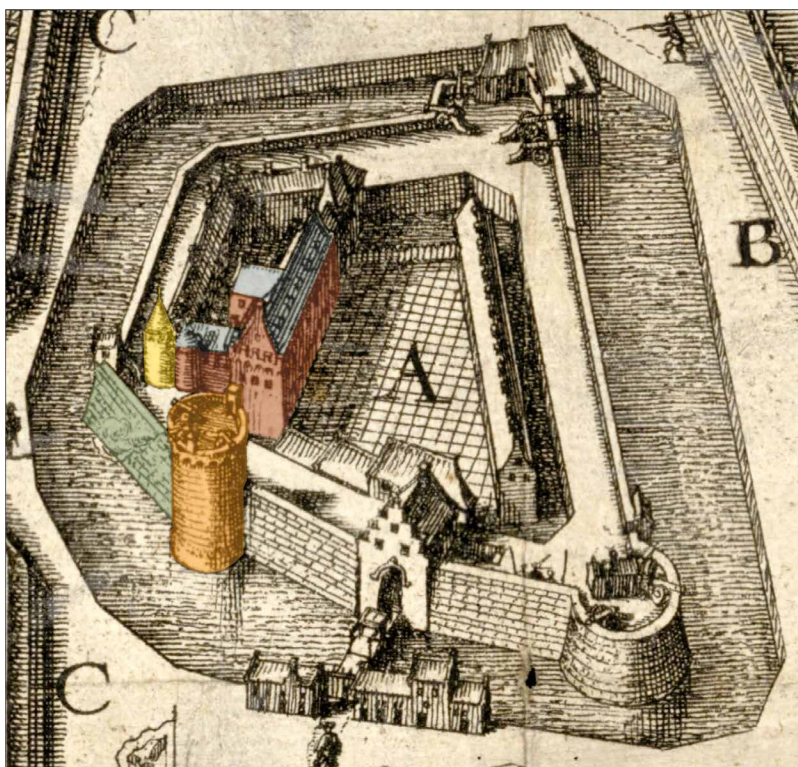
Bouwmateriaal

Het bouwmateriaal van de achthoekige toren is gezien de variatie in de afmetingen van de blokken naar alle waarschijnlijkheid grotendeels afkomstig van één of meerdere Romeinse ruïnes, waarbij moet worden opgemerkt dat het kan gaan om her-hergebruik; het materiaal kan bijvoorbeeld afkomstig zijn van oudere bebouwing op de burcht. Als het gaat om 'vers' aangevoerd Romeins bouwmateriaal, dan waren in de omgeving van de burcht meerdere Romeinse ruïnes te vinden die als groeve kunnen zijn gebruikt. Bij Plasmolen bijvoorbeeld, aan de rand van het Rijkswoud en op slechts 3 kilometer afstand van de burcht, lag een van de grootste villa's van Nederland. Niet alleen de korte(re) afstand maakt dit een voor de hand liggende kandidaat als groeve, maar ook het gegeven dat de familie Van Gennep rechten bezat in het Rijkswoud.³⁰ Daarnaast waren in het gebied tussen Rijn en Maas diverse ruïnes van Romeinse versterkingen en steden gelegen, die in de middeleeuwen, zeker vanaf het eind van de twaalfde eeuw, volop werden gebruikt als bouwgroeve.³¹ Aan de westzijde van de Maas, op hemelsbreed 5 kilometer afstand van het Gennepershuis, bevonden zich bijvoorbeeld de ruïnes van een vierde-eeuwse versterking met brug, te Cuijk. Op 15 kilometer afstand bevonden zich de restanten van de voormalige Romeinse stad Nijmegen. Op een wat grotere afstand, circa 36 kilometer, lag Xanten met het door Norbertus gestichte klooster op de Fürstenberg. Dit klooster was groothandelaar in Romeins puin.³²

Hoe zag de burcht er uit ten tijde van de achthoekige toren?

Te verwachten is dat rond de achthoekige toren een ommuring of palissade lag en een gracht. Ook kunnen rond de toren bijgebouwen hebben gestaan.

De toren maakte nóóit deel uit van een motte. Zoals beschreven gaat al ongeveer 40-60 centimeter boven de aanlegdiepte het muurwerk over in zichtwerk en lag hier een (mogelijk) bestratingsniveau (afb. 6). De toren had dan ook oorspronkelijk géén kelder. Dat Habets in 1890 melding maakte van

Afb. 11. De achthoekige toren (geel ingekleurd) kan mogelijk herkend worden op een kaart in vogelvluchtperspectief uit 1636 door G. van Gutschoven, al moet er dan wel van uit worden gegaan dat de toren hier dan (voor het gemak?) rond is weergegeven.

Ook enkele later in het artikel ter sprake komende onderdelen van de burcht zijn aangegeven: de donjon is oranje gekleurd, de zaalbouw rood-blauw en de deels opgegraven schildmuur groen. Het noorden ligt rechts (bron: Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel, collectie: Verbouwe nr. 436, bewerking auteurs).

'gotische keldervensters' is achteraf makkelijk te verklaren. Het burchtterrein is enkele eeuwen later, vermoedelijk in de zestiende en/of zeventiende eeuw, fors opgehoogd. De begane grond van de toren is daarbij kelder geworden. Toen de werkers in 1890 de ruïneheuvel afgroeven, kwam de onderste verdieping van de toren met vensters en schietgaten weer aan het licht.

Misschien kan de toren herkend worden in een inventarisatielijst van het Gennepershuis uit 1435. Hier worden drie torens bij de burcht genoemd; de 'nye taern', de 'Schaerdenbergse toern' en de 'grawe toern'.³³ Het Middelnederlandse woord *grawe* wordt

meestal vertaald als 'grauwe'.³⁴ Gezien de donkere, grijze kleur van tufsteen en de hoge ouderdom van de toren, is het mogelijk dat de benaming *grawe* toren betrekking heeft op de achthoekige toren. Volgens de inventarislijst bestond de indeling van de *grawe* toren in 1435 uit een vertrek op de begane grond met daarboven nog twee verdiepingen.³⁵

De toren is vermoedelijk ook te herkennen op een drietal afbeeldingen van de burcht uit de zeventiende eeuw. Op een afbeeldingen uit 1636 bezit de toren nog een spits dak (afb. 11). Op een prent gemaakt tijdens een beleg van het Gennepershuis in 1641 is dat dak verdwenen; de toren ligt dan in puin (afb. 17).

Veelhoekige torens

Verreweg de meeste torens als onderdeel van een burcht waren vierkant of rechthoekig. In heel Europa komen echter ook veelhoekige torens voor, te dateren vanaf het derde kwart van de elfde eeuw tot in de vroege veertiende eeuw.³⁶ In de late elfde en twaalfde eeuw waren dit voor zover bekend overal relatief zeldzame bouwvormen, maar vanaf de late twaalfde en in de dertiende eeuw werden vaker veelhoekige torens aangelegd.

Toch zijn in de nabijheid van het Gennepershuis slechts weinig voorbeelden bekend van veelhoekige torens. In Valkenburg (Zuid-Limburg) is een zestienhoekige toren van mergel opgegraven met een buitendiagonaal van 16 meter en een muurdikte van 2 meter. Deze toren werd in het verleden op basis van historische overwegingen gedateerd rond 1160/1170, maar recent onderzoek toonde aan dat een oudere

datering kort na 1022 ook mogelijk is.³⁷ Rond 1200 werd deze zestienhoekige toren vervangen door een tienhoekige toren met een buitendiagonaal van circa 10 meter, eveneens van mergel.³⁸

In Heusden werd kort na 1202 een natuurstenen achthoekige toren gebouwd met een diagonaal van 8 meter³⁹ (de datering is gebaseerd op historische gegevens). Aan het kasteel werd in de dertiende eeuw⁴⁰ of rond 1340⁴¹ een veel grotere achthoekige toren van baksteen toegevoegd, omgeven door een eigen gracht. Tot slot is een veelhoekige toren bij Altena bekend van historische afbeeldingen; de locatie en datering zijn echter onbekend.⁴²

Een ringburcht

Ten zuiden en zuidwesten van de achthoekige toren werd tijdens het proefsleuvenonderzoek van 2021 over een lengte van 17 meter een deel van een bakstenen ringmuur aangetroffen (baksteenformaten 25,5-27 x 12,5-13,5 x 5,7-6,7 cm) en een deel van een hoefijzervormige bakstenen muurtoren (baksteenformaten 27,5(n1) x 12,5-13,5 x 5,5-6,8 cm), beide met een muurdikte van 1,30 meter (afb. 12 en 13).

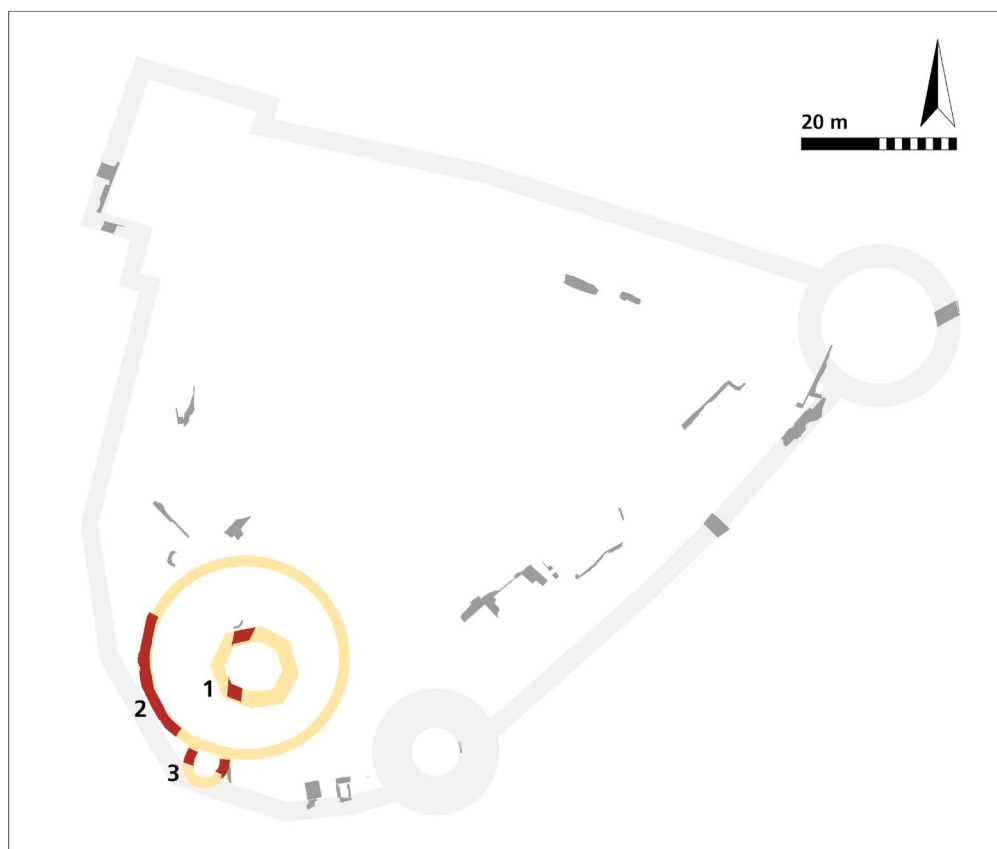
Over het vrijgelegde deel van de ringmuur past een cirkel met een diagonaal van 27 meter (buitenmaat),

maar het is onbekend of de muur wel helemaal rond liep. Overige bebouwing binnen de ringmuur kan elders voor een onregelmatigere vorm hebben gezorgd, maar als de muur wel helemaal rond liep, dan had de burcht na aanleg van de ringmuur een oppervlak van ruim 440 m². De muur is tijdens het functioneren of tijdens de sloop sterk beschadigd, want hij is op meerdere locaties gescheurd en helt richting het zuidwesten, waar waarschijnlijk een gracht zal hebben gelegen.

Het gaat om de fundering en het is onbekend hoe het opgaande werk van de ringmuur eruitzag.

Afb. 12. De achthoekige toren (nr. 1) en de ringmuur (nr. 2) met muurtoren (nr. 3). Het tijdens het proefsleuvenonderzoek gedocumenteerde muurwerk is rood gekleurd en de reconstructie geel.

Ter oriëntatie is in donkergrijs het overige op de ruïne aanwezige, (ook post-middeleeuwse) muurwerk aangegeven en is een deel van dit muurwerk in lichtgrijs gereconstrueerd (bron: Cleijne & Mooren 2022).

Afb. 13. Bovenaanzicht van het in de proefsleuven vrijgelegde muurwerk van de achthoekige toren, de ringmuur en de muurtoren, aangevuld met een transparant rood vlak. Het noorden ligt linksonder (bron: drone-opname door P. Mengelberg, bewerking auteurs).

Vermeld kan worden dat de muurdikte van 1,30 meter op het bewaard gebleven niveau te beperkt is om (op een hoger niveau) een weergang te verwachten. Het lijkt waarschijnlijker dat er een uitgebouwde houten weergang aanwezig was.

De breedte van de uitgebouwde muurtoren bedraagt 5,55 meter gemeten aan de buitenkant en 2,95 meter aan de binnenkant. De toren stak vermoedelijk 3,75 meter uit de ringmuur (buitenmaat). Omdat het gereconstrueerde vervolg van de ringmuur precies bij de muurtoren uitkomt, wordt er hier van uitgegaan dat deze muurtoren gelijktijdig met de ringmuur is aangelegd of in ieder geval gelijktijdig met de ringmuur heeft gefunctioneerd (ook de overeenkomende muurdiktes pleiten hiervoor).

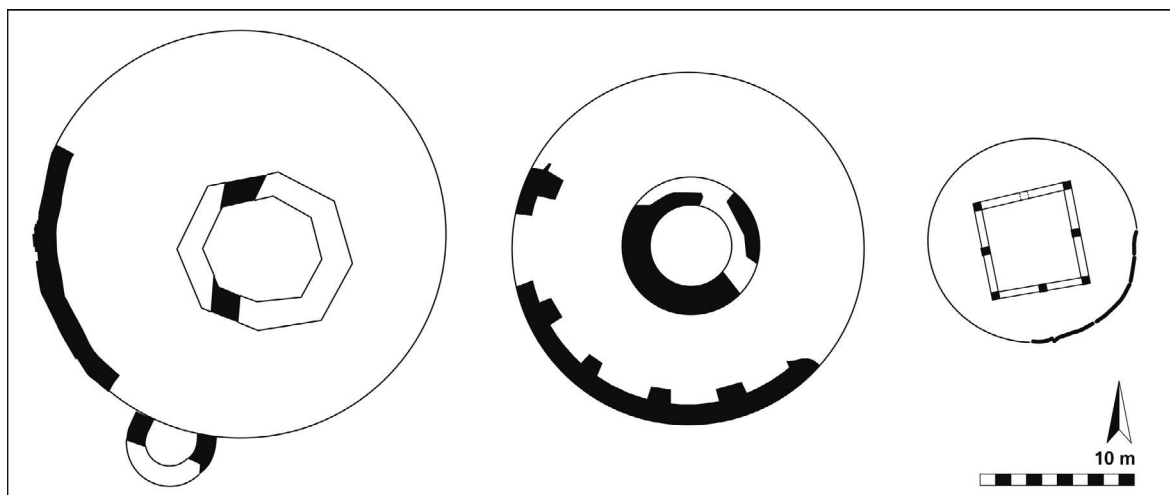
De ringmuur kan op basis van de archeologische gegevens niet gedateerd worden. De baksteenformaten kennen nogal wat variatie, met strekken van 25,5 tot 27 centimeter en diktes van 5,5 tot 6,8 centimeter. Hierdoor zou aan een datering in de veertiende eeuw gedacht kunnen worden, hetgeen erg laat is voor de aanleg van een ringmuur: typologisch worden ronde burchten doorgaans in de eerste helft van de dertiende eeuw gedateerd.⁴³ De aanwezigheid van de muurtoren wijst mogelijk eerder op een datering in de periode 1275-1300, zeker indien er sprake zou blijken te zijn van meerdere muurtorens.⁴⁴

Vergelijkbare burchten, met ronde ringmuren, worden door Janssen typologisch in de dertiende eeuw gedateerd.⁴⁵ In Geysteren, hemelsbreed 18 kilometer ten zuiden van het Genneperhuis, bevindt zich een natuurstenen burcht met een ronde ringmuur, waarbinnen een ronde toren stond; deze burcht wordt typologisch omstreeks 1200 gedateerd (vondstmateriaal is niet verzameld).⁴⁶ Bovendien zal hierna worden besproken dat de ringmuur mogelijk al in de veertiende eeuw weer is afgebroken. De ringmuur van het Genneperhuis zal gezien het gebruik van baksteen in ieder geval van ná 1225 dateren.

Dit maakt het in theorie mogelijk dat de bouw van de ringmuur gelijktijdig met de bouw van de achthoekige toren⁴⁷ heeft plaatsgevonden. De verschillen in opbouw en materiaalgebruik maken dit echter niet heel erg waarschijnlijk. Hoewel het niet te bewijzen is, lijkt het aannemelijk dat de ringmuur een latere toevoeging is. Wel kan gesteld worden dat de achthoekige toren en de ringmuur een tijdlang tegelijk hebben bestaan; de toren is op verschillende zeventiende-eeuwse prenten afgebeeld.

Context en status

In de regio is een klein aantal vergelijkbare ronde burchten bekend met daarbinnen een centrale hoofdtoren (afb. 14). Een qua vorm en afmetingen zeer goed vergelijkbare burcht bevond zich zoals vermeld in Geysteren. Deze burcht had een natuurstenen ringmuur met steunberen voor weergangsbogen en een diameter van omstreeks 23 meter, de oppervlakte binnen de muren bedroeg 415 m². Hier binnen stond een eveneens ronde natuurstenen toren met een diameter van 10 meter (buitenmaat). Misschien minder goed vergelijkbaar vanwege het standsverschil, maar daardoor juist interessant, is de burcht van Groesbeek,⁴⁸ waar in 1264 een vierkante houten woontoren werd gebouwd met afmetingen van 6,2 x 6,2 meter. De vierkante toren was omgeven door een ronde houten palissade met een diameter van 13 meter, wat een gebruiksoppervlak geeft van 132 m². De familie van Groesbeek werd in de dertiende eeuw gerekend tot dienstadel, iets wat misschien weerspiegeld wordt in het materiaalgebruik, maar ook de geringere omvang.

Afb. 14. Links de toren en ringmuur van het Gennepershuis, in het midden Geysteren en rechts Groesbeek (bron: Cleijne & Mooren 2022; Janssen 1996, 49; Gruben, Mooren & Peters 2009, 197; bewerking auteurs).

Sloop

Hoewel harde gegevens ontbreken, is het mogelijk dat de ringmuur en de muurtoren grotendeels zijn gesloopt toen een nieuwe ommuring werd aangelegd. In de laag die op het afgebroken of vernielde muurwerk van de ringmuur werd aangetroffen, bevond zich veel vondstmateriaal met een datering in de periode 1325-1375 of rond 1350, dat vermoedelijk de periode van de sloop of vernieling aangeeft. Het gaat vooral om fragmenten van steengoed kannen en bekers (Siegburg), om scherven van Elmpter aardewerk en om fragmenten van een kan en grape uit het Maasland. In de navolgende paragraaf wordt nader ingegaan op mogelijke gebeurtenissen die de aanleiding tot de sloop of vernieling en de opvolgende nieuwbouw kunnen zijn geweest, in het kader van de verdere geschiedenis van de familie.

Terug naar de familie van Gennep

Wie hebben er in de ringburcht geleefd? Uit de dertiende en veertiende eeuw zijn diverse oorkonden bekend gerelateerd aan de familie Van Gennep. Tot omstreeks 1250 had de familie de heerlijkheid en de burcht in eigen bezit. De familie bezat leengoederen in onder meer Gennep, Milsbeek, Heijen, Oeffelt, Hommersum, Aijen, en delen van het Rijkswoud.⁴⁹ Van oudsher hadden ze daarnaast ook bezittingen in

Xanten en omgeving. Echter, omstreeks 1281 werden burcht en heerlijkheid in leen gehouden van de graven van Gelre.⁵⁰ Dit zou zo blijven tot omstreeks 1356.

De oudste zoon erfde vanzelfsprekend burcht en heerlijkheid, overige kinderen kozen vaak voor een kerkelijke loopbaan, en dan opvallend vaak in het bisdom Keulen.⁵¹ Zij worden genoemd als kanunnik, abdis, pastoor, proost, domheer, en een enkeling was zelfs verbonden aan de pauselijke curie te Avignon. Veel leden stapelden als het ware de kerkambten (met bijbehorende inkomsten) op. Zo was Jutta van Gennep omstreeks 1275 abdis van het klooster Graefenthal (halverwege Goch en Gennep).⁵² Dit klooster is bekend als begraafplaats voor de graven, gravinnen en hertogen van Gelre.

De meest succesvolle was Willem van Gennep, in het najaar van 1349 aangesteld als bisschop van Keulen. Willem is met name bekend door zijn bestuurlijke en (niet geringe) financiële capaciteiten, waarmee hij niet alleen het ambt wist te verkrijgen, tevens loste hij binnen enkele jaren de geldproblemen van het bisdom Keulen op. Hij trad aan in 1349, het pestjaar, enkele maanden na een pogrom, waarbij de joden van Keulen de schuld kregen van de epidemie. Willem van Gennep veroordeelde weliswaar de pogrom, maar (nogal kenmerkend) legde ook beslag op de onroerende goederen van de slachtoffers. Het vermoeden bestaat dat hij enige tijd plaatsvervangend heer van Gennep was, als interim voor zijn minderjarige neef Jan II. Dat hij het goed voor had met zijn neef,

blijkt uit de huwelijkschenking van een jaarrente van 1000 gouden schilden. Bij de keizer wist hij in 1356 het recht op een Maastol te regelen.⁵³ Deze tol zou voor veel inkomsten zorgen in de eeuwen daarna. Ook wist hij bij de keizer te bewerkstelligen dat Gennep een rijksheerlijkheid werd; Gelre werd daarmee buitenspel gezet als leenheer. Na de dood van Willem van Gennep moest de hertog van Gelre overigens weer snel als leenheer erkend worden. Onbekend is hoe dit keizerlijk besluit kon worden teruggedraaid.

Een broer van Willem, Otto van Gennep, bekleedde eveneens een hoog kerkelijk ambt. Otto was abt van het klooster St. Maximin bij Trier.⁵⁴ Katharina van Gennep, de zus van Otto en Willem, was abdis van St. Quirinus te Neuss.⁵⁵

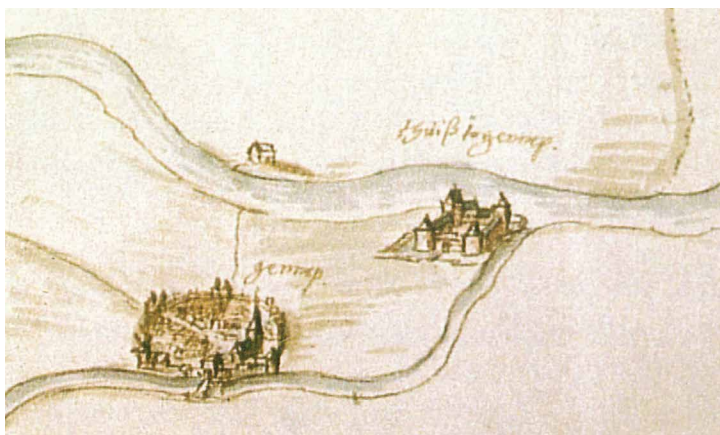
Kort na het midden van de veertiende eeuw ontstond een probleem met de erfopvolging. Het laatste echtpaar van Gennep had namelijk geen mannelijke nakomelingen maar wel twee dochters. De dochters zouden in 1365 een gelijk deel van de heerlijkheid erven, wat de nodige belangstelling trok van geldbeluste adel. Dochter Johanna van Gennep trouwde in 1366 met Reinoud I van Brederode. Reinoud I was betrokken bij de machtsstrijd om de hertogstitel van Gelre en dit leidde tot twee belegeringen van het Gennepershuis. Onder leiding van de hertog van Gulik werd de burcht in de winter van 1378-1379 gedurende vijf maanden belegerd, en opnieuw in 1384.⁵⁶ Beide keren moest Reinoud I van Brederode zich overgeven.

Hierboven werd al gesteld dat op basis van vondstmateriaal de sloop of vernieling van de ringmuur in de periode 1325-1375 kan worden gedateerd. Maar misschien ligt de werkelijke datum net iets later

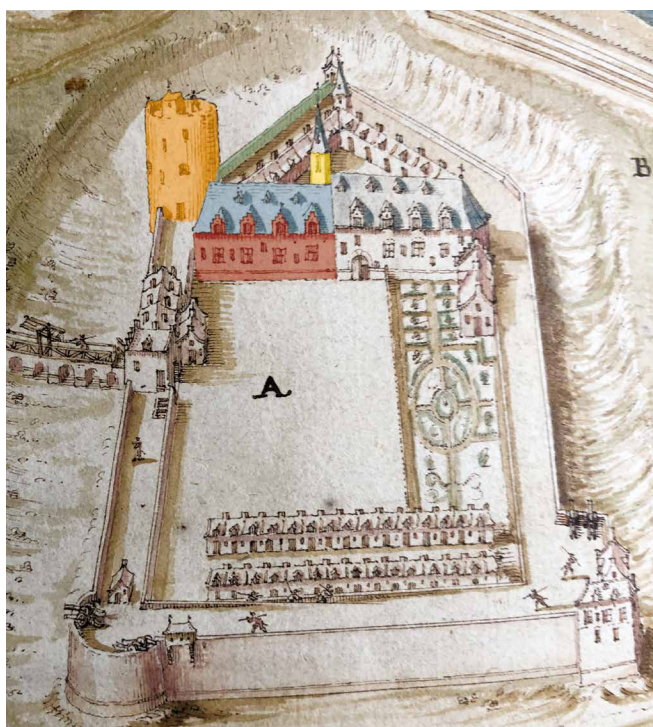
en waren de belegeringen van 1378-1379 en 1384 de oorzaak. Hierna heeft nieuwbouw plaatsgevonden.

Bouwactiviteiten omstreeks 1400

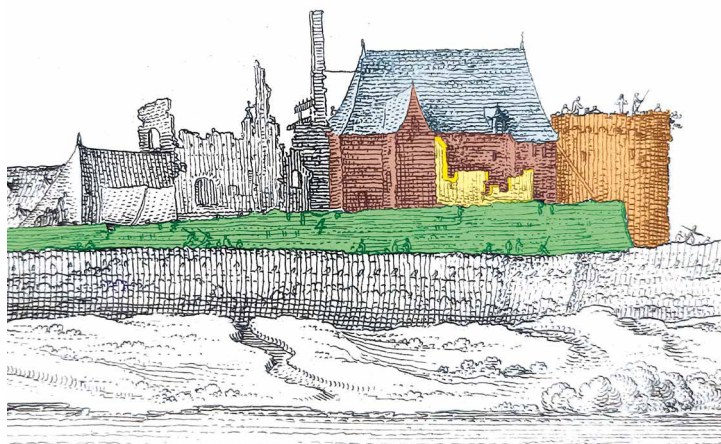
Rond 1390 trouwde de tweede dochter Margaretha van Gennep met Jan I van Loon, heer van Heinsberg. Dit echtpaar liet een kasteel bouwen in de stad Gennep met de naam Lonesteyn.⁵⁷ Deze burcht heeft er niet lang gestaan.⁵⁸ In 1412 werd tussen de families Van Loon en Van Brederode overeengekomen dat Lonesteyn zou worden afgebroken; het vrijkomende bouw materiaal zou worden gebruikt om het Gennepershuis 'te volbouwen'.⁵⁹ De familie van Loon zou eveneens zorgen voor de levering van acht ovenladingen nieuwe bakstenen voor het Gennepershuis. Volgens een schatting zijn dit circa 750.000 bakstenen,⁶⁰ ofwel genoeg bakstenen voor serieuze bouwvolumes. Uit 1416 is een overeenkomst bewaard gebleven waaruit blijkt dat de familie van Loon ook de kosten op zich nam voor het graven van een 'gracht omme dat huse'.⁶¹ Uit voorgenoemde bronnen blijkt duidelijk dat de burcht rond 1412-1419 werd uitgebreid en/of fors verbouwd. Ondanks de forse investeringen gedaan door de families Van Brederode en Van Loon, werden in de periode 1424-1442 de heerlijkheid Gennep en het Gennepershuis in fasen verpand en verkocht aan de hertog van Kleef. De reden daarvoor had ongetwijfeld met geldzorgen van doen. Gesteld kan worden dat na de sloop of vernieling van de ringburcht het Gennepershuis tot een grote 'klassieke' burcht werd uitgebouwd.

Afb. 15. De oudste bekende afbeelding van het Gennepershuis, op een tekening uit omstreeks 1560. Het Gennepershuis ligt rechts, de stad Gennep linksonder, het noorden ligt rechtsonder (bron: Nordrhein Westfälisches Staatsarchiv Münster, Depositum von Romberg, collectie Herrschaft Heijen, inv.nr. V).

Afb. 16. De burcht op een tekening uit 1635, weergegeven vanuit het noorden. De achthoekige toren is mogelijk te herkennen in het geel gekleurde muurwerk. De donjon is oranje gekleurd, de zaalbouw rood-blauw, en de deels opgegraven schildmuur groen (bron: Torino, Archivio di Stato, sezione Corte, Biblioteca antica, J. b. III).

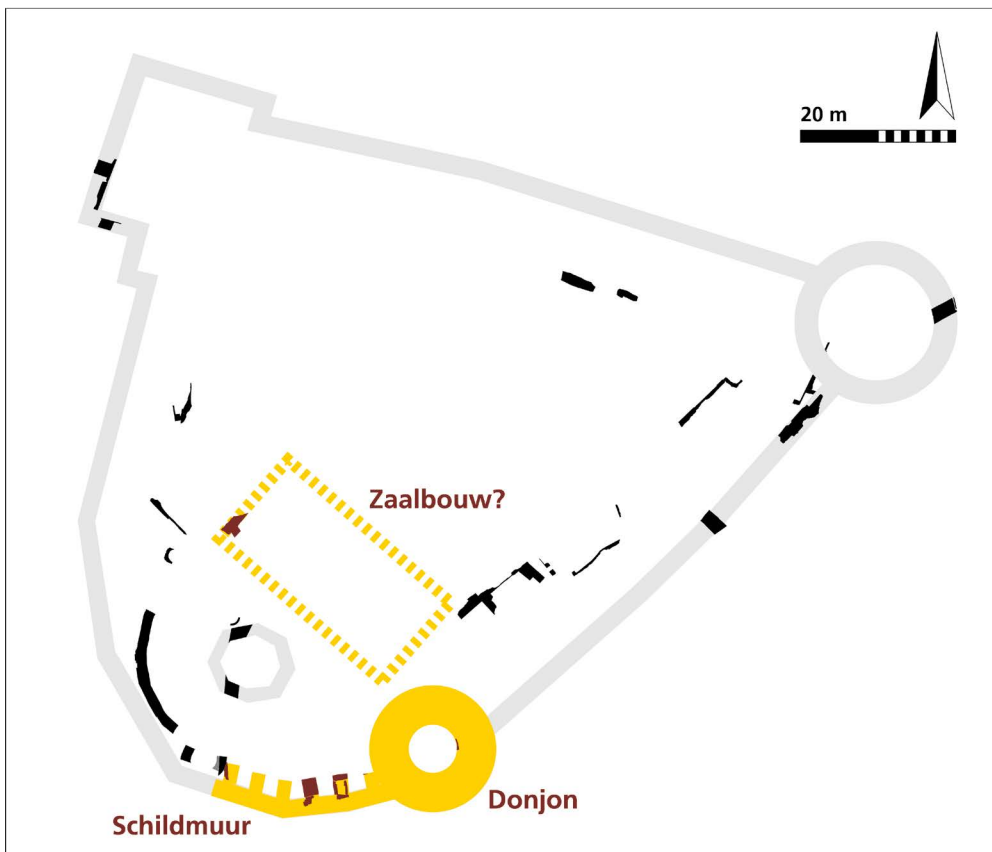
Afb. 17. Uitsnede van een prent door Claes Jansz. Visscher uit 1641, na de belegering. Een restant van de achthoekige toren is mogelijk te herkennen in het geel gekleurde muurwerk. De donjon is oranje gekleurd, de zaalbouw rood-blauw, en de schildmuur groen (bron: Collectie Rijksmuseum, RP-P-OB-81.494, bewerking auteurs).

Tijdens het proefsleuvenonderzoek werd op verschillende locaties muurwerk aangetroffen dat vooral geduid kon worden dankzij een vergelijking met prenten en tekeningen van de burcht. Het gaat om een deel van de donjon, een mogelijk deel van de zaal en delen van de schildmuur. Omdat de duiding zo sterk rust op de historische afbeeldingen, worden deze hierna eerst besproken, waarna de opgravingsresultaten aan bod komen (afb. 11 en 15 t/m 18).

Afbeeldingen van het Gennepershuis uit de veertiende en vijftiende eeuw zijn er helaas niet. De oudste afbeelding stamt uit omstreeks 1560 (afb. 15). De stad

Gennep is eenvoudig, maar treffend weergegeven wat betreft het stratenpatroon en de locatie en oriëntatie van de kerk. De kaartmaker lijkt de stad daadwerkelijk gezien te hebben, en hetzelfde kan daarom opgaan voor de burcht. De burcht is weergegeven met een vierkante ommuring met torens op de hoeken. De vierkante vorm zou vereenvoudigd kunnen zijn weergegeven; op alle jongere kaarten is de omtrek van de burcht namelijk onregelmatig.

Op de tekening in vogelvluchtperspectief uit 1636 (afb. 11) is de bedoelde onregelmatige vorm te zien, maar ook op andere zeventiende-eeuwse tekeningen

Afb. 18. De donjon, ringmuur en zaalbouw. Het tijdens het proefsleuvenonderzoek gedocumenteerde muurwerk is rood gekleurd en de reconstructie geel (de reconstructie van de zaalbouw is vooral bedoeld om een beeld te kunnen vormen van de mogelijke ligging). Ter oriëntatie is in donkergrijs het overige op de ruïne aanwezige (ook post-middeleeuwse) muurwerk aangegeven en is een deel van dit muurwerk in lichtgrijs gereconstrueerd (bron: Cleijne & Mooren 2022).

en prenten (afb. 2, 16 en 17). Wat niet duidelijk is, is hoe groot de burcht was in de veertiende en vijftiende eeuw. Het is mogelijk dat de burcht kleiner was dan de ommuring op de zeventiende-eeuwse afbeeldingen en het is waarschijnlijk dat de burcht in de veertiende en vijftiende eeuw uit een hoofd- en voorburcht bestond. Op de al eerder getoonde plattegrond uit Stockholm is binnen de burcht nog een gracht afgebeeld die dit mogelijk aangeeft (afb. 2).

Wel kunnen op de afbeeldingen telkens dezelfde bouwwerken herkend worden. Op afbeelding 11, 16 en 17 zijn deze gebouwen met dezelfde kleuren aangegeven; de donjon, de zaalbouw en een deel van de schildmuur (en waar van toepassing is ook de achthoekige toren aangegeven). Van deze elementen zijn tijdens het proefsleuvenonderzoek (waarschijnlijk) delen teruggevonden.

De donjon

Een indrukwekkende vondst is het restant van de donjon. In het zuidoosten van de burchtruïne werd

meters diep, onder een enorm pakket van gebroken bakstenen, een klein gedeelte van een rondlopende muur aangetroffen (baksteenformaten 27-28 x 13,1-13,6 x 5,5-6,5 cm, afb. 18 en 19). Van de muur is slechts één afgewerkte zijde gezien, die aangeeft dat het om de binnenkant van een gebouw moet gaan. Gezien de diepte beneden het maaiveld moet het gaan om de kelderverdieping. Het opgegraven stuk muur loopt niet helemaal regelmatig rond, maar een cirkel met een diagonaal van ongeveer 6 meter lijkt er het best op te passen. De muurdikte en daarmee de buitenmaat van de donjon zijn niet vastgesteld. Maar afgaande op begrenzing van het zojuist al genoemde puin kan nagegaan worden waar de buitenkant van de muur zich ongeveer bevond. Dit levert een cirkel op met een diameter van 13,40 meter en vervolgens een muurdikte van 3,70 meter. Het gaat dan om de muurdikte op kelderniveau; de muurdikte zal op iedere hoger gelegen verdieping minder zijn. In dit scenario had de kelder een vloeroppervlak van 30 m². De rondlopende keldermuur, de omvang van de kelderruimte en de locatie waar de muur zich bevindt

Afb. 19. De binnenzijde van de donjon. Foto genomen richting het zuidoosten (bron: Cleijne & Mooren 2022).

geven aan dat het moet gaan om de donjon die zo vaak op de historische afbeeldingen staat weergegeven.

Bij het muurwerk is géén vondstmateriaal voorhanden waarmee het muurwerk gedateerd kan worden. De muurdikte van de donjon wijst echter op een datering in de tweede helft van de veertiende eeuw, een periode waarin geprobeerd werd met steeds dikkere muren het krachtiger wordende vuurgeschut te weren, terwijl rond 1400 werd ingezien dat dit geen oplossing was.⁶² Ook het uiterlijk van de donjon, zoals bekend van afbeeldingen wijst op een veertiende-eeuwse datering. Op diverse aanzichten wordt deze donjon weergegeven als een ronde toren met plat dak, en met boogfriezen aan de kroonlijst. Boogfriezen komen in het graafschap Gelre vooral aan het einde van de veertiende en de hele vijftiende eeuw voor.

In 1672 werd het Gennepershuis door Franse troepen zonder enige gevechtshandelingen ingenomen.⁶³ De vesting werd in de daaropvolgende maanden

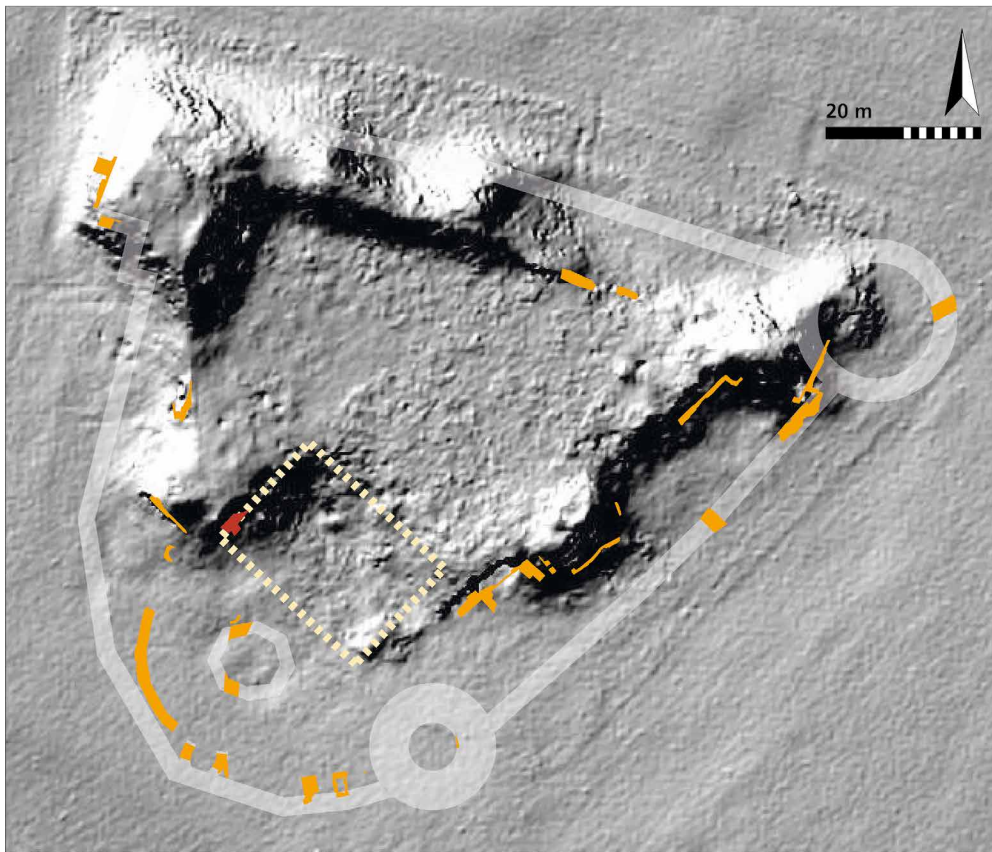
ontmanteld en de burcht, met name de donjon, werd opgeblazen. In 1710 kwam het Franse leger nog een keer terug, waarbij nog resterende delen van de burcht werden opgeblazen. Gezien de enorme hoeveelheid puin is er niet bezuinigd op explosieven.

De zaalbouw

Muurwerk dat mogelijk deel uitmaakte van de zaalbouw werd aangetroffen aan de westzijde van de ruïne (baksteenformaten – x 13-14,4 x 5,8-6,7 cm, afb. 18 en 20). Deze muur met een dikte van 2,05 meter, lijkt wat locatie en richting (zuidwest-noordoost) betreft de noordzijde van de zaalbouw. Als het muurwerk wordt geprojecteerd op een uitsnede uit het Actueel Hoogtebestand Nederland, dan lijkt zelfs de gehele zaalbouw te herkennen in een laagte op de burcht (afb. 21).

Afb. 20. De muur die waarschijnlijk deel uitmaakte van de zaalbouw. Foto richting het noorden (bron Cleijne & Mooren 2022).

Afb. 21. De zaalbouw zoals aangegeven op afb. 21, geprojecteerd op een uitsnede uit het AHN. Het tijdens het proefsleuvenonderzoek gedocumenteerde muurwerk is rood gekleurd en de reconstructie geel (de reconstructie van de zaalbouw is vooral bedoeld om een beeld te kunnen vormen van de mogelijke ligging). Ter oriëntatie is in oranje het overige op de ruïne aanwezige (ook post-middeleeuwse) muurwerk aangegeven en is een deel van dit muurwerk in lichtgrijs gereconstrueerd (bron: www.AHN.nl, bewerking auteurs).

De schildmuur

Aan de zuidkant van het burchterrein is muurwerk aangetroffen, waarvan wordt vermoed dat het gaat om restanten van de laatmiddeleeuwse schildmuur en vier steunberen (afb. 18 en 22). De schildmuur heeft een dikte van minimaal 1,10 meter (baksteenformaten 26-27 x 12,5-13,5 x 5,5-6,5 cm). Eén compleet vrijgelegde steunbeer stak 1,85 meter uit de schildmuur en heeft een breedte van 1,25 meter. Het muurwerk van de steunberen lijkt niet in verband te zijn gemetseld met de schildmuur (baksteenformaten 26-28 x 12,6-14 x 5,5-6,5 cm). Mogelijk vormen ze een restant van een secundair aangelegde weergang en droegen ze de weergangsbogen. Een van de drie steunberen is 'hol'. Misschien gaat het hier om kistwerk of bevond zich hierin een stortkoker naar de gracht.

Er is geen vondstmateriaal voorhanden om te helpen bij het dateren van de hierboven beschreven schildmuur en het gaat te ver om met relatief weinig en moeilijk te duiden muurwerk een datering op typologische kenmerken voor te stellen. Wel is in

Afb. 22. Steunberen van de schildmuur, vrijgelegd tijdens het proefsleuvenonderzoek. Links de steunbeer met de mogelijke stortkoker. De schildmuur zelf is dieper weggebroken en niet zichtbaar op dit niveau. Foto genomen richting het zuiden (bron: Cleijne & Mooren 2022).

de voorgaande paragraaf vermeld dat de dertiende-eeuwse ringmuur mogelijk werd gesloopt in de periode 1325-1375 of, als het gaat om vernielingen tijdens een van de belegeringen, rond 1380. Als dat klopt dan zou dit de oudste mogelijke bouwperiode van de schildmuur en steunberen kunnen aangeven.

Besluit

Het Gennepershuis is in de tweede helft van de zestiende eeuw, mogelijk begin zeventiende eeuw,

omgebouwd tot een fort. De burcht werd zodanig versterkt dat deze bestand was tegen de oorlogsvoering van die tijd. Zo werden onder andere een groot rondeel en een bastion aangelegd. Ook werden de buitenmuren met aarden wallen en keermuren versterkt en werd de burcht omgeven door buitenwerken. Een deel van het muurwerk dat bij het proefsleuvenonderzoek is aangetroffen moet tot deze bouwfase gerekend worden. Dit valt echter buiten de scope van dit artikel.

De inventaris in 1435

Na de aankoop van de burcht door de hertog van Kleef in 1435 werd tijdens het opmaken van de inventaris een rondgang gemaakt door de burcht.⁶⁴ De rondgang geeft informatie over de gebouwen op de burcht; het is echter niet altijd duidelijk waar de gebouwen zich bevonden, vandaar dat de inventaris hier apart genoemd wordt.

Sprake is van een zaalbouw, op de begane grond bestaande uit een grote zaal waar meubelen stonden, waaronder een stoel voor de stookplaats. Een deel van deze zaal deed tevens dienst als kapelruimte, aangezien hier misgewaden en een wijwatervat werden bewaard, waarmee men dagelijks de mis deed. De verdieping boven de zaal was opgedeeld in twee ruimten. Op de achterste kamer stond 1 bed met kussen en dekens, en diverse meubelen, waaronder een stoel voor de schoorsteen (haard). De voorste en achterste kamer waren op dezelfde manier ingericht. Behalve een bed, gordijnen en meubelen waren hier ook vier armborsten (kruisbogen) opgeslagen. Ook deze kamer beschikte over gordijnen en een stoel (*sedel*) voor de schoorsteen (haard). Vermoedelijk waren deze twee kamers voorbehouden aan de adellijke bewoners. Waarschijnlijk bevond zich onder de zaal de keuken (*coiken*), voorzien van (onder andere) acht ketels, braadpannen, mosterdmolen, mortiersteen, roosters, vleesbijl. In de (naastgelegen?) kelderruimte stonden een zouttafel, zeven zoutkuipen en een vleesbank.

Er worden drie torens genoemd; de nieuwe toren (*nyen taern*), de grauwe toren (*grawem toern*) en de Schardenberger toren (vernoemd naar een aanverwante familie).

De inventaris van de Schardenberger en de Nyen toren kan kort worden beschreven. In de nieuwe toren stond een bed met wat toebehoren, in de Schardenberger toren lagen enkel twee slechte dekens. De Grauwe toren blijkt onderverdeeld in drie verdiepingen. Een schutskamer waar drie tonnen kruit, drie tonnen zwavel, zes pond salpeter en 1000 pijlen lagen opgeslagen. In de verdieping daaronder stonden twee bedden. Op de begane grond was het een drukte van belang; zes kasten, een *trisoir* (dressoir?), een cossen (?), een ton met veren, een ton met ijzerwerk van de molen, twee kruisbogen, twee dekens, drie vuurpannen en drie zitkussens. Opvallend genoeg worden geen schoorstenen/haarden genoemd.

Gebouwen die in de inventaris genoemd worden, en die men doorgaans op een voorburcht kan verwachten, zijn de varkensstal (*swijnshoff*), smidse, de stal van de rentmeester, de stal van de heer, een molenhuis (met gevangenis), en het *backhuys*, (waar men ook het bier brouwde). De locatie en met name de betekenis van een *waickhuys*, *roiskamer*, *telderijen* (opslag?), *Bronckhorst*, *Arnds poirt* en *Claeskens waike* is minder duidelijk.

In de inventaris is sprake is van een *vurst poirthuys*, en een *middelste brugge*. Afgaande hierop waren er dus twee poorthuizen en drie bruggen. In het *vurst poirthuys* bevond zich slechts één deken. *Op der kamer boven der middelster bruggen* (het tweede poortgebouw?) stonden in het achterste kamertje

twee bedden en een zitkussen. In de voorste kamer boven de middelste brug stond een bed, en lagen vijf kruisbogen en 900 pijlen opgeslagen. In de ruimte hieronder bevond zich een tweede gevangenis.

De burcht was volgens de overeenkomst uit 1412 dus omgeven door een gracht, mogelijk zelfs twee grachten afgaande op de vermelding van drie bruggen in de inventaris uit 1435. Het is niet bekend of dat er ook een (omgrachte) voorburcht met boerderij stond, maar dat is wel waarschijnlijk, want de drost moest niet alleen het slot, maar ook *'dat hoevet boven den huuse in der Maesen gelegen'* onderhouden.⁶⁵ Mogelijk was de burcht dus omgeven door twee grachten of had het twee voorburchten.

Bewapening en bezetting

In de inventaris uit 1435 wordt ook een opsomming gegeven van de bewapening die aanwezig was op de burcht. Genoemd worden vier kanonnen (met dertien laadkamers) geschikt voor het afschieten met stenen kogels, één kanon dat ijzeren kogels kon afschieten, dertien geweren (*loitbussen*), en een vat met geweerlonten. Daarnaast worden twaalf kruisbogen (*cluppel armborst*) en 1900 pijlen opgesomd. De betekenis van de negen *'vogeler'* in het rijtje met wapens is onbekend (blijdes?). Steekwapens, lanssen, spiesen en dergelijke ontbreken vreemd genoeg, misschien waren deze het privé-eigendom van de soldaten? Dankzij een oorkonde uit 1438 waarin de overdrachtsvoorwaarden van het Gennepershuis door de hertog van Kleef aan zijn drost Elbert van Alpen wordt beschreven, staat dat de bezetting altijd uit minimaal zestien *werachtiger manne* moet bestaan.⁶⁶ Dit betreft dus de bewapening en bezetting van de vijftiende-eeuwse burcht in vreedestijd, in tijden van oorlogsdreiging kon dit een veelvoud worden.

Summary

The Gennepershuis (Limburg) in the Middle Ages

Near Gennep, where the river Niers flows into the Meuse, are the remains of the Gennepershuis, a national monument of archaeological and architectural interest. Until recently, knowledge of the construction and development of the medieval castle relied mainly on historical records. In 2011 the above-ground remains of the ruin's masonry were recorded and in 2021 an archaeological investigation was carried out.

The history of the Gennepershuis starts with a mention in a chronicle by Alpertus of Metz from the year 1021, referring to a tower near Gennep. From the late eleventh century, the noble family that took the name 'Van Gennep' resided in the castle. One of their family members was Saint Norbert of Gennep, also known as Norbert of Xanten (1070/1075–1134).

There is very little archaeological evidence from the time of Alpertus and Norbertus – only a few pottery fragments have been found. A striking discovery was part of an irregular octagonal stone tower with

walls 1.70–1.80 metres wide. Stratigraphic clues and typological features suggest the tower was built between 1150 and 1200/1225. The tower was never part of a motte and the tower had no basement. It is likely referenced in an inventory list from 1435, which notes a room on the ground floor and two upper levels. A wall or palisade and a moat probably once surrounded the octagonal tower.

The excavation revealed a brick curtain wall, possibly dating from between 1275 and 1300. The reconstructed diameter of the curtain wall is 27 metres, giving the castle an enclosed area of over 440 square metres after the wall's construction.

Based on the finds, the demolition of the curtain wall can be dated between 1325 and 1375. The destruction led to several construction campaigns, which significantly expanded the castle. Remains of a keep (donjon), a great hall, and a curtain wall have been excavated. The donjon is particularly striking, with a reconstructed diameter of 13.40 metres.

Around 1600 the Gennepershuis was converted into a fortress. Much of the earlier structure remained intact until 1672, when French troops took the fortress

without resistance. In the months that followed, the fortress was dismantled, and the castle – particularly the donjon—was blown up. In 1710, the French army returned and destroyed what remained, resulting in the creation of one of the most picturesque ruins in the Netherlands.

Over de auteurs

Drs. Ingrid Cleijne (1968) studeerde kunstgeschiedenis in Utrecht en archeologie in Leiden. Ze werkt sinds

2001 bij BAAC, waar zij archeologisch onderzoek doet in steden, naar vestingwerken en kastelen.

Drs. Sjaak Mooren (1966) studeerde archeologie in Leiden. Hij werkt sinds 1999 als archeoloog bij BAAC, waar hij vele onderzoeken heeft uitgevoerd, waaronder onderzoek naar kastelen, vestingwerken en Napoleontische legerkampen.

Noten

- Rijksmonumentnr. 525667, Archeologische Monumentenkaart (AMK) nr. 11184, Centraal Monumenten Archief (CMA) nr. 46B-019.
- Objecten Data Bank (ODB) nrs. 16090, 16096, 16097.
- Van belang is met name de publicatie door Van den Brand & Manders uit 2002.
- Cleijne & Wevers 2011.
- Cleijne & Mooren 2022. Ook kan verwezen worden naar een bureaustudie over het Genneperhuis: Cleijne & Mooren 2021.
- Van den Brand & Manders 2002, 41, 43, 73 en 88.
- Deze hypothese is voor het eerst genoemd door Heidinga & Offenbergh in hun publicatie over de opgraving van de Stamelberg als mogelijke verklaring voor het bestaan van een vierde- of vijfde-eeuwse nederzetting aan de Maas bij Genneper (Heidinga & Offenbergh 1992, 67).
- Mooren 2011, 140.
- Van den Brand & Manders 2002, 19.
- De auteurs zijn zich ervan bewust dat de term donjon historisch discutabel is. In dit artikel wordt de term echter toch gebruikt, om onderscheid te kunnen maken tussen de verschillende torens op de burcht. Zie ook Aarts 2004.
- Van den Brand & Manders 2002, 461.
- Van Rij 1999.
- Volgens Driessen & Van den Brand 1975 heette deze prefect Adelbert. In de originele tekst wordt deze naam niet genoemd.
- Vertaling Van Rij 1999, 61.
- Van Rij 1999, 65.
- Latijnse tekst Alpertus van Metz: Monumenta Germaniae Historica. Internet: dmgh.de/mgh_ss_4/index.htm#page/711/mode/iup
- Appelmans & Leinsle 2020. Voorheen werd uitgegaan van een geboortjaar omstreeks 1080-1085.
- Antry 1999; Vita s. Norberti A, hoofdstuk 1.
- Clerbaut & Komen 2016, 293; Runde 2003, 420; Van den Brand & Manders 2002, 31.
- Archis zaakidentificatienummer 2920514100.
- Het gaat om de 2 sigma datering. Lab-code Ua- 73142: 750 ± 29 BP; AD 1225- AD 1289 (95,2 %); Cleijne & Mooren 2022.
- Van den Brand & Manders 2002, 19. Overigens is dit de enige aanwijzing dat het om een achthoekige toren zou gaan i.p.v. een ronde.
- Vnr. 72 (mortel carbonaat) GrM-29527 (2 sigma; 95,4%).
- Vnr. 72 (houtschool) GrM-30027 (2 sigma; 95,4%).
- Janssen 1996, 36.
- Later 2018.
- Cleijne & Wevers 2011, 12.
- Mededeling bouwhistoricus R. Gruben.
- Voortschrijdend inzicht t.o.v. rapportage Cleijne & Mooren 2022.
- Van den Brand & Manders 2002, 33-34.
- Clerbaut & Komen 2016, 267.
- Runde 2003, 420; Van den Brand & Manders 2002, 31.
- Van den Brand & Manders 2002, 99-101; Driessen & Van den Brand 1975, 129-130.
- Schriftelijke mededeling R. van den Brand 13-01-2022. Zie ook Verdam 1911.
- Van den Brand & Manders 2002, 98-100.
- Later 2018, 223, Aarts 2011.
- Kimenai 2016.
- Janssen 1996, 36.
- Aarts 2011, 8.

40. Janssen 1996, 7, 36 en 49.
41. Aarts 2011, 73; 77.
42. Aarts 2011, 76-78.
43. Janssen 1996, 46-50.
44. Een uitzondering is de ringmuur van Batenburg, die uit het midden van de veertiende eeuw dateert. Oudere voorbeelden, uit de dertiende eeuw zijn: de kastelen Waardenburg en Aalst (beide Gelderland), De Haar en Beersel (België).
45. Janssen 1996, 45-56.
46. Janssen 1996, 50.
47. Zie voor de problematiek rond de datering van de achthoekige toren par. 3.4.
48. Mooren 2006; Gruben, Mooren & Peters 2009.
49. Van den Brand & Manders 2002, 98.
50. Van den Brand & Manders 2002, 35-37, 39.
51. Driessen & Van den Brand 1975, 28-30.
52. Van den Brand & Manders 2002, 37.
53. Van den Brand & Manders 2002, 41, 42.
54. Van den Brand & Manders 2002, 41.
55. Driessen en Van den Brand 1975, 31.
56. Van den Brand & Manders 2002, 57.
57. Van den Brand & Manders 2002, 70-71.
58. Een deel van Lonesteyn bleef van de sloop gespaard. Dit deel wordt in veertiende-eeuwse documenten omschreven als 'het bolwerk in de stad'.
59. Van den Brand & Manders 2002, 88.
60. Van den Brand & Manders 2002, 88.
61. Van den Brand & Manders 2002, 80.
62. Mededeling bouwhistoricus R. Gruben.
63. Van den Brand & Manders 2002, 454.
64. Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Kleve Mark-Akten Landesbezirke-VII, Nr. 2 II. Zie ook: Driessen & Van den Brand 1975, 129-130.
65. Driessen & Van den Brand 1975, 125 (bijlage A; volledige oorkonde).
66. Driessen & Van den Brand 1975, 89.

Literatuur

- Aarts 2004 – B. Aarts, 'tdongeon' van Wouw (1556) en zijn betekenis voor de kasteelterminologie, *Het Brabants kasteel* 27 (2004), p. 35-51.
- Aarts 2009 – B. Aarts, 'Montferland en de consequenties. De vroege burchten bij Alpertus van Metz', in H.L. Janssen en W. Landewé (red.), *Middeleeuwse kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed* (Wijk bij Duurstede 2009), p. 13-59.
- Aarts 2011 – B. Aarts, 'Het achthoekige Heusden en de symboliek. Het kasteel in zijn context', *Het Brabants kasteel* 34 (2011), p. 3-80.
- Antry 1999 – T.J. Antry, *Vita s. Norberti A & B*, http://premontre.info/Publica/Documents%20Page/Primary/vitae/vita_a/Doc-PRI-Vita-A,%20entire.htm (1999).
- Appelmans en Leinsle 2020 – J. Appelmans en U.G. Leinsle, *Die Prämonstratenser* (Stuttgart 2020).
- Van den Brand en Manders 2002 – R. van den Brand en T. Manders, *Vesting 't Gennepershuis in eeuwenlange Vrijheidsstrijd* (Haps 2002).
- Cleijne en Wevers 2011 – I.J. Cleijne en L.B. Wevers, *Gennep, ruïne Gennepershuis: bouwhistorische documentatie*, BAAC rapport B-11.0228 ('s-Hertogenbosch 2011).
- Cleijne en Mooren 2021 – I.J. Cleijne en J.R. Mooren, *Gennep, ruïne Gennepershuis: bureaustudie*, BAAC rapport A-21.0045 ('s-Hertogenbosch 2021).
- Cleijne en Mooren 2022 – I.J. Cleijne en J.R. Mooren, *Gennepershuis, Archeologisch onderzoek naar een burchtruïne*, BAAC rapport A-21.0220 ('s-Hertogenbosch 2022).
- Clerbaut en Komen 2016 – T.R. Clerbaut en M.C.M. Komen: 'Van hypocaustum tot schans', in: E.N.A. Heibaut en C.W. Koot (red.), *Archeologische monumentenzorg in het plangebied van de dijkeruglegging bij Lent 4, Archeologisch onderzoek naar vindplaats 9/57 en de bewoningsgeschiedenis van de ijzertijd en de Romeinse tijd*, *Archeologische Berichten Nijmegen*, rapport 61 (Nijmegen 2016), p. 259-299.
- Driessen en Van den Brand 1975 – T.W.J. Driessen & M.P.J. van den Brand: *1000 jaar Gennep* (Nijmegen 1975).
- Gruben, Mooren en Peters 2009 – R.J.W.M. Gruben, J.R. Mooren en S.A.L. Peters, 'Groesbeek: de morfologische ontwikkeling van een eenvoudige woontoren', in: H.L. Janssen en W. Landewé (red.), *Middeleeuwse kastelen in veelvoud, nieuwe studies over oud erfgoed* (Wijk bij Duurstede 2009), p. 193-213.
- Heidinga en Offenbergh 1992 – H.A. Heidinga en G. Offenbergh, *Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas* (Amsterdam 1992).
- Janssen 1996 – H.L., Janssen, 'Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen', in: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996), p. 15-111.

- Kimenai 2016** – Kimenai, *Van mergelgroeve tot voorburcht. Archeologisch onderzoek op de Haselderhof – van kasteel Valkenburg*, BAAC rapport A-12.0049 ('s-Hertogenbosch 2016)
- Later 2018** – C. Later, 'Ein oktogonaler Wohnturm des 11. Jahrhunderts in Oberwittelsbach? Neues zur frühen Baugestalt der Stammburg des bayerischen Herzogshauses', *Berichte Bayerische Bodendenkmalpflege* 59 (2018), p. 217-230.
- Mooren 2006** – J.R. Mooren, *Groesbeek, Hoflaan, Archeologisch onderzoek*, BAAC rapport A-05.0034 ('s-Hertogenbosch 2006).
- Mooren 2011** – J.R. Mooren, *Gennep (Limburg), Het Gennepershuis: de vestinggrachten. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in combinatie met een archeologische begeleiding*, BAAC-rapport A-09.0235 ('s-Hertogenbosch 2011).
- Van Rij 1999** – H. van Rij, *Alpertus van Metz. Gebeurtenissen van deze tijd. Een fragment over bisschop Diederik I van Metz. De mirakelen van de heilige Walburg in Tiel* (Hilversum 1999).
- Runde 2003** – I. Runde, *Xanten im frühen und hohen Mittelalter. Sagentradition-Stiftsgeschichte-Stadtwerdung* (Keulen 2003).
- Valbekens 1943** – P.E. Valbekens, *Heiligen van onze stam, Norbert van Gennep* (Brugge 1943).
- Van der Veen 2004** – B.J. van der Veen, 'Een Utrechtse munt getuigend van de investituurstrijd tijdens Koenraad van Zwaben en Hendrik IV, Hilversum', in: E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Van Solidus tot Euro, Geld in Nederland in economisch-historisch en politiek perspectief* (Hilversum 2004), p. 43-54.
- Verdam 1911** – J. Verdam, *Middelnederlandsch handboek* (Den Haag 1911).

Langs het Oude Maasje

Een verkennend onderzoek naar mogelijke middeleeuwse landschapstructuren tussen Hedikhuizen en Doeveren

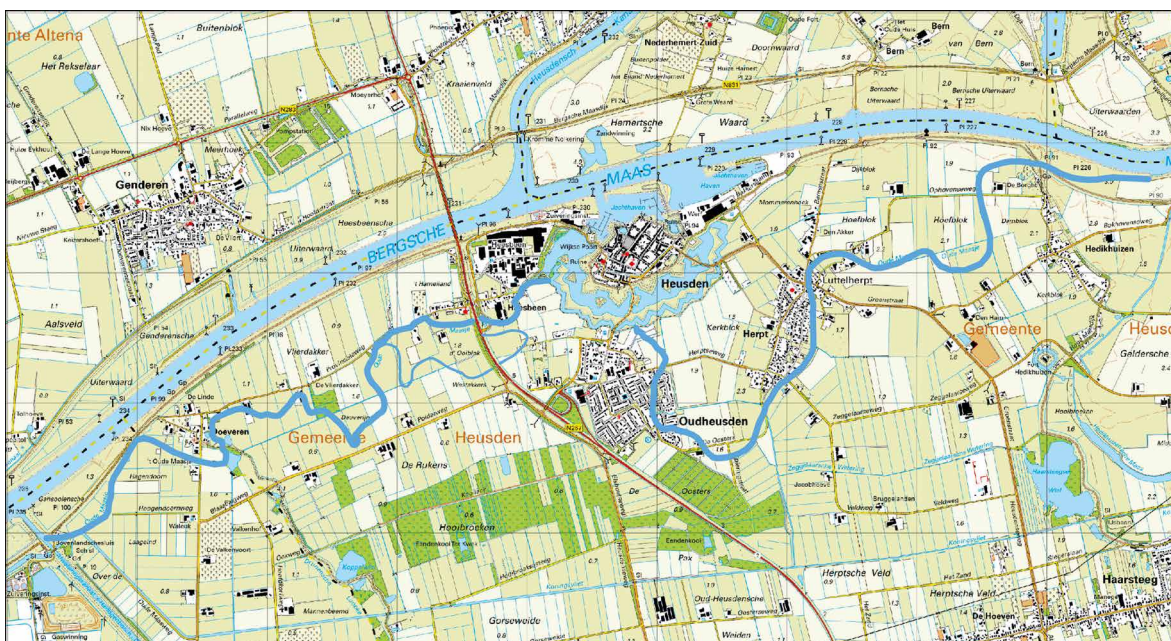
Ruud Raats

Inleiding

Het onderzoek dat in dit artikel wordt gepresenteerd, is opgezet als een verkenning van de mogelijkheden die digitale hoogtekartanalyse (met behulp van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN)), in combinatie met historische kaarten en schriftelijke bronnen kan bieden aan het moderne kastelenonderzoek. In tegenstelling tot traditionele benaderingen, die uitgaan van al bekende of archeologisch onderzochte locaties, wordt hier gekozen voor een omgekeerde werkwijze: het landschap wordt systematisch gescand op subtiele, vaak nauwelijks zichtbare structuren die mogelijk wijzen op

middeleeuwse bewoning of versterking, en pas daarna getoetst aan historisch, archeologisch of geofysisch onderzoek.

Het onderzoeksgebied is gelegen langs het tracé van het zogeheten Oude Maasje, een voormalige Maasarm die globaal loopt tussen Hedikhuizen en Doeveren (afb. 1). Het Oude Maasje vormde in de middeleeuwen een belangrijke natuurlijke corridor in het Land van Heusden, met vermoedelijke functies als grensrivier, transportader en drager van bewoning. De analyse betreft een gebied waarin natuurlijke processen, menselijke bewoning en ingrepen in het waterbeheer elkaar door de eeuwen heen ruimtelijk hebben beïnvloed en gevormd.

Afb. 1. Kaart met het onderzoeksgebied (in blauw: Het Oude Maasje); bron: Topotijdreis, kaart 2023, Kadaster, geraadpleegd via <https://www.topotijdreis.nl/> (02-07-2025).

De kern van deze werkwijze is een historisch-geografische benadering, verrijkt met landschapsarcheologische analysetechnieken, waarbij onbekende structuren op basis van morfologie, ligging en context systematisch worden geïnventariseerd en geïnterpreteerd. Omdat binnen het onderzochte gebied geen eenduidig geïnventariseerde archeologische structuren beschikbaar zijn als ijkpunt, is gebruikgemaakt van typologische modellen uit bestaande literatuur, zoals de morfologische classificatie van Verhaeghe en Le Patourel.¹ Deze modellen, zoals die van Le Patourel, vormen een extern referentiekader bij het benoemen van mogelijke middeleeuwse gebruiksvormen en landschappelijke inbedding. Aan de hand van deze observaties worden hypothesen opgesteld over minder goed gedocumenteerde terreinen elders in het gebied. De analyse is daarbij nadrukkelijk exploratief van aard: het doel is niet om onbekende structuren zonder meer te identificeren als kastelen of moated sites, maar om hun ruimtelijke eigenschappen systematisch in kaart te brengen en het potentieel ervan voor vervolgonderzoek te beoordelen. Op basis daarvan ontstaat een reeks werkhypothesen over de aard, datering en functie van deze structuren, en wordt inzichtelijk welke aanvullende bronnen of methoden – zoals geofysisch onderzoek of boringen – noodzakelijk zijn om tot bevestiging, falsificatie of herinterpretatie te komen. In die zin beoogt dit artikel geen sluitende reconstructie te bieden, maar een methodologisch raamwerk aan te reiken dat bijdraagt aan de verdere verfijning van het kastelenonderzoek op het grensvlak van GIS-analyse, archeologie en historische geografie.

Onderzoeksvragen en doelen

Om het complexe samenspel van natuurlijke, economische en sociaal-ruimtelijke factoren rond het Oude Maasje te doorgronden, is een gerichte onderzoekszet noodzakelijk. Gezien de dynamiek van het landschap, de fragmentarische aard van het archeologische bestand en de onzekerheden in de historische documentatie, vereist dit onderzoek een combinatie van ruimtelijke analyse, cartografische vergelijking en bronnenkritiek.

In dit kader zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd, die gezamenlijk richting geven aan de verkenning van mogelijke middeleeuwse structuren langs het Oude Maasje.

Onderzoeksvragen

Dit onderzoek richt zich op de fysiek-ruimtelijke sporen van mogelijke kastelen, omgrachte terreinen, verhoogde erven en versterkte plaatsen in het gebied tussen Hedikhuizen en Doeveren. De centrale vragen luiden:

1. Welke fysieke structuren kunnen worden geïdentificeerd op basis van LiDAR-gebaseerde hoogtekarten (AHN), historische kaarten en andere cartografische bronnen?
2. Welke ruimtelijke en morfologische kenmerken vertonen deze structuren, en in hoeverre kunnen zij worden geïnterpreteerd als relicten van middeleeuwse bewoning, versterking of waterstaatkundig gebruik?
3. Hoe verhouden deze structuren zich tot natuurlijke kenmerken van het rivierenlandschap, zoals oeverwallen, oude stroomgeulen en dijken?
4. In hoeverre kunnen deze structuren als hypothese worden ingebed in het bredere narratief van landschapontwikkeling en machtsuitoefening in het middeleeuwse Land van Heusden, ook zonder directe genealogische of schriftelijke bevestiging?
5. Welke aanvullende onderzoeksmethoden (zoals archeologisch booronderzoek of geofysische metingen) zijn noodzakelijk om deze hypothesen te toetsen?

Onderzoekdoelen

Met het beantwoorden van deze vragen beoogt het onderzoek:

- Een systematische verkenning uit te voeren van het microreliëf in het stroomgebied van het Oude Maasje met behulp van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN), in combinatie met historische kaarten en topografische reconstructies;
- De typologie en verspreiding van vermoedelijk middeleeuwse structuren te beschrijven en interpreteren in relatie tot het landschap;

- Werkhypothese te formuleren over de waarschijnlijke aard, datering en functie van deze structuren – als richtinggevend kader voor toekomstig archeologisch en historisch onderzoek;
- De methodologische waarde aan te tonen van LiDAR-gebaseerde hoogtekaarten (AHN) als aanvullend instrument voor het detecteren van middeleeuwse nederzettingssporen in rivierengebieden;
- Een bijdrage leveren aan de kennis van ruimtelijke organisatie en landschapsgebruik in het Land van Heusden tijdens de middeleeuwen, door middel van een historisch-geografische benadering verrijkt met landschapsarcheologische analysetechnieken.

Methodologische beperkingen

Het onderzoeksontwerp is nadrukkelijk verkenkend van aard. De detectie van structuren op basis van LiDAR (AHN) en historische kaarten levert waardevolle aanknopingspunten op, maar kent ook beperkingen. Zonder bevestiging door archeologisch veldonderzoek of geofysisch onderzoek, blijven veel van de geïdentificeerde vormen hypothetisch. De kans op natuurlijke oorsprong, recente landbouwkundige verstoringen of landschapselementen van latere datum kan niet worden uitgesloten. Om visuele overinterpretatie (pareidolie) te vermijden, zijn de geïdentificeerde structuren per locatie beoordeeld op basis van ruimtelijke context, morfologische kenmerken en historische plausibiliteit.² Hoewel deze beoordeling niet is vastgelegd in een formeel typologisch kader, vormt de combinatie van deze factoren een werkhypothese die nader archeologisch onderzoek vereist.

Methodologie

Dit onderzoek past een landschapsarcheologische benadering toe waarin digitale hoogteanalyse, historische cartografie en visuele beeldbronnen worden geïntegreerd. Het doel is om fysieke structuren te identificeren die mogelijk verband houden met middeleeuwse bewoning of versterking, en deze in hun

geografische en historische context te interpreteren. De kern van de methode is een systematische detectie van microreliëf in het landschap, gecombineerd met een kritische toetsing aan historische bronnen en cartografisch materiaal.

AHN en digitale hoogteanalyse

Een belangrijk analysemiddel is het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN), een gedetailleerd LiDAR-gebaseerd hoogtebestand. In QGIS zijn op basis van dit model terreinvormen geïdentificeerd die mogelijk duiden op omgrachte terreinen, wallen of verhoogde erven. De analyse maakte gebruik van een combinatie van visuele technieken, waaronder:

- Hillshading (analytisch en meervoudig belicht) om hoogteverschillen plastisch zichtbaar te maken;
- Multi-Scale Relief Model (MSRM) voor de detectie van microtopografie op meerdere ruimtelijke schalen;
- (Anisotrope) Sky View Factor, waarmee reliëfdeelen met beperkte hemelzichtbaarheid accuraat gevisualiseerd worden, zoals bij steilranden en greppels.

Door toepassing van aangepaste kleurgradaties (height palette ramps) konden subtiele verschillen in maaiveldhoogte zichtbaar worden gemaakt, die vaak wijzen op voormalige grachtenstructuren of nederzettingssporen.

Integratie van historische kaarten en luchtfoto's

De morfologische analyse is getoetst aan historische kaarten, waaronder de minuutplannen van het Kadaster uit het begin van de negentiende eeuw, de topografische militaire kaart (TMK, ca. 1850) en diverse manuscriptkaarten.³ Deze kaarten zijn gegeoreferenciert waardoor vergelijking mogelijk werd tussen historische ligging en huidige structuren.

Aanvullend zijn luchtfoto's en satellietbeelden gebruikt, waaronder RAF-luchtfoto's uit WOII, om vegetatiesporen, bodemverkleuringen en recente bodemverstoringen te identificeren.⁴ Op locaties waar patronen zich in meerdere datasets herhalen (bijv. als structuur in het AHN én als verkleuring op

luchtfoto), is de waarschijnlijkheid van historische betekenis als verhoogd ingeschat.

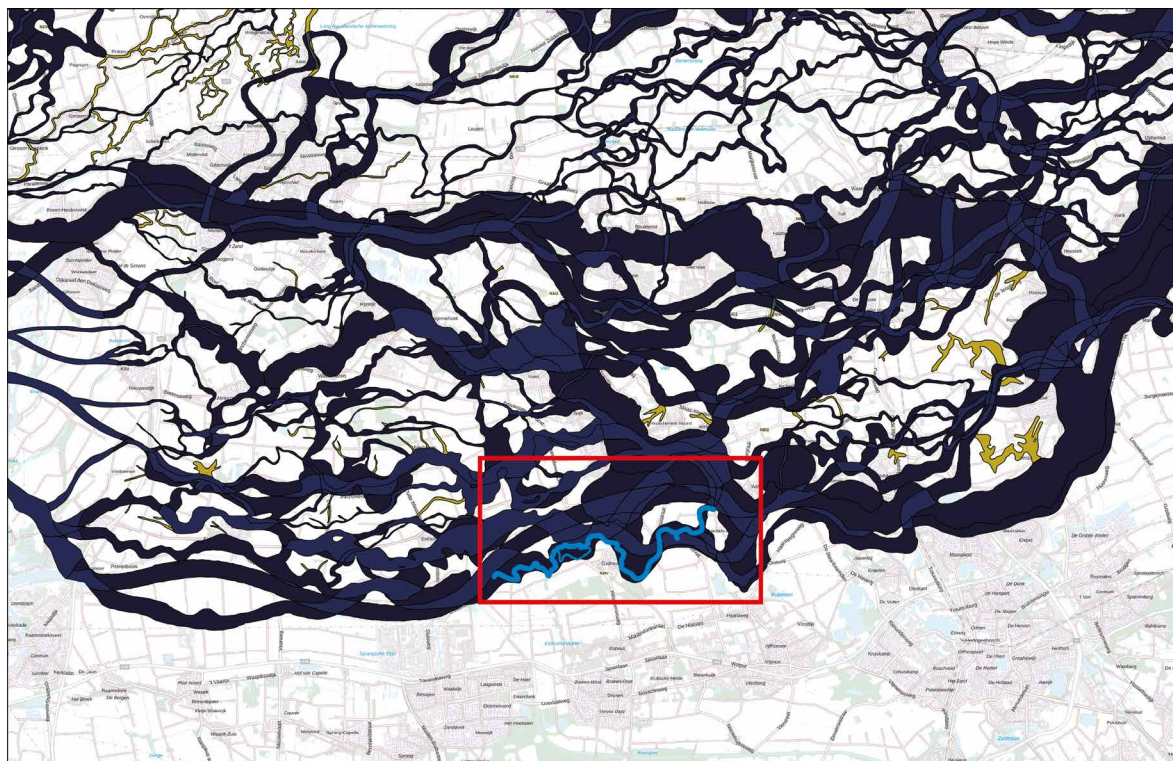
Evaluatie en toepassing

De integratie van hoogtegegevens, historische kaarten en beeldmateriaal vormt de basis voor het opstellen van werkhypothesen over vorm, functie en datering van de geïdentificeerde structuren. Deze methode is geschikt als screeninginstrument voor het detecteren van relictten in moeilijk toegankelijk of nauwelijks onderzocht gebied, maar vereist bevestiging via aanvullende bronnen voor nadere verificatie. In dit onderzoek is dat, waar mogelijk, beperkt tot de vergelijking met bestaande literatuur en plaatselijke toponymie. Vervolgonderzoek kan zich richten op geofysische metingen of boringen om de gehypothetiseerde structuren verder te toetsen.

Literatuuronderzoek en historische context

Deze sectie bespreekt de bestaande literatuur over het Oude Maasje en haar omgeving, de kastelen en woonsteden in het gebied, en de waterstaatkundige, economische en politieke structuren in het middeleeuwse Land van Heusden. Deze vormen de context waarbinnen de geïdentificeerde structuren uit het eigen onderzoek geïnterpreteerd worden, met waar mogelijk bijzondere aandacht voor hun mogelijke functies, landschappelijke inbedding en historische betekenis.

De Maas is een zogenaamde regenrivier die nogal wispelturig en veranderlijk zich in de loop der tijd door het landschap beweegt (afb. 2).⁵ Iedere verandering van de meanderende Maas heeft invloed gehad op de sociale en politieke omgeving. We bespreken per tijdvak het verloop van de Maas en haar omgeving. De indeling van de tijdvakken is afhankelijk gemaakt van de GIS-data die door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) beschikbaar zijn gesteld.⁶

Afb. 2. Paleografische weergave van de Rijn en Maas door centraal Nederland. In lichtblauw in het zuiden: het Oude Maasje; rode rechthoek: onderzoeksgebied (zie Afb. 1). Bron: Berendsen en Stouthamer 2001, bijlage GIS-dataset; Kadaster, PDOK, Basisregistratie Grootchalige Topografie (BGT), standaardvisualisatie, <https://www.pdok.nl/>.

In de volgende afbeeldingen worden onderstaande periodes behandeld (zie de legenda bij de afbeeldingen):

Omschrijving	Periode
romeinse tijd	12 vChr. – 450 n.Chr.
vroeg romeinse tijd	12 vChr. – 70 n.Chr.
vroeg romeinse tijd A	12 vChr. – 25 n.Chr.
vroeg romeinse tijd B	25 – 70 n.Chr.
midden romeinse tijd	70 – 270 n.Chr.
midden romeinse tijd A	70 – 150 n.Chr.
midden romeinse tijd B	150 – 270 n.Chr.
laat romeinse tijd	270 – 450 n.Chr.
laat romeinse tijd A	270 – 350 n.Chr.
laat romeinse tijd B	350 – 450 n.Chr.
middeleeuwen	450 – 1500 n.Chr.
vroeg middeleeuwen	450 – 1050 n.Chr.
vroeg middeleeuwen A	450 – 525 n.Chr.
vroeg middeleeuwen B	525 – 725 n.Chr.
vroeg middeleeuwen C	725 – 900 n.Chr.
vroeg middeleeuwen D	900 – 1050 n.Chr.
late middeleeuwen	1050 – 1500 n.Chr.
late middeleeuwen A	1050 – 1250 n.Chr.
late middeleeuwen B	1250 – 1500 n.Chr.

Tabel 1. Omschrijving en Perioden; Bron: SIKB, Codetabel 3 (Periode), versie 1.1.2, vastgesteld 12 december 2022, geraadpleegd via <https://www.sikb.nl/> (01-07-2025).

De Maas – 100 n.Chr. (Romeinse tijd)

Van Bavel noemt het Oude Maasje ook wel de Romeinse Maas en dat hieruit de Nieuwe Maas ging stromen vanaf Hedikhuizen.⁷ Deze auteur spreekt in anachronistische termen over de 'Romeinse Maas', hoewel paleogeografische reconstructies van Vos et al. suggereren dat de vorming van deze stroomgeul pas na ca. 190 n.Chr. inzette (afb. 3 en 4). Hoewel directe C14-dateringen voor het Oude Maasje ontbreken, wordt de aanvang van de sedimentatie doorgaans gesitueerd rond 190 n.Chr. (UtC-1604: 1760 ± 50 BP), in analogie met de vorming van de huidige Maas.⁸ Afb. 3 laat dus het gebied zien nog zonder het Oude Maasje.

In dezelfde afbeelding zijn de Romeinse vondstmeldingen uit Archis weergegeven.⁹ Het valt op dat

de meeste vondsten geconcentreerd zijn rond het latere Heesbeen. Het gebied waarin Heusden, Herpt en Hedikhuizen zich zullen gaan ontwikkelen is omringd door water, een eiland als het ware. Later in dit artikel zal verder worden ingegaan op de Romeinse vondsten in Heesbeen.

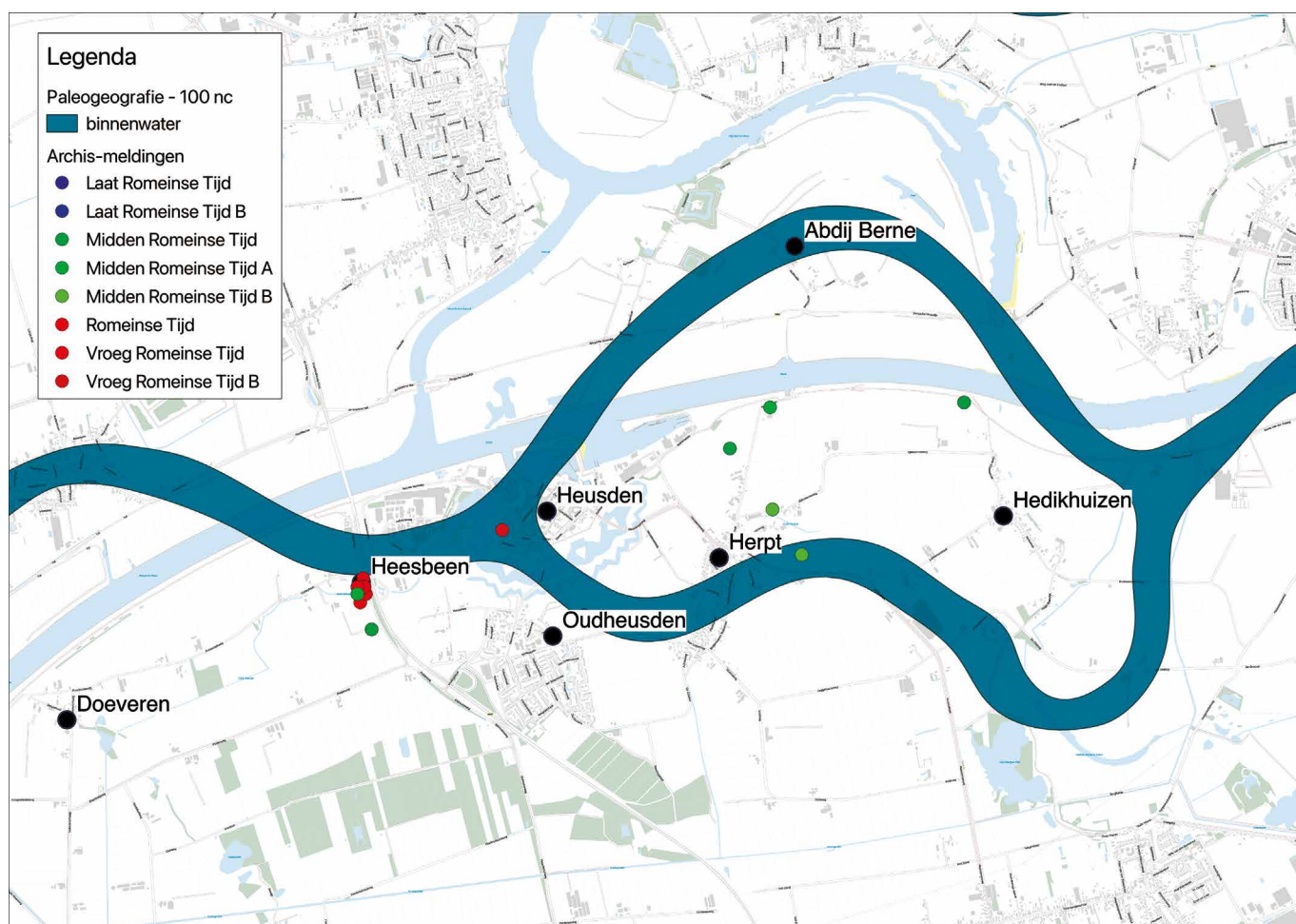
Rond 650 vormde het Oude Maasje vermoedelijk de zuidgrens van het Friese rijk, dat zich toen tot in het gebied van Teisterbant uitstreekte. Na de Franse herovering van *Frisia Citerior* door Pippijn II ('de Middelste') in 690, werd dit gebied – inclusief de zuidelijke Maasterrassen – onder Frankisch gezag gebracht. Daarbij gingen de Waal en de Maas fungeren als natuurlijke zuidgrens van het bisdom Utrecht. Deze kerkelijke grens volgde in grote lijnen de bestaande wereldlijke afbakeningen en zou langdurig het landschappelijk en bestuurlijk kader bepalen.¹⁰

De Maas – 800 n.Chr. (Vroege Middeleeuwen)

Hoewel het Oude Maasje in de onderzochte periode al ongeveer zeshonderd jaar bestond, is deze stroom opvallend genoeg niet als binnenwater of geul opgenomen in de *Atlas van Nederland in het Holoceen*. Mogelijk stuiten we hier op hetzelfde type lacune dat eerder door Leenders werd signaleerd.¹¹ In afbeelding 4 is de Maas met een deel van het Oude Maasje weergegeven als een uitbraakstroom. Stroomopwaarts is het volledige tracé van het Oude Maasje ingetekend. Ter hoogte van Heusden komen volgens deze reconstructie twee waterlopen samen: één uit de richting van Hedikhuizen en één vanuit het gebied bij Heusden. Over de exacte dynamiek of volgorde van deze stromen valt echter weinig met zekerheid te zeggen. Niet uitgesloten is dat hydrologische spanningen in dit gebied hebben bijgedragen aan de aanleg van de dam in de Maas bij Heusden rond 1250, de zogenoemde *Huesdenredam*.

De (vroeg-middeleeuwse) vondstmeldingen uit Archis zijn als rode stippen herkenbaar. Het valt op dat deze inderdaad meestal langs het Oude Maasje te vinden zijn, vooral (weer) bij Heesbeen.

In een schenkingsacte uit 709 wordt Berne gesitueerd binnen Teisterbant, de uitgestrekte landstreek

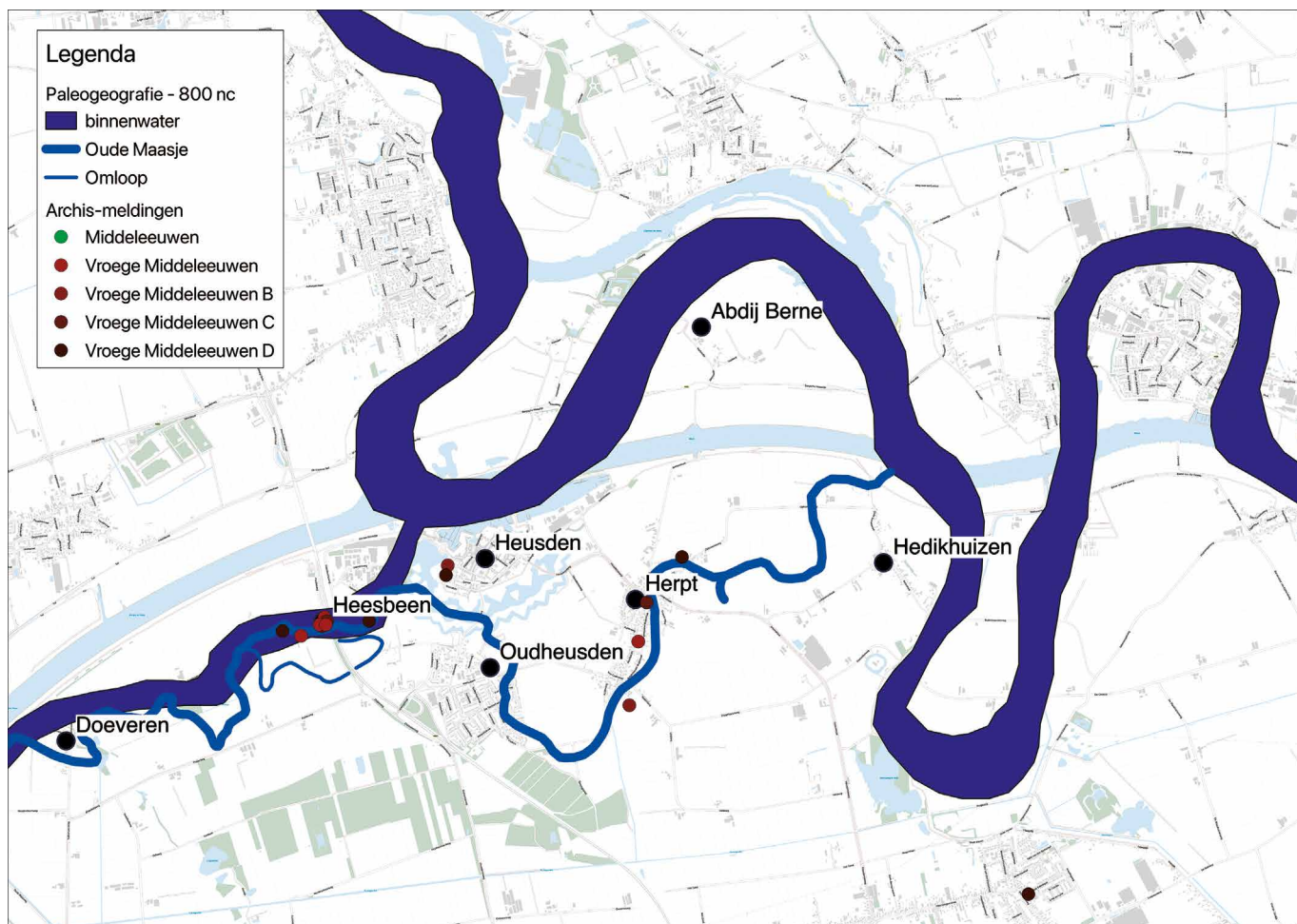

Afb. 3. De Maas rond 100 n.Chr. Bron: Vos et al. (2018); Archis (RCE), <https://archis.cultureelerfgoed.nl/>; Kadaster, PDOK, Basisregistratie Grootchalige Topografie (BGT), standaardvisualisatie, <https://www.pdok.nl/>.

tussen de Betuwe en het oorspronkelijke Holland. De zuidelijke grens van Teisterbant werd gevormd door de *Mosa*. Van Bavel bedoelt hier de Oude Maas.¹² Ook 'Heusden' wordt al in een oorkonde van 25 augustus 772 genoemd als *Hunsetti* en zou in Teisterbant liggen.¹³ Hiermee zal ongetwijfeld het huidige Oudheusden mee zijn bedoeld.

In de late tiende eeuw speelde de familie van Ansfried, die eerst graaf van Teisterbant was en later tot bisschop van Utrecht werd benoemd, een belangrijke rol in de politieke structuur van Teisterbant. Volgens Blok bezat deze familie omvangrijke goederen in het gebied en maakte zij deel uit van de hoge aristocratie die haar macht wist te consolideren via zowel wereldlijke als kerkelijke wegen. De opkomst van Ansfried tot het bisschopsambt vormt een duidelijk voorbeeld van de verwevenheid tussen wereldlijke adel en de

kerkelijke hiërarchie.¹⁴ In de elfde eeuw gaf de bisschop de grafelijke rechten van de gouw Teisterbant aan Gerard Flamens, de stamvader van de Gelderse graven. Ook Gerards broer Rutger – stamvader van de graven van Kleef – werd beleend met delen van Teisterbant.¹⁵ Over de oorsprong van de Kleefse invloed in deze streken bestaat overigens discussie. Rutger Flamens zou kinderloos zijn gestorven, waarna zijn bezit overging op de familie Wassenberg, een geslacht dat in latere generaties het graafschap Kleef erfde.¹⁶ De naam Teisterbant verdween geleidelijk uit het gebruik als gevolg van de bestuurlijke versnippering en de samenvoeging van afzonderlijke gebieden tot nieuwe territoriale eenheden. Na 1026 duikt de naam alleen nog sporadisch op in administratieve bronnen van verre kloosters, zoals Corvey en Sint-Truiden, die vasthielden aan oudere benamingen.

Afb. 4. De Maas rond 800 n.Chr. Bron: Vos et al. (2018); Archis (RCE), <https://archis.cultureelerfgoed.nl/>; Kadaster, PDOK, Basisregistratie Grootchalige Topografie (BGT), standaardvisualisatie, <https://www.pdok.nl/>.

Deze ontwikkeling markeert het einde van de pagus Teisterbant, die ten onder ging met het verdwijnen van de vroegmiddeleeuwse pagus-indeling. In het feodale tijdperk namen erfelijke graafschappen, gebaseerd op verspreid huisbezit en doorsneden met kerkelijke immuniteiten, deze functie over en vormden zo de nieuwe territoriale kaders.¹⁷

Een belangrijke speler in het Land van Heusden was de abdij van Berne. Volgens Van Bavel werd de abdij in 1134 gesticht door ridder Fulco van Berne, een lokale edelman met bezittingen aan de zuidzijde van de toenmalige Oude Maas.¹⁸ De eerste invulling werd gegeven door monniken uit de norbertijnerabdij Mariënweerd in Beesd, waarmee direct een band werd gelegd met het hervormingsklimaat van de twaalfde eeuw en de groei van het aantal reguliere kanunniken in het rivierengebied.¹⁹ Hoewel het stichtingsmotief

waarschijnlijk religieus geïnspireerd was, wijst Van Bavel op een samenloop van factoren waarin ook economische en landschappelijke belangen meespeelden: het vestigen van een abdij op een watergrensgebied bood institutionele continuïteit bij de exploitatie van aanwasgronden, veenontginning en de coördinatie van lokaal dijkbeheer.²⁰ De abdij wist zich, mede door haar vroege immuniteitspositie en territoriale bezitsvorming, te handhaven als religieus machtscentrum in een zone die tot in de veertiende eeuw betwist werd door wereldlijke heersers van Brabant, Holland en Gelre.

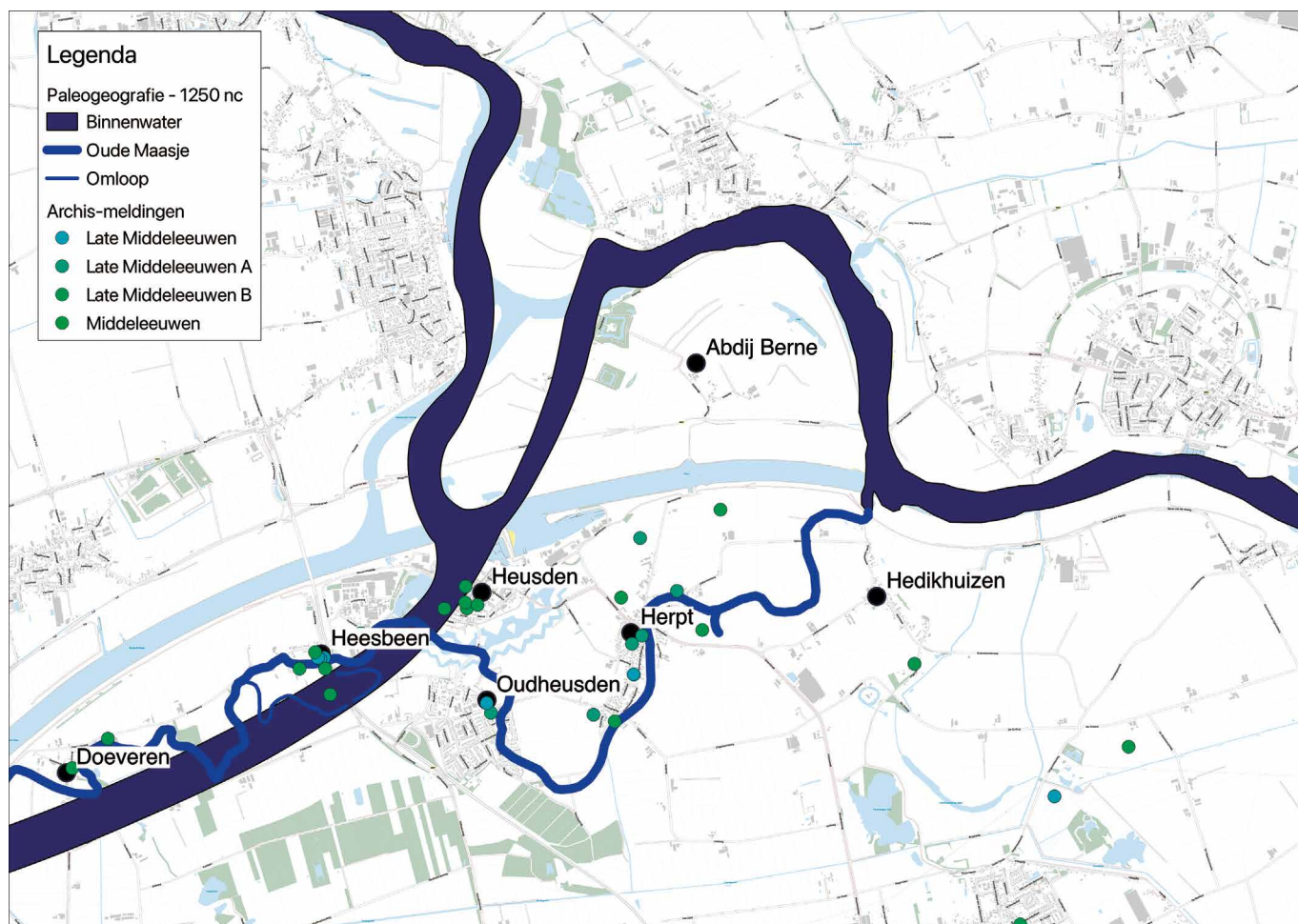
Ten zuiden van de Oude Maas lagen o.a. Oudheusden en Hedikhuizen, aangeduid als de *bovendorpen*. Ten noorden ervan lagen Heusden, Herpt, Doeveren en Heesbeen, die als *benedendorpen* werden aangeduid.²¹ De Oude Maas was waarschijnlijk een symbolische

en functionele grens in de regio, maar niet absoluut. Grenzen in de vroege middeleeuwen waren flexibel en afhankelijk van machtsstructuren die niet strikt geografisch bepaald waren.²²

De Maas – 1250 n.Chr. (Middeleeuwen)

Het Oude Maasje speelde in de middeleeuwen een dubbelzinnige rol als natuurlijke grens én als transportader binnen het stroomgebied van de Maas. In politieke zin was het Land van Heusden vanaf de vroege 14e eeuw verdeeld in een noordelijk deel dat leenroerig was aan de graven van Kleef, en een zuidelijk deel dat in leen werd gehouden van de hertog van Brabant.²³ Na de dood van Jan V van Heusden in 1330 trachtte hertog Jan III van Brabant

de heerlijkheid Heusden definitief in te lijven bij zijn hertogdom. De graaf van Kleef, als leenheer van Heusden, werkte hier echter niet aan mee. De kwestie werd onderdeel van een bredere conflictcoalitie (1332–1334), waarbij Brabant tegenover onder meer Holland kwam te staan. In 1334 wist Jan III via diplomatieke onderhandelingen en de aankoop van leenrechten buiten de leenheer om, Heusden in handen te krijgen. Als uitvloeisel van de vredesbesprekingen te Kamerijk verkreeg hij bovendien de omliggende dorpen Vlijmen, Engelen, Oudheusden en Hedikhuizen, die voordien aan Gelre leenroerig waren. In ruil daarvoor verwierf Gelre de Brabantse lenen Tiel, Zandwijk en Heerwaarden. De inlijving van Heusden bij het hertogdom Brabant was hiermee voltooid.²⁴ Uit oorkonden uit het laatste kwart van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw

Afb. 5. De Maas rond 1250nc. Bron: Vos et al. (2018); Archis (RCE), <https://archis.cultureelerfgoed.nl/>; Kadaster, PDOK, Basisregistratie Grootchalige Topografie (BGT), standaardvisualisatie, <https://www.pdok.nl/>.

blijkt dat de heren van Heusden een dubbelfunctie vervulden in hun leenverhoudingen: zij traden op als leenmannen van Gelre voor de bovendorpen (Engelen, Vlijmen, Hedikhuizen, Oudheusden en Baardwijk) en als leenmannen van Kleef voor het land van Heusden ten noorden van de Oude Maas. In beide gebieden waren alle grafelijke rechten aan hen opgedragen, wat wijst op een aanzienlijke mate van territoriale autonomie binnen deze gelaagde feodale structuren.²⁵ Het is niet duidelijk waar de heren van Heusden van afstamden, vandaan kwamen of hoe zij aan hun (allodiale) bezit kwamen. De gebruikelijke parentelen beginnen met Arnold van Heusden (1174/1184) die als zoon Jan I van Heusden (1184/1217) had die huwde met Aleid van Cuyck.²⁶ Hun zoon Arnold II (1217-1242) huwde met Machteld van Heinsberg (dochter van Dirk van Kleef en Isalda van Limburg). Dit echtpaar had als kinderen o.a. Jan II van Heusden (1242-1268), Robert van Heesbeen (1246-1283), Dirk van Oudheusden (1242-1288) en Hendrik van Doeveren (1242-1270).²⁷

Het Oude Maasje verloor geleidelijk aan betekenis. De verschuiving van Oudheusden, gelegen langs het Oude Maasje, naar het noordelijke Heusden duidt op een veranderende waterhuishouding en strategische oriëntatie.²⁸ Vóór 1250 was al een dam in de maas-aftakking bij Huesdenredam gelegd.²⁹ De afdamming van het Oude Maasje bij Hedikhuizen wordt doorgaans in het midden van de dertiende eeuw gedateerd, zij het met variatie in de bronnen tussen vóór 1250 en 1273.³⁰ Nu was in 1273 een gezamenlijke inspectie van de dijk en zijdwinde tussen Hedikhuizen en Vlijmen, als onderdeel van de ring om de Grote of Zuidhollandse Waard, waardoor we mogen aannemen dat het Oude Maasje bij Hedikhuizen daarvoor als was afgedamd.³¹

Kastelen en Moated Sites

Moated sites, of omgrachte terreinen, verwijzen naar locaties die door een gracht omgeven zijn. Hoewel niet elke moated site een kasteel was, waren veel middeleeuwse kastelen wel omgracht. De grachten dienden verschillende doelen, waaronder verdediging, het afbakenen van eigendom, het beheersen van water en mogelijk ook als statussymbool. De typologische indelingen van omgrachte terreinen zijn in de

literatuur voornamelijk gebaseerd op morfologische kenmerken (vorm, aantal bouwkernen, aanwezigheid van wal of extra grachten) of op functionele criteria (residentieel, agrarisch, semi-militair). Le Patourel stelde in haar onderzoek naar Engelse *moated sites* dat de typologieën sterk afhankelijk zijn van sociale functie en chronologische context, en wees op het gevaar van te grote nadruk op vorm ten koste van functie.³² Verhaeghe ontwikkelde een morfologisch classificatiesysteem, gebaseerd op dat van Le Patourel voor de kuststreek van Vlaanderen met vijf hoofdgroepen (A1 t/m A5), op basis van het aantal bouwzones, de mate van omgrachting, en de aanwezigheid van extra verdedigende elementen zoals buitenste grachten of wallen.³³ Verhaeghe definieert een omgrachte site als een bebouwde zone die geheel of gedeeltelijk wordt omgeven door een gracht, doorgaans met één of meerdere gebouwen binnen de omgrachting. De breedte en vorm van deze grachten kunnen sterk variëren, maar liggen meestal tussen 9 en 15 meter. Op basis van veldonderzoek en luchtfotografie stelt Verhaeghe een typologie voor waarin vijf hoofdcategorieën van omgrachte sites worden onderscheiden:

- A1: Eén gebouw volledig omgeven door een enkele gracht;
- A2: Twee gebouwen binnen de gracht, soms vergezeld van een tweede, externe gracht;
- A3: Eén gebouw met een extra buitenwal of secundaire verdedigingselementen;
- A4: Complexe sites met meerdere verdedigingsringen en een meerlagige indeling;
- A5: Meerdere gebouwen of woonzones binnen de grachtstructuur.

Het merendeel van de omgrachte terreinen in Vlaanderen valt volgens Verhaeghe binnen de categorieën A1 en A2.³⁴ Deze typologie vormt een bruikbaar referentiekader voor het interpreteren van vergelijkbare structuren.

Schuyf past voor Brabant een meer historisch-functionele classificatie toe: (1) omgrachte kloostergoederen, (2) versterkte boerderijen (zgn. *schransen*), (3) kleine adellijke woningen of slotjes.³⁵

Deze typologieën en functionele benaderingen tonen aan dat moated sites een zeer diverse categorie vormen, waarin vorm, functie en sociale context

nauw met elkaar verweven zijn. Zowel Le Patourel als Verhaeghe benadrukken dat morfologische kenmerken slechts betekenis krijgen wanneer ze worden beschouwd binnen een historisch-ruimtelijke en sociaal-economische context. In de Nederlandse literatuur, met name bij Schuyf, komt een meer op functie gebaseerde benadering naar voren, waarin kloosterbezit, agrarisch gebruik en adellijke bewoning van elkaar worden onderscheiden. Deze inzichten vormen het methodologische en interpretatieve kader voor de analyse van omgrachte structuren in het rivierengebied rond het Oude Maasje.

Bevindingen

Hoewel dit artikel uitgaat van een geïntegreerde analyse van vorm, functie en sociaal-politieke context, bleek voor sommige locaties het bronnenmateriaal onvoldoende om hier uitspraken over te doen. Waar mogelijk wordt wel een voorlopige duiding gegeven op basis van ruimtelijke kenmerken, morfologie en typologische analogieën met beter gedocumenteerde sites. Deze beperking benadrukt enerzijds het exploratieve karakter van dit onderzoek, en anderzijds de noodzaak van aanvullend bronnenonderzoek, waaronder geofysische metingen of gerichte archiefstudie, om tot toetsing van deze werkhypothese te komen.

We beginnen onze tocht stroomopwaarts, bij de Maas-meander ten oosten van Hedikhuizen. Hierna gaan we stroomafwaarts langs het Oude Maasje om onderweg stil te staan bij de regio's rond Herpt, Oudheusden, Heusden, Heesbeen en Doeveren. De diverse structuren zijn stroomafwaarts genummerd. In de bijlage van dit artikel worden alle structuren beschreven.

Hedikhuizen

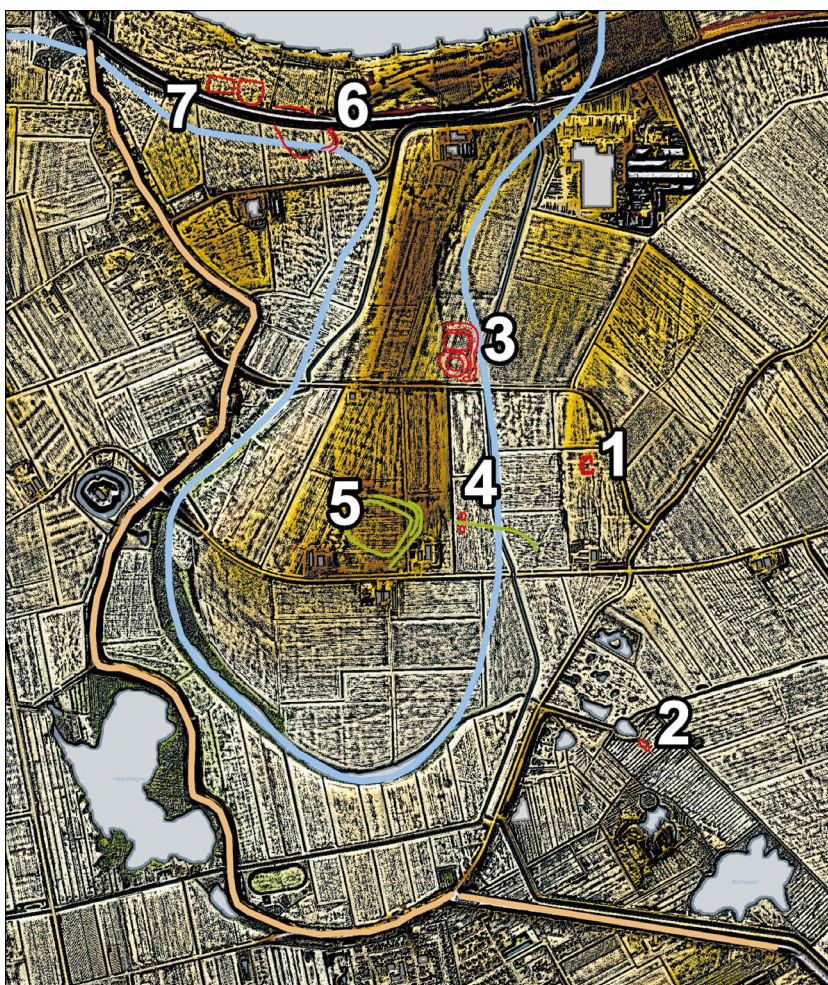
Hedikhuizen komt als plaatsnaam al voor sinds 997.³⁶ Kijken we naar de AHN-afbeelding (Afb. 6), dan vallen een aantal structuren op. In de afbeelding zien we de meander van de Oude Maas uit het noorden om een verhoogde landtong lopen. Op het verhoogde landschap is een vierkant omwald terrein te onderscheiden. Ten noorden daarvan, in de geul van de Maas-meander, lijkt een dubbel omgracht terrein te

liggen (afb. 6, nummer 3). Deze situatie is analoog aan de locaties van de kastelen Ammersoyen en Well. Ook deze liggen in een voormalige meander van de Maas (afb. 4). Een zevental structuren liggen ten oosten van het dorp Hedikhuizen. Het valt op dat alle gevonden structuren buitendijks gesitueerd zijn. Let vooral op de percelering. Het AHN-beeld laat de percelen zien, die door hun (geringe) hoogteverschillen goed zichtbaar kunnen worden gemaakt.

Het gebied langs deze meander kent één kasteel, genoemd naar het nabijgelegen dorp: Kasteel Hedikhuizen. Th. Groen beschreef in de zeventiende eeuw de locatie als volgt: *“omtrent het Veringereijnd daer men afgaat na Bokhoven en daer de Dijk zig kromt na Vlijmen, aan den Dijk plag te staan een aadellijk hujs...”*³⁷ Deze dijk was onderdeel van de ring om de Grote of Zuidhollandse Waard. Op 12 februari 1273 verklaarde Jan van Heusden een gezamenlijke inspectie toe te laten ‘over de Ziedwende en de dijk die ‘Hoofddijk’ wordt genoemd’.³⁸ Een (brede) zijdwende als deze ontstond doordat men bij het ontginnen van veengebieden bewust een strook veen minder intensief ontwaterde dan het omliggende gebied. Hierdoor bleef het veen daar relatief hoog, omdat het minder inklonk en minder snel verarmde door oxidatie. Die hoger blijvende strook vormde als het ware een natuurlijke kade tussen ontginningsblokken – een pseudo-dijk. Zulke zijdwenden konden alleen functioneren als ze vanaf het begin doelbewust werden opgenomen in het verkavelingsplan.³⁹

Met de toenemende regulering van de grote rivieren ontstond binnen het rivierengebied een groeiende behoefte aan compartimentering van het landschap. Deze onderverdeling was bedoeld om bij een dijkdoorbraak het waterbeheer beter te kunnen beheersen. Oude zijdwenden dienden daarbij vaak als basis voor nieuwe dwarsdijken.⁴⁰ Het is aannemelijk dat ook hier bij Hedikhuizen zo'n nieuwe dwarsdijk is aangelegd met als basis de oudere zijdwende. Dat de dwarsdijk nieuw is aangelegd leidt Henderikx af uit het feit dat de verhoefslaging in bovengenoemde oorkonde wordt geregeld.⁴¹

Door het aanleggen van nieuwe dwarsdijken trachtte men te voorkomen dat uitgestrekte delen van de komgronden onder water zouden lopen. Tegelijk nam, door de geleidelijke ophoging van de

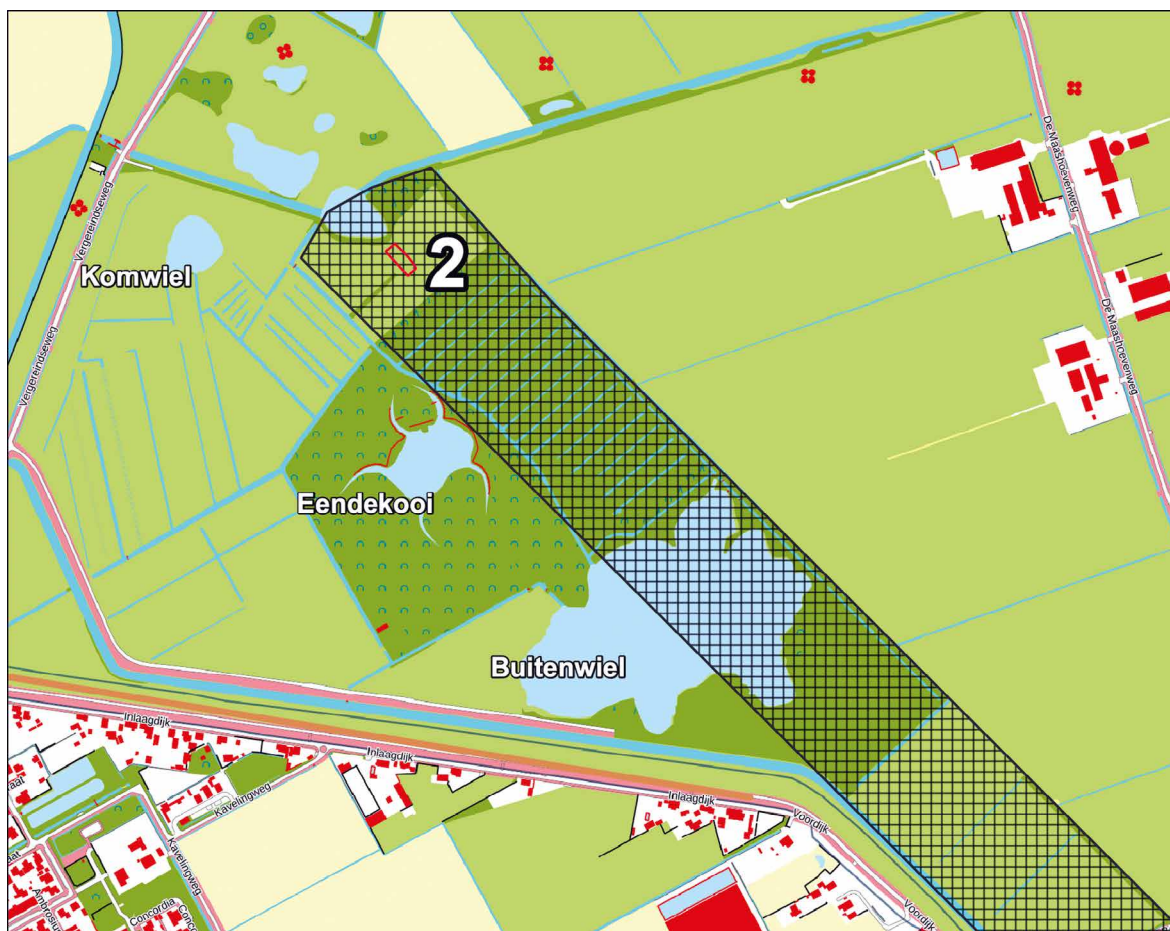

Afb. 6. Het Oude Maasje bij Hedikhuizen (AHN4); een deel van de dijk rond de Groote Waard (oranje lijn); de middeleeuwse meander van de Oude Maas (blauwe lijn); een omwald terrein (groene lijn) en structuren (rode lijn); Actueel Hoogtebestand Nederland, <https://www.ahn.nl/>, AHN4.

rivierdijken, de verwoestende kracht van overstromingen toe. Overal in het landschap herinneren diepe kolken (wielen) aan de momenten waarop het water met grote kracht doorbrak.⁴² Dat gebeurde ook in deze regio. Door de overstromingen eind 18^e eeuw is dit deel van de zijdwende en dijk weggespoeld, waarna een aantal wielen overbleef (de Komwiel, de eendenkooi en het Buitenwiel) (Afb. 7; vergelijk ook Afb. 8, een kaart van begin achttiende eeuw waarop de beschreven dijk nog intact is).⁴³

Naast de afspraken over de schouw die drie keer paar jaar moest plaatshebben (plus een zogenaamde 'achterschouw') wordt in de oorkonde melding gemaakt over de kosten die hiervoor betaald moeten worden. Jan van Heusden vermeldt hier dat 'ik zal beschikken over vijf hoeven grond, vrijgesteld van enige verplichtingen met betrekking tot de dijk, welke hoeven liggen op de weide die Herpertweyde wordt genoemd, nabij de Ziedwende'.⁴⁴ Het gaat in

de vertaling van de oorkonde (Lat-Ned) veelal om de woorden *super* en *supra*. Van der Linden gaat in zijn artikel over deze zijdwende dieper in op deze woorden en de vertaling ervan.⁴⁵ Nu kan *super* inderdaad veelal goed worden vertaald als 'met betrekking tot', maar in de volgende bepaling uit de oorkonde zou het – gelet op de bovenstaande uitleg over de nieuwe dwarsdijk naast de oudere zijdwende – kunnen worden vertaald met 'boven' (ten opzichte van): 'Ook waar vier of meer personen gezamenlijk een deel van de dijk *boven* de Zijdwende bezitten en daardoor herstellplichtig worden, zal een gemeenschappelijke boete door hen betaald worden (...)'.⁴⁶ Het is mogelijk dat *locatores*, de ontginners, als beloning voor hun werk deze zijdwende hebben gekregen.⁴⁷ Daarbij zou zelfs een kasteel óp de zijdwende gesitueerd kunnen worden. Een voorbeeld van zo'n kasteel op een zijdwende is (de voorloper van) kasteel Zuidewijn (of: Zijdwende) bij Besoijen.⁴⁸

Afb. 7. Zijdwende Hedikhuizen met de drie wielen (dijkdoorbraken); nummer 2 is een rechthoekige structuur. In zwart gearceerd de locatie van de zijdwende (de Bont 1993,34 Afb. 18); in blauw gestreept het tracé van de 'nieuwe' dwarsdijk langs de zijdwende; Kadaster, PDOK, Basisregistratie Grootchalige Topografie (BGT), standaardvisualisatie, <https://www.pdok.nl/>.

Middeleeuwse archiefstukken tonen aan dat de heren van Heusden bezittingen in Hedikhuizen hadden, wat wijst op een mogelijke relatie tussen kasteel Hedikhuizen en deze familie.⁴⁹ In de jaren 1973-1978 vond een duikonderzoek plaats in de Komwiel, een waterpartij waarvan gedacht werd dat dit de locatie van het kasteel kon zijn. Het leverde middeleeuwse scherven, kloostermoppen en andere bouwfragmenten op.⁵⁰ In 2010-2012 volgde een nieuw archeologisch onderzoek met technieken zoals grondboringen en geofysisch onderzoek. Ook het wichelroedelopen werd niet geschuwd. Daarbij werden duizenden scherven en enkele opmerkelijke vondsten, zoals een bronzen kookpot en een zogenoemde spitsneus-baardmankruik aangetroffen. Er werden aanwijzingen gevonden voor een gracht, mogelijk behorend bij het kasteel.⁵¹

Vestigia en ArcheoPro concludeerden op basis van hun onderzoek dat het kasteel waarschijnlijk in de Komwiel zelf lag, terwijl de Archeologische Werkgroep van mening was dat de omliggende omgeving meer potentieel bood. Het lijkt aannemelijk dat het kasteel van Hedikhuizen in de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog in verval raakte, en dat er in de loop van de zeventiende eeuw niet meer dan een verlaten en vervallen ruïne van overbleef.⁵²

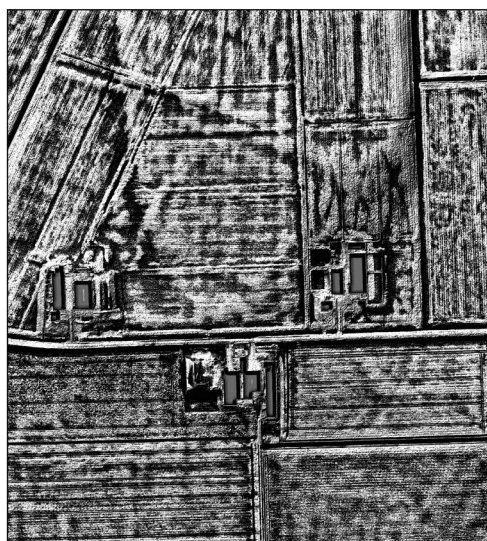
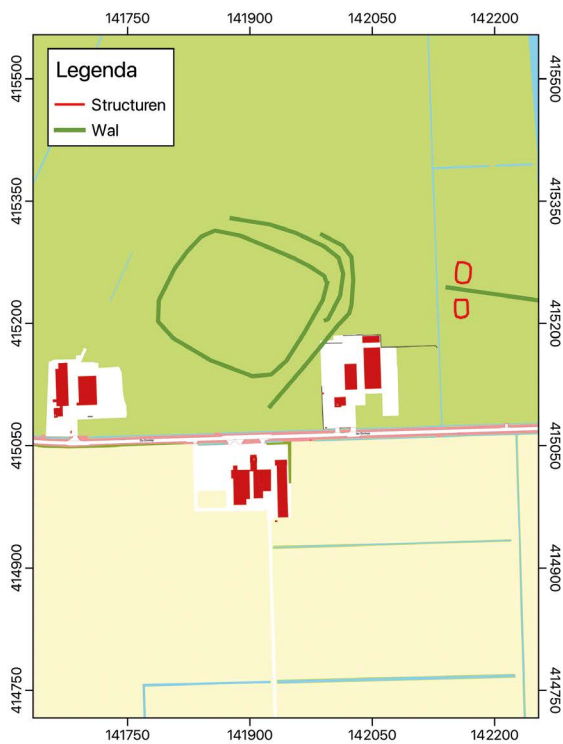
Twee structuren die aandacht behoeven bevinden zich op of ten oosten van de verhoogde 'landtong' binnen de oude meander van de Maas. Overigens moet worden opgemerkt dat juist dit deel Gelders was. Op de Topografische Militaire Kaart van 1850 is de grens ingetekend (afb. 8). Mogelijk bestond deze grens nog van vóór de verlegging van de Maas, toen de meander actief was.

Afb. 8. Hedikhuizen (bron: Topografische Militaire Kaart 1850, Atlas Leefomgeving, geraadpleegd via <https://www.atlasleefomgeving.nl/> (02-07-2025)).

Op de zuidelijke uitloper van een landtong binnen een meander van het Oude Maasje ligt een opvallend vierkant omweld terrein van ongeveer 170 × 180 meter (Afb. 9). De structuur is omgeven door een enkelvoudige wal; aan de oostzijde is sprake van een dubbele walconfiguratie. De schaal en geometrie zijn uitzonderlijk voor het onderzochte gebied. Gezien de omvang, de wallenstructuur en de strategische ligging binnen een natuurlijke bocht van het riviersysteem, is een militaire of semi-militaire functie voorstelbaar. De regelmatige vorm en dubbellaagse verdedigingsstructuur aan één zijde wijzen op bewuste aanleg met controle- of verdedigingsdoel. Alternatieve interpretaties, zoals een tijdelijk versterkt kampement, voorwerk of refugium, kunnen evenwel niet worden uitgesloten zonder archeologisch of geofysisch onderzoek. De locatie ligt op een verhoogde zone binnen een meanderbocht, waardoor controle over stroomgeulen, overgangen of inlagen denkbaar is. De vorm en omvang suggereren een bewust ingerichte plaats met mogelijk gebieds-beheersende functie in het kader van waterstaat,

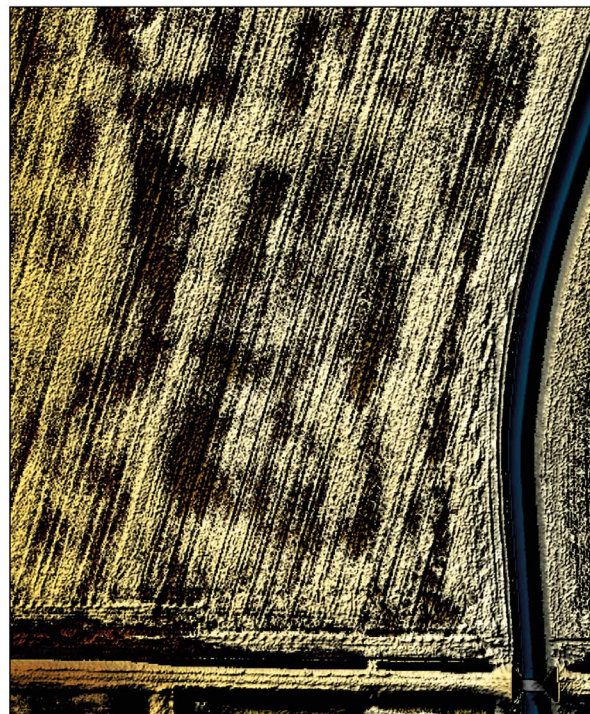
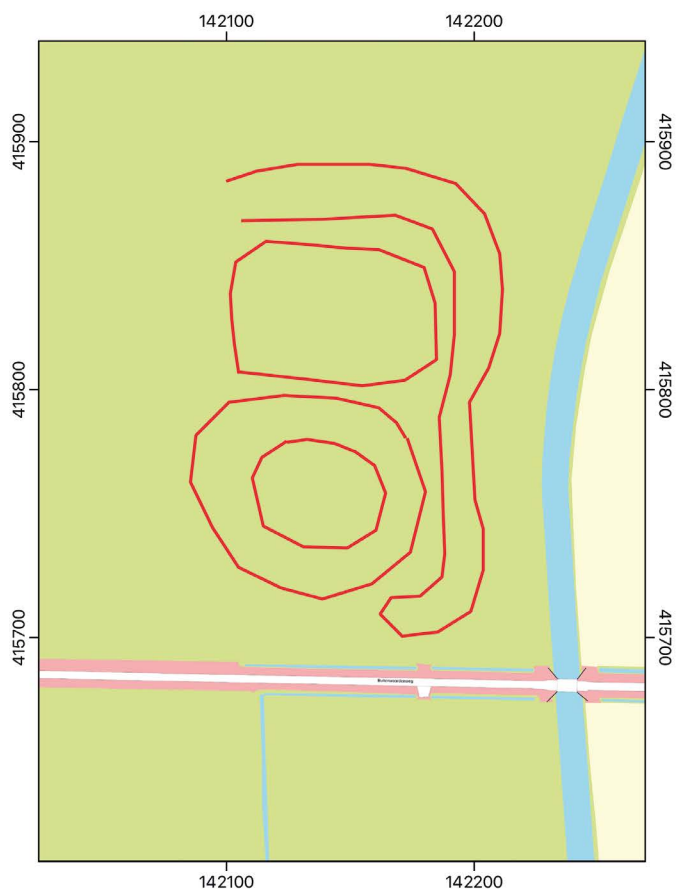
Structuren nummers 4 en 5

AHN4 - blend SLRM, SVF-A, Hillshade

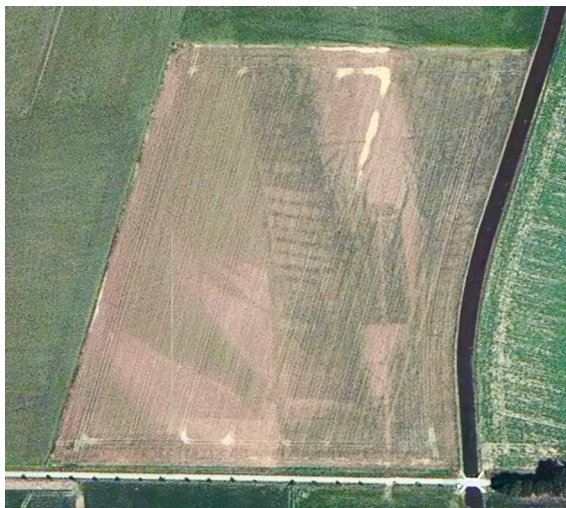
Afb. 9. Wallen, structuren nummer 4 en 5; Kadaster, PDOK, Basisregistratie Grootchalige Topografie (BGT), standaardvisualisatie, <https://www.pdok.nl/>; Actueel Hoogtebestand Nederland, <https://www.ahn.nl/>, AHN4.

Structuur nummer 3

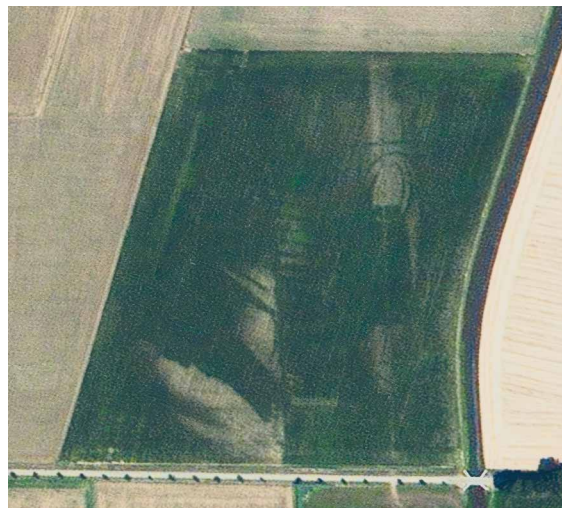

AHN4 - blend SLRM, SVF-A, Hillshade, Enkelbands pseudokleur

Afb. 10. Structuur nummer 3, tekening en AHN-beeld. Achtergrond: PDOK, Basisregistratie Grootchalige Topografie, standaardvisualisatie; Kadaster, PDOK, Basisregistratie Grootchalige Topografie (BGT), standaardvisualisatie, <https://www.pdok.nl/>; Actueel Hoogtebestand Nederland, <https://www.ahn.nl/>, AHN4.

Afb. 11. Satellietdataportaal 6-7-2017 (09:32:02), Netherlands Space Office (NSO), geraadpleegd via <https://www.satellietdataportaal.nl> (02-07-2025).

Afb. 12. Satellietdataportaal 21-07-2018 (09:35:47), Netherlands Space Office (NSO), geraadpleegd via <https://www.satellietdataportaal.nl> (02-07-2025).

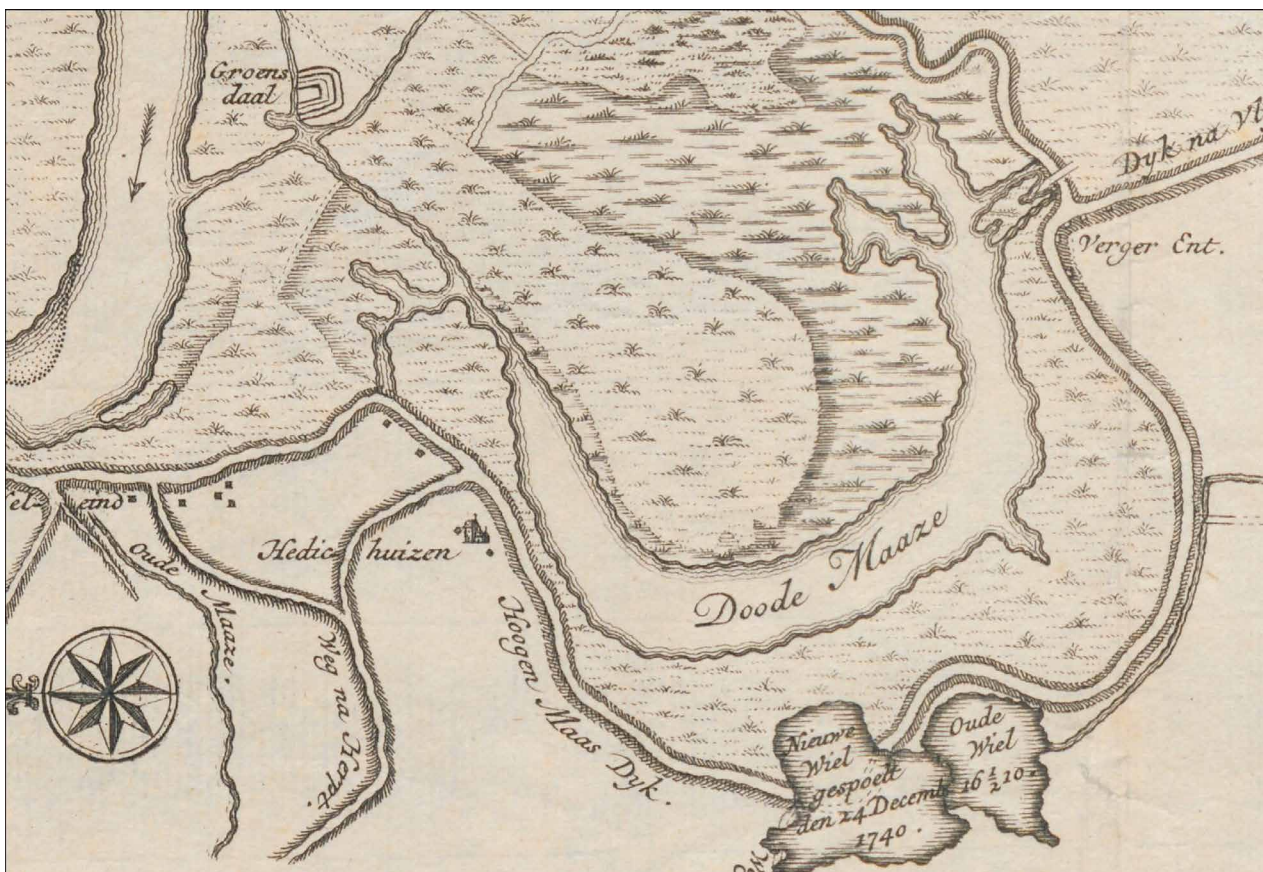
verdediging of transportcontrole. Het betreft een tot dusver onbekend terrein van aanzienlijke omvang met wallenstructuur, ontdekt met behulp van het AHN.

Ten noordoosten van de eerder beschreven walstructuur (structuur 5) ligt binnen de verlande meander een complexe terreinaanleg met dubbel omgrachte elementen (Afb. 10). De configuratie bestaat uit een kleinere, centraal gelegen ophoging, vermoedelijk een motte, met daaromheen een ruim voorhof dat eveneens door een gracht is omgeven. De ringvormige gracht rond het centrale deel en de rechthoekige contouren van het omringende terrein versterken deze hypothese. De afmetingen van de omgrachte structuren zijn respectievelijk ongeveer 40 x 50 meter en ongeveer 50 x 50 meter; de gracht lijkt 9 tot 10 meter breed. Een alternatieve verklaring, zoals een versterkt hof of grangia, valt op basis van huidige gegevens niet uit te sluiten.

Op satellietbeelden (afb. 11-12) is noordelijk van de hoofdstructuur een kleinere, scherpe en

geometrisch afwijkende vorm zichtbaar, vermoedelijk recenter van oorsprong. De situering en symmetrie doen denken aan een functionele aanleg zoals een eendenkooi of recente landschappelijke structuur, mogelijk agrarisch of ecologisch van aard.

Een laatste opvallende structuur ligt ten noorden van Hedikhuizen (Afb. 6, nummer 6). De structuur lijkt samen te vallen met de stroom van de Maasmeander. Op een kaart uit ongeveer 1740 laat een omgracht eiland zien met de naam 'Groensdaal'. (Afb. 13) Op latere kaarten wordt de naam geschreven als 'Groenendaal' veelal met de toevoeging 'Werken De Waarden'.⁵³ Het bevindt zich naast de Hedikhuisense Schutsluis. Het kan een relict uit de zestiende eeuw zijn geweest; blokhuisen werden langs de Maas gebouwd ter verdediging van 's-Hertogenbosch.⁵⁴ Deze locatie is eind achttiende eeuw gebruikt om een verdedigingswerk te bouwen ter verdediging van de naastgelegen sluis.⁵⁵

Afb. 13. Groensdaal bij Hedikhuizen. Bron: BHIC, 343 Collectie Kaarten en Tekeningen, nr. 6860.

Herpt

Herpt zou al in de negende of tiende eeuw hebben bestaan.⁵⁶ Een andere studie stelt de oudste vermelding op 1108-1121.⁵⁷ Ten zuiden van Herpt, aan de overzijde van het Oude Maasje en ten noorden van de Lage Steeg, heeft het Huis Herpt gestaan (afb. 14, nummer 14, afb. 15 en 16). Het huis Herpt was een leen van de Hollandse Grafelijkheid en omvatte de ambachtsheerlijkheid Herpt met toebehoren, evenals aanzienlijke landerijen in de regio (afb. 17). In de 16e eeuw behoorde het tot het geslacht Spiering van

Aalburg, gevolgd door een overgang naar Johan van Cuijck in 1576. Hij veranderde het van een erfelijk leen in een onversterfelijk erfleen, waardoor het leenrecht voortaan in directe erfopvolging overging.⁵⁸ Het woonhuis was rond 1844 nog intact en werd bewoond door Hendrik Cornelis de Jongh, maar is vermoedelijk kort na zijn overlijden in 1854 gesloopt.⁵⁹

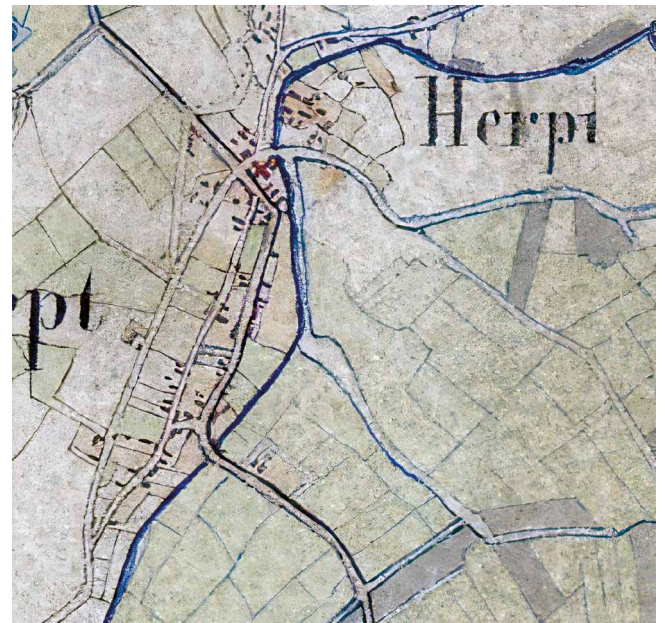
In de omgeving van Herpt zijn meerdere omgrachte (of omwalde) structuren met behulp van het AHN aan te wijzen (zie bijlage). Een voorbeeld van deze structuren is te zien in bijgaande afbeeldingen (afb. 18).

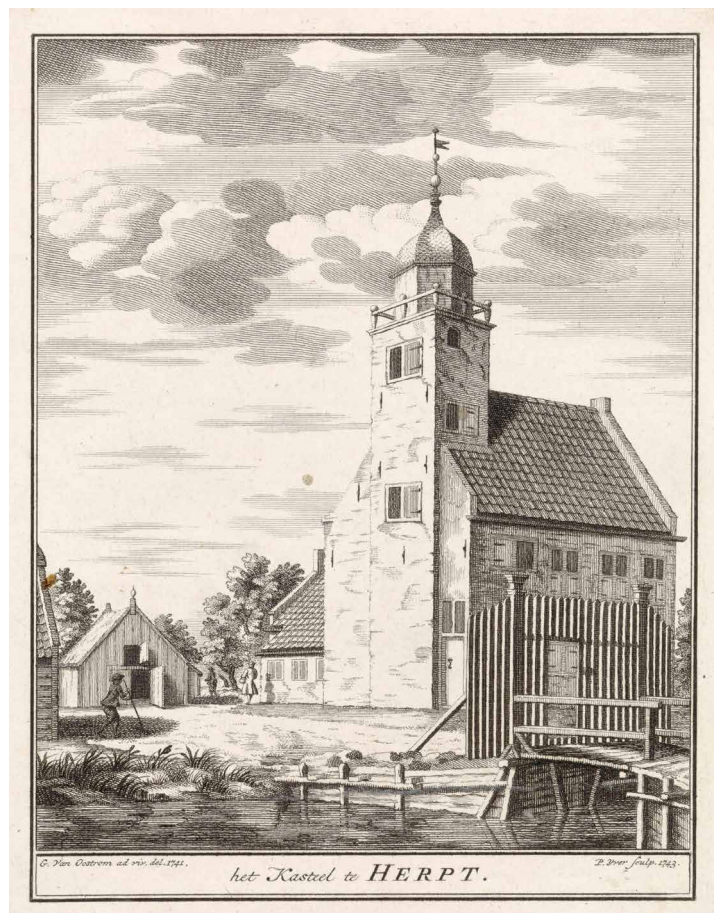
Afb. 14. Het Oude Maasje bij Herpt (AHN4); dijk (oranje lijn); Oude Maasje (blauwe lijn); weg (gestreept oranje lijn) en structuren (rode lijn); wal, bij nr. 8 (groene lijn); Actueel Hoogtebestand Nederland, <https://www.ahn.nl/>, AHN4.

Afb. 15. Kasteel Herpt; bron: Topotijdreis, kaart 1867, Kadaster, geraadpleegd via <https://www.topotijdreis.nl/> (02-07-2025).

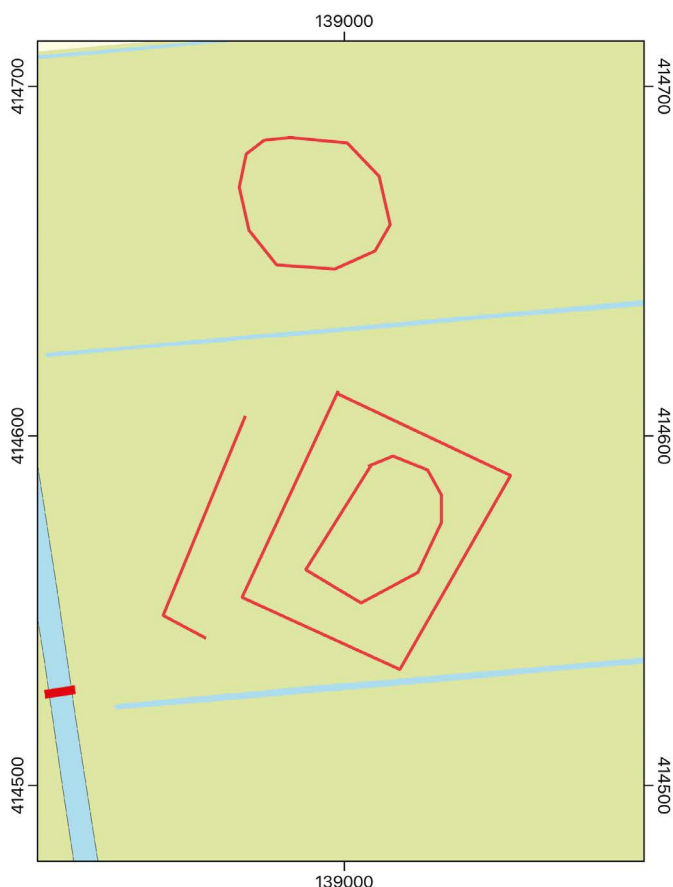

Afb. 16. Kasteel Herpt (bron: Topografische Militaire Kaart 1850, Atlas Leefomgeving, geraadpleegd via <https://www.atlasleefomgeving.nl/> (02-07-2025)).

Afb. 17. Tekening Huis Herpt, uit: Oudenhoven, Jacob van. Beschryvinge der stad Heusden, waar in het begin, aanwasch, en tegenwoordige staat dier stad verhaalt worden. Amsterdam: Jan Hartig, 1743. Via: <https://id.rijksmuseum.nl/200277202>.

Structuren nummers 15 en 16

AHN4 - blend SLRM, SVF-A, Hillshade, Enkelbands pseudokleur

Afb. 18. Structuren nummers 15 en 16; Achtergrond: Kadaster, PDOK, Basisregistratie Grootchalige Topografie (BGT), standaardvisualisatie, <https://www.pdok.nl/>; Actueel Hoogtebestand Nederland, <https://www.ahn.nl/>, AHN4.

Beide structuren zijn duidelijk zichtbaar op het AHN in het open agrarische landschap ten zuiden van Herpt. Structuur 15 betreft een rechthoekig terrein met een interne centrale ophoging en is volledig omgracht; de afmetingen bedragen ongeveer 25 x 40 meter, met een grachtbreedte variërend van 9 tot 15 (?) meter. Structuur 16 ligt iets noordelijker daarvan en bestaat uit een losstaande ronde of ovale omgrachting van ongeveer 40-45 meter in diameter. De vormkenmerken van structuur 15 (centrale ophoging met omgrachting binnen een rechthoekige begrenzing) passen binnen het type A1 van Verhaeghe's typologie: een versterkt huis of mogelijk een agrarische nederzetting met defensieve component. Structuur 16 lijkt eenvoudiger van aanleg en zou een voorwerk, bijgebouw of mogelijk een afzonderlijk perceel kunnen

vertegenwoordigen. De relatief kleine omvang van beide terreinen sluit een kasteel in enge zin uit, maar maakt een functie als versterkt goed of hofstede plausibel.

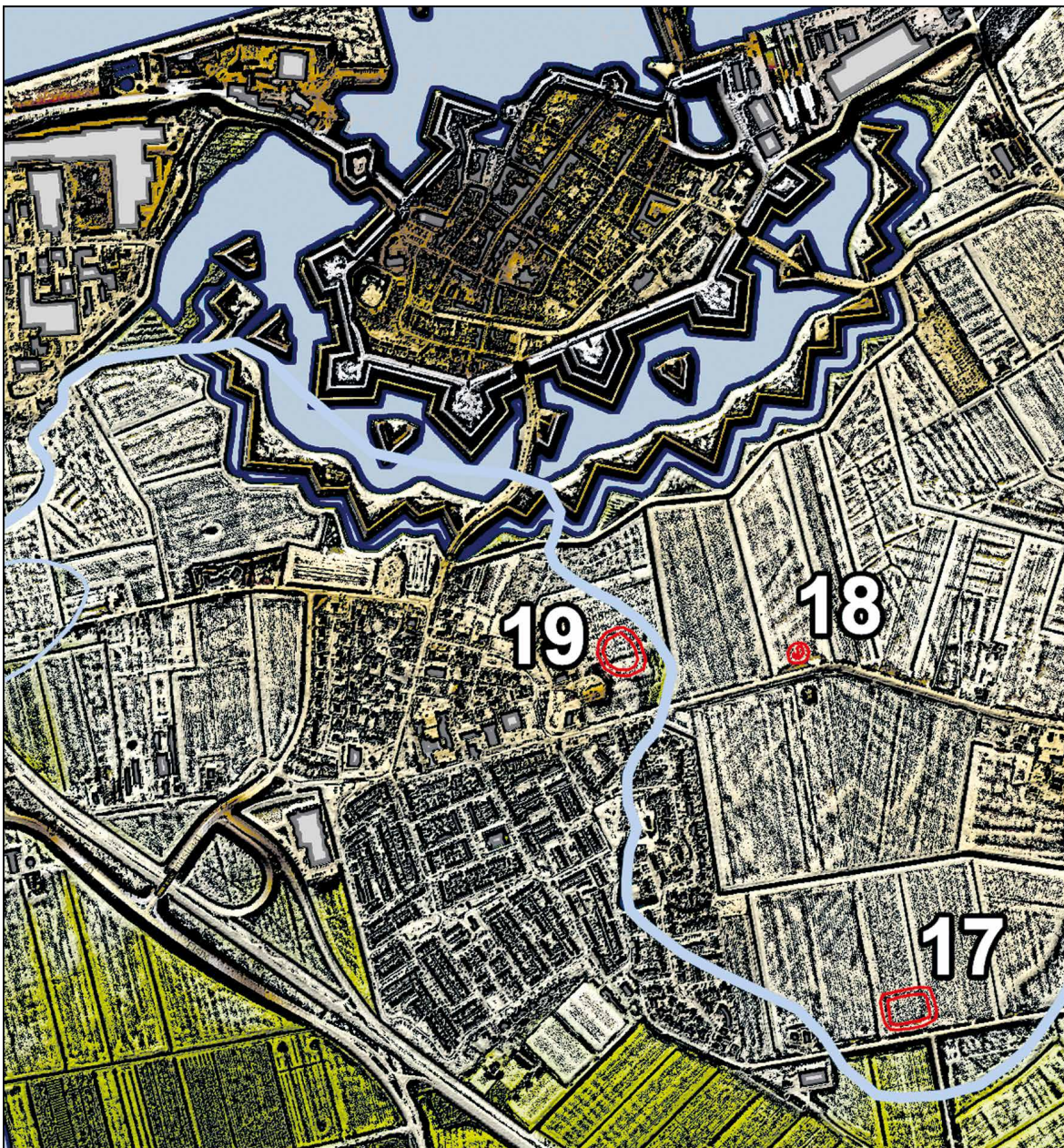
Oudheusden

De eerste vermelding van een burcht in Oudheusden dateert uit ca. 1130, volgens de stichtingskroniek van de abdij van Berne. Deze stond nabij de kerk van Sint-Jan-Evangelist in het huidige Oudheusden. De heren van Heusden verwierven in de 12e eeuw aanzienlijke invloed in de regio, maar moesten zich onderwerpen aan de leenheerschappij van de graven van Kleef en later van Gelre.⁶⁰ De burcht werd in 1202 verwoest in een conflict tussen Brabant, Holland en Gelre, waarna de heer van Heusden zijn zetel verplaatste

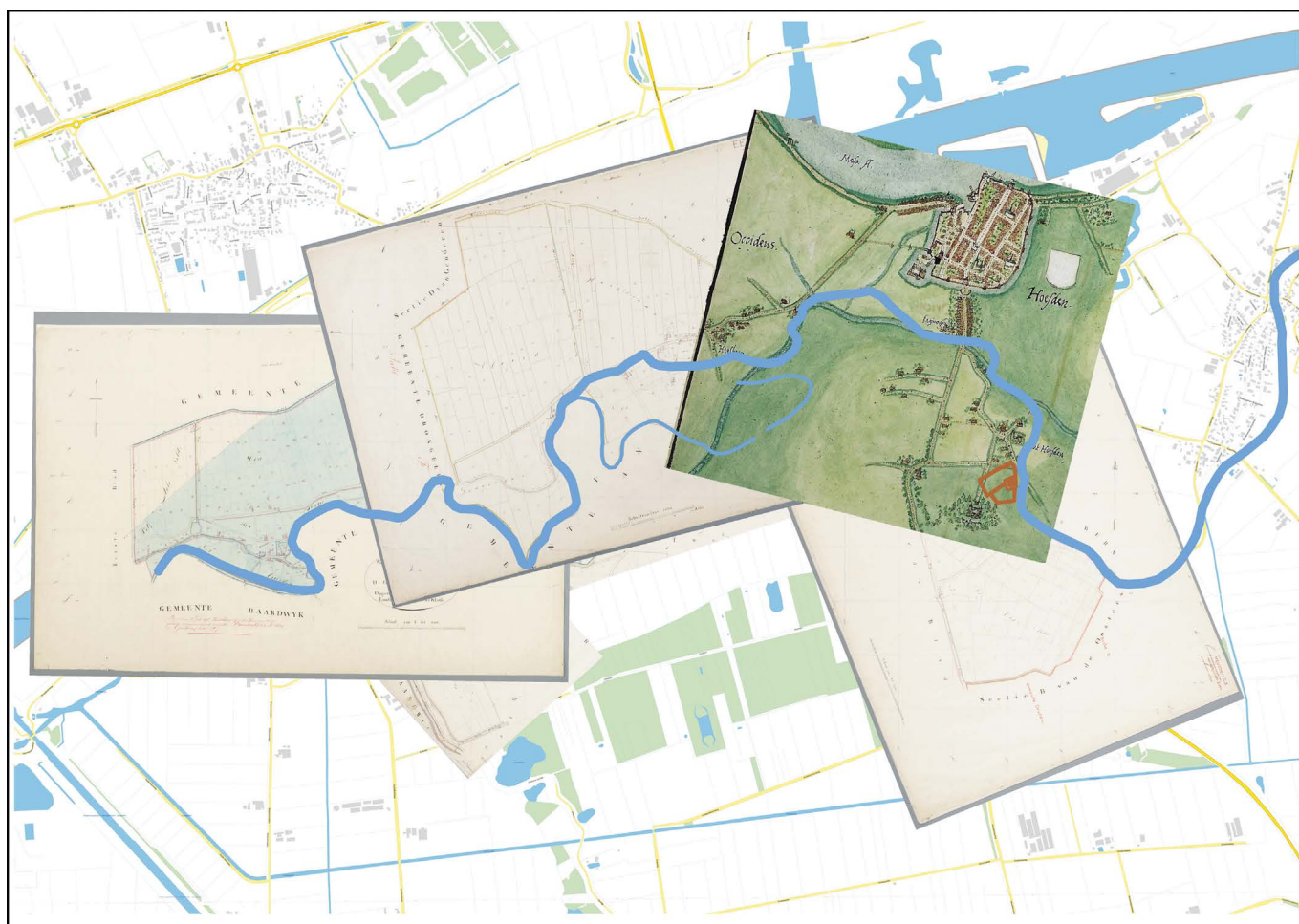
naar de noordzijde van het Oude Maasje, in wat later (Nieuw-)Heusden werd.⁶¹ Zeker zal ook de verandering van de waterhuishouding in dit gebied van invloed zijn geweest op deze verhuizing.⁶² In de late 13e eeuw vestigde een zijtak van de familie van Heusden zich opnieuw in Oudheusden en bouwde een kasteel, mogelijk op de locatie van de verwoeste burcht. In 1579 werd het kasteel door de inwoners van Heusden in brand gestoken, maar het werd later herbouwd.⁶³

Het kasteel werd na 1851 gesloopt, met uitzondering van het poortgebouw, dat tot omstreeks 1960 bleef staan.⁶⁴ In 1971 werden amateur-opgravingen verricht op de locatie van het kasteel van Oudheusden, waarbij fundamenten en diverse vondsten aan het licht kwamen.⁶⁵

De locatie van het kasteel Oudheusden is met behulp van oude kadasterkaarten (1832) en oude luchtfoto's goed terug te vinden (afbeeldingen 20, 21

Afb. 19. Het Oude Maasje bij Heusden en Oudheusden; het Oude Maasje en Omloop (blauwe lijn) en structuren (rode lijn); Actueel Hoogtebestand Nederland, <https://www.ahn.nl/>, AHN4.

Afb. 20. Oude kaarten en het Oude Maasje (blauwe lijn, incl. de Omloop; Kasteel Oudheusden (bruine lijn); bron: Van Deventer-Heusden; Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, <https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/>, RCE; Kadaster, PDOK, Basisregistratie Grootchalige Topografie (BGT), standaardvisualisatie, <https://www.pdok.nl/>.

en 22). Deze kaarten kunnen we in een GIS-applicatie georefereren. Zelfs de kaart van Jacob van Deventer (eind zestiende eeuw) is prima te georefereren op de stad Heusden. De opdracht van de Spaanse koning voor Van Deventer was om de strategische infrastructuur in kaart te brengen. De details voor deze elementen zijn perfect, maar de randelementen, de infrastructuur die niet belangrijk genoeg was, werden uit het hoofd (of van horen zeggen) ingetekend, zo lijkt het. Het kasteel Oudheusden is dan zo'n voorbeeld (afb. 20). Het kasteel is door de auteur ingetekend in afbeelding 20 (bruine lijnen). De locatie komt niet overeen met locatie van het kasteel op de tekening van Van Deventer, dat dan ten zuidwesten van het door de auteur ingetekende kasteelterrein zou moeten liggen.

In de omgeving van Oudheusden zijn drie structuren te onderscheiden, waarvan twee aan de overzijde van het Oude Maasje zijn gelokaliseerd (afb. 19; nummers 17, 18 en 19). Ten oosten van de kerk van Oudheusden lijkt op het AHN een ronde structuur zichtbaar, bestaande uit twee concentrisch verlopende greppels of grachten met een centrale ophoging (afb. 23, rode lijnen). Direct ten zuiden ervan bevindt zich een rechthoekig terrein dat deels omgracht lijkt te zijn (afb. 23, oranje stippe lijn). De combinatie van een ronde meervoudig omgracht structuur en een rechthoekig aanliggend perceel werd aanvankelijk geïnterpreteerd als een hiërarchische inrichting van het terrein (motte?). Echter, geofysisch en booronderzoek op het perceel in 2012 wees uit dat er op deze locatie geen sporen

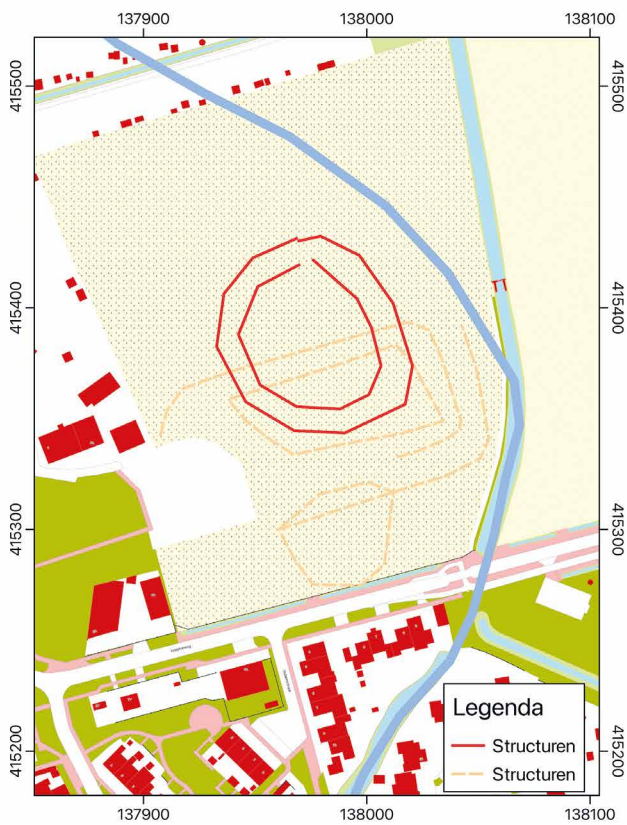

Afb. 21. Oudheusden (uit: Kadasterkaart 1832, MIN10123A03, Beeldbank RCE).

Afb. 22. Luchtfoto RAF, nr. 3075, Wageningen University & Research, Geoportal: RAF aerial photographs, geraadpleegd via <https://library.wur.nl/WebQuery/geoportal/raf> (01-07-2025).

Structuren nummer 19

Afb. 23. Structuren nummer 19; Kadaster, PDOK, Basisregistratie Groot-schalige Topografie (BGT), standaardvisualisatie, <https://www.pdok.nl/>; Actueel Hoogtebestand Nederland, <https://www.ahn.nl/>, AHN4.

van grachten, funderingen of andere structuren zijn aangetroffen die zouden wijzen op het bestaan van een motte of slot.⁶⁶ De hypothese van een complex op deze plek moet daarom als gefalsificeerd worden beschouwd. Wel werd bij het onderzoek een rechthoekige gracht rond het verhoogde kerkhof vastgesteld, vermoedelijk daterend uit de zestiende eeuw en op kaarten van Van Deventer minimaal aangeduid.⁶⁷ Deze casus illustreert het belang van veldverificatie bij morfologische interpretaties en benadrukt de methodologische noodzaak om visuele gegevens uit hoogtekarten kritisch te toetsen aan archeologische bevindingen.

Heesbeen en Doeveren

Het landschap ligt hier een meter lager dan waar we onze reis begonnen. Het water zal zeker hier in banen geleid moeten worden. De dijken om het Oude Maasje en de Omloop (een zijtak) getuigen hiervan (afb. 24).

In het kader van archeologisch onderzoek is het dorp Heesbeen een van de meest informatief gebleken

locaties. Achter de huidige St. Trudokerk werd op een natuurlijke verhoging een nederzetting aangetroffen die, op basis van aardewerk en bouw materiaal, een vrijwel continue bewoning vertoont van het einde van de eerste eeuw tot in de vroege vijftiende eeuw. De determinaties van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB, nu: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, RCE) vermelden Romeinse dakpannen (tegulae, imbrices), wandpleister, terra sigillata en grof huishoudelijk aardewerk uit de eerste tot en met de vierde eeuw. Deze laag werd opgevolgd door Merovingisch materiaal (vijfde tot achtste eeuw), Badorfer en Karolingisch aardewerk (achtste–negende eeuw), Pingsdorfer-achtig aardewerk (tiende–twaalfde eeuw), kogelpotten (tiende–dertiende eeuw), grijsge-smoord aardewerk (dertiende–veertiende eeuw) en tenslotte steengoed uit de dertiende tot het begin van de vijftiende eeuw.⁶⁸ Heesbeen wordt in de tiende en elfde eeuw ‘Hasbenni’ genoemd.⁶⁹ Oorspronkelijk strekte de jurisdictie van Heesbeen zich uit tot binnen de stadsmuren van Heusden. Het kasteel van Heusden stond grotendeels op grond van Heesbeen voordat het

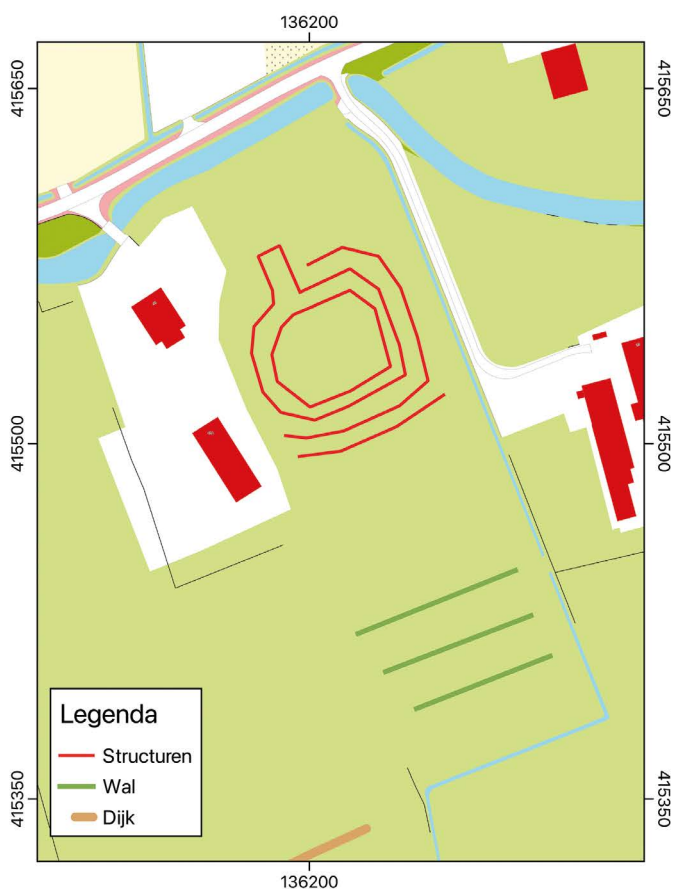
Afb. 24. Het Oude Maasje bij Heesbeen en Doeveren (AHN4); dijk (oranje lijn); Oude Maasje en Omloop (blauwe lijn); molen (rode driehoek, nr 24) en genummerde structuren (rode lijn); Actueel Hoogtebestand Nederland, <https://www.ahn.nl/>, AHN4.

door stadsuitbreiding binnen de stadsmuren werd opgenomen.⁷⁰ Kasteel Heesbeen werd in 1589 door de inwoners van Heusden verwoest om te voorkomen dat het als schuilplaats voor vijanden zou dienen.⁷¹ Het kasteel was in handen van de heren van Heesbeen. Stamvader van deze Van Heusden-tak was Robert van Heesbeen (1246-1283), zoon van Arnold van Heusden en Machteld van Kleef-Heinsberg.⁷² De heerlijkheid en het kasteel wisselden door vererving verschillende keren van eigenaar, met namen zoals Arent van Heesbeen (1383), Hugeman van Strijen (ca. 1400), en later de families Turck en Van Renesse.⁷³

In het weiland ten oosten van de huidige boerderij is op het AHN een vierkante omgrachte structuur zichtbaar van ongeveer 40 × 45 meter (afb. 25, structuur 20). De omringende gracht is 7-9 meter breed en goed herkenbaar in het reliëfbeeld. De vorm is

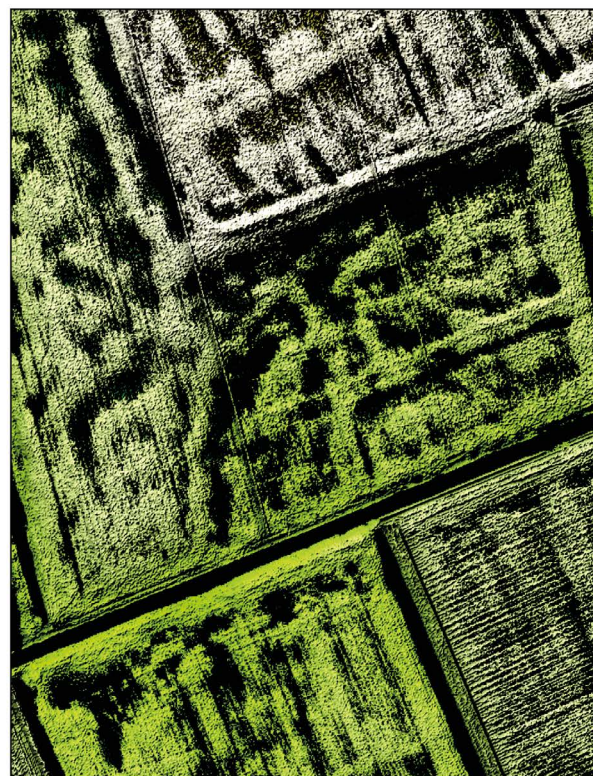
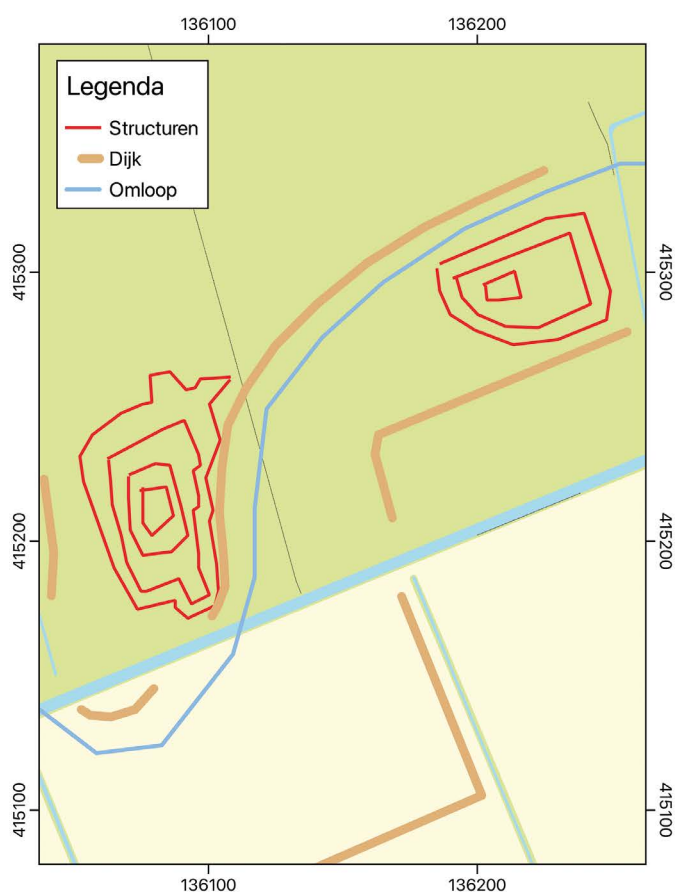
regelmatig en gesloten, zonder duidelijke doorgangen. Op basis van de morfologie betreft het vermoedelijk een omgracht erf of verblijf, met karakteristieken die overeenkomen met moated sites van type A2 of type A3. De vierkante vorm wijst mogelijk op een later middeleeuws of vroegmodern type omgracht huis, waarbij de symmetrische aanleg kan duiden op een representatieve functie. Volgens Archis zou het kasteel van Heesbeen onder de huidige boerderij liggen, enkele tientallen meters ten westen van deze structuur.⁷⁴ Als dat klopt, dan is het hier zichtbare terrein mogelijk een voorwerk, erfafscheiding of een latere verplaatsing van de verblijfplaats. Er zijn vooralsnog geen schriftelijke bronnen bekend die deze locatie expliciet koppelen aan een bekende familie of leenverhouding. De aanwezigheid van zowel deze vierkante structuur als de huidige boerderijlocatie

Structuur nummer 20 (Heesbeen)

AHN4 - blend SLRM, SVF-A, Hillshade, Enkelbands pseudokleur

Structuren nummers 21 en 22

AHN4 - blend SLRM, SVF-A, Hillshade, Enkelbands pseudokleur

Afb. 26. Structuren nummers 21 en 22; Bron: Kadaster, PDOK, Basisregistratie Groot-schalige Topografie (BGT), standaardvisualisatie, <https://www.pdok.nl/>; Actueel Hoogtebestand Nederland, <https://www.ahn.nl/>, AHN4.

vraagt om nader onderzoek naar fasering en functie, bijvoorbeeld via booronderzoek of geofysisch onderzoek. Hoewel Archis de locatie van het kasteel onder de boerderij plaatst, blijft het mogelijk dat de oostelijk gelegen structuur een eerder of later fase van bewoning representeert.

Ten zuiden van Heesbeen, langs de zijtak van het Oude Maasje ('Omloop'), zijn twee structuren te onderscheiden (afb. 26, nummers 21 en 22). Beide structuren zijn complex van opbouw en tonen duidelijke omgrachtings- en ophogingselementen. Structuur 21 (links) bestaat uit een meervoudig omwald terrein met ten minste drie concentrische walsporen. De buitenste contour meet ongeveer 40 x 80 meter. Structuur 22 (rechts) is een compactere, rechthoekige structuur met centrale verhoging en omgrachting, waarbij de binnencontour doet denken

aan een gebouw. Structuur 21 heeft kenmerken van een versterkt complex met representatieve functie; de grootte, meervoudige walsystemen en ligging nabij water maken een militaire oorsprong niet ondenkbaar. Verdere datering en toewijzing vergen aanvullend archeologisch en historisch bronnenonderzoek.

Nijenrode (Oudheusden) en Valkenvoorde (Doeveren)

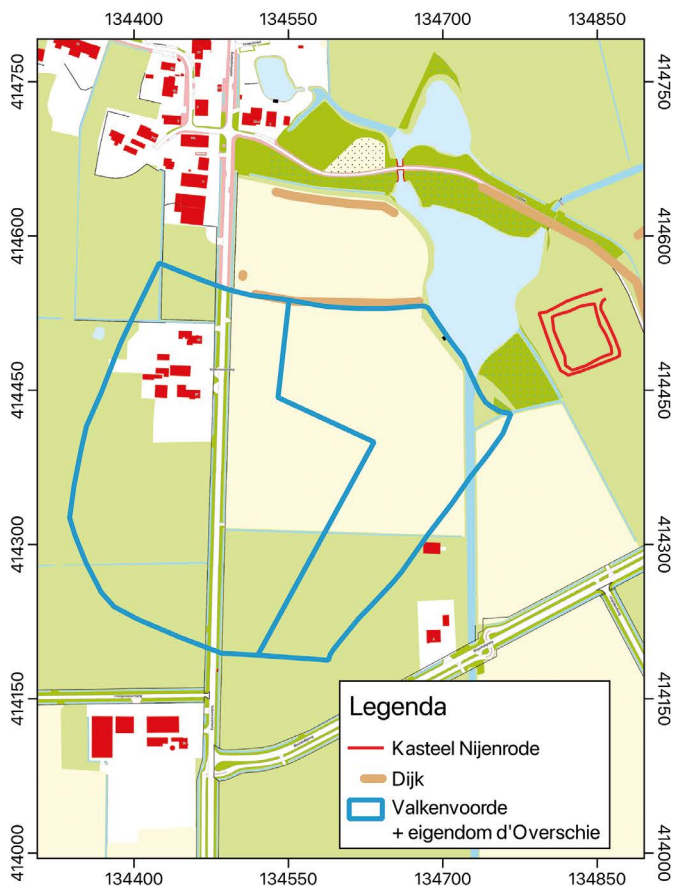
Aan het einde van onze reis langs het Oude Maasje hebben nog twee kastelen gestaan. In Doeveren was dat kasteel Valkenvoorde.⁷⁵ De locatie is vooralsnog onbekend. De heuvel 'genaamd Valkenvoort' op de kaart uit 1775 ligt aan de overzijde van het Oude Maasje, binnen de gemeente Baardwijk (afb. 27).

In 1915 zijn daar puinresten gevonden, maar geen funderingen.⁷⁶

Uit het *Repertorium op de lenen van de Hofstede Heusden* blijkt dat de lage rechtspraak van Doeveren (1246-1260) in handen was van de leenman die daar woonde, Hendrik van Heusden (1242-1288), broer van Robert van Heesbeen en van Jan II, heer van Heusden. Zijn zoon, Arnold van der Sluijs (1245-1296), erfde het leen en had vijf dochters. Vermoedelijk is via een van deze dochters het leen uiteindelijk overgegaan op Otto van Heukelom van Leyenberg.⁷⁷ Een intrigerend aspect is dat Arnoud van Heukelom van Leyenberg, de zoon van Otto, als tweede echtgenote Mechteld de Cock van Weerdenburg had. Mechteld was een kleindochter van Elisabeth van der Sluijs, één van de vijf dochters van Arnold van der Sluijs. Dit betekent dat er een hernieuwde verbinding tussen de familie

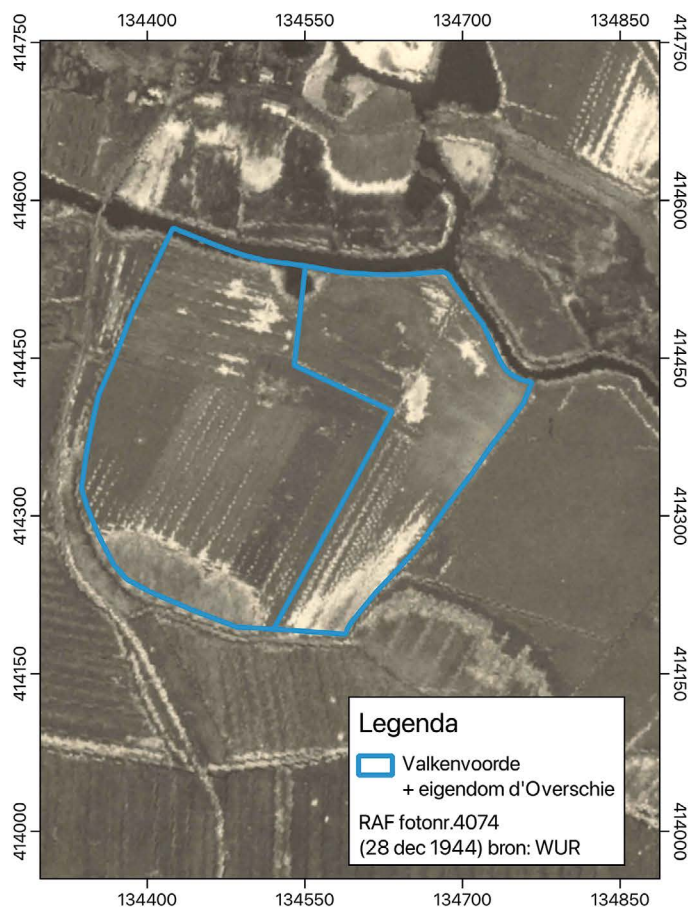
van der Sluijs en het leen van Doeveren was, zij het niet door directe vererving. Arnoud had uit zijn eerste huwelijk reeds een zoon, Otto van Valkenvoorde, en was bovendien al beleend met Doeveren vóór zijn huwelijk met Mechteld, waardoor deze goederen niet via haar tot hem kwamen.⁷⁸ Kasteel Valkenvoorde wordt omschreven als het huis te Valkenvoorde in Doeveren aan de Maas met 7 morgen land, waar het op staat.⁷⁹ Het leen wordt via vererving doorgegeven aan de schoonzoon van Otto, Jan Pijlijser, de kleinzoon van Hertog Jan van Brabant.⁸⁰ Volgen we het bezit, dan komt het eind vijftiende eeuw in handen van de familie De Jonge, die tevens Heren van Baardwijk waren.⁸¹ Via de familie Wissenkercke belandde het bezit uiteindelijk in het geslacht d'Overschie.⁸² René François Joseph d'Overschie bezit volgens de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel (OAT, 1811-1832)

Valkenvoorde en Kasteel Nijenrode

AHN4 - blend SLRM, SVF-A, Hillshade

Valkenvoorde

Kadasterkaart MIN10008B01 (Baardwijk)

Afb. 28. Valkenvoorde. Wageningen University & Research, Geoportal: RAF aerial photographs, geraadpleegd via <https://library.wur.nl/WebQuery/geoportal/raf> (01-07-2025); Baardwijk 1832, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Kadasterkaart, <https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/>.

een perceel van 6 bunder, 96 vierkante roeden en 80 vierkante ellen (ruim zes hectare), ten zuiden van het Oude Maasje in Baardwijk.⁸³ Het perceel heeft aan de westzijde een afgeronde vorm; het lijkt een natuurlijke stroom te volgen (afb. 28). Zou het Oude Maasje een zuidelijke meander kunnen hebben gehad? In dat geval zou dit perceel ten noorden van het Oude Maasje en daardoor in Doeveren hebben gelegen. Het is niet onmogelijk dat het Oude Maasje een andere loop heeft gehad. De Sint-Elisabethsvloed van 1421 heeft haar sporen zeker ten westen van de Elshoutse Zeedijk achtergelaten. Tot het eind van de vijftiende eeuw heeft het zeewater vrij spel gehad.⁸⁴

Otto van Valkenvoorde had waarschijnlijk twee dochters: Udele en Belia. De vraag of Otto van Valkenvoorde een dochter Belia had, blijft onderwerp van

discussie. B.F. van Wallene stelt dat Belia mogelijk gehuwd was met Gijsbrecht van Nijenrode.⁸⁵ Dit zou logisch zijn, aangezien Gijsbrecht 'Nijenrode' verkreeg, waarschijnlijk als deel van de erfenis die verdeeld werd tussen de zusters Udele en Belia. Een andere bron onderschrijft deze hypothese en noemt Belia als echtgenote van Gijsbrecht van Nijenrode.⁸⁶

Hiermee komen we bij het andere kasteel: Nijenrode (afb. 29). Het kasteel Nijenrode, dat nu volledig verdwenen is, lag ten zuidoosten van de voormalige Doeverense Schans, op een buitendijkse locatie nabij het afwateringsstroompje Het Loopke. Twee anonieme tekeningen uit 1652 tonen het als een ruïne, terwijl een kaart uit 1775 expliciet vermeldt dat hier ooit het kasteel 'Nieuwen Rode' stond (afb. 30). De buitendijkse locatie lijkt ongebruikelijk voor een

kasteel, maar de Zeedijk kreeg zijn definitieve vorm pas rond 1460, na de Sint-Elisabethsvloed van 1421.⁸⁷

De structuur van het kasteel is op het AHN goed te zien als een omgracht vierkant terrein (afb. 27), met

Afb. 29. Kasteel Nijenrode (1652); Bron: Aarts 2014, 63.

Afb. 30. Uitsnede uit de kaart van P. Ketelaar (1775); Bron: Aarts 2014, 64.

een afmeting van ongeveer 40 x 50 meter en een grachtbreedte variërend van 7 tot 9 meter. De ruïne uit 1652 toont een aanleg met torens en een poortgebouw. Begin zeventiende eeuw werd het kasteel bewoond door de families Nederveen en Hamel, maar verviel daarna snel. Uiteindelijk verdween zelfs de naam uit de lokale toponymie.⁸⁸ Tarcisius van Schijndel droeg in 1972 abusievelijk bij aan een naamsverplaatsing van het kasteel naar Oudheusden in zijn artikel over een 'archeologische opgraving van het kasteel Nijenrode te Oudheusden', dat in feite ging over een opgraving van het kasteel Oudheusden in de gelijknamige woonplaats.⁸⁹

Discussie

Het onderzoek naar de archeologische en historische structuren langs het Oude Maasje tussen Hedikhuizen en Doeveren toont aan dat dit landschap een opmerkelijke gelaagdheid bezat, die tot dusver slechts beperkt werd onderkend in de historische geografie en archeologie van het rivierengebied. Op basis van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN), gecombineerd met historische bronnen en cartografische reconstructies, zijn verscheidene omgrachte terreinen en waterstaatkundige ingrepen geïdentificeerd. Deze geven een gedifferentieerd beeld van de middeleeuwse inrichting van dit dynamische landschap.

De geografische spreiding van de structuren suggereert dat het Oude Maasje niet slechts functioneerde als natuurlijke grens of lokale zijstroom, maar als een strategische hoofdader in het stroomgebied van de Maas. Het fungeerde als organiserende landschapsas waarop adellijke machtscentra, agrarische exploitatie-eenheden en waterstaatkundige ingrepen zich oriënteerden. De aanwezigheid van moated sites – uiteenlopend van eenvoudige omgrachte boerderijen tot volwaardige kastelen – weerspiegelt de sociale gelaagdheid van bezit en beheer in het Land van Heusden.

De toepassing van AHN-technieken zoals Multi-Scale Relief Model (MSRM) en anisotrope sky-view factor wijst erop dat subtiele hoogteverschillen nog sporen bevatten van verdwenen structuren. Hierbij is echter voorzichtigheid geboden: de neiging om

betekenisvolle patronen te herkennen in amorfe gegevens (pareidolie) kan leiden tot overinterpretatie.⁹⁰ Aanvullend veldonderzoek blijft daarom onontbeerlijk om hypothesen te kunnen bevestigen.

De ligging van de geïdentificeerde structuren blijkt sterk gerelateerd aan strategische waterknooppunten, oudere oeverwallen en landschappelijke elementen zoals de zijdwende nabij Hedikhuizen. Hoewel genealogische analyse in dit stadium slechts beperkt is toegepast, suggereren enkele verwijzingen naar erfopvolging en bezitsoverdracht dat adellijke netwerken en erfrechtelijke structuren een rol speelden bij de inrichting van het gebied. Een systematischer opname van juridische en genealogische gegevens – bijvoorbeeld uit leenregisters en oorkonden – zou in toekomstig onderzoek kunnen bijdragen aan het begrijpen van de ruimtelijke verspreiding van macht en eigendom. De voorlopige bevindingen benadrukken daarmee het potentieel van een geïntegreerde benadering, waarin ruimtelijke, juridische en sociale factoren in samenhang worden onderzocht om tot een meerlagige interpretatie van het middeleeuwse landschap te komen.

Conclusie

Hoewel niet alle onderzoeksvragen volledig konden worden beantwoord – met name door het ontbreken van systematisch archeologisch veldwerk en de fragmentarische aard van het beschikbare bronnenmateriaal – blijkt de hier toegepaste benadering effectief voor het opsporen en voorlopig interpreteren van middeleeuwse structuren. De functionele duiding van verschillende locaties blijft voornamelijk hypothetisch, wat de noodzaak benadrukt van vervolgonderzoek waarin archeologische, historische en geofysische methoden worden gecombineerd.

De voorlopige resultaten tonen aan dat het tracé van het Oude Maasje fungeerde als een organiserende landschapsstructuur, waarop zich uiteenlopende vormen van bewoning, machtsuitoefening en waterbeheer oriënteerden. De geïdentificeerde locaties leveren daarmee waardevolle aanknopingspunten voor het begrijpen van ruimtelijke ordening, sociale hiërarchie en infrastructurele ontwikkeling in het middeleeuwse Land van Heusden.

Het onderzoek vormt aldus een eerste aanzet tot een verfijndere interpretatie van de landschapelijke gelaagdheid in dit gebied, en biedt een methodologisch raamwerk dat verdere integratie van GIS-analyse, veldonderzoek en genealogische reconstructie mogelijk maakt.

Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

- Archeologisch (veld)onderzoek naar de hypothese van een motte- met voorhofstructuur nabij Hedikhuizen, gericht op het vaststellen van stratigrafie, bebouwingsresten en eventuele verdedigingswerken;
- Geofysisch en/of boor-onderzoek ter verificatie van verdwenen slotgrachten en funderingsresten;
- Historisch bronnenonderzoek naar erfrechtelijke verhoudingen binnen adellijke families ter verduidelijking van grondbezit;
- Landschapsreconstructie van Maasmeanders vóór en na de Sint-Elisabethsvloed van 1421, in het bijzonder rond Doeveren;
- Typologisch vergelijkingsonderzoek naar omgrachte sites in vergelijkbare rivierengebieden (zoals de Linge- of Dommelvallei), om regionale verschillen in vorm, functie en sociale gelaagdheid in kaart te brengen.

Slotbeschouwing

De gehanteerde werkwijze – waarin digitale hoogtekaartanalyse met behulp van het AHN is verrijkt met selectieve historische en tekstuele bronnen – toont aan dat een landschapsanalytische benadering in staat is om potentieel betekenisvolle structuren te identificeren, juist daar waar archeologische en tekstuele gegevens schaars zijn. Tegelijkertijd vereist deze aanpak methodologische terughoudendheid: de

herkenning van patronen op basis van morfologie en ligging moet worden opgevat als hypothesegenererend, niet als sluitend bewijs. Toetsing door middel van archeologisch veldonderzoek, geofysische methoden en dateringstechnieken blijft noodzakelijk.

De voornaamste waarde van deze benadering ligt in haar functie als eerste verkennende laag binnen een gelaagde onderzoeksstrategie. De landschapelijke context fungeert als drager en ordenend principe, maar krijgt pas werkelijk betekenis wanneer deze wordt ingebed in bredere sociaalhistorische en genealogische kaders. Met name de wisselwerking tussen topografische relicten, juridische structuren en familiale machtsnetwerken verdient daarbij systematische aandacht.

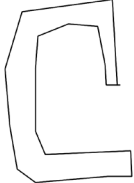
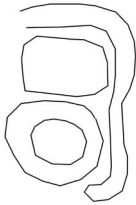

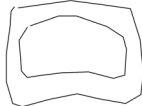
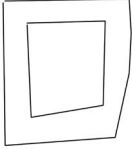
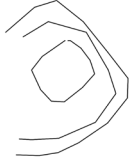
De hier ontwikkelde methode leent zich voor toepassing in andere delen van het rivierengebied, waar zij – in combinatie met bekende kastelen, motte-terreinen en omgrachte sites als ijkpunten – kan bijdragen aan een regionale typologie van middeleeuwse landschapsstructuren. Een dergelijke benadering biedt perspectief op een meer geïntegreerde analyse van ruimtelijke ordening, sociale gelaagdheid en politieke machtsconfiguraties in premoderne stroomgebieden.

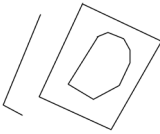
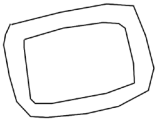
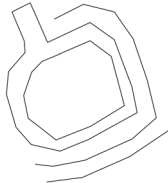
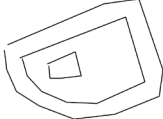
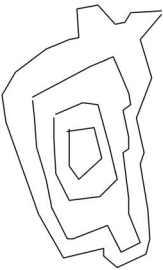
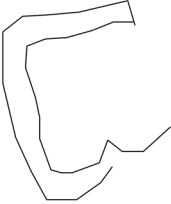
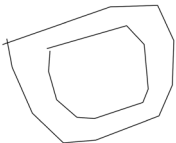
Dankwoord

Voor hun kritische meelesen, inhoudelijke suggesties en methodologische adviezen dank ik Rob Gruben, Taco Hermans, Fred Vogelzang en Hans Koot. Verder dank ik Jan Kamphuis, Perry de Ronde, Nina Bresser en Puck Jansen. Ook dank ik ChatGPT (OpenAI) voor de ondersteuning bij het structureren van argumentatie, redactionele herformuleringen en het kritisch doornemen van conceptversies. Deze inzet gebeurde binnen een gecontroleerde werkomgeving, met volledige eindredactionele verantwoordelijkheid bij de auteur.

Bijlage

Overzicht structuren

Nummer	Omschrijving	Centrum-coördinaten (RD)		Typering volgens Le Patourel ^{90*}
1	Omgracht terrein	142567, 415429		A1a (A4?)
2	Kasteel Hedikhuizen	142620, 415218		
3	Dubbel omgracht terrein	142140, 415791		A2b
4	Wal of weg met structuren	142205, 415239		
5	Omwald terrein	141891, 415235		
6	Omgracht terrein (Groensdaal?)	141637, 416518		A1b
7	Twee structuren	141425, 416656		
8	Rechthoekige structuur met wal of dijk	140347, 416150		
9	Omwald terrein met dijk	140152, 415847		
10	Omgracht/omwald terrein (115x60 meter)	140056, 416217		A1b
11	Omgracht/omwald terrein (50x40 meter)	139834, 415894		A1b
12	Omwald? Plas? Tussen deze en nr 11 wellicht?	139813, 416001		
13	Omgracht terrein	139633, 416834		A2d (A4?)
14	Kasteel Herpt	139101, 415144		
15	Ronde structuur	138993, 414664		

Nummer	Omschrijving	Centrum-coördinaten (RD)		Typering volgens Le Patourel ^{90*}
16	Omgracht terrein	139011, 414573		A1d
17	Omgracht terrein (72x45 meter)	138499, 414737		A1b
18	Ronde structuur	138300, 415391		
19	Ronde structuur	137972, 415393		
20	Omgracht terrein (Kasteel Heesbeen)	136208, 415540		A2d
21	Omgracht terrein	136220, 415295		A2d
22	Omgracht terrein	136080, 415213		A2d
23	Omgracht terrein	135892, 415584		A1a (A4?)
24	Molen	135796, 415366		
25	Omwald terrein	135215, 414910		
26	Omgracht terrein	135136, 415029		A1a
27	Kasteel Nijenrode	134835, 414502		

* De middeleeuwse grachten van West-Cambridgeshire werden door Le Patourel aangeduid met de letter A, post-middeleeuwse grachten met B. De fundamentele verschillen binnen deze categorieën waren: Grachten rond een enkel eiland (A1-serie);

Grachten met bijbehorende omheiningen, waaronder grachten met een tweede eiland (A2-serie); Grachten met uitgebreide post-middeleeuwse aanpassingen, waaronder de toevoeging van een extra omheining (A3-serie); Gedeeltelijk omheinde locaties (A4-categorie). De Cambridgeshire-grachten A1(a) en A2(a) werden onderscheiden van A1(b) en A2(b) op basis van grootte. Gezien de middeleeuwse ontginningen in het Land van Heusden zijn deze locaties met de letter A gewaardeerd.

Summary

Along the Oude Maasje (Noord-Brabant)

A preliminary investigation on possible medieval structures in the landscape between Hedikhuizen and Doeveren.

This study explores the medieval landscape along the Oude Maasje, a dynamic riverine zone, historically situated between the spheres of influence of the dioceses of Utrecht and Liège. Using a landscape-archaeological methodology, this research combines high-resolution LiDAR data (Actueel Hoogtebestand Nederland), historical cartography and contextual source material to identify and interpret possible moated sites, earthworks and landscape structures.

The findings suggest that the Oude Maasje functioned not merely as a natural boundary but as an axis for organising medieval settlement, land use and water management. The spatial distribution of the analysed features indicates a close relationship with former river meanders, levees, dike crossings and other infrastructural nodes.

While genealogical and archival data were consulted, they proved too fragmentary to make a conclusive reconstruction of ownership patterns or feudal relationships. Nevertheless, preliminary observations indicate the potential relevance of noble

landholding and inheritance in shaping territorial morphology.

The study underscores both the promise and limitations of digital elevation analysis in historical geography. Subtle topographic anomalies may signal anthropogenic activity, but their interpretation remains tentative without archaeological validation. This approach lays the groundwork for further interdisciplinary research combining geophysical surveys, targeted excavations and historical-genealogical analysis to refine our understanding of the medieval landscape of the Land of Heusden.

Over de auteur

Ruud Raats is Business Continuity Manager bij de Rabobank en zelfstandig historisch onderzoeker, gespecialiseerd in GIS en digitale analysemethoden. Hij combineert technieken als AHN-analyse en QGIS met kritisch archiefonderzoek. Zijn publicaties richten zich op archeologie, genealogie, historische geografie en erfgoedontsluiting. Hij is actief lid van de AWN – Nederlandse Archeologievereniging, waar hij betrokken is bij geofysisch onderzoek, en van de Kastelenstudiegroep.

Noten

1. Verhaeghe 1981, 104; Le Patourel 1973, 4 (fig. 1 Classification of Moats by Shape).
2. Bednarik 2017, 101.
3. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Minuutplans (Kadastrale kaarten)*, geraadpleegd via <https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl> (01-07-2025); Kadaster, *Topotijdreis*, geraadpleegd via <https://www.topotijdreis.nl/> (01-07-2025)
4. Wageningen University & Research, Geoportal: RAF aerial photographs, geraadpleegd via <https://library.wur.nl/WebQuery/geoportal/raf> (01-07-2025)
5. Stol 1981, 131.
6. <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/paleografische-kaarten/>; Vos, et al., 2018.
7. Van Bavel 1962, 267.
8. Berendsen en Stouthamer 2001, Appendix 3 Channel belts in the Rhine-Meuse delta, nr. 132, 233.
9. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, <https://archis.cultureelerfgoed.nl/>
10. Blok 1963, 462-463.
11. Leenders 2015, 7-8.
12. Van Bavel 1962, 263.
13. Ramaer 1899, 237.
14. Blok 1963, 474-475.

15. Ibid., 477.
16. Braams 1995, 49.
17. Blok 1963, 477.
18. Van Bavel 1962, 265.
19. Ibid., 264; Mostert 1982, 134
20. Van Bavel 1962, 271.
21. Hendriks 1990, 26.
22. Hendriks 1990, 106, 108.
23. Ramaer 1899, 231.
24. Hoppenbrouwers 1992, 5.
25. Braams 1995, 57.
26. Coldewey 1967, 365-366 (Overzicht I).
27. Avonds en Brokken 1975, 33; Vermeulen 2021, III 105 schema 33; Coldewey 1967, 365-366 (Overzicht I).
28. Stein 1986, 94.
29. Van der Velden 1984, 4; Hoppenbrouwers 1992, 49.
30. Stein 1986, 94.
31. Van den Bergh 1873, nummer 248 (12 februari 1273); Hoppenbrouwers 1992, 49.
32. Le Patourel 1973, 5.
33. Verhaeghe 1981, 104.
34. Ibid., 99-104
35. Schuyf 1983, 258.
36. De Bont 1993, 32.
37. Pelders, Schellekens en Schel 2014, 6.
38. Van den Bergh 1873, nummer 248 (12 februari 1273).
39. De Bont 1993, 30; Vervloet 1984, 108.
40. Vervloet 1984, 85.
41. Henderikx 2001, 197 noot 65.
42. Vervloet 1984, 85.
43. De Bont 1993, 33-34; Pelders, Schellekens en Schel 2014, 125-126, 169-170.
44. Van den Bergh 1873, nr 248 (12 februari 1273).
45. Van der Linden 1990, 199-200.
46. Van den Bergh 1873, nr 248 (12 februari 1273).
47. De Bont 1993, 32 noot 54.
48. Idem.
49. Pelders, Schellekens en Schel 2014, 120-122.
50. Ibid., 127-130; Archis (RCE) zaakidentificatienummer: 2910957100.
51. Pelders, Schellekens en Schel 2014, 130-136.
52. Ibid., 169.
53. <https://www.topotijdreis.nl/jaren/1868-1954>; bezocht 31 januari 2025.
54. Limonard 2020, 15.
55. Metselaar 2023, 42.
56. Schutjes 1873, 161.
57. De Bont 1993, 32.
58. Belonje 1965, 124-125.
59. Ibid., 123.
60. Aarts 2014, 51.
61. Ibid., 55.
62. Van Bavel 1962, 270-271.
63. Aarts 2014, 58.
64. Aarts 2015, 9-12.
65. Aarts 2014, 59-60.
66. Ibid., 53-54
67. Idem.
68. Voogd 1955, 88-89; Voogd 1968, 157-158; Beex 1973, 170.
69. De Bont 1993, 32.
70. Sassen 1885, 155-156.
71. Ibid., 156.
72. Avonds en Brokken 1975, schema 33; Vermeulen 2021, III schema 105.
73. Sassen 1885, 157-160; Hornman 1982, 182.
74. Archis, zaakidentificatienummer 2704803100.
75. Kort 1997, nr. 46
76. Van Loon 2005, 91.
77. Kort 1997, nr. 46; Avonds en Brokken 1975, schema 33; Vermeulen 2021, III schema 105.
78. Vermeulen 2021, II 37, 41.
79. Kort 1997, nr. 47.
80. Waale 1993, 55.
81. Kort 1997, nr. 47.
82. Hornman 1982, 169.
83. OAT10008B001 (Baardwijk), Hoofdcollectie Kadastrale kaarten 1811-1832, beeldbank.cultureelerfgoed.nl (RCE).
84. Gottschalk 1971, deel II, 179.
85. Van Wallene 1996, 118.
86. Kuiken 2008, 64-65.
87. Aarts 2014, 65; Hoppenbrouwers 1992, 350; Pape 1850, 31.
88. Aarts 2014, 65; Stevens 1993, 27.
89. Tarcisius van Schijndel 1972, 166.
90. Bednarik 2017, 101.
91. Le Patourel 1973, 4 (Afb. 1 Classification of Moats by Shape).

Literatuur

- Aarts 2014 – B. Aarts, 'Oudheusden: een dorp met drie kastelen', in: H. van Engen (red.), *Oudheusden. Klein dorp met een groot verleden* (Tilburg 2014), p. 57-71.
- Aarts 2015 – B. Aarts, 'Speurtocht in Oudheusden (NB)', *Kasteel & Buitenplaats* 17, nr. 48 (2015), p. 9-12.
- Avonds en Brokken 1975 – Avonds en H.M. Brokken, 'Heusden tussen Brabant en Holland (1317-1357): Analyse van een grensconflict', *Varia Historica Brabantica* 4, Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant ('s-Hertogenbosch 1975), p. 1-95.
- Bavel, van 1962 – F.H. van Bavel, 'Een verkenningstocht naar het oude Berne', *Varia Historica Brabantica* 1 (1962), p. 257-339.
- Bednarik 2017 – R.G. Bednarik, 'Pareidolia and rock art interpretation', *Anthropologie* LV/1-2 (2017), p. 101-117.
- Beex 1973 – G.A.G. Beex, 'Roman Finds in North Brabant', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23 (1973), p. 159-188.

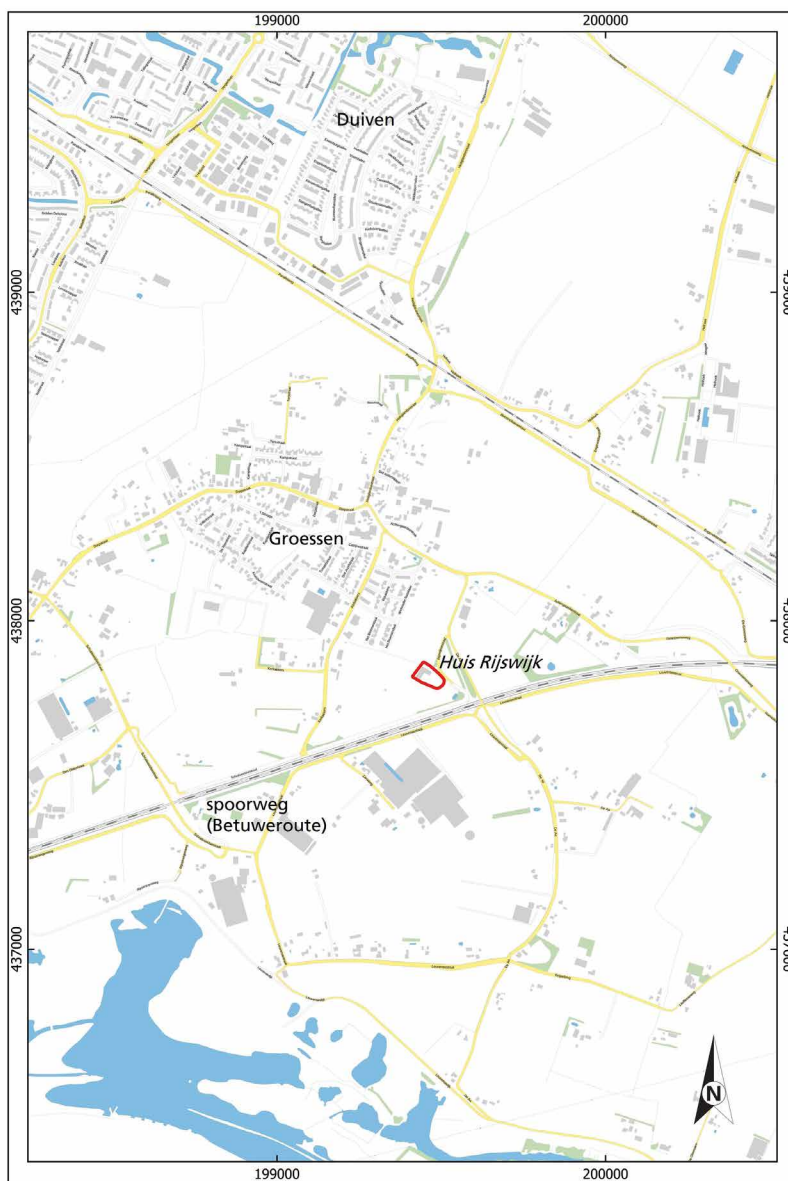
- Belonje 1965** – J. Belonje, 'Herinneringen aan het Huis Herpt (incl. vervolg)', *De Brabantse Leeuw* 14, nr. 1 (1965), p. 123-132.
- Berendsen en Stouthamer 2001** – H.J.A. Berendsen & E. Stouthamer, *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands* (Assen 2001).
- Bergh, van den 1873** – L.Ph.C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Eerste Afdeling: Tot het einde van het Hollandsche Huis, deel 2* (Amsterdam / 's-Gravenhage 1873).
- Blok 1963** – Blok, D.P., 'Teisterbant', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks* 26, nr. 12 (1963).
- Bont, de 1993** – C. de Bont, "...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...": Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant, Bijdragen tot de Studie van het Brabantse Heem 36 (Waalre 1993).
- Braams 1995** – B.W. Braams, *Weyden en zeyden in het broek: Middeleeuwse ontginning en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena* (Wageningen 1995).
- Coldewey 1967** – J.A. Coldewey, 'Arnold van der Sluis, ridder, zijn afkomst en nageslacht (±1245–1296)', *De Nederlandsche Leeuw: Maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde* 84, nr. 11 (1967), p. 361-378.
- Gottschalk 1971** – M.K.E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*, 3 delen (Assen 1971).
- Henderikx 2001** – P.A. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen* (Hilversum 2001).
- Hendriks 1990** – J.P.C.A. Hendriks, *Archeologie en bewoningsgeschiedenis van het Land van Heusden en Altena* (Almkerk 1990).
- Hoppenbrouwers 1992** – P.C. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving: Het Land van Heusden, ca. 1360–ca. 1515* (Wageningen 1992).
- Hornman 1982** – C. Hornman, 'De heren van Heesbeen', *Met Gansen Trou* 32 (1982), p. 181-183.
- Kokalj en Hesse 2017** – Ž. Kokalj en R. Hesse, *Airborne Laser Scanning Raster Data Visualization: A Guide to Good Practice* (Ljubljana 2017).
- Kort 1997** – J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de Hofstede Heusden, 1246-1650', *Ons Voorgeslacht* 52 (1997).
- Kuiken 2008** – F.E. Kuiken, 'Laatmiddeleeuwse Dames – Van Genealogie tot groepsportret', *Virtus* 14 (2008), p. 57-75.
- Leenders 2015** – K.A.H.W. Leenders, *Een overdekt stroomruggenlandschap in het noorden van de Hoeksche Waard* (zelfuitgave 2015).
- Limonard 2020** – C.J. Limonard, 'Stelling van 's-Hertogenbosch', *Saillant* 1 (2020), 13–23.
- Linden, van der 1990** – H. van der Linden, 'Heusden, Holland en de Zijdwinde van 1273', in: T.E.A. Bosman et al. (red.), *Brabants recht dat is...* (Assen/Maastricht 1990), p. 193–207.
- Loon, van 2005** – M. van Loon, 'Het duistere Valkenvoort', *Met Gansen Trou* 55 (2005), p. 91-95.
- Metselaar 2023** – R. Metselaar, *Brabantse sporen van verdediging. Een blik op het Zuiderwaterlinielandschap anno 2023*, masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen (2023).
- Mostert 1982** – M. Mostert, 'De goederen van de abdij Berne in het land van Heusden tot 1236', *Holland* 14 (1982), p. 133-139.
- Orengo en Petrie 2018** – H.A. Orengo en C.A. Petrie, 'Multi-scale relief model (MSRM): A new algorithm for the visualization of subtle topographic change of variable size in digital elevation models', *Earth Surface Process and Landforms* 43, nr. 6 (2018), p. 1361–1369.
- Pape 1850** – C.W. Pape, *De Burg Nyenrode. Dichtstuk. Uitgesproken in het departement der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen te Heusden* (Heusden 1850).
- Patourel, le 1973** – J. le Patourel, *The Moated Sites of Yorkshire*, Society for Medieval Archaeology Monograph 5 (1973).
- Pelders, Schellekens en Schel 2014** – Gerard Pelders, John Schellekens en Tonnie Schel, 'Zoektocht naar het kasteel van Hedikhuizen', *Het Brabants Kasteel*, themanummer Hedikhuizen (2014), p. 118-176.
- Ramaer 1899** – J.C. Ramaer, *Geografische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en de Nieuwe Maas in de Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1899).
- Sassen 1885** – Aug. Sassen, 'Heesbeen', *Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde* 2, nr. 16 (15 mei 1885), p. 155-162.
- Schutjes 1873** – L.H.Ch. Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom 's Hertogenbosch*, deel 4 (St. Michielsgestel 1873).
- Schuyf 1983** – J. Schuyf, 'Moated sites in Brabant (Netherlands)', *Château Gaillard: Études de Castellologie Médiévale* 11 (Caen 1983), p. 257–264.
- Stein 1986** – M.A.M. Stein, 'Rivierverleggingen van Maas en Waal in de omgeving van de Bommelerwaard, sinds de bedijking in de Middeleeuwen', in: H.J.A. Berendsen (red.), *Het Landschap van de Bommelerwaard*, Nederlandse Geografische Studies 10, KNAG/GI Universiteit Utrecht (Utrecht 1986).
- Stevens 1993** – B. Stevens, 'De Sage van Slot Nijenrode', *De Klopkei* 17, nr. 4 (1993), 18-28.
- Stol 1981** – T. Stol, 'Opkomst en ondergang van de Grote Waard', *Holland: Regionaal-Historisch Tijdschrift* 13, nr. 4 (1981), p. 129-143.
- Schijndel, van 1972** – P.T. van Schijndel, 'Archeologische opgraving van het Kasteel Nijenrode te Oudheusden', *Met Gansen Trou* 22 (1972), p. 166-171.
- Thijssen 1995** – Chr. Thijssen, 'Mist in de polder', *Met Gansen Trou* 45 (1995), p. 11-16, 17-21.

- Verhaeghe 1981** – F. Verhaeghe, 'Moated Sites in Flanders: Features and Significance', in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman, *Liber Castellorum: 40 Variaties op het Thema Kasteel* (Zutphen 1981), p. 98-121.
- Velden, van der 1984** – G.M. van der Velden, 'Maasmond', *Tweestromenland. Maas en Waals tijdschrift voor streekgeschiedenis* 44 (1984), p. 3-4.
- Vermeulen 2021** – H.J.J. Vermeulen, *Bouwsteen en Toetssteen: Een overweging van de bronnen en methoden van de genealogie gecentreerd rond het Gelderse geslacht De Cock*, 3 delen ('s-Gravenhage 2021).
- Vervloet 1984** – J.A.J. Vervloet, *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen* (Wageningen 1984).
- Voogd 1955** – H. Voogd, 'Romeinse woongronden in het Land van Heusden en Altena', *Westerheem* 4 (1955), p. 86–91.
- Voogd 1968** – H. Voogd, 'Belangrijke vondsten (Romeinse) aan het Oude Maasje te Heesbeen', *Met Gansen Trou* 18 (1968), p. 157–158.
- Vos, Van der Meulen, Weerts en Bazelmans 2018** – Vos, M. van der Meulen, H. Weerts en J. Bazelmans, *Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu* (Amsterdam 2018).
- Waale 1993** – M.J. Waale, 'Een bijdrage tot de genealogie van het geslacht Van Leyenberch', *De Nederlandsche Leeuw* 110 (1993), p. 44–64.
- Wallene, van 1996** – B.F. van Wallene, 'Gijsbrecht van Nijenrode in 1350 betrokken in de Kabeljauwse politiek', *Tijdschrift Historische Kring Breukelen* 11, nr. 3 (1996).
- Wheatley en Gillings 2002** – D. Wheatley en M. Gillings, *Spatial Technology and Archaeology: The Archaeological Applications of GIS* (Londen 2002).

Nieuwe inzichten over een oud adellijk huis: Huis Rijswijk archeologisch onderzocht

Margriet Tump

In het kader van het infrastructurele project ViA15¹, waarin de Rijksweg A15 wordt doorgetrokken en de tracés van zowel de Rijksweg A15 als A12 verbreed worden, vond tussen 2017 en 2020 gravend archeologisch onderzoek plaats. Eén van de toen onderzochte locaties is die van Huis Rijswijk bij Groessen in de gemeente Duiven (afb. 1 en 2), waar BAAC Archeologie en Bouwhistorie in 2020 een proefsleuvenonderzoek en opgraving heeft uitgevoerd op en rond deze adellijke woning. Historisch onderzoek naar de bewoners van het huis maakte geen deel uit van het onderzoek. De publicatie van de opgraving is in 2024 in concept verschenen.² Dit artikel is een uitwerking van het onderzoek door BAAC en beschrijft de nieuwe inzichten die het archeologisch onderzoek heeft opgeleverd over de ontwikkeling van het kasteelterrein en haar directe omgeving door de tijd heen. Er wordt ook gepoogd om het opgaande werk van het gebouwencomplex op het kasteelterrein te reconstrueren. Tot slot wordt ingegaan op de mate van welstand van de bewoners van het huis aan de hand van hun materiële cultuur en voedsleconomie, en kort op de activiteiten die men hier door de tijd heen heeft uitgevoerd.

Afb. 1. Huis Rijswijk op de topografische kaart. Afbeelding vervaardigd door de auteur; topografische kaart afkomstig van PDOK (2025).

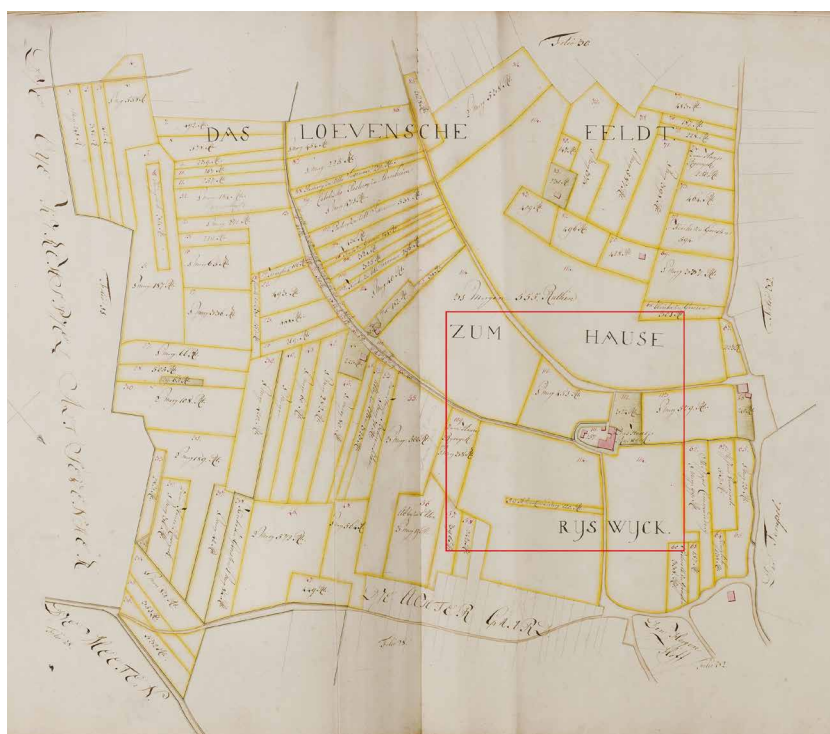

Afb. 2. Huis Rijswijk gezien vanuit het zuidoosten. Tekening Jan de Beijer, 1742. Coll. Het Gelders Archief: nummer 1551-3630.

Voor het eerst archeologisch onderzoek bij Huis Rijswijk

Huis Rijswijk is een Rijksmonument.³ Op historisch kaartmateriaal, waaronder het kaartboek van het Ambt Lymers/Liemers uit 1733/1734, is te zien dat het gebouw deel heeft uitgemaakt van een groter,

omgracht complex. Dit terrein heeft een atypische langgerekte D-vorm (afb. 3-5). Aan de hand van historische bronnen is de geschiedenis van de adellijke woning terug te volgen tot in de vijftiende eeuw. De oudste, meest waarschijnlijke vermelding dateert uit 1410, toen Pelgrim ten Haeve, gehuwd met Ave, als eigenaar werd genoemd.⁴

Afb. 3-4. De Lymers amts carten (fol. 29), inclusief een detail van Huis Rijswijk. 1733/1734, gekopieerd na 1799. Nota bene de oorspronkelijke kaart is zuid-gericht; de detailkaart is voor de duidelijkheid gedraaid en dus noord-gericht. Coll. Het Gelders Archief: nummer 2764-0030.

Nog niet eerder vond op het terrein van Huis Rijswijk archeologisch onderzoek plaats. Wel is het gebouw tussen 1960 en 2015 meermaals bouwhistorisch onderzocht⁵ en ook is een cultuurhistorisch waardstellend onderzoek uitgevoerd.⁶ Uit het bouwhistorisch onderzoek uit 2015 komt naar voren dat het huidige gebouw in opzet uit de periode 1350-1450 lijkt te dateren, wat overeenkomt met de vernoeming in 1410.⁷ In de loop der eeuwen volgden meerdere verbouwingen. Het huis kreeg in de loop van de achttiende eeuw een hoofdzakelijk agrarische functie, terwijl het daarvoor (ook) het symbool was van de macht en het aanzien van zijn bewoners.

Het archeologisch onderzoek in 2020

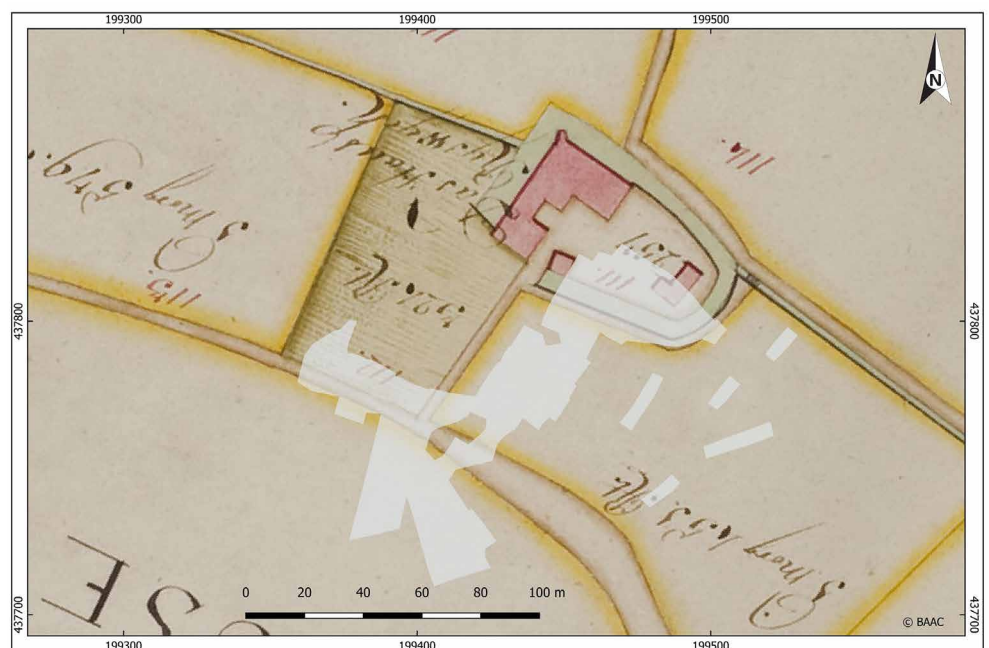
Het veldonderzoek vond plaats onder leiding van drs. A. Aarts; de daaropvolgende analyse en rapportage van de verzamelde gegevens zijn uitgevoerd door en onder leiding van de auteur van onderhavig artikel. Een groot aantal (materiaal)specialisten heeft een bijdrage aan het onderzoek geleverd.

Tijdens het veldonderzoek in 2020 is van het kasteelterrein zelf circa 20% archeologisch onderzocht, namelijk globaal het zuidelijke deel ervan. Hier zijn een deel van de gracht met daarbinnen de resten van bebouwing blootgelegd. Ook terreindelen buiten de (voormalige) omgrachting zijn in 2020 onderzocht,

Afb. 5. Detail van Kadastraal Minuutplan 1830 Gemeente Groessen en 't Loo, sectie C genaamd Groessen, blad 2. De kaart is bijna noord-gericht. RCE Beeldbank MIN05071C02.

met name ten zuidwesten van het kasteelterrein, waar onder andere resten van oudere, volmiddeleeuwse bewoning zijn gevonden⁸, waarover hierna meer. In totaal is een oppervlak van 5.202 m² opengelegd (afb. 6). Het huis zelf is buiten het archeologisch onderzoek gebleven.

Afb. 6. De tijdens het archeologisch onderzoek onderzochte zones (grijs), geprojecteerd op de nu noord georiënteerde kaart uit het kaartboek van het Ambt Lymers. Afbeelding vervaardigd door de auteur.

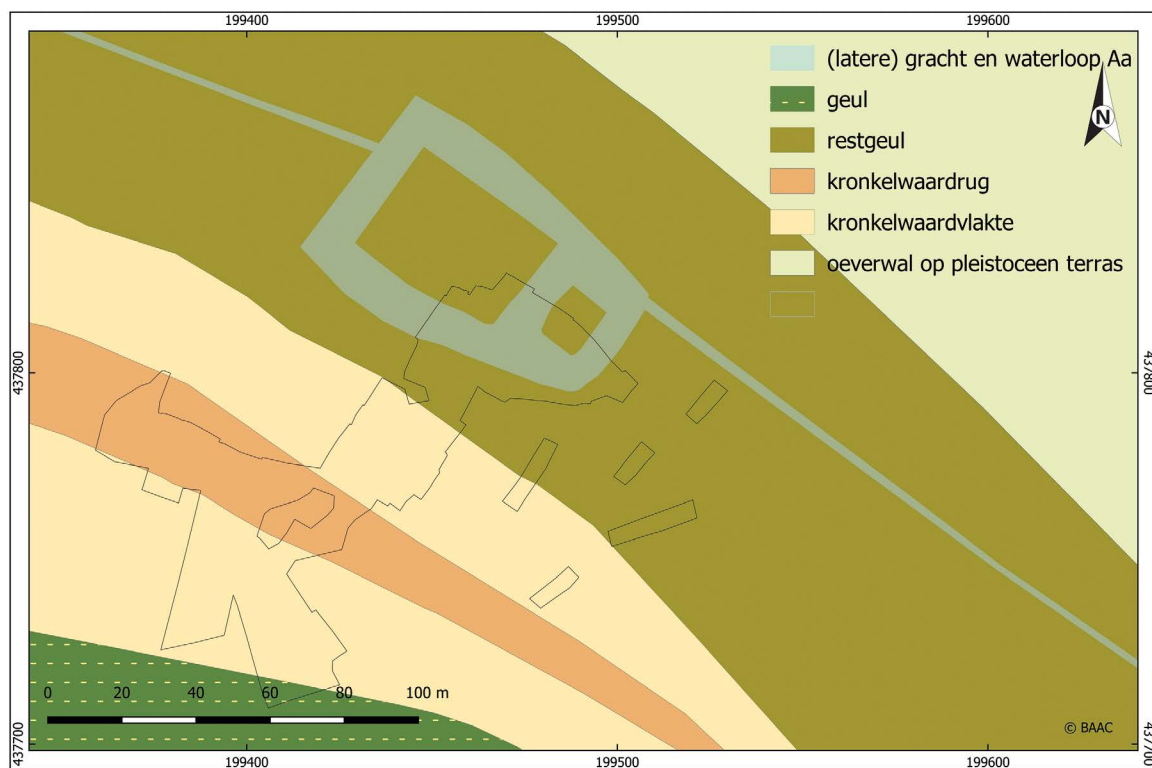
De landschappelijke ligging van het adellijk huis

Fysisch-geografisch onderzoek maakt tegenwoordig standaard deel uit van archeologisch onderzoek en heeft waardevolle gegevens opgeleverd over de landschappelijke situering van Huis Rijswijk en haar directe omgeving. Het geeft ook een antwoord op de vraag waarom juist op deze plek een kasteel is gebouwd.

Het opgegraven terrein bevindt zich ter plaatse van de Herwen stroomgordel. Dit riviersysteem was hoogstwaarschijnlijk al actief in de vijfde eeuw voor Chr. (midden-ijzertijd) en heeft tijdens haar actieve fase meerdere grote meanderbochten gevormd. Huis Rijswijk ligt ter plaatse van één van deze vroegere meanders, ook wel Leuvense meandergordel genoemd. In de actieve fase van deze meander is een kronkelwaard⁹ ontwikkeld in de binnenbocht; ook ontstond een oeverwal op het aangrenzende pleistocene

riwierterras. In de zevende of achtste eeuw na Chr. raakte de meander na een (extreem) hoogwater van de Nederrijn afgesloten. Daarna begon de zo ontstane restgeul te verlanden.¹⁰

De (restgeul)laagte en de naastgelegen oevers en kronkelwaard bleven nadien echter nog wel gevoelig voor hoogwaters van de Nederrijn. Daarop wijzen bijvoorbeeld de afzettingen die tijdens het archeologisch onderzoek zijn waargenomen op de kronkelwaard, op de oeverwal en in de geullaagte. Deze geullaagte vormde een drassige moerasachtige laagte in het landschap, die slecht of niet toegankelijk was voor de mens. Door die eigenschappen was het een plek die goed te verdedigen was; het is dus niet verwonderlijk dat Huis Rijswijk juist binnen de geullaagte gerealiseerd is (afb. 7).¹¹ De huidige waterloop Aa vormt tegenwoordig nog het overblijfsel van de restgeul (afb. 7) en zal de gracht van het kasteel hebben gevoed.

Afb. 7. Geomorfologische reconstructiekaart van de locatie van Huis Rijswijk en omgeving, inclusief de waterloop Aa en de gereconstrueerde gracht. Afbeelding vervaardigd door de auteur.

Een twaalfde-eeuwse woonplaats op de aangrenzende kronkelwaard

Het archeologisch onderzoek heeft niet alleen resten opgeleverd van Huis Rijswijk, maar ook van een oudere, volmiddeleeuwse nederzetting uit de twaalfde eeuw op de kronkelwaard direct ten zuidwesten van het kasteelterrein. Deze met overstromings sediment afgedekte kronkelwaard was in de negende of tiende eeuw geleidelijk toegankelijk voor de mens geworden. Dat hier in de twaalfde eeuw bewoning plaatsvond blijkt uit de aanwezigheid van (delen van) plattegronden van minimaal twee grote gebouwen (afb. 8).

De vindplaats bevindt zich op een kronkelwaardrug. Kronkelwaardruggen zijn logische locaties voor woonplaatsen, want deze vormden de hogere en dus drogere delen van het landschap. Over de kronkelwaardrug in het onderzochte gebied heeft van westnoordwest naar oostzuidoost op enig moment ook een (doorgaande) weg gelopen, zoals onder andere de achttiende-eeuwse

kaart van het Ambt Lymers/Liemers laat zien (afb. 9). Deze weg kende een aftakking in noordoostelijke richting, dwars over de kronkelwaardvlakte heen richting Huis Rijswijk. Maar waarom is deze weg relevant in dit verhaal? Opvallend is, dat de twaalfde-eeuwse bewoningssporen zich voordoen uitsluitend én direct ten noorden van het in de achttiende eeuw opgetekende wegtracé, nabij de T-splitsing. Ook blijkt ten minste één van de grote gebouwplattegronden dwars op dan wel parallel aan het wegtracé georiënteerd te zijn én liggen beide plattegronden aan weerszijden van de afgesplitste weg (afb. 08). Dit alles kan toeval zijn, maar kan ook duiden op een relatie tussen de twaalfde-eeuwse woonplaats en de weg. Met andere woorden: de weg op de kronkelwaard en zijn afsplitsing kennen mogelijk al een oorsprong in (ten minste) de twaalfde eeuw, waarna zij tot ver in de nieuwe tijd in gebruik zijn gebleven. In vervolg daarop: wellicht is de aanwezigheid van een oude route (mede) de reden geweest waarom juist hier later een adellijk huis is gebouwd?

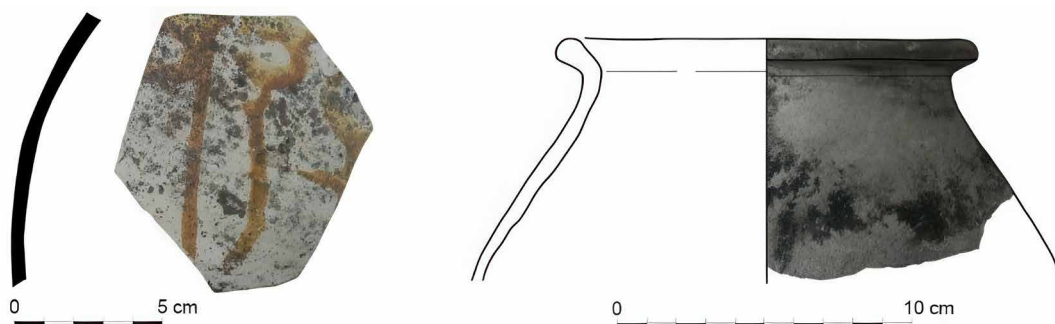
Afb. 8. Geomorfologische reconstructiekaart met daarop weergegeven de twaalfde-eeuwse nederzetting bij de T-splitsing van een weg over de kronkelwaardrug, en de tiende of elfde-eeuwse waterput op het terrein van het latere kasteelterrein (bij de witte pijl). Het tweede gebouw bevindt zich ter plaatse van de westelijke concentratie paalsporen; de exacte omvang en ligging zijn niet bekend en daarom is hier geen gebouwcontour weergegeven. Voor de legenda van de geomorfologische ondergrond zie afb. 7. Afbeelding vervaardigd door de auteur.

Afb. 9. Detail (noordgericht) van De Lymers amts carten (fol. 29), 1733/1734, gekopieerd na 1799. Coll. Het Gelders Archief: nummer 2764-0030. Op de afbeelding zijn de weg op de kronkelwaardrug en de afsplitsing daarvan richting Huis Rijswijk aangeduid. Bewerking door de auteur.

We keren terug naar de twaalfde-eeuwse vindplaats. Hier zijn zowel resten van kookgerei (kogelpotten) als schenkgerei (tuitpotten, kannen) gevonden (afb. 10). Dit aardewerk dateert uit de twaalfde eeuw. Opvallend is het relatief hoge percentage aardewerk uit het Duitse Rijnland (Pingsdorf, Paffrath), in vergelijking met het lokaal en regionaal geproduceerde aardewerk. Behalve aardewerk zijn ook delen van natuurstenen gebruiksvoorwerpen gevonden, namelijk (uitsluitend) fragmenten van maalsteen

liggers van tefriet (basaltlava). Op enige afstand van de woonplaats is op de kronkelwaardvlakte een twaalfde-eeuwse D-vormige ijzeren gesp van paardentuig gevonden, en in een van de greppels binnen de nederzetting bevond zich een ijzeren ruiterspoor. Deze laatste vondst dateert op basis van stilistische kenmerken in de (elfde of) twaalfde eeuw. Binnen de nederzetting heeft op kleine schaal metaalproductie plaatsgevonden, getuige de vondst van een vloeislak.

Afb. 10. Scherven van Pingsdorfaardewerk (links) en kogelpotaardewerk (rechts) uit sporen van de twaalfde-eeuwse woonplaats. Afbeelding vervaardigd door A. Kaneda, BAAC.

Ook dierlijke resten ontbreken niet op de twaalfde-eeuwse woonplaats. Onder andere die van paard, rund, varken, schaap/geit, vis¹² en edelhert zijn herkend. Het is heel goed mogelijk dat deze dieren door de bewoners van de nederzetting zijn geconsumeerd. Hierop wijzen de hak- en slachtsporen die op meerdere botresten zichtbaar zijn. In de nederzetting zijn relatief kleine runderen en paarden gehouden. Het edelhert moet jachtbuit zijn geweest, het is niet aannemelijk dat dit dier in de nederzetting is gehouden. De vis zal in naburig water zijn gevangen. Tot slot zijn door de bewoners gerst, tarwe (broodtarwe/dwergtarwe) en rogge geconsumeerd. Hierop wijzen de verbrande graankorrels die in meerdere sporen zijn gevonden.

Bijzondere deposities in de twaalfde-eeuwse nederzetting

Op de vindplaats zijn enkele opvallende vondsten gedaan, die door de onderzoekers verklaard worden als zijnde deposities met een speciale betekenis. Zulke deposities konden bijvoorbeeld plaatsvinden in het kader van het opgeven van een gebouw en/of de nederzetting zelf, een fenomeen dat ook uit andere archeologische perioden bekend is en ook voor deze locatie wordt vermoed.

Allereerst is daar de vondst van de onderste helft van een vervormde kogelpot (misbaksel), die recht op bovenin de uitgraafkuil van een paalspoor van een van de gebouwplattengronden was geplaatst. Gezien de positie van de pot is deze pas ná de sloop van het gebouw, en met opzet, in de kuil geplaatst. Het vermoeden is overigens dat de kogelpot oorspronkelijk heel was, maar dat de bovenkant verloren is gegaan bij latere (landbouw)activiteiten. Ten tweede zijn restanten van afgedankte maalstenen, totaal ruim 1,6 kilogram zwaar, verzameld uit de vulling van de erfgreppels. Het lijkt er op dat hier een of meer maalstenen opzettelijk onbruikbaar zijn gemaakt, en daarna in de greppels gedumpt. Ten derde is een ijzeren ruiterspoor gevonden, zoals hiervoor al beschreven (afb. 11). Deze vondst toont aan dat in de nederzetting paarden werden gehouden, iets dat ook uit de botvondsten al blijkt, en ook dat deze paarden werden bereden. Dergelijke ijzeren ruitersporen

worden regelmatig gevonden in nederzettingen met een agrarisch karakter en wijzen dus niet per se op de aanwezigheid van adellijke ruiters. Opvallend is dat beide beugelarmen van dit ruiterspoor met kracht verbogen zijn. Dit kan eigenlijk alleen doelbewust zijn gebeurd. Tot slot noemen we het opvallend grote aantal (paal)sporen waarin dierlijke resten zijn gevonden. Dit is meer dan “gebruikelijk” in andere bekende nederzettingcontexten. Hier is wellicht ook een andere verklaring mogelijk dan alleen “nederzettingsafval”.

Afb. 11. Deel van de beugel met schacht en punt van een ijzeren ruiterspoor uit de (elfde of) twaalfde eeuw, dat met kracht verbogen is. Foto door M. Hendriksen, BAAC.

De woonplaats lijkt op basis van het vondstmateriaal aan het einde van de twaalfde eeuw verlaten te zijn. Daarbij zijn dus mogelijk betekenisvolle deposities uitgevoerd.

Volmiddeleeuwse resten ter plaatse van het latere kasteelterrein

Niet alleen op de kronkelwaard, maar ook ter plaatse van het kasteelterrein zelf zijn tijdens het onderzoek resten uit de volle middeleeuwen gevonden. Uit de tiende of elfde eeuw dateert een waterput (afb. 08). Dit spoor is duidelijk ouder dan de veronderstelde aanleg van het latere adellijke huis, maar ook ouder dan de woonplaats op de kronkelwaard. Het bovenste

gedeelte van de opgevulde waterput is vergraven bij de aanleg van de gracht rondom het kasteelterrein. Andere sporen op het kasteelterrein die met zekerheid uit de volle middeleeuwen dateren zijn niet herkend, maar er zijn wel meerdere (aardewerk)vondsten uit de volle middeleeuwen gedaan. Een groot deel van deze scherven bevond zich in secundaire context, dus als opspit in jongere sporen.

Alhoewel de waterput is aangelegd middenin een opgevulde restgeul die nog later dan de kronkelwaard geschikt zal zijn geworden voor menselijke bewoning, lijkt de aanwezigheid ervan, in combinatie met de vondstspreading, aan te tonen dat ook het terrein van het latere kasteel al in de volle middeleeuwen, vanaf de tiende of elfde eeuw, bewoond is geweest. In deze periode werden de waterputten namelijk meestal in de buurt van de huizen aangelegd, soms er zelfs direct naast. Dat er behalve een waterput geen andere sporen uit deze periode zijn herkend, kan te wijten zijn aan de verstoringen van de bodem bij de aanleg van het kasteel, met name door het graven van de gracht maar bijvoorbeeld ook door bouwactiviteiten. Hierdoor zullen oudere, niet al te diepe sporen vernietigd zijn. Daarbij, er is slechts een

relatief klein deel van het terrein opgegraven; de rest van het volmiddeleeuwse erf kan dus (net) buiten de onderzochte zone hebben gelegen. We kunnen concluderen dat het terrein van de latere Huis Rijswijk al in de tiende-elfde eeuw door mensen is bezocht en waarschijnlijk zelfs bewoond, maar het onderzoek heeft maar weinig inzicht in de volmiddeleeuwse fase opgeleverd.

De aanleg van een gracht

Huis Rijswijk is gerealiseerd op een met klei opgeworpen hoogte binnen de drassige geullaagte. De aanleg van de omgrachting van het kasteelterrein dateert op basis van het archeologisch onderzoek het meest waarschijnlijk in de tweede helft van de veertiende eeuw of in het begin van de vijftiende eeuw.

De onderste lagen in de opgevulde gracht dateren namelijk op basis van aardewerkvondsten in de periode 1350-1450. Uit de grachtvulling zijn ook een veertiende-eeuwse pelgrimsampul (afb. 13 en 14) en een profaan insigne (1375-1425) tevoorschijn gekomen, die deze datering ondersteunen.

Afb. 12. Eikenhouten paal van een brugconstructie, teruggevonden in de gracht. De paal is toegespitst met een bijl en heeft een diameter van 20 cm. De boom waarvan het hout voor deze paal afkomstig is, is gekapt in de herfst/winter van 1400-1401. Foto door S. Lange, BIAX Consult.

De belangrijkste pijler onder de datering van de aanleg van de gracht is het dendrochronologisch onderzoek aan de eikenhouten paal van een brugconstructie (afb. 12 en 18). De resten van deze houten brug zijn teruggevonden in de opgevulde binnengracht (daarover later meer). De boom waarvan het hout voor deze paal afkomstig is, is gekapt in de herfst/winter van 1400-1401.¹³ Aangezien er geen indicaties zijn voor hergebruik van het hout, en de paal groen is bewerkt,¹⁴ gaan we er vanuit dat de brug is aangelegd in het begin van de vijftiende eeuw. Dit betekent ook, dat dit deel van de gracht al in het begin van de vijftiende eeuw aanwezig was en dat het terrein dus zeker al in het begin van de vijftiende eeuw omgracht was.

De gracht is gegraven tot in de natuurlijke zandbodem. Zij had in haar oudste fase bovenin een breedte van 12,5 tot 13 meter en de grachtbodem lag op ongeveer 2,5 meter onder het toenmalige maaiveld (8,27 tot 8,50 meter +NAP). Er zijn geen aanwijzingen

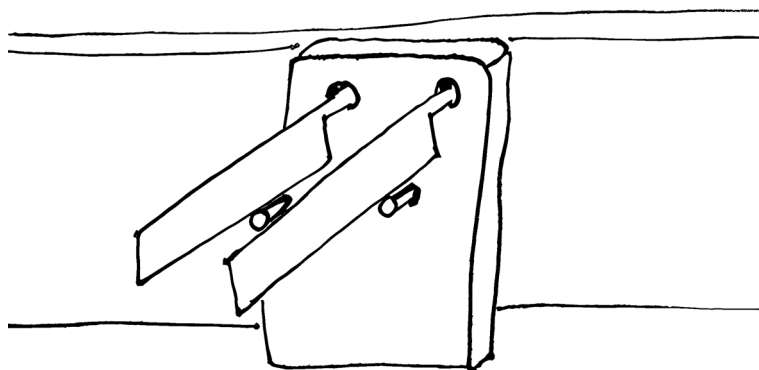
gevonden voor bekleiing van de wanden van de gracht. Dat de gracht waterhoudend was, concluderen we door de diepte ervan te vergelijken met die van op en nabij het kasteelterrein opgegraven waterputten. Deze waterputten bereiken diepten tussen 8,04 meter +NAP en 8,85 meter +NAP, en die diepten waren blijkbaar voldoende om water te putten. Dat de gracht voldoende diep was uitgegraven om deze watervoerend te houden, blijkt ook uit de vondst van een eikenhouten klep die diende om de watertoevoer in (delen van) de gracht te kunnen bepalen en/of bijvoorbeeld het water te verversen (afb. 15-17). Onder andere slakresten en resten van amfibieën en de lokale visfauna (snoek) die bij zeeonderzoek aan de grachtvulling zijn teruggevonden, wijzen op schoon, helder en niet-snelstromend water. Het is onbekend hoe hoog het water in de gracht stond. Het waterpeil kan gedurende het jaar ook gefluctueerd hebben.

Afb. 13-14. Lood-tinnen pelgrimsampul, 38 mm hoog (veertiende eeuw), beide zijden gefotografeerd. Foto door M. Hendriksen, BAAC.

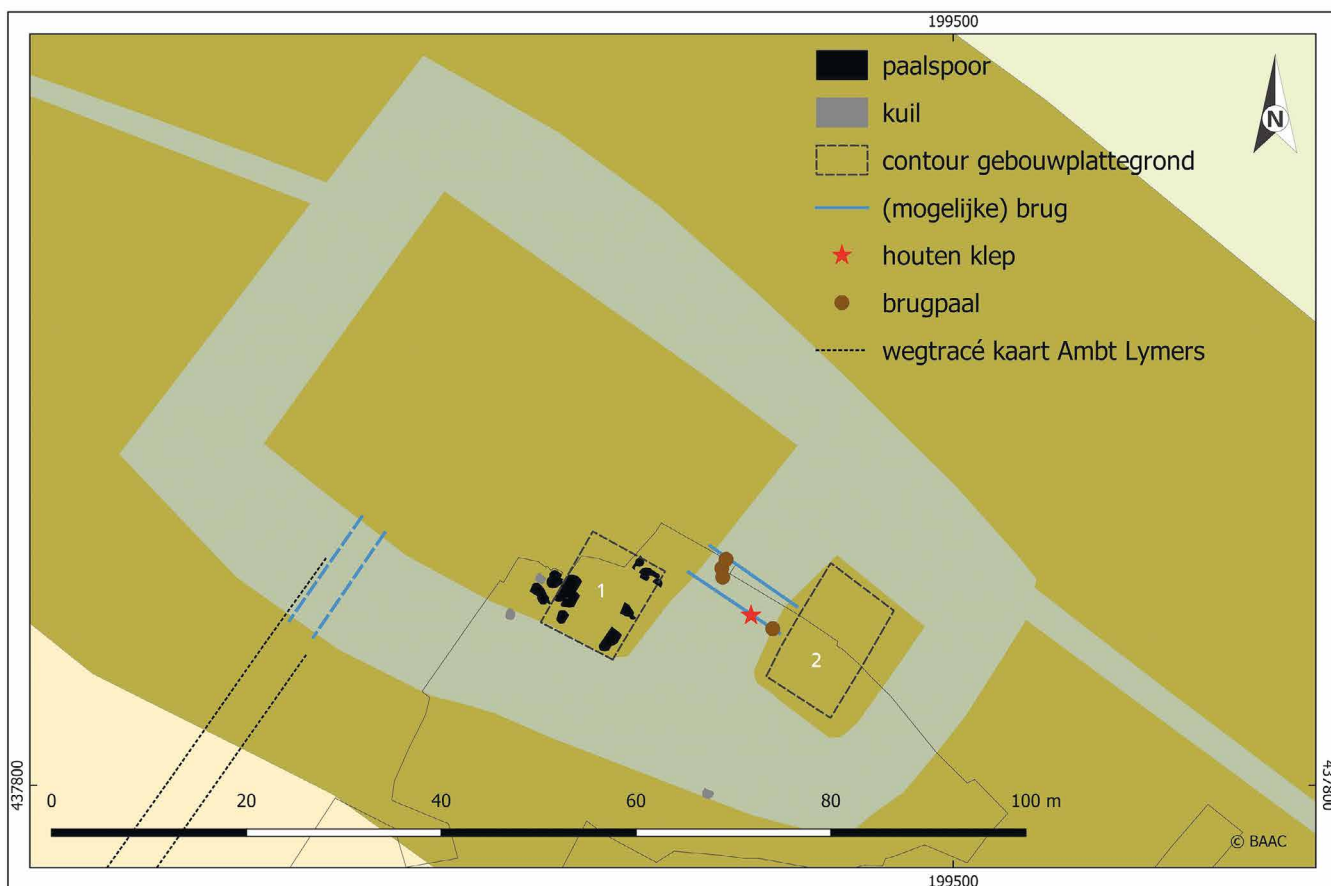

Afb. 15-17. De houten klep *in situ* tijdens het veldonderzoek en na conservering. Het betreft een korte plank van eikenhout die verticaal tegen een langere, liggende plank heeft gestaan. In de korte plank bevinden zich twee gaten met eikenhouten penresten en aan het uiteinde ervan bevinden zich twee uitgekloofde pengaten. Een eikenhouten plankfragment met een 9 cm lange pen, dat naast de plank is gevonden, paste precies in een van de uitgekloofde pengaten. Waarschijnlijk heeft de pen heeft een scharnierende functie gehad. Omdat er twee gaten aan de bovenkant in de korte plank aanwezig zijn, is het mogelijk dat er twee planken met telkens één scharnierende pen zijn geweest. Het is goed mogelijk dat de pennen, waarvan nog resten in de twee gaten in de korte plank aanwezig zijn, zijn gebruikt om de scharnierende planken in een bepaalde positie vast te zetten. Op deze wijze kon de watertoevoer bepaald worden. Qua vorm en houtgebruik komt de vondst goed overeen met een plank die onderdeel was van een klep in een watergang van kasteel Vredenburg in Utrecht. Foto door BAAC; objectfoto en reconstructietekening door S. Lange, BIAX Consult.

Vermoedelijk al sinds de aanleg van de gracht bestond het kasteelterrein uit twee delen: een groter deel in het westen (circa 1.400 m²), dat door een binnengracht gescheiden werd van een kleiner deel in het oosten (circa 200 m²) dat een apart een eilandje vormde. Over deze binnengracht lag een houten brug (afb. 18). Deze verbond beide delen van het kasteelterrein met elkaar. Van de brug zijn vier aangepunte eikenhouten palen teruggevonden, waarvan er één is gedateerd

(zie hiervoor). Van een brug die het kasteelterrein met het vasteland verbond zijn geen resten gevonden. Mogelijk lag een brug op de plek waar een weg vanuit het zuidwesten richting Huis Rijswijk liep (afb. 18), dus buiten de nu opgegraven zone. Hier was met zekerheid in de 18e eeuw een brug aanwezig aangezien op de tekening door Jan de Beijer (1742) op deze plek een brug wordt weergegeven (afb. 2).

Afb. 18. Geomorfologische reconstructiekaart met daarop weergegeven de laatmiddeleeuwse resten op het kasteelterrein. Nota bene: de reconstructie geldt alleen voor het opgegraven deel van het kasteelterrein. We weten immers niet hoe dit er in de late middeleeuwen buiten de nu opgegraven zone uitzag. Voor de legenda van de geomorfologische ondergrond zie afb. 07. Afbeelding vervaardigd door de auteur.

Laatmiddeleeuwse bewoning op het kasteelterrein, vóór de aanleg van de gracht?

Mogelijk behoort de gracht niet tot de allereerste fase van het kasteelterrein, en was er op deze plek (afgezien van de hiervoor beschreven volmiddeleeuwse fase) al eerder, in de veertiende eeuw, sprake van bewoning met al dan niet een speciale status. Er is namelijk een configuratie van paalsporen gevonden die (een deel van) een plattegrond van een gebouw vormt. Dit gebouw dateert op basis van aardewerkvondsten in de late middeleeuwen (veertiende eeuw?) (afb. 18, nummer 1). Het zuidelijke deel van de gebouwplattegrond lijkt bij de aanleg van de gracht verdwenen te zijn; hierop wijzen de paalsporen die wel heel dicht tegen de gracht aan zijn gevonden. Dit betekent dat het gebouw er vermoedelijk al stond voordat de gracht werd gegraven.

Gebouw 1 heeft forse houten gebintstijlen gehad. De gevels (en/of andere delen van het pand zoals schouw of brandmuur) kunnen (deels) uit bakstenen metselwerk opgetrokken zijn geweest. In die richting wijzen namelijk de puinresten die in de uitgraafkuilen van de paalsporen van dit gebouw zijn gevonden (afb. 19). Tevens is uit het nabijgelegen deel van de gracht een handvol bakstenen verzameld waarvan het formaat dateert uit de veertiende eeuw. Het gebouw is vermoedelijk niet gedekt geweest met leisteen of keramieken dakpannen, maar met natuurlijke materialen zoals riet of stro. Er zijn namelijk weliswaar keramieken dakpanfragmenten gevonden in de opgevulde gracht nabij het gebouw, maar die dateren te jong (midden zestiende eeuw en later) om er deel van te kunnen hebben uitgemaakt. Tevens zijn daar ook fragmenten van dakleien gevonden, maar die bevinden zich in vullingslagen uit de achttiende eeuw. De sloop van het laatmiddeleeuwse gebouw dateert veel eerder.

Afb. 19. Uitgraafkuil van een van de paalsporen van het veertiende-eeuwse (?) gebouw (1), waarin puin en constructiehout aanwezig zijn. Foto door BAAC.

Behalve het hiervoor beschreven gebouw behoort ook een handvol kuilen tot de oudste laatmiddeleeuwse bewoningsfase op het kasteelterrein (afb. 18). Dit geldt het duidelijkst voor een kuil die binnen de omgrachting is blootgelegd, en waarvan de vulling scherven aardewerk uit de perioden 1175-1350 en 1275-1325 bevatte. Op basis daarvan behoort deze kuil tot de vroegste, laatmiddeleeuwse fase van het kasteelterrein. Verder liggen twee andere kuilen stratigrafisch gezien onder de rand van de gracht, hetgeen betekent dat ze ouder zijn dan de aanleg van dit deel van de gracht. Een van deze kuilen bevatte eveneens scherven aardewerk uit 1175-1350. De kuilen behoren dus tot de vroegste, laatmiddeleeuwse bewoningsfase van het kasteelterrein (óf nog tot de volmiddeleeuwse fase). Buiten het kasteelterrein zijn overigens geen sporen gevonden die uit de late middeleeuwen dateren.

Bebouwing op het kleine eiland

De resten van de houten brug, die beide delen van het kasteelterrein met elkaar verbond, zijn gevonden naast de *in situ* resten van een bakstenen gebouw (gebouw 3) (afb. 24). De bouw daarvan dateert uit de loop van de nieuwe tijd (na 1650, zie hierna); dus duidelijk later dan de aanleg van de gracht. In de opgevulde gracht direct langs dit gebouw zijn veel losse (*ex situ*) bouwfragmenten en -elementen gevonden. Het lijkt op het eerste oog logisch om deze

stukken aan het gebouw waarvan we de *in situ* resten hebben gevonden toe te wijzen, er van uitgaande dat bij de sloop van een gebouw de resten daarvan in het aangrenzende deel van de gracht zijn gedumpt (zeker de zwaardere, natuurstenen stukken).

De verschillende vullingslagen die in de gracht aanwezig zijn bevatten veel vondstmateriaal. Deze lagen kunnen worden gedateerd aan de hand van (hoofdzakelijk) aardewerkvondsten die eruit zijn verzameld. Dit geeft ook een indicatie van de datering van de depositie van de bouwfragmenten en -elementen in deze lagen, en dus van de sloop van het gebouw waarvan deze afkomstig zijn. Het is gebleken dat veel bouwfragmenten en -elementen afkomstig zijn uit vullingslagen die duidelijk vroeger dateren dan de veronderstelde sloop van gebouw 3 (na 1750), en zelfs vroeger dan de veronderstelde bouw ervan (na 1650). Het gaat hierbij onder andere om glas-in-lood (1575-1625), glas-in-lood sponningen (1500-1575), een deel van een natuurstenen deurkozijn (1616-1650), delen van natuurstenen raamkozijnen (1600-1700; mogelijk te verfijnen tot 1600-1650), keramieken dakpannen (1500-1650), keramieken plavuizen (1550-1650) en het fragment van de drager (duim) voor een zware scharnierende deur (1616-1650), waarbij de dateringen tussen haakjes die van de vullingslagen in de gracht zijn.

Wat kan hier aan de hand zijn? Deze bouwelementen en -fragmenten moeten afkomstig zijn van (de sloop van) een ouder, stenen gebouw (gebouw 2; afb. 18) dat eerder stond op de plaats van gebouw 3

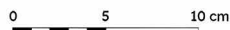
waarvan we *in situ* resten hebben gevonden. De sloop van gebouw 2 dateert rond 1600. De bouw ervan moet dus vóór 1600 hebben plaatsgevonden. Dat kan in de vijftiende of zestiende eeuw geweest zijn, omdat er glas-in-lood is gevonden dat op basis van stilistische kenmerken uit die periode dateert. Gebouw 2 is dus “onzichtbaar”, we kennen alleen losse fragmenten.

De losse bouwelementen en -fragmenten die zijn geborgen uit de aangrenzende, opgevulde gracht geven ons informatie over hoe het opgaande werk van gebouw 2 eruit heeft gezien, ook al is dit niet meer *in situ*. Het had kruiskozijnen van Bentheimer zandsteen, hetgeen blijkt uit de vondst van tussensijlfragmenten. Deze verdeelden een raam in vier delen. Het bovenste deel van de ramen heeft ruiten van glas-in-lood gehad en het onderste deel een grotere ruit waar gietijzeren diefijzers voor stonden om inbraak te voorkomen (afb. 20). De kozijnen waren versierd met frijnslag (afb. 21). Voor de ramen zaten houten luiken, gezien de vondst van sponningen voor luiken en een uitsparing voor een duim, waarop bijvoorbeeld luikgeheng kon scharnieren. Van de houten luiken zelf zijn geen resten teruggevonden.

Van de ruiten van gebouw 2 zijn zowel vensterglas als loden roeden teruggevonden. Deze vondsten wijzen net als de kruiskozijnen op het gebruik van glas-in-loodramen in dit gebouw. In het vensterglas zijn twee stukken gebrandschilderd glas herkend, die op basis van stilistische kenmerken uit de perioden 1400-1600 en 1500-1625 dateren. Gebouw 2 had dus vermoedelijk gebrandschilderde ramen.

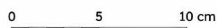
Afb. 20. Twee aan elkaar passende fragmenten van Bentheimer zandsteen, afkomstig van de horizontaal liggende tussendorpel van een raamkozijn van gebouw 2. Deze tussendorpel scheidde een bovendeel met glas-in-loodramen van een onderdeel met verticale diefijzers. In de dorpel zijn vierkante uitparingen voor de diefijzers te zien. Er was sprake van een waterhol, hetgeen duidt op een horizontale positie van dit stuk. Foto door BAAC.

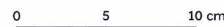
Afb. 21. Hoekfragment van een raamkozijn, dat versierd is met frijnslag. Foto door BAAC.

De deurkozijnen van gebouw 2 waren evenals de raamkozijnen van Bentheimer zandsteen. Er is een fragment van de drager (afb. 23) (duimsteen) voor een scharnierende, zware deur gevonden (diameter ca. 42 x 40 mm). Deze was op de zichtzijde versierd

met frijnslag. Tot slot is het aannemelijk dat het gebouw een dak heeft gehad dat gedekt was met gegolfde holle rode keramieken dakpannen ("Oud-Hollandse pan").

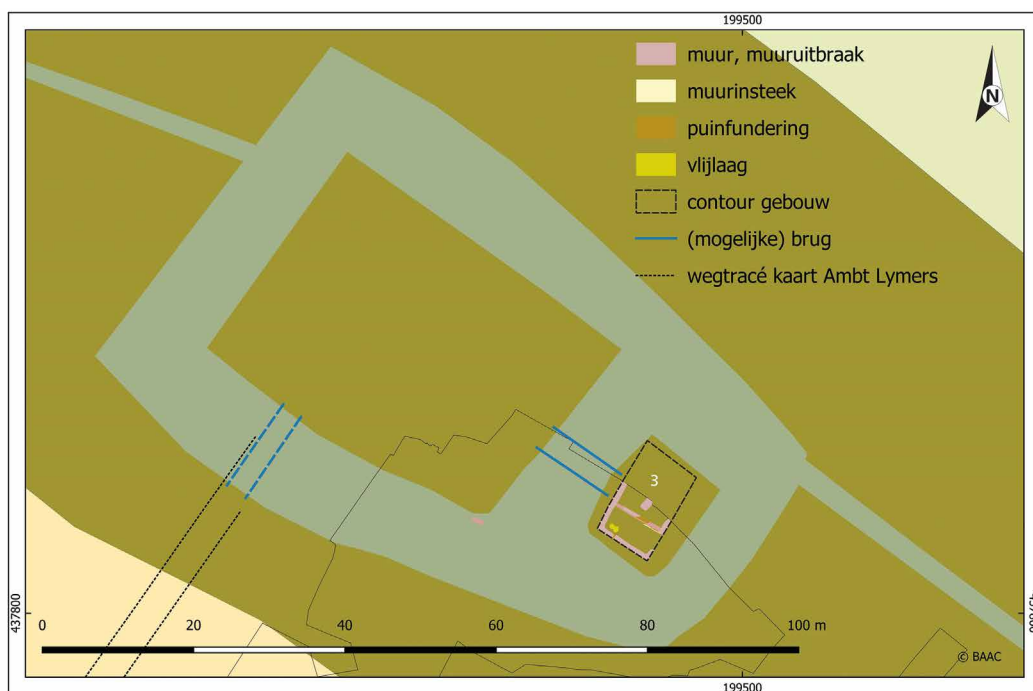
Afb. 22 en 23. Boven- en zijkant van grote en zware (32 kilogram) ligger van Bentheimer zandsteen, met L-vormige gietijzeren duim en wigvormige dook die als een zwaluwstaart is vastgezet in de steen. Het stuk is geïnterpreteerd als zijnde een drager voor een (scharnierende) zware deur. Foto door BAAC.

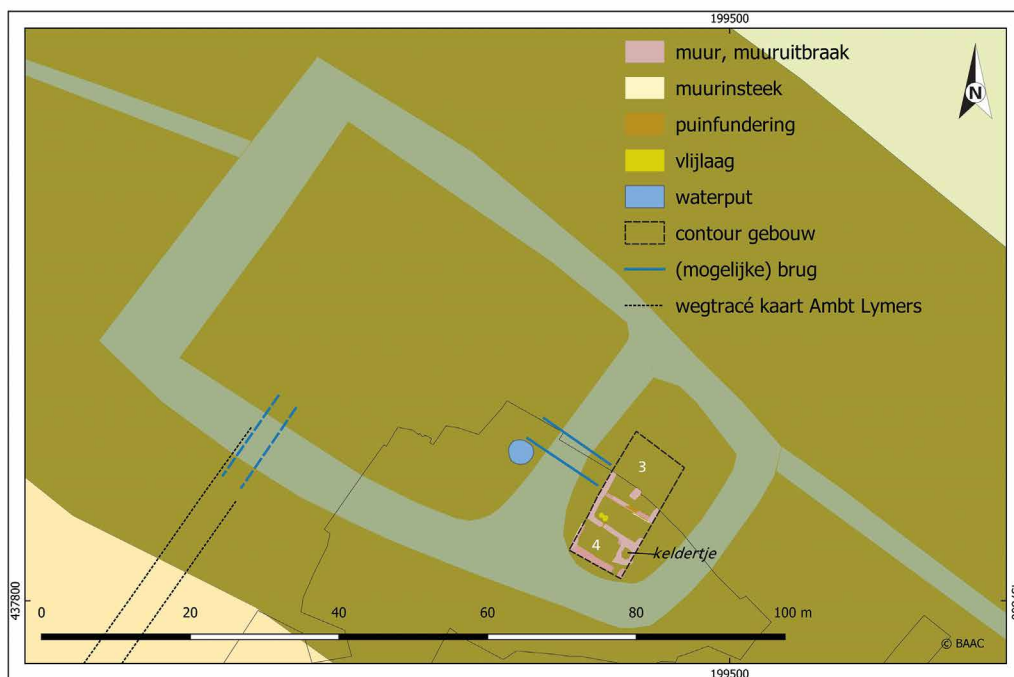
Wat was nu precies de functie van gebouw 2? Tijdens het onderzoek is lang gedacht dat het zou kunnen gaan om een poortgebouw, met name vanwege de solitaire ligging op het kleine eiland en vlak naast een brug, en daarnaast de aanwezigheid van een zware deur. Daarentegen zou de aanwezigheid van dit gebouw op het kleine eiland ook kunnen suggereren dat het hier juist gaat om een hoofdburcht (waar ten westen van de grotere voorburcht lag). De afmetingen van het kleine eiland geven slechts ruimte aan een gebouw met beperkte afmetingen, bijvoorbeeld een zaaltoren. Ook de luxe bouwfragmenten en -elementen duiden eerder op een hoofdgebouw dan op een poortgebouw: luxe natuurstenen ramen en deuren met glas-in-lood. Dergelijke elementen zijn te verwachten in de belangrijkste en representatieve delen van een kasteelterrein. Interessant in dit opzicht is dat in eerder bouwhistorisch onderzoek aan Huis Rijswijk wordt geconcludeerd dat het oudste deel daarvan elementen bevat van een poortgebouw.¹⁵ Vermoedelijk is de hoofdburcht van het kasteelterrein op zeker moment naar de voorburcht verplaatst, waar al een poortgebouw aanwezig was, en is de oude hoofdburcht op het kleine eiland (deels) gesloopt en/of verbouwd.

Veranderingen in de omgrachting in de loop van de nieuwe tijd

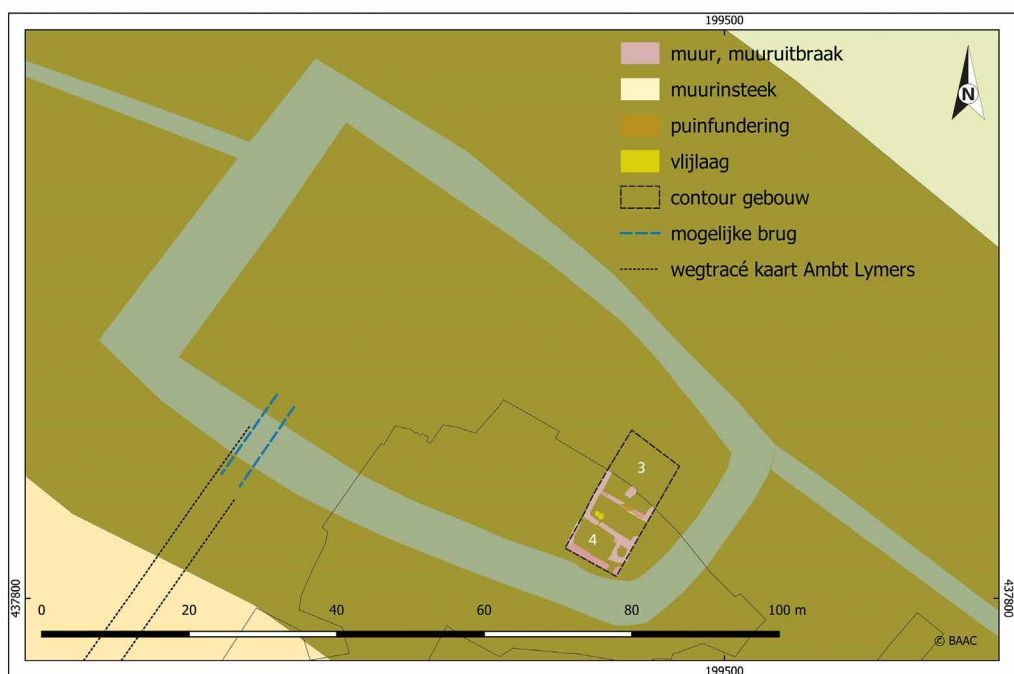
In de loop van de nieuwe tijd is de gracht van het kasteelterrein smaller en ondieper geworden, en ook is de binnengracht verdwenen (afb. 24-26). In 1799, op het moment dat in de gracht ten gevolge van een overstroming een pakket zand werd afgezet, was de gracht nog slechts 6 tot 7,5 meter breed en reikte de grachtbodem nog tot een diepte van circa 1,4 meter onder het toenmalige maaiveld. De binnengracht is, op basis van de datering van met name aardewerkvondsten, in de loop van de eerste helft van de zeventiende eeuw buiten gebruik geraakt, nadat ook dit deel van de gracht al eerder smaller en ondieper was geworden. Het vermoeden is dat de gracht geleidelijk aan verland is, waarop bijvoorbeeld de zandbandjes en humeuze consistentie van de onderste vullingslagen wijzen. Er is, zeker in de vroegste fasen, geen sprake van demping. Wel is afval in de grachtvulling terechtgekomen. Er zijn aanwijzingen dat de gracht één of meerdere keren is opgeschoond.

Afb. 24. Geomorfologische reconstructiekaart met daarop weergegeven het kasteelterrein in het begin van de nieuwe tijd, rond 1650. Nota bene: de reconstructie geldt alleen voor het opgegraven deel van het kasteelterrein. We weten immers niet hoe dit er in deze periode buiten de nu opgegraven zone uitzag. Voor de legenda van de geomorfologische ondergrond zie afb. 07. Afbeelding vervaardigd door de auteur.

Afb. 25. Geomorfologische reconstructiekaart met daarop weergegeven het kasteelterrein in de nieuwe tijd, ná het versmallen van de gracht en de uitbreiding van gebouw 3 rond 1650-1750 of later. Nota bene: de reconstructie geldt alleen voor het opgegraven deel van het kasteelterrein. We weten immers niet hoe dit er in deze periode buiten de nu opgegraven zone uitzag. Voor de legenda van de geomorfologische ondergrond zie afb. 07. Afbeelding vervaardigd door de auteur.

Afb. 26. Geomorfologische reconstructiekaart met daarop weergegeven het kasteelterrein rond 1800. De binnengracht is al eerder verdwenen. Nota bene: de reconstructie geldt alleen voor het opgegraven deel van het kasteelterrein. We weten immers niet hoe dit er in deze periode buiten de nu opgegraven zone uitzag. Voor de legenda van de geomorfologische ondergrond zie afb. 07. Afbeelding vervaardigd door de auteur.

Een nieuw gebouw op het kleine eiland

Het oudste volledig stenen gebouw waarvan resten *in situ* zijn teruggevonden, is het al eerder genoemde gebouw dat op het oostelijke eilandje stond (afb. 24, nummer 3). Het bevindt zich ruwweg ter plaatse van het grote bijgebouw dat is ingetekend op kaartmateriaal uit het begin van de negentiende eeuw (afb. 2b). Van gebouw 3 zijn uitbraaksporen van de oost-, zuid- en westgevel en een stuk intact muurwerk daarbinnen teruggevonden. Het meest noordelijke deel van het gebouw ligt buiten de opgegraven zone. De gereconstrueerde afmetingen zijn 8,0 bij minimaal 7,2 meter.

De uitbraaksporen van de gevels hadden een breedte van 70 centimeter en hadden een fundering van puin waarin ook brokken natuursteen verwerkt waren. Ook de binnenmuur (afb. 27) was op puin gefundeerd. Deze muur had een breedte van 50 tot 60 centimeter. Het bovenste nog intacte deel van de binnenmuur bestond uit een rollaag van op z'n kant geplaatste oranje bakstenen (formaat (25,0-25,6

x 10,0-12,0 x 5,5-6,2 centimeter) op een dikke laag mortel. Het muurdeel daaronder was opgebouwd uit gebroken, hergebruikte oranje bakstenen met wisselende formaten (? x 11,5-15,1 x 5,2-6,3 centimeter).

Op basis van een scherf roodbakkerd aardewerk van een pot of kan uit het Nederrijnse gebied (1650-1900) dat zich in de puinfundering bevond is geconcludeerd dat gebouw 3 vermoedelijk na 1650 is gebouwd. Mogelijk kunnen delen ervan ouder zijn. Een aanwijzing hiervoor is het formaat van de bakstenen die in rollaag in de muur verwerkt waren; een dergelijk formaat dateert in de periode 1550-1625.

Na de versmalling van de gracht in de loop van de nieuwe tijd is gebouw 3 naar het zuiden toe uitgebreid (afb. 17, nummer 4). Dat is gebeurd in de periode 1650-1750 of later. Het gebouw is hierdoor met een kleine 5 meter verlengd en daarmee uitgebouwd tot op de toen al aangeplempte zone van de gracht. Binnen deze uitbreiding bevond zich een keldertje (2 bij 2,5 meter) dat door brand lijkt te zijn verwoest (afb. 28).

Afb. 27. Muurrestant (binnenmuur) van gebouw 3. Aan het uiteinde is nog net het uitbraakspoor van de oostgevel van het gebouw zichtbaar (zwarte pijl). Rechts van het muurrestant is een muurinsteek zichtbaar. Foto door BAAC.

Afb. 28. De keldervloer met brandsporen. Daaromheen is het uitbraakspoor van de kelderdeur zichtbaar. Voor de positie binnen gebouw 4, zie afb. 25. Foto door BAAC.

Het archeologisch onderzoek toont ons hoe gebouw 3 eruit heeft gezien. De buitenmuren van het gebouw waren maximaal 50 tot 60 centimeter dik, gezien de breedte van de uitbraaksporen van de gevels. Alhoewel geen resten van een vloer zijn teruggevonden, was binnen de muren nog wel een klein deel van een zandlaag aanwezig waarop de vloer heeft gelegen. Daaruit kunnen we afleiden dat de vloer hier mogelijk verhard was met plavuizen of bakstenen. Het gebouw had een dak van leisteen, waarbij gebruik is gemaakt van rechthoekig afgewerkte donkergrijze tot zwarte leien: Maasdekking. Ten zuidwesten van gebouw 3 is in de opgevolde gracht een concentratie van dergelijke leien gevonden in vullingslagen die dateren in de periode 1600-1750. Dit dak moet vermoedelijk dus ergens in de zeventiende eeuw of de eerste helft van de achttiende eeuw weer zijn vervangen. Dat kan gebeurd zijn bij de zuidwestelijke uitbreiding van het gebouw.

Het Rijksmonument

Op de plek van het Rijksmonument zelf is geen gravend onderzoek uitgevoerd. Wel is in de opgevolde gracht een aantal bouwfragmenten en -elementen gevonden dat wordt toegeschreven aan het huis zelf. Zij zijn afkomstig van een deel (of delen) van het huis dat in de loop der tijd gesloopt en/of vervangen is, en waarvan toen resten in de direct naastgelegen gracht zijn gedumpt. Op basis van die resten kunnen we enkele voorzichtige uitspraken doen over het opgaande werk van oudtijds gesloopte/vervangen delen van het huis.

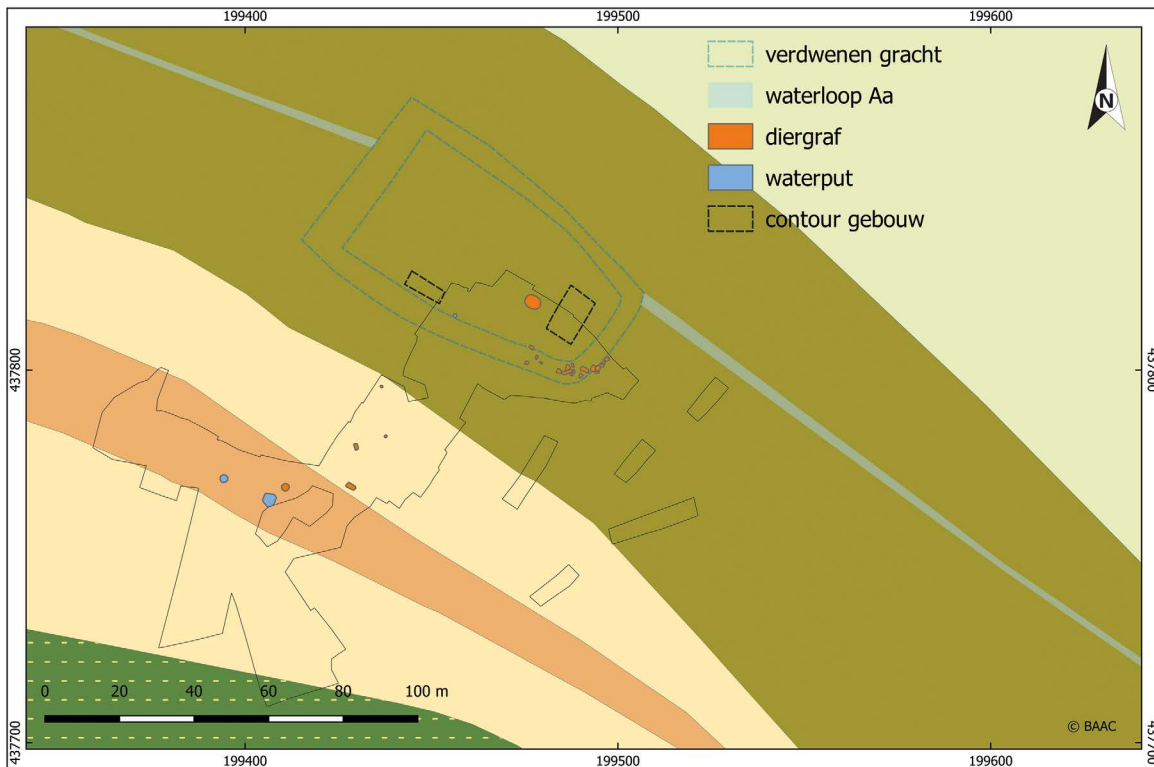
Het gebouw heeft raamkozijnen gehad van lichtgrijze zandsteen (geen Bentheimer zandsteen), die

waren versierd met frijnslag. Hier is dus een andere natuursteensoort gebruikt dan in gebouw 3 (zie hiervoor). Er zijn kozijndelen gevonden in grachtvullingen uit de zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw. De ramen hadden glas-in-loodruiten. Er is geen gebrandschilderd glas herkend. De ruiten waren met behulp van loden raamroeden in de kozijnen vastgezet. Opvallend is dat deze raamroeden geen ribbeltjes hadden, dit in tegenstelling tot de roeden die verwerkt waren in de ruiten van gebouw 2. Het vensterglas en de raamroeden zijn gevonden in grachtvullingen die dateren in de periode 1750/1775-1800.

Het dak was gedekt met ovaalvormig afgewerkte leien, die verwerkt kunnen zijn geweest in een Rijndak of schubbendak. De dakleien zijn donkergrijs tot zwart van kleur en waren gezien de vierkante spijkergaten op het dak bevestigd met behulp van spijkers. Ze zijn gevonden in achttiende-eeuwse grachtvullingen.

Na de overstroming (1800-2000)

In 1799 is tijdens hoogwater een dik pakket zand op het terrein afgezet. Dit betekende vermoedelijk de doodssteek voor het deel van de gracht dat toen nog wel open was: er is toen zo veel zand in de gracht terecht gekomen, dat men niet meer de moeite heeft genomen om deze opnieuw uit te diepen (afb. 29). De brug over het gracht die in 1742 nog was getekend door Jan de Beijer zal toen buiten functie zijn geraakt. Deze ontbreekt op de oudste kadastrale kaart (1811-1832) (afb. 5).

Afb. 29. Geomorfologische reconstructiekaart met daarop weergegeven het kasteelterrein en omgeving in de negentiende en twintigste eeuw. In de afbeelding is ook de eindfase van de voormalige gracht opgenomen. Afbeelding vervaardigd door de auteur.

Alhoewel de negentiende-eeuwse topografische kaarten niet erg duidelijk zijn, lijkt het er op dat de oude erfbebouwing van het kasteelterrein aan het einde van de negentiende eeuw vervangen is door nieuwbouw. Mogelijk is toen ook gebouw 3/4 gesloopt. Dit gebouw staat nog wel ingetekend op de oudste kadastrale kaart.

Uit de laatste twee eeuwen dateert ook een groot aantal diergraven (afb. 30). Ten zuiden en zuidoosten van de locatie van gebouw 3/4 is een cluster van minstens achttien graven blootgelegd. De grafkuilen zijn ingegraven in het zanddek bovenin de opgevlude gracht. De graven bevatten veelal resten van runderen maar ook van andere diersoorten, en soms waren meerdere dieren in één kuil bij elkaar begraven. Mogelijk zijn de dieren bezweken aan een besmettelijke ziekte? Daarop wijzen ook de complete skeletten.

Afb. 30. Eén van de diergraven, met daarin de kadavers van een rund, schaap en schaap/geit. Foto door BAAC.

De mate van welstand van de bewoners van het kasteel door de tijd heen

In de opgevolde gracht zijn veel (fragmenten van) gebruiksvoorwerpen gevonden. De gracht bevat daarnaast ook informatie over het dieet van de bewoners van het huis, in de vorm van archeobotanische en -zoölogische resten. In de analyse van het vondstmateriaal is onderzocht wat dat ons zegt over de mate van welstand van de bewoners. Hieruit komen enkele interessante tendensen naar voren.

Uit de dieren die op en rond het kasteelterrein werden gehouden, komt het beeld naar voren van een rurale hofstede. Er zijn geen bijzondere zoogdieren of vogels gegeten. Jachtwild speelde in geen van de fasen een grote rol, hetgeen opvallend is omdat juist bij een huishouden van stand (en met bijbehorende rechten, zoals het jachtrecht) verwacht wordt dat er regelmatig wild werd gegeten. In de geconsumeerde vis- en schelpdiersoorten zijn wel tekenen van welstand te zien (mossels, oesters (afb. 31) en schol/platvis, maar bijvoorbeeld geen zalm). Dergelijke etenswaren waren voor de 'gewone man' destijds niet of nauwelijks bereikbaar, omdat zij van grote afstand moesten worden aangevoerd. Zij duiden dus toch op een zekere mate van welstand. Heel luxe vissoorten of opvallend grote vissen ontbreken echter. Met name het eten van oesters in 1650-1700 duidt op grote welstand in deze periode.

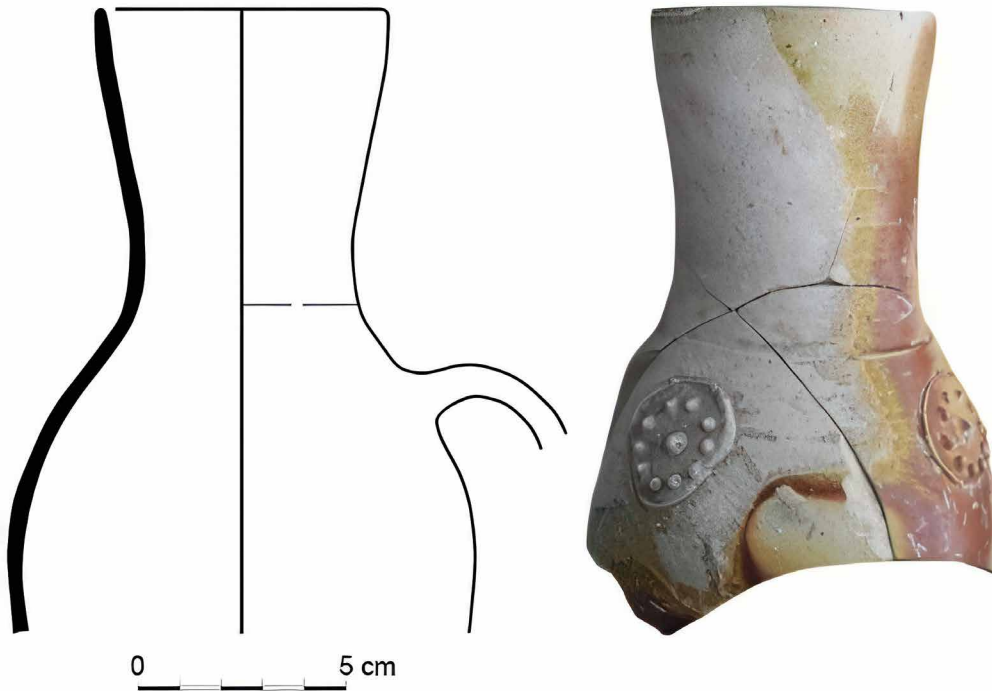
Wanneer gekeken wordt naar het plantaardige dieet, dan maakten de meeste gewassen standaard deel uit van het dieet in de late middeleeuwen en nieuwe tijd in huishoudens met zowel een hoge als lage status. Enkele resten wijzen daarentegen op een rijkere context door een aantal opvallende vondsten die vrijwel altijd worden geassocieerd met een hoge status en luxe eetgewoonten: perzik, granaatappel en pompoen, en in mindere mate druif en vijg. Perzik, granaatappel, pompoen en vijg zijn hier alleen aangetoond voor de periode 1550-1625.

Qua gebruiksvoorwerpen zijn er veel objecten voor alledaags gebruik gevonden, maar er zijn aanwijzingen dat er perioden waren waarin de bewoners een luxueuzere levensstijl voerden. In het drinkgerei is bijvoorbeeld zichtbaar dat in de periode 1350-1600 gebruik is gemaakt van luxe keramieken drinkgerei van Rijnlands steengoed. In het oog springen met

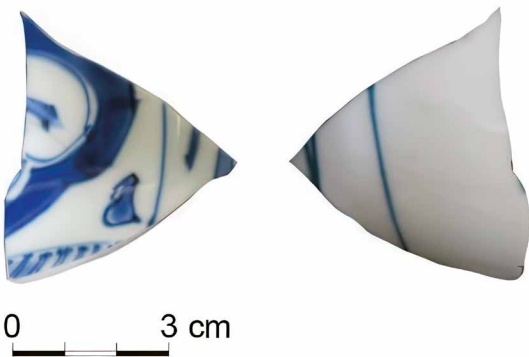

Afb. 31. Platte klep van een oester, gevonden in de opgevolde gracht. Foto door W.J. Kuiper.

name een versierde snelle en meerdere trechterbekers (afb. 32) (1525-1600), die duidelijk behoorden tot een huishouden van welstand. Maar ook in de periode hiervoor, in de late middeleeuwen, duiden de naar verhouding hoge aantallen van drinkgerei van Rijnlands steengoed op een hogere maatschappelijke status van de gebruikers (vergelijkbaar met stedelijke contexten en andere woningen van bewoners met een hoge(re) welstand). Na de zestiende eeuw gaat het voornamelijk om meer algemene vormen in keramiek en glas. In het eetgerei zijn voornamelijk dagelijkse voorwerpen zichtbaar, uitgezonderd een relatief luxe bord van roodbakkend aardewerk met slibdecor (1450-1525) en een mes met een gedecoreerd heft (1500-1600). Tot het overige tafelgerei behoren uit Frankrijk geïmporteerde ploischotels van faïence (1600-1700) die duiden op enige welstand van de bewoners. Tevens zijn een kom en bord van Chinees kraakporselein gevonden (afb. 33) (1600-1650). Dit waren in die periode in dit deel van Nederland echt voorwerpen van de elite. Tot slot zijn fraai gedecoreerde steengoed kannen uit de zestiende en zeventiende eeuw gevonden, waaronder een zeldzame kan met *Schappendekor* uit 1650-1700 (afb. 34). De aanwezigheid van glazen wijnflessen (1675-1800) en een houten wijnvat (1550-1600) tonen dat dit huishouden zich in deze perioden wijn kon veroorloven. Dit hoeft echter niet perse te duiden op een zeer luxe huishouden.

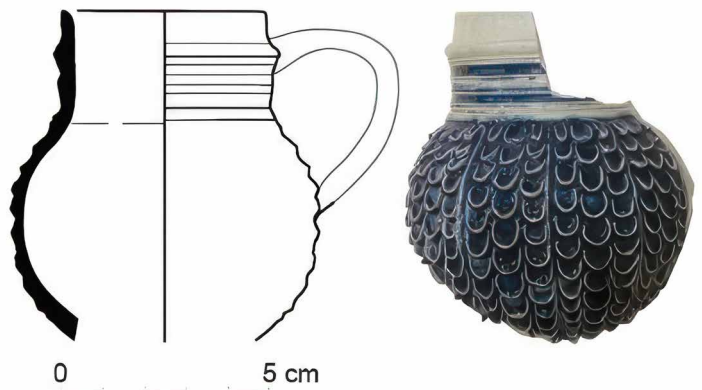

Afb. 32. Fragment van een trechterbeker van steengoed uit Siegburg (1375-1425). Afbeelding vervaardigd door A. Kaneda, BAAC.

vnr. 426.3

Afb. 33. Binnen- en buitenzijde van een fragment van een kom van Chinees kraakporselein, vervaardigd in Jingdezhen (1600-1650)? Afbeelding vervaardigd door A. Kaneda, BAAC.

vnr. 386.1

Afb. 34. Fragment van een kleine kan met *Schuppenderkor* (1650-1700). Afbeelding vervaardigd door A. Kaneda, BAAC.

Qua schoeisel zijn resten van binnenhuisshoenen (1550-1620) (afb. 35) gevonden die duiden op welvarende dragers. Andere zaken die op luxe schoeisel duiden zijn modieuze trends die bij een deel van het schoeisel zichtbaar zijn, een lichtgewicht mannschoen of -laars (niet geschikt voor zwaar werk!) en een mogelijk fragment uit Rusland geïmporteerd zogenaamd juchtleer, alle uit de periode 1600-1800. Verder dateert uit 1500-1600 het fragment van een

mogelijk beeld van Hafneraardewerk, dit is op zijn minst een uiting van enige welvaart. Dit geldt ook voor een met vlechtbandmotief versierde knoop (1575-1600/1625) en het gedecoreerde overslag van een ijzeren kistslot (1400-1500). De vondst van een spreuwenpot (1600-1650) duidt op een huishouden met een hogere status. De laatste vondst die op een eigenaar van stand duidt, is een luxe uitgevoerde paardenbit (1300-1500) (afb. 36).

Afb. 35. Zool van een binnenshuis gedragen schoen (1550-1650). Foto door E. de Campenhout, Archeoleer.

Afb. 36. IJzeren paardenbit (veertiende of vijftiende eeuw). Foto door M. Hendriksen, BAAC.

Wanneer al deze gegevens bij elkaar genomen worden, dan kunnen de volgende conclusies getrokken worden. De bewoners hadden in de 14^e eeuw tot in de 17^e eeuw een hoge welstand (en status). Huis Rijswijk had een adellijke uitstraling. In het begin van deze periode is de omgrachting gerealiseerd. Dat betekende dat het huis in principe verdedigbaar was, wat destijds een voorwaarde was voor het huis van een edelman. Zeker in de tweede helft van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw is sprake geweest van grote welstand van de bewoners van het kasteel. Uit deze periode stammen immers de vondsten van de meest luxe voorwerpen en aanwijzingen voor zeer luxe eetgewoonten.

Het adellijke Huis Rijswijk, zoals dat tot in de zeventiende eeuw nog bestond, heeft zich daarna ontwikkeld tot een bovengemiddeld boerenef. In de loop van de eerste helft van de zeventiende eeuw is de binnengracht gedicht en ook is de rest van de omgrachting smaller geworden. Dat duidt er op dat aan dit soort zaken minder waarde werd gehecht. Na de overstroming van 1799 heeft men niet meer de moeite genomen om deze weer uit te diepen. Dat was mogelijk, aangezien in deze periode slotgrachten niet meer de betekenis hadden zoals eerder (als statussymbool en ter verdediging). Dat zegt iets over de (lagere) status van de eigenaar toen. Elders werden slotgrachten vaak tot vijvers omgevormd. In de achttiende en negentiende eeuw ontbreken aanwijzingen voor grote luxe. Maar armzalig zal het huishouden ook weer niet zijn geweest.

Bierbrouwen bij Huis Rijswijk

Het archeologisch onderzoek laat zien dat op het kasteelterrein verschillende activiteiten zijn uitgevoerd: van het werk van een glazenier, primaire metaalproductie, het brouwen van bier en het maken van kralen uit been tot het bewerken van hout. Daarnaast zijn er aanwijzingen voor tabaksteelt, (mogelijke) gevechtshandelingen en pelgrimage. Het gaat in het kader van dit artikel te ver om in detail op deze activiteiten in te gaan. Deze paragraaf gaat wel kort in op het bierbrouwen.

Op het kasteelterrein is door de tijd heen mogelijk op meerdere momenten een bierbrouwer actief geweest. In eerste instantie is daarbij gebruik gemaakt van gabel (de voorganger van hop als smaakbepaler voor bier). Omdat gabel van nature niet voorkomt in deze regio, is er vanuit gegaan dat het van elders is geïmporteerd met als doel het brouwen van (gruit)bier op deze locatie. Stufmeel van deze plant is dan ook niet herkend. Zaden ervan zijn in de binnengracht van de gracht gevonden, in vullingslagen die op basis van aardewerkvondsten dateren in 1350-1450 en 1550-1600. In laatstgenoemde vullingslaag zijn ook scherven uit de veertiende-veertiende eeuw gevonden. We gaan er dan ook vanuit dat in die periode gabel is gebruikt bij het brouwen van bier.

In de zeventiende-achttiende eeuw was in Nederland het gebruik van gabel als smaakmaker voor bier niet meer gebruikelijk en werd in plaats daarvan hop gebruikt. Ook van hop zijn in de grachtvulling zaden gevonden (maar geen stufmeel), namelijk in een vullingslaag die op basis van aardewerkvondsten in de eerste helft van de achttiende eeuw dateert. Hop komt ook van nature voor in Nederland, maar groeit vooral in een bosrijke omgeving. Dat de soort sporadisch opduikt op een kasteelterrein is niet ondenkbaar, maar zeker aangezien er uit een eerdere fase gabel is gevonden, is het gebruik van hop bij het brouwproces van bier hier niet ondenkbaar. Bij Huis Rijswijk lijkt dus de overstap van gruitbieren naar hobbieren zichtbaar te zijn. Dit is een mooie 'bijvangst' van het archeologisch onderzoek!

Slotwoord

Het doortrekken van de A15, de aanleiding voor het archeologisch onderzoek, zal de omgeving van Huis Rijswijk ingrijpend veranderen. Het archeologisch onderzoek vormt een eenmalig (?) kijkvenster naar het verleden van deze plek. Alhoewel slechts een klein gedeelte van het kasteelterrein archeologisch is onderzocht, heeft het onderzoek een schat aan informatie opgeleverd over de geschiedenis van Huis Rijswijk, maar ook over eerdere bewoning op deze plek. Zolang er geen noodzaak voor verder onderzoek is, blijft de rest van deze informatie besloten in de bodem.

Summary

New insights into an old noble house: archaeological investigation at Huis Rijswijk (Gelderland)

In 2020, BAAC conducted archaeological research next to Huis Rijswijk in Groessen in the Dutch province of Gelderland. Huis Rijswijk is a site of national heritage (*Rijksmonument*). The building was part of a larger moated complex. In 2020, the southern part of this complex was excavated prior to the widening of the A15 motorway. During this excavation, part of the moat surrounding the complex and remains of old structures were uncovered. Additionally, some areas outside the moat of Huis Rijswijk were excavated.

The research shows that the site of the later Huis Rijswijk was already in use and possibly inhabited in the tenth or eleventh century. However, the investigation provided limited insight into the earliest medieval phases as the remains had been disturbed by the construction of the castle, especially from the digging of the moat, and by other construction activities.

Huis Rijswijk was built on an elevation of clay within a marshy, low-lying terrain. It was a location that was easily defensible due to its poor accessibility. Based on finds from the moat and dendrochronological analysis, the construction of the castle's moat most likely dates to the second half of the fourteenth century or the early fifteenth century. At that time, the castle area consisted of two parts: a larger western section separated by an inner moat from a smaller eastern section, which formed a separate island. A wooden bridge over the inner moat connected these parts.

Within the moat, remains of a building (a hall tower) were found on the small island. This building was constructed in the fifteenth or sixteenth century and was demolished around 1600. Only loose building elements and fragments have been found. It is likely that this was the main castle, connected to an outer bailey, where a gatehouse was already present.

Rebuilding took place on the small island after 1650. Wall and foundation remains have been found,

as well as demolition trenches. The building had thick walls, a cellar and a roof covered with rectangular slate tiles. Over time, the moat was narrowed, and the inner moat filled in. Findings from the former moat provide information about the construction techniques. This building had window frames made of light grey sandstone (not Bentheimer sandstone), decorated with fine tooling. The windows contained stained glass and the roof was covered with oval-shaped slate tiles. In 1799, during a flood, a thick layer of sand was deposited on the site. The buildings on the castle site were replaced by new construction at the end of the nineteenth century.

Finally, conclusions can be drawn about the level of prosperity of the castle's inhabitants over time. These residents enjoyed significant wealth and status from the fourteenth to the seventeenth century. Huis Rijswijk in that time had an aristocratic appearance and the wealth of the castle's inhabitants was especially at its peak during the second half of the sixteenth century and during the seventeenth century.

Over de auteur

Margriet Tump (1980) studeerde archeologie aan het toenmalige Albert Egges Instituut voor Pre- en Protohistorie (IPP), onderdeel van de Universiteit van Amsterdam. In 2004 is zij afgestudeerd als archeologe in de afstudeerrichting archeologie van de middeleeuwen en nieuwe tijd. Het onderwerp van haar scriptie was 'Boerderijen in het veengebied van Holland en Friesland ten tijde van de middeleeuwse Grote Ontginning'. Sinds haar afstuderen is zij werkzaam in het archeologisch bedrijfsleven, waarvan sedert 2007 bij BAAC Archeologie en Bouwhistorie in 's-Hertogenbosch in de rol van projectleider en senior KNA archeoloog. Haar werkzaamheden omvatten onder andere het uitvoeren van veldonderzoek en de uitwerking en rapportage daarvan.

Noten

1. <https://www.via15.nl>
2. Tump 2024, 71-262.
3. Monumentnummer 14181. De omschrijving in het uittreksel van het Monumentenregister luidt als volgt: *Huis "Rijswijk". Op een omgrachte hoogte gelegen v.m. havezate (XVI B), bestaande uit twee sterk verminkte vleugels, die in plattegrond een L-vorm beslaan en een aangebouwde schuur. Inwendig balkenzolders met sleutelstukken uit de bouwtijd. Kap XIX met gebruikmaking van de 16e eeuwse spanten. De schuur dateert uit begin van de 20ste eeuw en vertoont Duitse invloeden, die onder meer herkenbaar zijn aan het getrapte fries als beëindiging van de topgevel. De schuur met rechthoekige plattegrond bestaat uit een bouwlaag en wordt afgesloten door een zadeldak met niet oorspronkelijke golfplaten. In de zijgevels bevinden zich regelmatig verdeelde, segmentboogvormige, gietijzeren, staande stalramen met zesruits roedenverdeling. De ramen worden aan de bovenzijde afgesloten door een segmentboogvormige rollaag en aan de onderzijde door een bakstenen lekdoorpel. In de topgevel bevindt zich links op de begane grond een dubbele houten geklampte segmentboogvormige inrijdeur met rechts daarvan respectievelijk een dichtgemetselde enkele deur, een zesruits stalraam, een dichtgemetselde dubbele deur met uiterst rechts een enkele houten geklampte segmentboogvormige deur. In de geveltop bevinden zich drie rondvensters met roedenverdeling. In het interieur bevindt zich een gebintconstructie die op de begane grond is vervangen door een staalconstructie.* In de waardering, die ook deel uitmaakt van het uittreksel van het Monumentenregister, wordt alleen de schuur genoemd en wordt dus niet ingegaan op het hoofdgebouw, het feitelijke adellijke huis. Dat is vreemd. De waardering vermeldt dat de schuur van algemeen architectuurhistorische, cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarde is. Overigens is deze schuur enkele jaren geleden gesloopt.
4. Bruins & Jonker 2007, 30.
5. Janse 1960; Bloemink & Boer 2002; Dubbelboer 2015; Klingers 2015; Wennips 2015a; Wennips 2015b.
6. Van Damme & Nieuwenhuis 2014.
7. Klingers 2015, 64-65.
8. De volle middeleeuwen is in de archeologie de periode tussen ca. 900 en 1250, en wordt gevolgd door de late middeleeuwen (1250-1500).
9. Een kronkelwaard is een gebied binnen een (vroegere) meander van een rivier. In de binnenbocht van de rivier wordt sediment afgezet, terwijl aan de buitenbocht erosie plaatsvindt. Hierdoor schuift de rivierloop telkens verder naar buiten. Zo ontstaat uiteindelijk een reliëfrijk landschap met ruggen en vlakten.
10. Kalisvaart 2024, 82.
11. Kalisvaart 2024, 82.
12. De vissoorten konden niet meer bepaald worden.
13. Doeve 2022.
14. Lange 2023.
15. Bijvoorbeeld: Klingers 2015.

Literatuur

- Bloemink en Boer 2002** – W. Bloemink en Boer, *Kasteel Ryswyk te Groessen, bouwhistorische verkenning en waardstelling* (Doesburg 2002).
- Bruins en Jonker 2007** – A.W.A. Bruins en Th.M.J. Jonker, 'Huis Rijswijk te Groessen', *Driepas* 24, nr. 2 (2007), p. 26-46.
- Doeve 2022** – P. Doeve, *Dendrochronologisch onderzoek naar een tonput en constructiehout van Huis Rijswijk, opgraving VI A15 deelgebied 8 (deellocatie 1247)*, BAAC project P-20.0228 ('s-Hertogenbosch 2022).
- Dubbelboer 2015** – E. Dubbelboer, *Huis Rijswijk. Bouwhistorische verkenning*, studieopdracht post-HBO opleiding Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg, Hogeschool Utrecht (Rotterdam 2015).
- Janse 1960** – H. Janse, *Groessen (gem. Duiven), Huis Rijswijk*, typoscript RDMZ Zeist, heden RCE Amersfoort (Zeist 1960).
- Kalisvaart 2024** – C.C. Kalisvaart, 'Bodemopbouw en landschap', in: M. Kooi en M. Tump, (red.), *Historische erven op de VI A15. Proefsleuven en opgravingen langs de Vossendel en op het terrein van Huis Rijswijk*, BAAC-rapport A-20.0239 ('s-Hertogenbosch 2024, concept), p. 76-83.
- Klingers 2015** – J. Klingers, *Huis Rijswijk. Raadsel aan de Rijn. Bouwhistorische verkenning van Huis Rijswijk, Groessen*, studieopdracht post-HBO opleiding Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg, Hogeschool Utrecht (Wijster 2015).

- Lange 2023** – S. Lange, *Houtonderzoek aan vondsten van deellocatie 1246-west en 1247-Huis Rijswijk, Groessen (gemeente Duiven)*, BIAxiaal 1575 (Zaandam 2023).
- Tump 2024** – M. Tump, 'Groessen, Huis Rijswijk (locatie 1246-2/west en 1247)', in: M. Kooi en M. Tump (red.), *Historische erven op de ViA15. Proefsleuven en opgravingen langs de Vossendel en op het terrein van Huis Rijswijk*, BAAC-rapport A-20.0239 ('s-Hertogenbosch 2024, concept), p. 71-262.
- Van Damme en Nieuwenhuis 2014** – M. van Damme en M. Nieuwenhuis, *Huis Rijswijk. Cultuurhistorische waardestelling en transformatiestudie* (Zwolle 2014).
- Wennips 2015a** – D. Wennips, *Bouwhistorische verkenning Huis Rijswijk*, studieopdracht post-HBO opleiding Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg, Hogeschool Utrecht (Utrecht 2015).
- Wennips 2015b** – D. Wennips, 'Bouwhistorisch onderzoek Huis Rijswijk. Over de uitvoering van het onderzoek en de belangrijkste conclusies', *Kasteel en Buitenplaats* 17, nr. 48 (2015), p. 22-25.

In *Het vermaaklyk slot*, de zevende bundel van de Stichting Kastelenstudies Nederland, wordt een aantal kastelen vanuit verrassend uiteenlopende invalshoeken tot leven gebracht. Archeologische en bouwhistorische gegevens, landschapsanalyse en historisch onderzoek vullen elkaar aan in bijdragen over onder meer het Gennepershuis, Huis ten Hove, Borgharen, Nederhorst den Berg en de kastelen van Floris V. Ook kasteeltekeningen krijgen bijzondere aandacht, zowel in een studie naar de werken van Abraham de Haen de jongere als in de bespreking van de unieke afbeelding van kasteel De Burgh. Daarnaast belichten auteurs hoe kastelen in hun omgeving functioneerden, waarbij zij casestudy's presenteren uit Noord-Holland, Limburg en Zeeland.

De rijk geïllustreerde artikelen zijn de neerslag van recent onderzoek. De bundel vormt zo een inspirerende kennismaking met de veelzijdigheid van de hedendaagse Nederlandse kastelenkunde.

